

Les opcions de Barcelona

3. El segle de Cerdà

Ramon Grau i Fernández

Les opcions de Barcelona

3. El segle de Cerdà

Les opcions de Barcelona

3. El segle de Cerdà

Ramon Grau i Fernández

Sumari

- 7 **Introducció**
- 39 **Els mapes i l'apropiació simbòlica de l'espai urbà**
- 127 **Les fonts de l'urbanisme liberal: la Rambla i el Raval al darrer terç del segle XVIII**
- 189 **Civils i militars. L'episodi de l'Eixample dels Estudis, 1838-1858**
- 219 **La dualitat metodològica en urbanisme. Una perspectiva des de Barcelona**
- 235 **Ildefons Cerdà, un saintsimonià per a la reinvençió de la ciutat**
- 253 **Conèixer per transformar: el plànol topogràfic de 1855**
- 283 **El moment higienista: l'avantprojecte per a l'eixample urbà**
- 325 **El pla urbanístic de 1859 i el nou estudi cartogràfic**
- 359 **El Parc de la Ciutadella, un triomf puntual**
- 407 **El pla econòmic de l'enginyer i la visió estratègica de l'alcalde. De Cerdà a Rius i Taulet**
- 423 **Nota sobre els textos**

Introducció

Y ¿de dónde dimana este desarrollo que nada puede contener? De su magnífica posición topográfica, de que está situada en terreno feraz, en clima suave, bajo un cielo hermoso y encantador, al lado de la Francia, no lejos de Italia, a las inmediaciones de las Baleares, enfrente del África, sirviendo de punto de comunicación entre todas las poblaciones de la costa del Mediterráneo, y todo esto con habitantes de suyo laboriosos y activos, y siendo cabeza de Cataluña, nombrada en todas partes por su constancia, por su tenacidad, por su perseverante sufrimiento en todo lo concerniente a la agricultura y a la industria. Por esta causa, nada han podido para abatirla, en los tiempos antiguos ni modernos, los terribles desastres de que ha sido víctima. Muchas otras poblaciones vemos cuya prosperidad no puede resistir a un sitio, a un incendio y otros contratiempos de esta clase; mas en Barcelona nada pueden las calamidades públicas para contener el desarrollo de la industria y comercio.

Jaume BALMES, 1844

Aquestes paraules formen part de «Barcelona. Reflexiones sobre las causas de su prosperidad y refutación de algunas preocupaciones», primer dels sis articles de la sèrie dedicada per Jaume Balmes a la ciutat dins la seva revista unipersonal *La Sociedad*. Aparegudes l'1 de març de 1844, eren escrites en un dels punts més baixos de la història de Barcelona, sota l'impacte del bombardeig de desembre de 1842 i dels més recents de la segona quinzena d'octubre de 1843, decidits i executats per uns caps militars que no havien trobat cap altre procediment per vèncer la resistència ciutadana als designis centralitzadors dels governants.

Després d'un gran daltabaix, l'afirmació de la resiliència d'una persona, d'un grup social o d'un país ha de ser agafada en principi més com un mecanisme psicològic de defensa que no pas com la descripció d'una realitat objectiva. D'un sacerdot com Balmes, es podia esperar que celebrés el final d'un cicle revolucionari de deu anys en què les institucions eclesiàstiques havien estat cruelment atacades per la població revoltada i havien sofert danys irreversibles. Però les seves anàlisis d'aquells anys crucials deixen de banda els retrets als revolucionaris pels actes violents, miren de discernir-ne les motivacions i, sobretot, es disposen a encarrilar la remuntada col·lectiva enmig de les incerteses d'un règim polític en construcció.

Des d'aquesta equanimitat excepcional en temps de passions partidistes desfermades, l'article esmentat deixa de banda també les expressions més sàdiques d'alguns responsables militars i fixa l'atenció en les paraules relativament enraonades del capità general que el segon regent de la menor Isabel II, el general Baldomero Espartero, va nomenar el desembre de 1842 per substituir Antonio van Halen, uns dies després que aquest darrer hagués pres la infausta decisió de bombardejar Barcelona des del castell de Montjuïc. Segons la glossa de Balmes, el general Antonio Seoane havia afirmat «que para el bien de Cataluña y de España era preciso cortar el brío y debilitar las fuerzas de la turbulenta ciudad». En paraules literals i metafòriques, que «era urgente, indispensable, aplicarle sangrías que la curasen de la plétora que estaba padeciendo». Val la pena de recordar que, setanta anys abans, Antoni de Capmany s'havia enfrontat a la reacció anàloga d'un altre capità general, Bernardo O'Connor Phaly, transformada en programa econòmic ministerial per Pedro Rodríguez Campomanes amb la seva teoria sobre la indústria "popular" o dispersa. Remarquem també que el 1842, com el 1773, l'atiador més immediat de l'espectacular insubordinació general de la societat barcelonina i de les seves institucions representatives fou el rebuig del servei militar obligatori pel sistema de quintes, vist certament com una sagnia aleatòria d'ènergies joves, incompatible amb el model econòmic urbà i, en particular, amb la pervivència i l'increment de l'activitat fabril.

Com tants altres delegats del poder central a Catalunya, i de fet com la major part dels caps de govern i ministres al llarg de l'era isabelina, del Sexenni Democràtic i de la Restauració, Seoane havia estat un passavolant —escassament dos mesos a Capitania—, i polemitzar-hi un any més tard no hauria tingut gaire sentit. Però al crític vigatà el preocupava que a Catalunya algú pogués pensar «que no andaba tan desacertado el general Seoane cuando se proponía dispersar y desparramar por el Principado los elementos industriales y mercantiles que se hallan agolpados en la capital»; és a dir, que s'entenguessin les seves paraules com una estratègia beneficiosa per a les ciutats menors i promotora d'un creixement econòmic més equilibrat.

A propòsit de la idea més concreta que atribueix a Seoane d'afavorir un port alternatiu al de Barcelona, el crític argumenta que, encara que en teoria aquest altre emplaçament mercantil pogués tenir èxit a la llarga i generar un nucli d'activitat urbana significativa, a curt termini no sols no podria competir amb el conjunt de serveis i atractius oferts per la capital consolidada, sinó que, a més, n'excitaria una reacció capaç de neutralitzar l'intent.

Balmes examina aquesta i altres especulacions a favor d'un afebliment programat de Barcelona. Les exposa amb amplitud i aparent honestat abans de rebutjar-les seguint un principi inapel·lable que, amb un llenguatge menys abstracte i més tècnic, es trobarà també en boca d'Ildefons

Cerdà sempre que l'enginyer es disposi a portar a la pràctica les seves invencions formals:

En política, en administración y en todo lo concerniente a la práctica, no debe llamarse verdadero lo que es inaplicable, porque desde el momento que una teoría no se puede realizar es señal de que está en lucha con la misma naturaleza de las cosas y que, por tanto, no es verdadera con relación a ellas.

Havent observat «lo que sucede en todos los demás países» en les seves visites a París i a Londres de 1842, als articles dels anys següents a *La Sociedad*, primer referits a tot Catalunya i després a Barcelona en concret, Balmes defineix com a inevitable la concentració creixent de població i recursos a les grans ciutats per efecte de l'aplicació de la màquina de vapor a la indústria i estima que aquest procés d'abast universal aportarà uns resultats globalment positius a la Humanitat.

Com a les dues grans metròpolis europees, també a l'urbs hegemònica de Catalunya hi ha «más vida, más movimiento industrial y mercantil», que «se extiende en círculos concéntricos alrededor de la gran ciudad, disminuyéndose a proporción de la mayor distancia hasta extinguirse en la extremidad del radio»; és a dir, dibuixant l'abast geogràfic del sistema econòmic regional. Per a Balmes, la primacia de Barcelona és essencial, entre altres raons, per assegurar la connexió amb els centres europeus d'innovació d'on cal importar les tècniques imprescindibles per mantenir la competitivitat industrial del país. Les ciutats menors de la regió –Reus, Igualada, Manresa, Berga, Vic i Girona són les poblacions esmentades com a més rellevants– formen part d'una xarxa urbana solidària on repercuteixen els canvis produïts a la capital, tant si es tracta de fets positius com de negatius.

En la hipòtesi d'emprendre una millora de les infraestructures de comunicació regionals amb l'objectiu d'afavorir el trànsit cap a les ciutats secundàries, l'acció donaria més força també, i amb escreix, als recorreguts de retorn i a la confluència d'energies cap a la ciutat principal. Aquest tipus de concentració és vista com «un manantial fecundo de adelantos de todas clases». En efecte, «verificándose esta asociación en las grandes capitales en escala mucho mayor que en ciudades pequeñas, es evidente que no hay sólo en ellas una fuerza que absorbe, sino que hay otra mucho mayor que produce» i difon els elements de riquesa per tot el sistema. En la hipòtesi d'una restricció del volum de població i d'activitat econòmica de la capital, la resta de les ciutats també serien arrossegades cap avall, «experimentando desde luego que lo que ellas creyeran que las enervaba con su fuerza absorbente era la cabeza, el corazón, que hacían circular por ellas la sangre y que faltando este recurso quedaban condenadas a la languidez y a la muerte».

Deixant enrere les tirallongues de mèrits locals –reals o imaginaris–, escrites i divulgades en temps pretèrits per servir a la pugna entre ciutats rivals, Balmes posa damunt de la taula les nocions de xarxa i d'interdependència. A més de ser una vigorosa reafirmació de l'opció tradicional de la societat barcelonina per l'especialització mercantil i industrial, extensiva a tot Catalunya, els seus raonaments no desmereixen a la vista de les teories modernes sobre la relació dialèctica entre concentració i dispersió en una regió econòmica.

Civilització, entesa com la confluència de canvis registrats al llarg de la història que van marcant passos favorables en el desenvolupament de la societat i de l'individu, és la idea que guia els judicis retrospectius i d'actualitat de Jaume Balmes. El seu voltairianisme historiogràfic, paradoxal però innegable, es manifesta a les frases que presideixen el capítol dedicat a la filosofia de la història en el seu llibre més popular, *El criterio*, escrit el 1843 al seu refugi de Sant Feliu de Codines, allunyat de la commoció revolucionària que mentrestant agitava Barcelona:

Batallas, negociaciones, intrigas palaciegas, vidas y muertes de príncipes, cambios de dinastías, de formas políticas, a esto se reducen la mayor parte de las historias; nada que nos pinte al individuo con sus ideas, sus afectos, sus necesidades, sus gustos, sus caprichos, sus costumbres; nada que nos haga asistir a la vida íntima de las familias y de los pueblos; nada que en el estudio de la Historia nos haga comprender la marcha de la Humanidad. Siempre en la política, es decir, en la superficie; siempre en lo abultado y ruidoso, nunca en las entrañas de la sociedad, en la naturaleza de las cosas, en aquellos sucesos que, por recónditos y de poca apariencia, no dejan de ser de la mayor importancia.

Balmes havia trobat el gran estímul per treballar sobre la matèria històrica en la *Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire Romain jusqu'à la Révolution Française*, publicada per l'historiador i polític François Guizot el 1828-1830 i que va comparèixer al mercat editorial barceloní el 1839, en traducció castellana, amb l'expectativa que esdevingués la doctrina històrica dominant entre els liberals espanyols. Del llarg recorregut proposat per l'autor francès, el català n'agafa un aspecte molt concret, la tesi que la reforma protestant va ser un pas decisiu en el perfeccionament de la civilització europea, ja que va obrir pas a la llibertat de pensament. Per combatre aquesta visió lesiva per a l'Església romana i adoptant el registre apològic, Balmes va escriure la seva obra més influent fora d'Espanya, publicada entre 1842 i 1844: *El protestantismo comparado con el catolicismo en sus relaciones con la civilización europea*.

És obvi que l'intent de palesar la contribució fonamental del catolicisme al desplegament unitari de la civilització europea i subratllar que el protestantisme, en canvi, va introduir-hi un germen de discòrdia significava haver acceptat la noció ordenadora del discurs de Guizot. Com sol passar en les polèmiques serioses, l'apologista català va incorporar una part molt significativa dels conceptes i els valors sostinguts per l'autor objecte de la impugnació. El francès s'havia inspirat en la filosofia de la història de Voltaire i en l'obra dels grans autors il·lustrats que havien afrontat abans que ell el repte de superar la historiografia merament narrativa i d'explicar la construcció gradual d'Europa al llarg de l'Edat Mitjana i fins al triomf del Tercer Estat: Gibbon, Robertson i Mably. L'aplicació barcelonina d'aquesta mateixa família de fonts britàniques i franceses en ple segle XVIII és un teló de fons que ajuda a veure en l'obra de Balmes la continuïtat bàsica del discurs burgès encetat localment per Capmany —el capítol «El protestantismo» dedicat a la democràcia i a la seva relació amb el catolicisme reproduceix com a nota o apèndix tot el capítol central de les cèlebres *Memorias històricas* dedicat als gremis— i també ressalta les novetats que hi introdueix empès pels esdeveniments europeus, espanyols i barcelonins del seu temps, seguint o no els arguments de Guizot.

Tant l'hugonot francès com el catòlic català són en teoria providencialistes, i els biògrafs i els glossadors de les confessions respectives hi han insistit molt, sobretot en el cas de Balmes. Ara bé, situats en el registre historiogràfic, tots dos aspiraven a construir un discurs científic, restringit a la consideració de dades empíriques i a les explicacions immanents. De l'aprofundiment per aquesta via en deriva la substitució del concepte il·lustrat de progrés per la noció menys afirmativa de civilització, que reuneix les observacions sobre canvis favorables i llurs efectes acumulatius, però sense assumir totes les certeses associables a la idea setcentista. En concret, la violència inherent al procés revolucionari que havia anat transformant les societats europees des de 1789 aparta Guizot de l'ingenu optimisme de molts escrits anteriors a aquesta data crucial i el fan desembocar en el pragmatisme que, sovint batejat com a liberalisme doctrinari, portaria a la gestió política com a ministre de Lluís Felip, el rei burgès. Per a ell, si els canvis experimentats a les dècades precedents han estat globalment positius i han incrementat els nivells de civilització, els perjudicis que comporten han de ser relativitzats: «Partout où l'on reconnaît la civilisation et les faits qui l'on enrichie, on est tenté d'oublier le prix qui'il en a coûté».

L'ambivalència del procés de transformació en marxa és assumida també per Balmes en el seu discurs sobre l'opció industrial de Barcelona. Tanmateix, ell no accepta que la temuda pauperització dels estrats inferiors de la població urbana, evident ja a Anglaterra i França, sigui un mer dany col·lateral, el preu que calia pagar per la implantació del nou sistema de producció. Pel

temor a la subversió de l'ordre social fruit d'aquest patiment, alguns líders espanyols d'aquell temps, com Francisco Martínez de la Rosa, celebraven com un triomf nacional el predomini de l'economia agrària i la feble industrialització de la península Ibèrica, mentre que molts apologistes de la indústria com a germen del progrés, en aquell temps i fins als nostres dies, han menysprejat el fenomen i cercat amb afany indicis d'una millora de la condició humana sota el règim fabril. Tanmateix, la duresa de les relacions entre amos i treballadors establerta amb el liberalisme i la pauperització de la massa obrera són fenòmens clau per entendre la cara fosca de la història barcelonina, els traumàtics esclats de violència del temps de Balmes, reproduïts i agreujats a la segona meitat del segle XIX i determinants fins ben entrat el XX. I en el propòsit d'endolcir les relacions entre les dues classes socials fonamentals dins l'economia moderna, el sacerdot vigatà va trobar personalment una missió digna per a la malmesa Església catòlica i un camí per fer renéixer amb plena autoritat la tradicional funció moralitzadora d'aquesta institució.

La revolució liberal espanyola fou un procés enrevessat, ple de soroll i de fúria, que a moments podia semblar mancat de sentit: un bon exemple d'aquell estrat superficial de la història que Balmes volia deixar enrere per entendre la marxa del món. Però potser vista des de Barcelona ofereix un perfil més clar. Si hi havia a la península Ibèrica un lloc on la burgesia havia passat a ser la classe dominant des de temps enrere i, per tant, estava preparat per rebre les innovacions polítiques del segle a Europa, aquest lloc era la capital catalana. En relació amb les abassegadores lleis pròpies de la monarquia absoluta, les del nou Estat feien passos enrere per deixar més espai als ciutadans. Els principals drets i llibertats reconeguts i garantits per punt general, com ara el dret a la propietat o les llibertats d'empresa i de contractació, encaixaven perfectament amb la tradicional especialització mercantil i industrial barcelonina i l'empenyien cap endavant amb força renovada.

Ara bé, el perill albirat i temut a la França sorgida de la gran Revolució per Benjamin Constant, que la fruïció pacífica d'aquests drets individuals allunyés els ciutadans de la participació política, no es presentà aquí tot seguit. La Constitució de 1812 havia deixat preparada una batalla que als barcelonins i a llur institució representativa per excel·lència, l'Ajuntament, no els podia resultar indiferent.

La legislació de les Corts fundacionals de l'Estat espanyol fou l'amalagma de dos corrents antitètics dins el liberalisme: el que presentava l'empresa com la restauració d'una antiga constitució espanyola de base democràtica corrompuda per l'absolutisme –una tesi que el record de 1714 feia versemblant a Barcelona– i el que volia crear un Estat fort i competitiu que aparentment

no podia comptar amb altres antecedents que la centralització monàrquica del segle anterior i el model contemporani de l'Estat napoleònic.

Les exigències de la guerra contra l'invasor justificaven el 1810 avançar per la segona via en detriment de la primera. En el treball legislatiu de les Corts de Cadis, la generalització del municipi com a cèl·lula bàsica que havia de cobrir tot el país, presentada com una refundació de l'estructura territorial de l'Estat, implicava l'uniformisme, és a dir, l'anul·lació de tots els privilegis locals, i posava l'accent en les funcions administratives dels ajuntaments.

No obstant això, en el combat contra l'absolutisme, reimplantat per Ferran VII el 1814, els liberals subratllaren la importància dels municipis urbans com a baluards contra les vel·leïtats autoritàries de la Corona. Per això, Agustín Argüelles, redactor del discurs preliminar de la Constitució de Cadis i que havia estat una figura eminent en aquelles Corts, proclamava a la memòria d'11 de juliol de 1820, ara com a flamant ministre de Governació del Trienni Constitucional, que els ajuntaments són «el primer cimiento del gobierno interior de la nación, en que se apoyan y de donde parten todas las funciones gubernativas hasta elevarse a la autoridad suprema».

Aquesta versió fou impulsada pels "exaltats" en la legislació municipal de 1823, que sols va poder ser aplicada després de la Dècada Ominosa, quan fou rescatada el 1835 juntament amb la Constitució de 1812. Per sostenir la guerra amb l'infant Carles, pretendent dels absolutistes, Maria Cristina, mare i primera titular de la regència d'Isabel II, es va haver de llançar als braços dels liberals. Sense cap convicció, n'afavorí principalment l'ala moderada, més disposada a preservar part del poder tradicional de la Corona d'acord amb el coetani doctrinarisme francès, és a dir, combinant-lo amb el principi de la sobirania nacional que encarnaven les institucions parlamentàries.

Un cop aprovada la reforma constitucional de 1837, que consolidava els drets individuals amb acord de progressistes i moderats, va començar la gran ofensiva del nucli organitzat entorn de la Corona per neutralitzar les forces locals i emprendre una reconstrucció de l'Estat emmotllada d'acord amb els seus interessos particulars. De fet, en tot el procés de domesticació dels impulsos revolucionaris, dut a terme vulnerant repetidament les estipulacions constitucionals i atorgant als caps militars poders extraordinaris que sovint foren aprofitats brutalment, pesava encara molt l'afany d'acumular riquesa i poder inseparable de les principals dinasties reials europees tal com havien quedat configurades al segle XVI i s'havien mantingut durant tot l'Antic Règim.

Les grans ciutats espanyoles, i en primer terme Barcelona, s'oposaren als intents de sotmetre les corporacions representatives a l'autoritat de càrrecs unipersonals nomenats pel Govern i addictes a la Corona. L'intent de fer aprovar una nova llei municipal en aquest sentit, l'estiu de 1840, dut a terme per la reina Maria Cristina, d'estada a la capital catalana, suscità una forta

reacció urbana que, a la volta d'unes quantes setmanes, va provocar la seva abdicació i el lliurament del poder al general Espartero, prestigiós per haver doblegat la carlinada, convertit en líder del progressisme i elevat el 1841 a la condició de regent. Tanmateix, la seva dependència del suport d'Anglaterra, mentre l'exiliada Maria Cristina mobilitzava a favor seu la influència francesa, suscitava el temor d'una cessió als interessos mercantils de la potència britànica, amb la implantació d'un lliurecanvisme afalagador per als productors agraris peninsulars, però clarament nociu per a la indústria catalana. L'aixecament de la societat barcelonina, encapçalada per les seves institucions representatives, va ser ofegat per les bombes llançades contra les cases i els carrers de la ciutat per ordre de Van Halen el desembre de 1842.

En aquell instant, el moviment barceloní trobava ressò en les juntes revolucionàries de Madrid i d'altres ciutats espanyoles, i el rebuig de la brutalitat comesa aquí amb l'anuença d'Espartero, que s'ho mirava des de Sarrià, provocà la seva caiguda l'estiu de 1843 i la formació d'un nou govern progressista, dirigit per un civil, Joaquín María López. Un espectre polític local prou ampli, amb presència del republicanisme, aviat va sentir defraudades les esperances municipalistes dipositades en aquest governant. Aquest cop, la crida barcelonina a formar juntes locals a les principals ciutats del país com a pas previ per constituir una Junta Central i construir l'Estat des de la base –d'aquí l'equívoc nom de “revolució centralista”, en tot cas més just que el despectiu i anecdòtic de “la Jamància”– no va comptar amb cap suport extern decisiu. Per això, els nous bombardejos d'octubre de 1843 no sols van significar una desfeta local, barcelonina, catalana, sinó també la clausura a tot Espanya del cicle revolucionari de deu anys i el trànsit cap a la denominada Dècada Moderada. Sobre la base d'una repressió que expulsà temporalment els progressistes del joc polític i d'una imprescindible reforma de la caòtica fiscalitat heretada, la dreta liberal va aconseguir aleshores una relativa estabilitat ministerial i imprimir a la reconstrucció del malmès Estat una forma amb efectes de molt llarga durada.

En aquest moment, també Balmes traçava per a la societat catalana una línia de conducta d'abast temporal ampli. Referint-se als interessos industrials, proclamava que «la fuerza de una causa, si ha de ser real y verdadera, si ha de extenderse a más que a circunstancias de momento, debe radicarse en su justicia intrínseca», i que per això calia no deixar-se arrossegar cegament per cap força política externa. Moderats i progressistes, en «la exasperación a que han llegado en España los partidos políticos», havien estat disposats a «echar mano de todo cuanto era a propósito para abrumar y aterrar al común enemigo» sense cap compromís de fons, barrejant causes de diferent categoria i abandonant-ne la que els deixava de ser útil amb independència de la seva justificació.

Bon coneixedor de la inclinació progressista de bona part de l'opinió pública de Barcelona, mantenir una actitud escèptica en política era, segurament, un bon consell per adaptar-se al triomf dels moderats i aprofitar els avantatges de la nova situació. Que els responsables de les accions repressives tan dures dels anys 1842 i 1843 haguessin estat uns governs nominalment progressistes, sens dubte va ser un factor de desencís i de desmobilització política, compensada per l'arrencada d'una etapa de creixement econòmic emparada en el gir proteccionista assumit pel gran líder moderat i rival d'Espartero, el general Ramón María Narváez. L'hora vaticinada per Benjamin Constant havia arribat.

El gran reflux de la Dècada Moderada va portar la instauració d'un sistema centralista en l'Administració pública. Per raons que semblen òbvies a la vista del desenvolupament de la revolució precedent, la promulgació d'una nova llei municipal, el 8 de gener de 1845, es va avançar a la de la Constitució, menys urgent, que arribà el mes de maig següent. A partir d'aleshores, el principi d'autogovern dels municipis es va difuminar a Espanya. En les esporàdiques obertures cap al progressisme de 1851, de 1854, de 1858 o dels governs de Sagasta dins de la Restauració de 1875, l'objectiu fou, a tot estirar, la descentralització, és a dir, la recuperació d'algunes competències locals sense impugnar un model cada cop més consolidat. Val a dir que aquests esforços de revisió parcial no van tenir resultats apreciables, i ho podien constatar els regeneracionistes de la primera dècada del Noucents, com Adolfo Posada. En la pràctica, el vell municipalisme sols va reaparèixer en les prematurament frustrades etapes de revisió radical de l'estructura de l'Estat a la cerca d'una legitimitat democràtica, les iniciades el 1868 i el 1931. Les disquisicions teòriques sobre la matèria entre els experts en dret constitucional i administratiu de la primera meitat del segle xx versen més aviat sobre conceptes que els erudits descobrien en la bibliografia internacional sobre l'experiència d'altres països europeus i que potser –no sempre– trobaven a faltar en aquestes latituds: el *selfgovernment* o el *pouvoir municipal*.

De la durabilitat del sistema introduït el 1845, n'és un bon símptoma l'interès que va desvetllar durant el primer franquisme. En la seva tesi doctoral de 1944, Luis Díez del Corral rescatava el vernís civilitzat que havien aportat al règim de Narváez les construccions teòriques de Guizot i altres pensadors polítics francesos del seu temps sobre la sobirania compartida entre el rei i la nació. Pel que fa a la imitació espanyola del model francès d'administració territorial, vers 1960 Eduardo García de Enterría subratllava com a antecedent l'estricta règim napoleònic i no pas el pragmatisme doctrinari. Per a l'influent administrativista espanyol, fou un gran encert

històric haver concentrat les funcions executives a escala provincial i a escala municipal en els càrrecs unipersonals de la cadena jeràrquica que depenia del ministre de la Governació, és a dir, el governador civil i l'alcalde, en detriment dels consistoris respectius, que conservaven —a tot estirar— funcions consultives. L'avantatge del règim moderat era, segons això, «que la actuación cumplida por esos agentes unipersonales que, como ya sabemos, son a la vez órganos de los entes locales del respectivo territorio, va a ser imputada en su coste financiero precisamente a estos entes, aunque por su dirección y por su naturaleza esa actuación lo sea de auténticos servicios estatales». Qualsevol vestigi del *pouvoir municipal* admès a la França de Lluís Felip, a l'Espanya de 1845 «se juzga peligroso (y yo creo que el diagnóstico era certero para su tiempo) en el seno de nuestra disgregada y disgregadora sociedad». I aparentment, aquell encert fou capaç de travessar les fronteres entre èpoques per rebrotar al si d'una dictadura moderna: «Personalmente yo no creo que el sistema estrictamente jerárquico sobre el que, por influjo napoleónico, está construida nuestra Administración, deba ser, ni mucho menos, rectificado en bloque».

Ara bé, malgrat el gran fracàs de la monarquia borbònica a començament del segle XIX i malgrat l'adveniment del constitucionalisme que volia posar-hi remei, la continuïtat de pràctiques polítiques pròpies de l'Antic Règim va condicionar la implantació del model francès, tant és si en versió napoleònica o orleanista, i en varià el funcionament de manera substancial.

Pel que fa al consistori municipal de Barcelona, el sistema especial instaurat el 1718 de nomenament reial de tots els regidors, triats entre títols de la noblesa, cavallers i altres privilegiats addictes a la dinastia, havia estat rectificat el 1766 pel comte d'Aranda amb la introducció d'un grup de diputats i síndics d'elecció popular. Les Corts de Cadis havien generalitzat aquest principi d'inspiració il·lustrada, juntament amb el sufragi universal masculí de caps de família. El sufragi censatari implantat pels moderats va tornar a restringir la participació popular en les eleccions i reservà l'accés als càrrecs a les grans fortunes i als grans professionals. Val a dir que el prestigi social d'aquests membres eminents de la burgesia, dominadors de l'economia urbana, era superior al dels aristòcrates del Setcents, de manera que llur subordinació a la cadena jeràrquica no fou tan planera com era previst.

D'altra banda, eliminada l'extracció popular dels alcaldes pròpia del règim de 1823 i 1835 i que els feia tan solidaris amb l'òrgan col·lectiu que havien de presidir, els corregidors del segle XVIII van reparèixer sota la forma d'alcaldes-corregidors de nomenament reial, encarregats de lligar curt el consistori, com llurs antecessors, i sotmesos als governadors provincials i al Ministeri de Governació. Però no podien ignorar ni la influència social i els recursos propis dels regidors ni el poder fàctic del capità general, omnipresent

físicament i amb interessos molt específics vinculats a la defensa de la ciutat contra els suposats enemics externs i, sobretot, els interns.

Finalment, per Capitània anaren desfilant diferents caps militars destacats en la guerra carlina als quals les dues reines, Maria Cristina i Isabel, devien la conservació de llur estatus. De manera anàloga, el fundador de la dinastia, Felip V, de manera reiterada i per agraïment, havia anat atorgant el mateix càrrec als generals que l'havien ajudat primer en la guerra de Successió i havien contribuït després a engrandir el patrimoni familiar dels Borbó amb les conquestes italianes. És aquest compromís personal dels successius titulars de la Corona el que va fer que personatges com el marquès de La Mina entre 1742 i 1767 o Ramón de Meer els anys 1837-1839 i 1843-1845 gaudissin d'uns poders excepcionals amb llibertat per ignorar segons quines instruccions dels superiors i per envair competències d'altres òrgans del sistema.

Tanmateix, aquestes extralimitacions cròniques permetien de fer aflo- rar polítiques més atentes a les peculiaritats locals i que podien aconseguir un cert nivell d'aprovació social; això sí, sense eliminar mai l'amenaça del recurs a la força. El més famós capità general de mitjan segle XVIII va arbitrar una sortida a l'escanyament pressupostari del municipi al marge de les estipulacions fundacionals de l'Ajuntament de Barcelona. No és pas un fet irrellevant en la història de la institució, esbrinat per Manuel Arranz i Marina López Guallar en una publicació oficial malauradament poc difosa i editada el 1987 com a document de treball per a la Carta Municipal que aleshores es preparava. Com és ben sabut, el 1714, Felip V havia confiscat el patrimoni del Consell de Cent i feia dependre el funcionament del nou consistori dels cabals lliurats per ell mateix anualment amb una rígida consignació de partides. A més dels impagaments crònics que feien encara més precària aquesta minsa "dotació", el creixement poblacional i econòmic de la ciutat obligà a fer front a noves despeses imputables a l'Administració municipal, com l'enllumenat públic o el manteniment dels passejos d'extramurs. A la primera meitat de la dècada de 1760, el marquès de La Mina va permetre d'aplicar-hi recursos procedents del proveïment de carn a la ciutat i configurar, així, un veritable pressupost paral·lel que eixamplava les capacitats de l'Ajuntament. Més tard, al Trienni Constitucional, s'hi afegiren els arbitris sobre el consum, que foren conservats en la segona etapa de reacció absolutista. Després, la reforma tributària de 1845 comportà la concessió als ajuntaments de la possibilitat d'establir recàrrecs sobre alguns dels impostos estatals, aprofitada, naturalment, per Barcelona per augmentar la seva autonomia pràctica.

En definitiva, la pressió del creixement constant des del segle XVIII sobre el conjunt de les institucions públiques va estalviar la caiguda de l'Ajuntament de Barcelona en la inoperància administrativa i, de retruc, en la irrellevància política. Per pragmatisme, les autoritats governamentals, i en primera

fila els capitans generals, van afavorir l'augment de les capacitats financeres del municipi, incrementades encara amb la capacitat que el consistori tenia d'apel·lar directament a les forces vives associant-les a comissions mixtes creades *ad hoc* per resoldre reptes concrets de la vida ciutadana. Això, naturalment, era compatible amb l'afany dels superiors jeràrquics per dirigir les operacions i controlar l'esmerç dels recursos aplegats. Però aquest resultat barceloní poc tenia a veure amb l'entelèquia de García de Enterría sobre la captació dels recursos de l'entitat local per finançar “autèntics serveis estatals”.

L'urbanisme, la gran empresa civilitzadora del segle XIX a Barcelona, és l'eix al voltant del qual giren els capítols d'aquest volum, que abasten des del temps de l'inici de la reforma de la Rambla, a la dècada de 1770, fins al de la construcció del Parc de la Ciutadella, a la de 1880. Certament, la metamorfosi urbana nasqué de les entranyes de la societat i responia a la “naturalesa de les coses”, com deia Jaume Balmes. L'article «La cuestión del derribo de murallas y fortalezas examinada bajo el punto de vista militar y político», segon de la sèrie sobre Barcelona a *La Sociedad*, contraposa dos elements principals per sota del munt de fets contingents: el dinamisme industrial que anava canviant calladament la ciutat amb el seu entorn i la futilitat dels arguments i la feblesa de les forces que s'hi volien oposar. El diagnòstic sobre la inevitabilitat de la supressió de les fortificacions era encertat, però el procés –aleshores ja en marxa i que no trigaria a consumir-se enmig de la breu onada revolucionària de l'estiu de 1854– no fou pas recòndit ni de poca aparença.

La presa de decisions sobre la ciutat material, sobre el tancament o l'obertura del recinte, i la ideació de noves formes urbanes requeien en unes institucions públiques ben caracteritzades i visibles i, a l'empara d'aquestes institucions, en determinats individus, responsables polítics i professionals experts en la matèria. Entre els darrers, destacarem aquí l'enginyer de camins, canals i ports Ildefons Cerdà, autor del pla urbanístic destinat a regir el desenvolupament de Barcelona des de 1860 i que, malgrat els intents de substituir-lo desplegats a partir de la primera dècada del segle XX, es va mantenir vigent fins passada la meitat de la centúria a la part central de la conurbació i fins avui mateix continua aportant-li caràcter i suggerint formes d'aprofitament.

Un dels grans estudiosos de la historiografia vuitcentista, George Peabody Gooch, criticava la història de la civilització conreada per François Guizot per haver subestimat la influència dels individus i de les contingències: «There is a peril in mingling with the crowd; but there is also danger in surveying the changes and chances of mortal life from the summit of Olympus». En comparació amb la perspectiva de Guizot sobre una pila de segles, la visió

olímpica de Balmes sobre els fets contemporanis menysté en igual mesura la funció dels individus i la de les institucions; potser perquè en aquell tram inicial de la dècada de 1840 a Espanya l'anòmala prominència dels líders militars i de llurs ocurrències destacava sobre el teló de fons de la descomposició extrema del sistema polític. La detalladíssima dissecció de la personalitat i de les accions polítiques d'Espartero fou objecte d'una altra sèrie d'articles a *La Sociedad*, escrits el 1843 arran de la caiguda del regent i publicats a fi que la societat catalana no perdés el nord. El filòsof de Vic hi deixa clar que aquesta peripècia forma part del soroll de la història que dificulta l'auscultació de l'autèntic batec de la societat.

És inqüestionable la rellevància de les crides d'un Voltaire, de Jaume Balmes, de Miguel de Unamuno o de Lucien Febvre a favor de la "intrahistòria". Ara bé, quan es deixa de parlar de la crua lluita pel poder polític, omnipresent en la historiografia tradicional, i es para esment en les activitats que contribueixen a l'increment de la civilització al si de les comunitats humanes, es fa evident la importància dels individus, sempre en relació dialèctica amb els variats ingredients de la realitat empírica, percebuts de manera més o menys clara i que als historiadors els agrada separar i conceptualitzar com si fossin estrats homogenis i ordenats.

Un creador treballa immers en un entorn que sens dubte l'influeix poderosament i que també l'estimula, i ofereix al seu torn uns fruits que pretenen variar o, si més no, enriquir el panorama. Quan parlem de les activitats que modelen el marc físic de la vida social, com el disseny, l'arquitectura o l'urbanisme, es fa evident que l'introduïdor de novetats haurà de lluitar per imposar-les davant de les reaccions conservadores. En el cas de l'urbanisme, amb el seu gran abast territorial, aquestes resistències són especialment fortes. D'una banda, les immediates dels que veuran condicionades les expectatives del negoci immobiliari. D'una altra, les potser més lògiques però en general menys determinants d'aquells que veuran alterat llur entorn vital, allò que el mateix Cerdà, extraordinàriament sensible en aquesta matèria, defineix com a "tegment artificial", l'escut protector de l'ésser humà, més vulnerable que la major part dels animals vertebrats. En definitiva, la sort de la invenció quedarà sotmesa als atzars d'una recepció social que, per llei de vida, és segur que l'autor no podrà controlar personalment fins al final. Però aquest aspecte contingent i la combinació amb elements d'una altra significació no en rebaiixen la vàlua, sinó que l'especifiquen i l'afegeixen esmolada al cabal de recursos civilitzadors.

En el punt dolç del segle XVIII, les decisions dels capitans generals de Catalunya i de l'Ajuntament de Barcelona —els dos pols de la política local— sobre la reforma de la Rambla traçaren el marc per a l'entrada de les forces socials en els successius processos de canvi urbanístic. Ara bé, més enllà de les

dissensions teòriques o de la disparitat d'interessos que els portaven a enfrontar-se entre ells, a l'hora de canalitzar l'energia social anònima com a factor imprescindible per dur a terme els canvis sobre el terreny, els uns i els altres hagueren de cedir punts davant d'una actitud de fet impertorbable. Parlant de les alteracions sofertes pel pla de Cerdà arran de la seva posada en pràctica, Josep Puig i Cadafalch identificava aquesta actitud com una "constància entomològica" dels propietaris d'immobles rosegant tots aquells dissenys sobre la forma urbana que no encaixaven amb el criteri de maximitzar el benefici individual.

Un cop adoptada pels capitans generals marquès de La Mina i comte de Ricla la decisió de suprimir la muralla medieval que al llarg de la Rambla separava encara el nucli de la ciutat i el Raval de ponent delimitat al segle XIV, es va produir el 1772 una dissensió amb el consistori municipal, que per primer cop podia intervenir en un projecte militar en virtut de les seves tradicionals competències sobre el manteniment de la pulcritud en l'espai públic estès al peu de la fortificació obsoleta. El notable i ben estudiat projecte de l'enginyer militar Pedro Martín Zermeño buscava d'establir-hi una direcció invariable i una amplada constant. Aconseguir aquesta regularitat del celebrat passeig implicava una expropiació de cases i solars particulars, compensada almenys en part financerament per la possibilitat d'alienar els bocins de terreny sobrants per venda o, preferentment, per establiment emfitèutic. Deixant al marge els criteris estratègics i els estètics, l'Ajuntament pretenia, en canvi, evitar per principi unes privatitzacions que, d'altra banda, no havien de beneficiar-lo econòmicament i preservar com a espai públic tot el terreny alliberat.

Les expropiacions forçoses, a càrrec dels fons de la Corona, passaren per davant i es van fer efectives sense discussió a la part baixa de la Rambla, perquè als militars els urgia reforçar el centre estratègic de les Drassanes. A la resta del nou traçat, l'oferiment d'eixamplar els predis particulars gairebé no va seduir cap dels propietaris de la façana del Raval, majoritàriament comunitats eclesiàstiques, mentre que va trobar un bon acolliment a l'altre costat entre els propietaris antics i els que accedien a la propietat atrets per la previsible centralitat urbana del passeig en curs d'embelliment. A les negociacions específiques amb la Hisenda Reial no era estrany que aquests nobles i burgesos aconseguissin alguna concessió addicional. El resultat desigual de l'esforç públic desplegat en aquell temps és visible en el plànol traçat per Francesc Renart el 1807.

Al mateix temps que es posava en marxa el pla de Zermeño, el capità general incitava l'Ajuntament a planejar amb els seus propis mitjans nous carrers al Raval; això sí, deixant-li prefixades les normes sobre alçària dels edificis i composició de les façanes. Aquest manament del comte de Ricla era un primer exemple d'inhibició dels governants en matèria urbanística i de

confiança en el lliure joc del mercat, i assignava al consistori municipal la funció de mitjancer entre els propietaris i amb els interessats a sumar-se al negoci immobiliari. Tot i que l'Ajuntament acabava de rebre el reforç dels diputats i del síndic personer d'extracció burgesa, li mancaven instruments per fer-se càrrec de l'empresa, que efectivament va quedar en no res.

El successor de Ricla a Capitania, el comte d'El Asalto, es va comprometre el 1785 a promoure i gestionar directament l'obertura del carrer que portaria el seu nom i actualment el de Nou de la Rambla, però per obtenir la cessió del terreny per a l'espai viari va haver d'oferir als propietaris, entre altres compensacions, que llurs cases poguessin ultrapassar el límit d'alçària que ell mateix havia prescrit per a la Rambla. És possible que aquesta deriva força decebedora del projecte aconsellés als caps militars no repetir l'experiència.

A partir d'aleshores, la iniciativa d'obrir carrers al Raval o redreçar els existents va quedar a les mans de la propietat privada. Acceptant que el caràcter marginal de la zona es perpetuaria, l'Ajuntament va admetre dins la mateixa dècada de 1780 que es consolidés l'estretor d'una xarxa de carrers tanmateix destinada a absorbir, a la volta de pocs anys, el trànsit generat per la màxima concentració de fàbriques de vapor a tot Barcelona. Amb intervenció destacada del magistrat de l'Audiència i alcalde del districte Francisco de Zamora, va quallar una fórmula fixa per al finançament de les obres viàries. Els costos d'implantació de les infraestructures dels carrers deixaren de carregar-se sobre l'Administració municipal —excepte l'aportació de les grans llambordes per cobrir les clavegueres— i passaren a fer-ho sobre els propietaris directament interessats com a futurs beneficiaris dels canvis. Un per un o en associacions de carrers o de trams de carrer, els titulars dels predis entraven en una negociació prèvia a l'obtenció del permís de construir que incloïa, a més del pagament per paviments i clavegueres, la cessió gratuïta de les parts de solar necessàries per donar als carrers l'amplada acordada. És clar que en aquest acord l'aportació per a les infraestructures permetia als propietaris regatejar en l'eixamplament de les vies, amb els resultats previsibles.

A la publicació esmentada més amunt, Manuel Arranz va formular una hipòtesi suggestiva per comprendre el rerefons de compensacions econòmiques informals entre els diversos agents que, encara dins l'Antic Règim, afavoriren la transició liberal en l'activitat urbanitzadora:

És possible que la fossilització de la dotació de l'Ajuntament barceloní tingui relació amb la congelació del Cadastre, l'impost directe i global establert el 1716 en substitució de les contribucions de guerra dels anys precedents. El Cadastre, que en els seus primers temps resulta una càrrega molt feixuga, més endavant, gràcies al fort creixement de l'economia catalana, esdevé un pes bastant fàcil de suportar. La renúncia del govern central a actualitzar l'import del tribut probablement

determina que, al seu torn, el consistori barceloní renunciï a un increment de la seva dotació i que accepti la fórmula del “pressupost addicional”, alimentat pels superàvits de l'administració de la carn. I potser forma part de la mateixa constel·lació de contrapartides que els veïns de la ciutat, progressivament menys ofegats pel Cadastre, acceptin fer-se càrrec de despeses que en altres temps haguessin correspost parcialment o totalment a l'Erari municipal, com són els empedrats o les clavegueres.

D'aquest ambient, consolidat a Barcelona a propòsit de l'aprofitament de la reserva urbana del Raval i reforçat després per la legislació liberal, hagué de partir Ildefons Cerdà a l'hora d'idear el pla econòmic complementari del seu famós projecte de 1859.

Amb el principi tradicional del dret romà *qui sentit commodum et in-commodum sentire debet*, l'enginyer civil justifica l'aplicació del ja tradicional trasllat dels costos de les infraestructures de carrer al sector privat. Tot i que força més considerables que antigament, ja que ara comprenen també l'arbrat i un mobiliari urbà diversificat i modern, Cerdà troba que els guanys extraordinaris generats pel pas de l'ús rústic a l'urbà fan de justícia que els propietaris hagin d'afrontar aquestes despeses. Ara bé, com que previsorament ha establert els 20 m com a amplada única per a tots els carrers ordinaris de la futura ciutat, el pla evita greuges comparatius i les sempre perilloses negociacions personalitzades, perquè delimita pulcrament en tots els casos les cessions gratuïtes i les despeses associades. Per aconseguir les amplades dibuixades en el projecte per a les vies principals o “transcendentals” sense perjudicar els propietaris afectats, estableix que l'Administració municipal indemnitzarà els particulars per la part afegida i es farà càrrec de les despeses infraestructurals suplementàries.

Buscant també una distribució de les despeses justa i, sobretot, factible, l'enginyer civil pretén dispensar al conjunt de les institucions públiques el mateix tracte que als particulars com a marc per a llurs inversions en equipaments d'ús col·lectiu. A la vista dels pobres resultats assolits a la capital de Catalunya al llarg del temps en aquest rengle, es pot deduir que l'Estat i les seves ramificacions locals no es van sentir gaire estimulats per la igualació procedimental i financera de llurs alts designis amb els més modestos del sector privat. Barcelona no podria comptar amb un nombre significatiu d'inversions sumptuàries del sector públic que contribuïssin a la diferenciació i a la qualificació dels indrets de la nova ciutat.

Ildefons Cerdà, el més lloiat i el més blasmat dels urbanistes que han posat les mans damunt de la ciutat de Barcelona, és, sens dubte, el més important

de tots. Fins a tal punt les opinions de moltes veus locals atiades per una enraïada dreta nacionalista de començament del segle xx van fer forat que, a les darreres dècades de la mateixa centúria, bona part dels defensors de l'enginyer acceptaven encara de manera explícita o implícita que la seva invenció no havia encaixat amb els interessos de la societat barcelonina. Amb èmfasi, proclamaven la universalitat del seu mèrit sobre el teló de fons de la mediocritat de la burgesia local i d'un dolorós desarrelament personal. Per exemple, el 1976 Arturo Soria enfocava el seu ambiciós estudi anunciant que «es necesario que Cerdà deje de ser de una vez por todas un pequeño personaje de la historia local de Barcelona».

El camí que proposem aquí parteix d'unes altres premisses: ni la peripècia d'una ciutat industrial de mitjan segle XIX agitada per la introducció del vapor a les fàbriques és irrellevant en el context de la història de la civilització europea, ni en una ciutat d'aquestes característiques hi pot figurar sols com un personatge menor l'encarregat d'aportar-li una forma adequada als nous paràmetres de l'evolució social, un enginyer civil, la professió emergent vinculada directament a la revolució tecnològica.

Al llarg dels quinze anys anteriors a la demolició de les muralles de Barcelona i de l'encàrrec del governador civil a Cerdà perquè afrontés els treballs preparatoris de l'ampliació de la ciutat, el cavall de batalla havia estat el projecte de l'Eixample dels Estudis, dibuixat per enginyers militars. Des de 1838 s'anava explorant la possibilitat d'arribar a un acord entre el Ram de Guerra i la societat civil, representada per l'Ajuntament, per fer possible un eixamplament limitat que satisfés, en part si més no, les aspiracions enfrontades de les dues forces. El càlcul del cost de la reforma de les instal·lacions poliorcètiques implicada pel disseny urbanístic portava els militars a restringir l'espai ofert a l'ús civil, a ubicar-lo dins l'àmbit del glacis que rodejava els forts i a maldar per obtenir el domini gratuït sobre aquests terrenys com a font de finançament. El 1844, el capità general Ramón de Meer, a força d'agitar l'ombra de Felip V i del dret de conquesta de 1714, va arrencar de l'Ajuntament la dolorosa renúncia definitiva a discutir-ne la titularitat estatal. Qualsevol ampliació suplementària del recinte per deixar més satisfeta la demanda civil hauria incrementat tots els costos –els de construcció de les noves instal·lacions i els de les indemnitzacions per als propietaris dels terrenys periurbans que caldria ocupar amb les muralles i els baluards– més enllà de les quantitats que es podrien obtenir amb el traspàs dels solars del glacis a mans privades i de les que el Govern podria o estaria disposat a afegir-hi. En definitiva, com pronosticava Balmes en aquell mateix any de 1844, era impossible mantenir l'estatut de plaça forta en una Barcelona expansiva sota un Estat pobre, amb un règim jurídic liberal i una economia capitalista.

Enfront de la inoperància del programa militar per causes inherents a l'arcaisme del seu plantejament estratègic, el fort sentit de continuïtat propi de les institucions públiques també va quedar il·lustrat, i més positivament, per l'activitat de l'Ajuntament de Barcelona. Sota les dures condicions de la Dècada Moderada, el consistori prosseguí amb notable constància i tàctiques força hàbils la línia marcada als anys revolucionaris pels progressistes, amb Pere Felip Monlau com a principal ideòleg: buscant la unió física amb el suburbi de Gràcia, de fet esdevindria tècnicament impracticable un encerclament complet de la nova entitat urbana. La demanda oficial cursada al Govern el 1846 per obtenir aquesta unió obtingué aviat dues respostes ministerials inequívokes.

De manera immediata, la reacció del Ministeri de la Guerra va ser reforçar el seu equip d'enginyers destinats a Barcelona i encomanar-los l'exploració d'alternatives a la temible fusió dels dos principals nuclis de població del Pla. El 1848, aquests enginyers de l'Exèrcit proposaren una ampliació del recinte urbà cap al castell de Montjuïc. Poc profitosa a l'efecte civil, fou retirada tot seguit pel cost inassumible de les imponents fortificacions de connexió pel vessant septentrional de la muntanya des del cim fins a la Creu Coberta i d'aquí fins al Fort Pius, en la versió més ambiciosa, i tirant dret fins al baluard de Sant Antoni, en la més modesta.

La resposta del Ministeri de Governació es consumà el 1850 amb la segregació municipal de Gràcia, que tallava de soca-rel les competències de l'Ajuntament de Barcelona en aquella part del seu antic territori adoptant una tècnica amb alguna tradició i un futur força més dilatat. Es tractava de negar la dimensió real de la ciutat mitjançant la fragmentació administrativa i el trasllat de l'autoritat sobre la conurbació –i especialment sobre les unitats menors i més febles– a un organisme superior i més dúctil davant el poder central del sistema polític.

Coincidint amb la reincorporació del partit progressista al joc polític a l'inici de la dècada de 1850, l'Ajuntament, que havia extret les seves conclusions de l'experiència frustrada amb el migrat Eixample dels Estudis, va fer un pas endavant ple de lògica, però amb una dificultat no pas menor. Amb el suport de grans juristes, amb Manuel Duran i Bas al capdavant, es dedicà a acumular i vestir els arguments per obtenir del Govern, un dia o un altre, un eixample que enllacés la ciutat, no sols amb Gràcia, sinó també amb els nuclis dels altres municipis independents de la rodalia, Sants, Sarrià i Sant Andreu, i incorporés de pas tot el cèntric i més desorganitzat territori de Sant Martí de Provençals. Però l'Ajuntament de la ciutat no tenia competències per intervenir en els territoris d'altres municipis. De moment, eren les autoritats provincials, especialment el governador civil, les que podien imposar en les

demarcacions dels pobles un pla d'eixamplament pensat a conveniència de la capital.

Arran del cop progressista de juliol de 1854 i de l'aprovació de l'enderroc de les muralles, el governador civil Pascual Madoz posà en marxa el procés que havia de dur a l'ampliació de Barcelona. El seu successor, Ciril Franquet, contractà com a enginyer del Govern provincial Ildefons Cerdà i, poc després que Cerdà s'incorporés també a l'Ajuntament com a regidor en les eleccions d'aquella tardor, li encarregà l'aixecament del plànol topogràfic del territori destinat a la nova urbanització. A partir d'aleshores, Cerdà fou l'interpret fidel del disseny madurat al si de l'Ajuntament de Barcelona i assumit per les autoritats provincials. La prioritat havia de ser fer possible el creixement lliure de la ciutat i eliminar qualsevol forma de control militar del territori que fes present tothora el vessant repressiu d'un poder nominalment constitucional que els capitans generals, per prepotència o per imprudència, sovint feien remuntar al traumàtic triomf de la Corona sobre la ciutat el 1714.

L'apropiació simbòlica del territori servida en el plànol topogràfic de 1855 palesa la compenetració del cèlebre enginyer amb el *genius loci* de Barcelona. És una imatge tradicional que revalida la perspectiva introduïda pels cartògrafs militars vinculats a la defensa de la ciutat a final del segle XVII i fidelment seguida amb poques excepcions fins entrat el segle XIX. Cerdà en reté la peculiar orientació, cap al nord-oest i no cap al nord, i dibuixa la línia de costa en paral·lel amb el límit inferior del full i els contraforts de Collserola en el límit superior. En abstracte, pot sorprendre aquesta opció en un professional tan atent a les innovacions, perquè a mitjan segle XIX el nord geogràfic ja s'anava imposant com a referència universal dels mapes, i a Barcelona mateix l'acabaven d'aplicar el 1852 els enginyers militars. Però no és un fet accidental, perquè l'orientació que després dona a la xarxa de carrers del projecte urbanístic –de riu a riu i de mar a muntanya– concorda amb la percepció del mar i la serralada com a guies de la lectura aparentment natural de l'espai si fa no fa rectangular susceptible de ser incorporat a la ciutat.

Més encara. En el detall de la ideació definitiva, quan a la primavera de 1859 Cerdà va incorporar la reforma interior, pesa la distribució de la planta fundacional de la colònia Barcino, corrompuda i més o menys oblidada durant l'etapa medieval però ressuscitada pels arquitectes municipals amb l'obertura des de la Rambla de l'eix transversal, l'ampliació de la plaça de Sant Jaume i la continuació fins a la vora de la Ciutadella; una laboriosa operació de reforma interior acabada immediatament abans de l'entrada en escena del nostre enginyer. És possible que tingués en compte també la petja anàloga de la centuriació romana en la xarxa de camins extramurs, potser entrevista de manera intuïtiva examinant la configuració de les parcel·les de la part alta del Pla i pensant en la seva relació amb la futura trama de carrers.

En qualsevol cas, el cèlebre plànol urbanístic de 1859, oficial des de 1860, manifesta que les empremtes de la història foren determinants a l'hora de decidir la ubicació concreta dels sis eixos principals que havien d'afectar alhora l'espai de la Reforma i el de l'Eixample: les travesses interiors A, B i C amb les seves prolongacions extramurs i les tangents de la ronda de Sant Pau-Urgell, la Gran Via i el passeig de Sant Joan. Aquest encaix primordial va determinar la fixació de la resta d'elements de la quadrícula de la nova ciutat, és a dir, els intervals de carrer a carrer i, per tant, la dimensió dels "intervies", illes o "mansanes".

Un cop plantada la trama ortogonal i a mesura que anava allotjant les primeres edificacions, la lectura cerdaniana de l'estructura de la ciutat esdevenia més i més indiscutible. Els grans cartògrafs al servei del municipi, Pere Garcia Fària i Vicenç Martorell, la ratificaren al llarg de cinc dècades de maduració de l'Eixample a cavall dels segles XIX i XX, i la fortíssima càrrega simbòlica i la funcionalitat persistent d'aquesta peça consolidada que segueix aportant fluïdesa i densitat humana al centre de la conurbació han assegurat que la percepció social no hagi variat fins avui mateix.

El pragmatisme té unes fondes arrels en la cultura local i emergeix amb categoria filosòfica quan Jaume Balmes proclama amb contundència que «no debe llamarse verdadero lo que es inaplicable». Ho feia a propòsit de les paraules d'un governant tot just arribat a la ciutat, però que havia cregut tenir ja prou elements per dictaminar què s'hi havia de fer per canviar-la a gust dels seus amos a la cort de Madrid. Darrere del comprensible enuig per les repetides ocurrències i els entestaments d'uns poders erigits al marge de la voluntat ciutadana, palpita l'aversion envers l'ideologisme del segle XVIII, que havia fallat anunciant la imminent consecució pacífica del progrés, i envers l'utopisme de la primera part del XIX, vist com una floració extemporània del mateix tarannà. En efecte, acabada la llarga fase de revolucions i guerres que havien determinat un dramàtic canvi d'època, les especulacions racionals suscitaven un gran escepticisme entre els pensadors amb ambició política. La capacitat d'incidir en la realitat empírica i millorar-la sense ensurts per a les classes dominants esdevingué en aquell ambient intel·lectual el criteri de veritat en l'avaluació de les noves propostes teòriques.

Restaurar l'equilibri en una societat desballestada i fer-la progressar materialment amb l'aplicació de la tecnologia, un afany molt viu a la França postnapoleònica, va trobar en Henri de Saint-Simon el principal teoritzador i en els enginyers civils el braç executor més eficaç. En matèria d'urbanisme, l'enginyer saintsimonià Jean Reynaud argumentava el 1842 que la utilitat d'una teoria general consistia a fer conscients els ciutadans dels defectes de

llur hàbitat i a proposar alternatives des del racionalisme, però disposades a ser adaptades a les condicions locals –emplaçament, nombre d'habitants, costums, nivell de riquesa i necessitats generals de la població– i conservant a cada ciutat, a més, tot allò que no fes gaire nosa a la instauració d'un ordre millorat. Aquest és exactament el sentit dels dissenys oferts per Cerdà en pro de l'eixample i la reforma de Barcelona.

Els tres escrits professionals de més volada signats per ell porten títols que combinen enunciat teòric, voluntat executiva i referent empíric: *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona*, datada el 1859, *Teoría de la viabilidad urbana y reforma de la de Madrid*, datada el 1861, i *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, editada el 1867. A l'arrencada de la dècada de 1860, en el zenit del seu prestigi i influència, quan havia aconseguit del Govern espanyol l'aprovació del seu projecte per a Barcelona i estudiava com reformar Madrid, Cerdà enuncitava amb gran èmfasi una posició compartida a mitjan segle XIX pels col·legues de professió a propòsit de les opcions filosòfiques i científiques a l'abast. D'una banda, rebutjava l'esperit de la Il·lustració, «esa época de candidez en que era admitida con aplauso cualquier idea o teoría encaminada a un fin laudable, sin ecsaminar si llevaba en sí misma elementos de realización». De l'altra, «convencidos de ese positivismo de nuestra época», reivindicava que, abans d'oferir al públic qualsevol projecte, «habíamos ya estudiado y combinado los recursos económicos con que podíamos contar para reducir a la práctica y convertir en hecho nuestro pensamiento filosófico». Cap al final de la seva vida, el 1875, Cerdà va recapitular la seva trajectòria professional al·legant que «no me he contentado con resolver casuísticamente las cuestiones» suscidades per les ciutats destinades a rebre el fruit del seu treball i que, «allí donde me ha hecho falta una teoría a la cual subordinar el asunto de que se trata, la he inventado, las más de las veces, por no decir siempre, con el más ímprobo trabajo». Són fragments d'un pensament que és expressat de manera prou ordenada i més circumspecta –ni tan entusiasta ni tan malenconiosa– en el llibre de 1867. Entremig, una gran decepció.

En definitiva, l'aproximació al cas concret és la que orienta la recerca de solucions tècniques, i és de notar l'escassa similitud formal entre les propostes per a Barcelona i aquelles que inventa per a Madrid. Les solucions trobades es formulen a continuació com una teoria de validesa general per obtenir el tipus d'autoritat reconegut a l'exercici rigorós de la raó. Un cop aconseguit un primer assentiment intel·lectual, arriba el moment de proposar els mitjans econòmics per convertir la idea abstracta en fet tangible. I, finalment, es tracta de buscar l'acceptació de totes les forces socials, amb els conceptes de “transacció” i “transició” en primer terme: negociació entre tots els agents implicats

i gradualisme en el canvi dels sistemes d'ocupació del territori. Cerdà va desplegar entre els ciutadans i prop de les institucions públiques un gran treball pedagògic presentant el seu meliorisme amb l'argument que tota inacció o tot ajornament apropiaria perillosament l'esclat d'una revolució social destructiva.

El plànol topogràfic de 1855 i el plànol d'eixample i reforma de 1859, dues peces dins d'aquest llarg procediment de millora urbana, es presenten com dos treballs complets en si mateixos que ofereixen imatges amb un gran poder de seducció i que han estat jutjats per un bon grapat d'analistes experts i per un munt d'observadors interessats. Des de bon començament es va establir entre els entesos un acord unànim sobre la qualitat del plànol topogràfic, vist com un gran salt endavant en la representació del territori barceloní, fins i tot com el primer mapa de la zona amb rang científic. El disseny urbanístic ha estat, en canvi, objecte freqüent de controvèrsia, especialment al principi, per dos motius aparentment sense relació: condicionar l'exercici del dret de propietat i no haver estat aprovat per una institució local sinó pel govern de l'Estat. A la llarga, però, s'ha anat imposant la qualitat de la invenció. Al segle xx, els gestors municipals barcelonins i la societat mateixa han fruit d'oportunitats per comprovar empíricament l'encert de l'estructura viària, amb els generosos xamfrans com la mostra més clara d'una visió profètica. Arrossegats per aquest primer entusiasme, els observadors moderns han pogut enyorar també les baixes densitats assignades als "intervies" i, fins i tot, el dibuix de blocs d'habitatges isolats enmig del verd urbà, una opció amb aires de gran modernitat, explorada per les avantguardes i practicada des d'aleshores amb assiduitat i resultats controvertits en tot el món, i a Barcelona mateix en els polígons de la perifèria.

A la dècada de 1980 van aflorar de manera gairebé simultània els documents cartogràfics de treball i els diaris de l'enginyer, dipositats avui a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (un altre gran feix de documents particulars d'ell mateix i dels seus hereus ha arribat més recentment a l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya), i les memòries de l'avantprojecte de 1855 i del projecte de 1859, lliurades al Govern i conservades a l'Arxiu General de l'Administració de l'Estat. Són materials que ofereixen la possibilitat d'aprofundir les anàlisis d'aquelles famoses obres amb el coneixement del seu procés de producció. Aquest és l'objectiu dels tres capítols d'aquest volum referits, respectivament, al plànol topogràfic, a la teorització de la baixa densitat en l'avantprojecte i a l'instrument cartogràfic destinat a controlar el procés d'urbanització del territori inclòs en el plànol esdevingut oficial en els termes municipals de la ciutat i dels pobles i suburbis del Pla de Barcelona.

En la fase decisiva que va des de l'arrencada de l'aixecament topogràfic, el desembre de 1854, fins a la pèrdua de control personal sobre la fixació de les condicions de reconversió urbana dels predis d'extramurs, l'octubre de 1865,

ressalta el sentit de l'oportunitat de l'enginyer i una capacitat d'autocorrecció aparentment il·limitada. Com que, en contra d'allò que pensava Balmes el 1844, per als interessos de Barcelona no era indiferent si la dreta liberal monopolitzava el Govern o si hi podia accedir l'esquerra —i no ho seria en tota la resta del segle XIX—, la necessitat d'aprofitar les breus i discontinües conjuntures polítiques favorables a la ideologia del progrés va marcar el ritme dels treballs dirigits per Cerdà, abordats i enllestits gairebé sempre a contrarellotge.

Ja poc després del cop de juliol de 1854, l'acumulació de problemes de tota mena que erosionaven el Govern progressista i feien previsible una ràpida involució fou el teló de fons de les labors d'aixecament altimètric i dibuix del mapa amb corbes de nivell que havia estat jutjat imprescindible com a base per al planteig de l'eixample. Els fulls de l'aixecament, testimonis gràfics del procés, revelen que la urgència pesà més que les exigències científiques al·legades. Ara bé, els efectes pràctics han deixat justificada històricament la manera de procedir de l'enginyer.

D'una banda, es va demostrar immediatament que ningú a Barcelona o a Espanya, ni enginyers civils ni enginyers militars, estava aleshores en condicions d'impugnar aquest plànol topogràfic i d'oferir-ne un de millor. El producte marcava, doncs, les capacitats de la tècnica cartogràfica del país en aquell moment. Foren el mateix Cerdà i els membres del seu equip els que exerciren una eficaç i callada autocrítica, palesada en els mapes i plànols de l'etapa següent. En efecte, el 1860 les dades obtingudes en l'aixecament foren aprofitades de manera totalment diferent i prescindint de les corbes de nivell a l'hora de preparar una sèrie de plànols acotats a una escala deu vegades més detallada. Es tractava ara de servir de guia a la localització precisa de les propietats particulars en la nova trama urbana, a l'amidament de les obligades cessions de terreny i a la prescripció de rasants. Amb l'estabilitat derivada del caràcter oficial del pla urbanístic i sota el denominat "govern llarg" de concentració amb progressistes i moderats presidit pel general Leopoldo O'Donnell, que durà cinc anys, fins al 1863, el procés d'inscripció gràfica de les propietats en aquests fulls, ajustat al ritme que marcava la demanda particular, posa en relleu l'aproximació sempre utilitària de Cerdà al món de la cartografia.

De l'altra, disposar el desembre de 1855 d'un instrument cartogràfic avalat per l'Ajuntament i el governador civil i poder presentar-lo al Govern permeté a Cerdà d'adjuntar-hi ja una peça crucial per a la continuïtat ordenada del procés: un avantprojecte d'eixample. Concordant amb les idees treballades al si del consistori municipal fins a aquell moment, seria rescatat com a antecedent jurídicament vàlid arran de ser decretat el final de l'estatus de plaça forta el desembre de 1858.

El discurs de l'avantprojecte comença amb la referència a la traumàtica experiència de l'epidèmia de còlera que havia fuetejat la ciutat l'estiu anterior i que determina l'interès primordial de produir un hàbitat salutífer, tot i que la comanda era sols de projectar un eixamplament i no de regenerar el teixit urbà heretat. La proposició del model habitacional per a l'eixample, amb una baixa densitat inaudita en aquestes latituds i justificada amb una explotació ultrada dels càlculs de l'escola higienista (d'altra banda, a punt de ser relativitzats per l'expansió de la microbiologia), apareix contaminada per la conveniència de trobar un argument definitiu contra les pretensions de mantenir algun tipus de tancament del recinte i en pro de suprimir qualsevol demarcació *a priori* per a la Barcelona futura.

Un cop allunyat el perill, el discurs de Cerdà i, sobretot, la seva pràctica com a gestor de l'Eixample mostren una rebaixa d'aquelles exigències que va obrir la porta a una ocupació més densa del territori, però molt lluny en veritat de l'insalubre atapeïment de la ciutat heretada. Ho demostren els paràmetres dels habitatges dins d'una tipologia de cases de pisos condicionada pel disseny de l'enginyer i que s'aniria generalitzant. Projectades per arquitectes o per mestres de cases en diàleg i al servei d'un nombre cada cop més considerable d'inversors immobiliaris, gosant de mica en mica incorporar materials i ornaments que trenquessin la temuda monotonia, aquestes modestes però ben pensades construccions poden ser vistes com un graó decisiu en la remuntada de la cultura arquitectònica barcelonina que havia de fer el gran salt cap a la creativitat amb el modernisme fomentat per les obres de l'Exposició Universal de 1888.

D'altra banda, la flexibilització de les condicions per a l'aprofitament mercantil a l'àrea de l'Eixample no es pot desvincular de la intenció de mobilitzar la nova font de riquesa urbana per generar els recursos financers que permetessin escometre la molt més complexa operació de la reforma interior. La dificultat tècnica d'assumir aquest repte per un professional que en principi s'havia sentit cridat a participar en la modernització de Barcelona per la seva condició d'expert en xarxes de comunicació, no pas en qüestions sanitàries, és el millor testimoni de l'autenticitat del compromís personal de Cerdà en la matèria.

N'és una prova esclatant la *Teoría general de la urbanización* publicada el 1867. D'una banda, per l'exhaustiu conjunt d'estadístiques que constitueixen el segon volum, fruit d'una gran recerca empírica, culminada després de la posada en marxa de l'Eixample i que versa sobre el "continent" físic de Barcelona, el seu "contingut" social i la "funcionomia", és a dir, la relació entre els dos aspectes, amb la remarcable *Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona en 1856* com a apèndix. I, de l'altra, pel vehement discurs del primer volum sobre la nefasta situació de les condicions de vida i habitació

a la ciutat, patides sobretot pels estrats socials que anaven caient en el pauperisme, i on, al costat i més enllà de la restricció de l'oferta imposada per l'emmurallament, pren importància com a causa de la perversa evolució la gasiveria dels propietaris dels immobles, amb el seu aprofitament cec i sense contemplacions de totes les oportunitats a llur abast.

Non plus ultra. Feia anys que Cerdà havia assumit amb aplom que valia la pena deixar la seguretat de la pertinença al Cos d'Enginyers de Camins, Canals i Ports –i, també, la incomoditat de l'inevitable nomadisme funcional– per dedicar tots els esforços personals a resoldre com a professional independent els problemes físics de la capital de Catalunya. Reforçant aquesta convicció, els seus antics companys d'escalafó situats a la vora del poder polític madrileny coadjuvaren a l'èxit dels passos ressenyats més amunt. El Ministeri de Foment, organitzat el 1851 amb els enginyers civils com a instrument principal, havia assolit dins l'estructura del Govern espanyol una gran influència programàtica, reforçada encara sota el ministre Rafael de Bustos, marquès de Corvera, que formava part de l'equip reunit per O'Donnell l'estiu de 1858 juntament i en competència amb José Posada Herrera en el Ministeri de Governació, encarregat de fer bones les promeses de descentralització administrativa. En aquell moment decisiu, l'eixample de Barcelona va ser concebut com una obra pública d'interès supramunicipal, no sols provincial, sinó també estatal, i Foment en reclamà la competència per damunt de les institucions de rang inferior.

Davant d'una inflexió politicoadministrativa que treia finalment importància al Ram de Guerra, però que tenia un inequívoc sentit centralitzador, l'Ajuntament, amb el suport de Governació, va reaccionar des d'un lògic instint de supervivència per preservar les seves competències urbanístiques. El consistori mateix les havia posades en perill per l'afany d'allunyar els militars de l'espai urbà i periurbà, pensant a intervenir en territoris controlats per altres administracions municipals i assumint una escala de planejament gens còmoda per a l'ofici dels seus arquitectes i molt propícia, en canvi, per al dels enginyers, que encara trigarien a ser incorporats a la plantilla municipal. Impugnant la validesa dels resultats obtinguts per l'enginyer de Centelles, el consistori municipal convocà aleshores un concurs de projectes urbanístics que va fer aflorar un renovat esperit de resistència i que tindria com a efecte principal ajornar l'aprovació definitiva del plànol de Cerdà durant un any mentre no es dirimia a qui corresponia la decisió de triar el pla urbanístic.

El premi del concurs municipal celebrat avançat l'any 1859 va recaure en l'arquitecte Antoni Rovira i Trias per un projecte que s'ajustava a les possibilitats d'actuació de l'Ajuntament en aquell moment. L'acceptació de

l'artificiosa fragmentació administrativa de la ciutat real després de la segregació de Gràcia afavoria l'aprofundiment de les desigualtats socials dins la conurbació, i el disseny escollit no contribuïa pas a pal·liar-les.

En efecte, l'eloqüent plànol radioconcèntric de Rovira traça, mitjançant un ferrocarril de circumval·lació paral·lel a la llera d'un canal amb 60 m d'amplada, una ferma línia de separació física entre la ciutat pròpiament dita i els suburbis, utilitzats com a emplaçament de serveis molestos i deixats a la intempèrie del *laissez faire* a l'espera de ser incorporats en fases posteriors sempre que el creixement urbà ho demanés i confiant amb optimisme que, mentrestant, les administracions municipals de la rodalia potser tindrien en compte els suggeriments compositius dibuixats per l'arquitecte damunt d'aquestes zones perifèriques. Dins del recinte privilegiat de l'eixample, amb els seus grans bulevards i els seus carrers ordinaris proporcionalment estrets, s'hi distribueix amb agradable simetria una dotació d'equipaments públics digna d'una gran capital –museus, biblioteques, hospitals, universitat, institut, jutjats, escoles, escorxadors, jardins, etcètera, etcètera–, amb les seus de les institucions de govern local i provincial –Ajuntament, Govern Civil i Diputació– concentrades entorn d'una immensa plaça al capdamunt de la Rambla que hauria ocupat molt més espai que tot el projectat Eixample dels Estudis.

L'experiència local acumulada al llarg de moltes dècades inclina a pensar que el volum de despesa pública implicat en el projecte premiat per l'Ajuntament no encaixava ni amb la capacitat financera de les institucions ni tan sols amb la voluntat real dels seus dirigents. D'altra banda, els intents d'enriquir el paisatge urbà amb peces de gran arquitectura havien palesat des del segle XVIII un trist provincianisme que anava des de la recepció del neoclassicisme teoritzat per l'Academia de San Fernando i practicat amb més brillantor a Madrid fins a les més modernes reminiscències d'estils històrics tretes de l'arquitectura europea del temps o importades directament per arquitectes forans poc vinculats a la ciutat. Sense oblidar la mediocritat substancial d'aquests assajos historicistes arreu del món, de vegades meres disfresses d'estructures modernes amb materials encara poc reputats en art com el ferro, la imitació servil de la coetània arquitectura *rundbogenstil* bavaresa en l'edifici de la Universitat de Barcelona d'Elies Rogent dona la mesura de què es podia esperar dels millors professionals de la localitat en aquell període.

De tota la magnificència promesa en el plànol de Rovira i Trias, la ciutat antiga sols hauria rebut l'obertura d'una avinguda rectilínia des de l'esmentada gran plaça fins a la façana de la catedral. Ara bé, en la convocatòria del concurs l'alcalde Josep Santa-Maria havia expressat clarament la conclusió lògica assolida al si del consistori municipal posant la reforma interior

al mateix nivell d'importància que l'eixample i no pas en termes purament cosmètics:

Mezquino y sin elevadas miras sería el ensanche si sus consecuencias no fueran extensivas a la mejora de lo existente, si la Barcelona antigua no debiese ver desaparecidas todas sus condiciones anti-higiénicas.

Ja hem indicat que centrar l'atenció en l'estructura de la Barcelona històrica ajudà molt Cerdà a l'hora de fixar la posició exacta de la trama ortogonal de l'Eixample i de les tres vies de la reforma interior a començament de l'any 1859, i que l'establiment de la màxima homogeneïtat possible del nou teixit urbà permeté d'aprofitar i emmotllar els tractes consuetudinaris a propòsit de la construcció urbana, evitant greuges comparatius i procurant equilibrar i moderar preus amb una entrada simultània en el mercat d'un territori tan extens. Convé ara indicar els efectes de portar la continuïtat formal del sistema viari de l'Eixample damunt dels terrenys de titularitat estatal del glacis i fins a les primeres cases de la ciutat vella amb la discreta inserció d'unes rondes de 30 m d'amplada. A curt termini, aquesta opció evitava el perill d'una sobreexplotació mercantil en detriment de les superfícies necessàries per a espais públics en aquesta part del territori que ell mateix, per encàrrec del Govern Civil, havia de parcel·lar a benefici de l'Erari. L'àgil gestió de la formació i cessió gratuïta a l'Ajuntament dels espais destinats a les rondes i als carrers d'amplada ordinària, de la formació de parcel·les, de les adjudicacions de les noves propietats als particulars i dels permisos per edificar admetent ja la construcció entre mitgeres en tots els fronts de les illes estimulà els inversors immobiliaris. El resultat fou deixar consolidat aquest primer anell de la nova ciutat abans que Cerdà perdés el control del procés i, amb vista a un futur immediat, fer molt difícil d'interrompre la continuïtat de la mateixa trama en totes direccions, Eixample endins. A llarg termini, també deixava indicades les línies possibles de nous carrers de reforma, a més de les ja dibuixades vies A, B i C, per anar integrant millor el vell recinte dins la ciutat renovada.

Amb tot i això, un cop aprovat el pla de l'enginyer i amb les operacions transaccionals en marxa, l'Ajuntament va promoure un altre disseny monumental ideat per obligar l'Estat a desprendre's gratuïtament d'un patrimoni consolidat des de 1844, però que es continuava reivindicant: la substitució de les rondes per un ampli bulevard de 60 m d'amplada que, amb les seves dependències, ocuparia la major part de l'antic glacis. Però aquest intent en certa manera pueril fou del tot inútil. El camí de la modernització de Barcelona no podia seguir l'exemple de Viena amb la Ringstrasse, el gran anell anèleg però amb garanties de ser farcit com convenia al cor d'una capital imperial, ni tampoc el model de París. Cerdà no podia deixar de veure l'operació dirigida

per Haussmann com el fruit de la dictadura implantada per Lluís Napoleó i duta a terme sense haver de fer càlculs econòmics sobre les despeses i sense cap consideració de justícia social, atès que desnonava els pobres i oferia grans oportunitats als inversors immobiliaris.

Tanmateix, la legislació que anava fent possible una operació tan radical i formalment tan reeixida com la parisenca suscitava un gran interès a Barcelona a l'hora d'afrontar la seva reforma interior, perquè potser permetria salvar els greus obstacles de la llei d'expropiació forçosa de 1836. En cas que una Administració local volgués obrir un carrer, la norma espanyola estipulava que sols podia agafar l'espai estrictament necessari per a la via mitjançant indemnització i que les obres havien d'anar a càrrec també del poder públic, de manera que tots els costos requeien en l'Administració, mentre que els propietaris particulars rebien, a més de la compensació econòmica directa, tota la plusvàlua derivada de la millora de la posició dels predis respectius dins el teixit urbà. L'aleshores recent obertura del darrer tram de la via transversal, el carrer de la Princesa, amb aplicació de la llei de 1836, havia estat possible mitjançant un carregós emprèstit, de manera que les forces locals, i sobretot l'Ajuntament, tenien una aguda consciència del problema, i això explica, per exemple, la timidesa de la proposta de reforma dibuixada per Rovira i Trias. En efecte, sota les condicions legals vigents, i donada la crònica feblesa financera de les institucions públiques implicades, la regeneració urbana esdevenia impossible.

Mentrestant, l'eixamplament era factible perquè els propietaris d'extramurs, a la vista de les enormes plusvàlues esperables de la reconversió urbana dels predis rústics, acceptaren la pràctica de cessió gratuïta de l'espai per als carrers que hem vist introduïda des del segle XVIII i la tècnica de les compensacions mútues entre veïns que Cerdà va referir pragmàticament a les petites agrupacions de propietaris que confluïen en cadascuna de les illes dibuixades en el plànol urbanístic i no a una mancomunitat general desitjable, però molt més difícil d'assolir.

La solució francesa rellevant per a la reforma interior afegia com a terrenys expropiables dues franges d'almenys 20 m de profunditat a banda i banda de la via projectada, pagades al preu vigent i, en el futur, retornades al sector privat prèvia incorporació de la plusvàlua derivada de la millora i aplicable al finançament de les obres. Els estudis moderns sobre la política urbanística barcelonina, i especialment el de Glòria Santa-Maria, *Decidir la ciutat futura. Barcelona 1859*, mostren que la modificació de la llei d'expropiació forçosa amb vista a poder emprendre la reforma interior amb incorporació d'aquest sistema fou a partir de desembre de 1858 la prioritat de l'Ajuntament progressista presidit per Josep Santa-Maria. El govern d'O'Donnell indicà que el camí per a aconseguir el canvi no era un decret *ad hoc* pensat per a Barcelona,

sinó l'elaboració parlamentària d'una llei d'abast estatal. El resultat de la conseqüent gestió municipal fou el projecte de llei sobre reforma, sanejament i eixample de poblacions presentat el 30 de desembre de 1861 al Senat per José Posada Herrera, superior jeràrquic de tots els governs municipals del país com a ministre de la Governació, i retirat l'1 de juliol següent davant l'oposició radical dels propietaris a veure retallats llurs drets, especialment la dels afectats per la reforma de la capital de Catalunya.

El gran historiador del dret urbanístic espanyol, Martí Bassols Coma, descobridor de l'interès d'aquest projecte de llei, remarcava el 1973 que hauria estat un instrument de política urbanística pioner a escala internacional, avançant criteris que trigarien a imposar-se, però que en bona part són encara vigents. Les troballes documentals sobre l'obra de l'enginyer de Centelles a la dècada de 1980 el van convèncer que Cerdà havia estat no sols un comentarista favorable al projecte legislatiu, sinó també el principal inspirador d'aquesta norma correctora de l'ortodòxia liberal. Bassols argumenta que «la formulació dels principis informadors de les normes o regles jurídiques que posteriorment poden transformar-se en lleis o reglaments no ha estat, ni històricament ni actualment, un monopoli dels juristes», i conclou que aquesta tasca de *policy maker* «l'assumí Cerdà amb entusiasme i profunditat i fins i tot amb una visió molt més àmplia i innovadora que la dels professionals del dret contemporanis seus». Cal no oblidar, tanmateix, l'activitat del notable equip de juristes al servei de l'Ajuntament de Barcelona al llarg de tot el procés.

Descomptant allò que agafava del dret consuetudinari barceloní i de la legislació francesa, en aquell punt la contribució més personal de Cerdà en l'esfera del dret –i la que el separava, òbviament, de l'entorn municipal– s'ha d'entendre com el fruit d'una desconfiança no del tot infundada en la capacitat gestora de les entitats públiques. Per salvar aquesta dificultat i no acudir als emprèstits, que ell considerava nefastos sense pal·liatius, buscà inspiració en la legislació sobre l'estesa de les xarxes ferroviàries i proposà la constitució d'una empresa concessionària capaç d'avançar els capitals necessaris per posar en marxa simultàniament les obres d'eixample i reforma confiant a rescabalar-se amb escriu gràcies a les futures plusvàlues.

Aquesta fórmula típicament saintsimoniana encaixava a la perfecció amb l'optimisme vinculat al creixement econòmic en marxa des de la dècada de 1840 i que arribava a un clímax el 1859 mateix amb l'inici de les obres del canal de Suez, promogut per l'antic cònsol francès a Barcelona, Ferdinand de Lesseps, i amb participació d'inversors catalans. Amb l'esperança d'una recuperació de la centralitat de la plaça mercantil de Barcelona a escala mediterrània i mundial gràcies al tall que aviat apropiaria l'ocèa Índic, el 1856 *El Conceller*, un periòdic progressista dirigit per Víctor Balaguer, difonia un programa d'intervencions estratègiques per superar les limitacions físiques de la

ciutat i posar-la a punt: ampliació i protecció del port, construcció d'un gran eixample ben articulat amb la ciutat vella i connexions ferroviàries regionals i a llarga distància.

Ara bé, aquestes ambicions quedaren truncades per la greu i multiforme crisi de l'economia catalana precipitada al bell mig de la dècada de 1860. Els efectes de la guerra de Secessió dels Estats Units sobre la principal indústria local –la “fam de cotó”–, l'esclafit de la bombolla ferroviària i l'ensorrament borsari en foren alguns dels episodis més dramàtics. D'altra banda, el 1864, la primera llei espanyola d'eixample satisfieia el punt de vista de la propietat immobiliària atès que refermava els principis estrictament liberals i també retornava les competències urbanístiques plenes als governs municipals. És a dir, es posava l'autoritat a les mans de l'Ajuntament de Barcelona, al mateix temps que se li negava l'única via coneguda per aconseguir un sa autofinançament de la gran renovació esperada. La confluència de regressió legislativa i crisi econòmica va retardar, en efecte, la plena cristallització de l'Eixample central durant una dècada llarga, fins a l'arrencada de la “febre d'or”, i allunyà qualsevol possibilitat d'afrontar la reforma interior. A Cerdà no li restava temps vital per participar –o simplement assistir-hi– en la nova arrencada de la segona meitat de la dècada de 1870, sota la Restauració borbònica, quan l'industrialisme català hagué d'acceptar que li mancaven condicions infraestructurals per poder seguir encara de prop el ritme de les economies capdavanteres d'Europa. Per mirar de tirar endavant, la política urbana hauria de trobar altres estratègies.

A Ildefons Cerdà li havia importat, sobretot, establir les condicions per dur a terme els seus projectes urbanístics salvant tots els obstacles previsibles. Havia proclamat intrèpidament que «si no hubiese tenido la convicción íntima, digo mal, la seguridad más completa de la existencia de medios adecuados para obviar todos estos inconvenientes, hubiera tirado el lápiz antes de dejarlo correr sobre el plano de los alrededores de Barcelona para grafiar mi proyecto de ensanche».

Trobar o idear els mitjans concordants amb la “naturalesa de les coses” havia depès d'ell mateix, de la seva gran capacitat intel·lectual, domini de les tècniques i visió de futur, però posseir-los teòricament no havia garantit el trasllat al món material, on entraven en acció altres forces que l'enginyer no podia dominar amb la seva racionalitat i habilitat dialèctica. Tanmateix, l'erosió produïda pels interessos discordants, que imposaren les rebaixes prou conegudes i sovint lamentades, no va impedir que, en un ambient força sensible al valor pràctic de les indicacions afegides al plànol normatiu, les alineacions de carrer, inclosos els característics xamfrans, fossin aplicades escrupolosament i

sense interrupcions al territori de l'Eixample a partir de 1860 i que quallessin de manera irreversible a la dècada de 1880.

Modernament, el dibuix del projecte de 1859 per a Barcelona ha concentrat l'atenció dels comentaristes i sovint ha estat llegit com un conjunt de prescripcions que hauria calgut seguir al peu de la lletra i que convindria respectar encara avui, en ple segle XXI. Aquesta fidelitat literal a les formes dibuixades no es troba en el mateix Cerdà, sempre ben disposat a variar-les per aprofitar les oportunitats ofertes per un context polític canviant. Ho testimonien els esborranys cartogràfics per a una revisió completa del traçat de l'Eixample en funció d'una introducció massiva del ferrocarril pels carrers de la ciutat, que es pot datar del 1863, i les propostes específiques per a l'ocupació de les dues grans reserves estratègiques conservades encara per l'Exèrcit després de 1858: l'espai de la Ciutadella, objecte d'un ordenament gairebé coetani de la revisió general i també caracteritzat per l'omnipresència del ferrocarril, i la muntanya de Montjuïc, amb una original fórmula per a una urbanització integral que deixava de banda la quadrícula aplicada a la plana per adaptar-se a l'accidentat relleu i que fou un dels seus darrers treballs, dibuixat el 1872, en ple Sexenni Democràtic.

Tots aquests projectes tardans, especialment imaginatius, restaren en un calaix, sense cap efecte pràctic, però això no va treure de l'agenda urbana ni la necessitat d'harmonitzar el pas dels ferrocarrils per la ciutat ni la lluita per continuar recuperant per a l'ús civil tot el territori. Aquests objectius foren perseguits i en part assolits per l'Ajuntament amb gran afany durant les etapes del Sexenni i de la Restauració.

De manera menys evident, tampoc caurien en el buit aquelles idees jurídiques que tant importaven a l'enginyer de Centelles. D'entrada, la seva actuació crítica en el moment de preparar el reglament de la llei de 1864 havia contribuït a mitigar els seus efectes més regressius. Després de la seva mort el 1876, l'intent d'equilibrar les càrregues i els beneficis de la urbanització entre la institució municipal i els propietaris mitjançant l'ampliació de la capacitat d'expropiació, nucli del frustrat projecte de llei de 1861, va rebrotar de la mà de l'empresari Àngel Josep Baixeras, entestat a escometre la reforma interior de Barcelona, i va arribar a port el 1879 amb la promulgació de la primera llei estatal que incloïa l'expropiació forçosa de les franges laterals dels nous carrers. I, el 1907, la idea de l'empresa concessionària fou aplicada al contracte de l'Ajuntament amb el Banc Hispano-Colonial per obrir la Via Laietana seguint encara el traçat del plànol de 1859.

Arran de l'entrevista mantinguda el 30 de setembre de 1874 amb l'alcalde Francesc de Paula Rius i Tauler per oferir-li el projecte per a la muntanya de Montjuïc, Cerdà va deixar anotada la seva decepció: «Creo que seguirán las cosas como hasta el presente». La brevetat del comentari fa impossible

d'esbrinar si la decepció anava referida sols al llançament d'aquell projecte, força arriscat tant pel que fa al disseny com a la possibilitat d'arrencar aleshores de mans de l'Exèrcit tota la muntanya fins a les parets del castell, o si traduïa la desesperació que li produïen els reiterats fracassos de les gestions per obtenir de les administracions públiques alguna compensació econòmica per uns treballs que ell havia concebut sempre, apassionadament, com un servei a la comunitat i que havien estat possibles esmerçant-hi sense límits tota la fortuna familiar.

Ara bé, dos mesos després d'aquella trobada i a punt de cessar per la reinstauració dels Borbó, el consistori municipal presidit per Rius i Taulet produïa el 4 de desembre una moció que, agafant l'aprovació estatal del Pla Cerdà com a sòlid antecedent legal, decidia elevar al Govern la petició d'incorporar a la ciutat els vuit termes municipals de la rodalia esmentats en aquell moment. Era l'establiment del fil conductor de la política dels governs municipals progressistes al llarg del darrer quart del segle XIX i, més concretament, durant les etapes presidides per Rius i Taulet, que agafava el relleu de Cerdà com a líder de l'opció metropolitana de Barcelona.

Barcelona, 25 de febrer de 2024

Els mapes i l'apropiació simbòlica de l'espai urbà

On pain of economic waste, of practical failure no less than of artistic futility, and even worse, each true design, each valid scheme should and must embody the full utilisation of its local and regional personality. "Local character" is thus no mere accidental old-world quaintness, as its mimics think and say. It is attained only in course of adequate grasp and treatment of the whole environment, and in active sympathy with the essential and characteristic life of the place concerned. Each place has a true personality; and with this shows some unique elements—a personality too much asleep it may be, but which it is the task of the planner, as master-artist, to awaken. And only he can do this who is in love and at home with his subject—truly in love and fully at home—the love in which high intuition supplements knowledge, and arouses his own fullest intensity of expression, to call forth the latent but no less vital possibilities before him. Hence our plea for a full and thorough survey of country and town, village and city, as preparatory to all town planning and city design.

Patrick GEDDES, 1915¹

La lectura del territori a les primeres fonts cartogràfiques

El bagatge cartogràfic acumulat per Barcelona fins a mitjan segle XIX no comptava amb peces gaire antigues ni havia alçat gaire el vol. Segons una síntesi recent, les primeres insercions del topònim de la capital catalana en la cartografia daten de mitjan segle XI, l'aparició d'elements reals de la seva forma es va produir a la dècada de 1440 en les compactes imatges de nuclis urbans rellevants inserides en cartes portolanes, l'aplicació de la perspectiva renaixentista a la descripció del lloc és datable el 1535 i les primeres projeccions verticals de tot el recinte urbà apareixen el 1652.² Hi podríem afegir una planimetria isolada datable cent anys abans, entre 1556 i 1567, que trasllada amb prou exactitud geomètrica el perfil de la muralla de tancament del Raval

1. Patrick GEDDES, *Cities in Evolution. An Introduction to the Town Planning Movement and to the Study of Civics*, Londres, Williams & Norgate, 1915, p. 396-397.

2. Ramon J. PUJADES I BATALLER, «Del nom en el mapa al mapa de la ciutat: la presència i la representació de Barcelona en la cartografia dels segles X-XVII», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Mapes i control del territori a Barcelona. Vuit estudis*, Barcelona, Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya i Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2016, p. 20-43.

en el context d'un projecte militar per convertir Barcelona en una gran base naval.³ Justament per la seva excepcionalitat dins la sèrie cronològica local, aquesta peça de mitjan segle XVI recorda que l'aplicació de les tècniques més avançades de cada etapa a la descripció gràfica de Barcelona mai no fou ni sistemàtica ni àgil ni irreversible. Els repetits retards, que s'arrossegaren durant segles, no deixen de sorprendre en una ciutat rellevant dins l'àmbit mediterrani i molt relacionada amb Itàlia, el centre cartogràfic per excel·lència a final de l'Edat Mitjana.

En qualsevol cas, no fou la importància estratègica del port de Barcelona per als dissenys imperials de Carles V i Felip II a la Mediterrània a mitjan segle XVI, sinó la desgraciada conversió de la ciutat i el seu entorn en escenari i víctima dels combats entre els exèrcits al servei de les dinasties reials dels Habsburg i els Borbó entre 1640 i 1714 la que va propiciar el primer salt endavant en la cartografia d'abast local. D'una banda, els setges reafirmaren quin era l'àmbit territorial directament relacionat amb l'urbs, ja prou clar des de l'Edat Mitjana. De l'altra, donaren lloc a una peculiar orientació dels mapes i els plànols relatius a la ciutat i el seu entorn.

Les definicions literàries de l'entorn barceloní més antigues desenvolupen el mite de la fundació de la ciutat per Hèrcules posat en circulació a mitjan segle XIII per Rodrigo Ximénez de Rada. Vers 1380, Francesc Eiximenis, aplicant les advertències de Vitruvi, lloava l'emplaçament suposadament triat per l'heroi antic destacant-ne la salubritat de l'aire, i ho atribuïa a l'escut protector de Montjuïc, que evitava la incidència dels vents de migjorn, portadors de les nefastes emanacions dels marjals.⁴ Les compilacions històriques *Flos mundi*, datable el 1407, i *Libre de les nobleses dels reys*, de mitjan segle XV, traslladen les impressions falagueres que segons la llegenda dugueren Hèrcules a fundar-hi la ciutat quan va copsar l'efecte global de la gran plana fèrtil oberta al mar i delimitada pels dos rius que l'alimenten, el Besòs i el Llobregat, contemplada des del cim de Montjuïc.⁵ I és certament aquesta muntanya la que ofereix el punt de vista natural que va permetre a Jan Cornelisz Vermeyen produir amb afany realista el panorama més antic i potser més cèlebre de

3. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), R. 2848 (Col·lecció Sanpere i Miquel, 33). La seva datació aproximada, a Ramon GRAU, «Salvador Sanpere i Miquel i la cartografia històrica de Barcelona, 1890-1893», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Vistes panoràmiques, cartes militars i plànols urbanístics a Barcelona del segle XVI al XIX*, Barcelona, Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya i Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2020, p. 51.

4. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, I, 1, Girona, Universitat de Girona i Diputació de Girona, 2005, p. 49 (cap. XXIV). Sobre l'enllaç amb Vitruvi: David GUIXERAS, «L'urbanisme al "Dotzè del Crestià"», *Mot so razo*, 8 (2009), p. 68-87.

5. Miquel COLL i ALENTORN, «El "Libre de les nobleses dels reys"» (1928); ara dins *Historiografia*, Barcelona, Curial i PAM, 1991, p. 323. Stefano Maria CINGOLANI, *Libre dels reis*, València, Universitat de València, 2008, p. 106-109.

Gravat amb el primer gran retrat del perfil urbà de Barcelona, a començament de l'Edat Moderna (Braun i Hogenberg, 1567). ICGC

Barcelona i el seu entorn, part d'una crònica gràfica de la partença de la flota de l'emperador Carles V cap a la conquesta d'Alger, dibuixat a partir d'apunts sobre el terreny agafats el 1535 i divulgat pel gravat de Braun i Hogenberg el 1567.

La condició marítima de la ciutat centra les vistes que sovintegen a la segona meitat del segle XVII. Des d'Antoon van Wijngaerde el 1563 fins a Ambrosio Borsano el 1687, les visions frontals restitueixen el perfil urbà ofert als navegants que s'hi atansaven. A partir dels apunts al natural trets des de la superfície del mar per aquests i altres artistes, es van traçar falses perspectives aèries que ofereixen una visió del conjunt urbà i el seu entorn, sempre amb la línia de costa com a base.⁶

Carme Montaner i Francesc Nadal han documentat detalladament el moment clau en la decantació del retrat cartogràfic de la ciutat de Barcelona. El *Plan de la ville de Barcelone, capitale de la province de Catalogne, assiegée par mer et par terre par les armées du roy d'Espagne*, on Sébastien de Pontault, senyor de Beaulieu, relata l'etapa final de la guerra de Separació de 1640-1652, és encara un híbrid entre perspectiva aèria i projecció vertical que dibuixa el teatre d'operacions militars vist des de la mar Mediterrània. Les muntanyes al fons, figurades en alçat, hi suggereixen tant el límit local del Pla de Barcelona com, de manera molt distorsionada, la forma general de l'enllaç de la península Ibèrica i el continent europeu, amb les fites del moviment de les tropes contendents per territori català entre el cap de Creus i la capital del Principat.

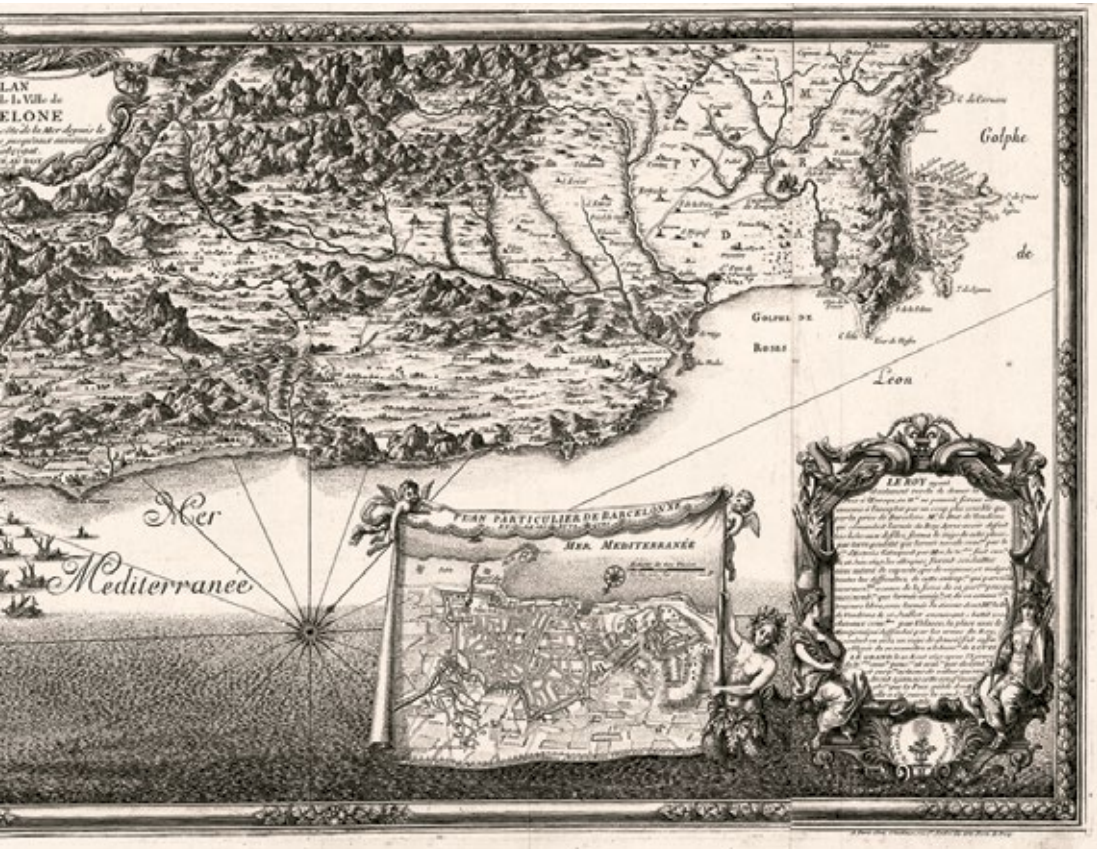
6. Ramon J. PUJADES, Mikel SOBERÓN i Albert CUBELES, «Entre el realisme i la idealització: la façana marítima de Barcelona i les vistes urbanes», dins GRAU i MONTANER, *Vistes panoràmiques...*, p. 76-103.

El territori i la ciutat de Barcelona segons la visió dels enginyers militars francesos actius a les guerres del segle xvii. Combina dues orientacions oposades (Beaulieu, 1698). ICGC

El Pla de Barcelona, engrandit, hi és representat en planta, detalladament i amb força fidelitat, tot i que sense prescindir dels efectes de perspectiva. El perfil de la serra de Collserola i el semicercle que formen les posicions dels exèrcits espanyols que assetjaren Barcelona el 1651-1652 defineixen l'entorn immediat de la ciutat, mentre que la disposició de la línia de costa paral·lela al límit inferior del full determina una orientació aproximada del mapa cap al nord-oest.

Quan al final de la guerra de la Lliga d'Augsburg, el 1698, la làmina de Beaulieu fou reeditada amb importants modificacions, s'hi afegí un cartutx amb una representació especial de la ciutat. És un plànol més fidel i detallat que el de 1653, però invertit respecte a la visió del conjunt territorial, és a dir, amb la línia de costa a la part superior i l'entorn de la Muralla de Terra a baix. La paradoxal juxtaposició d'ambdues visions en una sola obra gràfica reflecteix, tanmateix, la lògica de les operacions militars. Mentre que per al

domini general del territori i el bloqueig de Barcelona fou essencial en les dues conflagracions el control marítim, i la representació de les flotes domina la part inferior de la làmina, en l'assalt a la ciutat el protagonisme havia de correspondre a l'exèrcit de terra, cavalleria, infanteria, sapadors i artillers. Per raons pragmàtiques, els plànols locals del sector de muralles objecte dels combats decisius en el setge de 1697 al voltant de Sant Pere de les Puel·les, aixecats i actualitzats dia a dia tant per l'atacant com pel defensor, llegeixen el camp d'operacions amb la posició pròpia de cada exèrcit a la part inferior del full. I és per això que la major part dels mapes francesos de la plaça forta de Barcelona enllestits al final d'aquella guerra generalitzen l'orientació sud-est d'aquells plànols sectorials de la Muralla de Terra. En canvi, els produïts per l'exèrcit hispànic o per les autoritats municipals opten per l'enfocament oposat, coincidint així amb el punt de vista consagrat per la tria del front marítim com a façana principal de la ciutat a les panoràmiques de les dècades anteriors.

Les grans elaboracions dels cartògrafs locals i els enginyers militars al servei de la monarquia hispànica, i especialment *Barcelona con fortificaciones y contornos en la figura que se hallan en 6 de noviembre del 1694*, la *Planta de la Ciudad de Barcelona y Monjuic y Moll y Atachos*, de 1697, i, sobretot, el *Plano de Barcelona sitiada por las Armas de Francia el día 12 de junio y defendida asta 5 de agosto del año 1697*, de l'enginyer Giovanni Gianola, que fou editat el 1699 probablement a la mateixa ciutat, imposaren el seu punt de vista a les posteriors projeccions verticals franceses vinculades a la guerra de Successió.⁷

A partir de 1714, l'orientació cap al nord-oest esdevingué l'única opció practicada per als mapes de conjunt de la plaça forta de Barcelona i del seu entorn territorial en l'obra dels enginyers militars al servei de Felip V i dels seus successors en el tron espanyol. Com a primer de la sèrie destaca el mapa de la plaça de Barcelona abans de la demolició del barri de Ribera, conegut per còpies tardanes, però vinculat probablement als treballs de l'enginyer Jorge Próspero de Verboom per a la implantació de la Ciutadella i que Sanpere i Miquel qualificà confusament de "plànol geodèsic" i datà erròniament –interessadament– el 1679.⁸ Segueix la mateixa pauta el *Plano de la Plaza de Barcelona, su Puerto, Ciudadela y Castillo de Monjuich* signat per l'enginyer militar Juan Martín Zermeño el 1751, del qual deriven, al seu torn, els plànols divulgats pels famosos llibres de viatges d'Antonio Ponz el 1788 i Alexandre de Laborde el 1806, o el gravat de Juan López, de 1807.⁹

La tria d'una orientació amb significació local no tenia res de particular en els primers mapes d'abast restringit. La influència de l'orientació molt precisa de les cartes nàutiques medievals es mantingué des de bon començament en els mapes terrestres de conjunt de l'entorn peninsular i mediterrani de Barcelona, però els mapes regionals del Principat de Catalunya i del Regne de València als segles XVI i XVII mostren una marcada preferència per situar el mar com a base de la representació, la qual cosa, en el segon cas, porta a una orientació que no seria esmenada definitivament fins al darrer quart del segle XVIII.¹⁰ Pel que fa als plànols de ciutats, la llibertat era encara més àmplia, i la filiació respecte a les vistes més populars de Barcelona que hem considerat es troba a tot arreu. A la capdavantera Florència, per exemple, el punt de vista

7. Carme MONTANER i Francesc NADAL, «La cartografia del setge de 1697», dins GRAU i MONTANER, *Vistes panoràmiques...*, p. 104-127.

8. GRAU, «Salvador Sanpere i Miquel...», p. 44-46.

9. Montserrat GALERA, Francesc ROCA i Salvador TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona*, Barcelona, Publicacions del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, 1982, 2a ed., núm. 77 (Zermeño), 91 (Ponz), 98 (Laborde) i 106 (López).

10. Vicenç M. ROSSELLÓ i VERGER, *Cartografia històrica dels Països Catalans*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008, p. 97-205.

Primera visió canònica de l'espai estratègic de Barcelona amb orientació nord-oest: un quadrilàter definit pel mar, els dos rius i la serralada (Gianola, 1699). AHCB

ofert pel convent de Monte Oliveto, situat al sud-sud-oest de la ciutat, passà des de la magnífica panoràmica produïda vers 1472 fins a l'excel·lent projecció vertical de Bonsignori el 1584, i aquesta orientació alternà després amb una altra de peculiar, cap al sud, en algunes plantes molt acurades, fins que el 1843 Federico Fantozzi va introduir emfàticament la disposició definitiva cap al nord.¹¹

Innovacions tècniques sense profit local, 1792-1827

L'orientació derivada de les vistes des de mar i de les conveniències de la guerra en els mapes i els plànols de Barcelona i el seu entorn immediat es va mantenir fins als treballs dels enginyers militars de la Comissió Topogràfica

11. Giovanni FANELLI, *Firenze*, Bari, Laterza, 1980, p. 76-179.

i d'Eixample els anys 1851-1853. Tanmateix, el 1792 Barcelona havia estat triada com l'extrem meridional dels treballs de camp per al mesurament de l'arc de meridià des de Dunkerke, amb l'objectiu de definir el metre, i el geodesta Pierre André Méchain va dirigir les dues campanyes en territori català el 1792-1794 i el 1803-1804.¹²

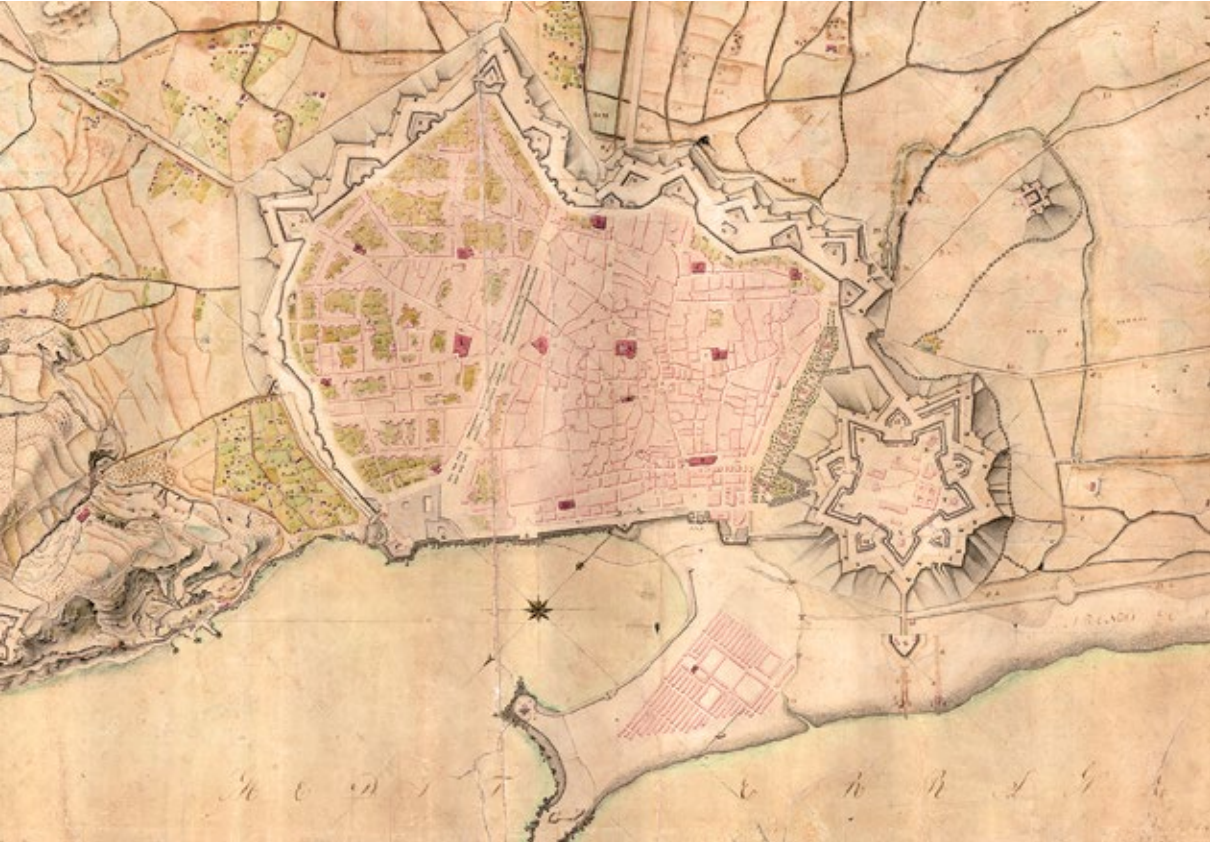
Poc després, l'esfondrament de la monarquia borbònica el 1808 comportà no sols l'ocupació militar francesa, sinó també que Catalunya fos separada d'Espanya i incorporada formalment al territori metropolità de l'Imperi napoleònic el 1812. L'enginyer militar Camillo Vacani, membre de l'exèrcit ocupant italià al servei de l'emperador francès, devia traçar per aquell temps una *Carta dei contorni di Barcelona coll'indicazione delle varie posizioni occupate nel blocco del 1808*, a escala 1:40.000, editada tardanament el 1823. Orientada aproximadament al nord, incorpora la novetat del sistema mètric decimal, mentre que representa el relleu amb la tècnica tradicional de les normals o *hachures*, però combinades ja amb corbes de nivell a intervals de 4 m, fixades de manera un xic impressionista encara.¹³

Tanmateix, és possible que, en recopilar als arxius espanyols mapes de producció local com a informació d'urgència sobre el territori per controlar, els ocupants acceptessin pragmàticament l'orientació nord-oest dels mapes i els plànols de l'àrea barcelonina i que després la mantinguessin per inèrcia en els nous productes cartogràfics, els quals, d'altra banda, exhibeixen una qualitat sense precedents, especialment els del segon i més tranquil episodi d'ocupació militar francesa, entre 1823 i 1828. Perquè tot i que la primera annexió a França del Principat no sobrevisqué a la derrota de Napoleó el 1814, el retorn de l'exèrcit dels Cent Mil Fills de Sant Lluís el 1823 per restaurar l'absolutisme monàrquic de Ferran VII deixava en l'aire la possibilitat d'una futura acció imperial que hauria convertit un altre cop Barcelona en la segona ciutat dins el rànquing urbà francès. En un context de gran precarietat estatal espanyola i de renovada satel·lització respecte a la potència veïna, els enginyers militars francesos aprofitaren l'estada en aquesta urbs cobejada per posar en solfa tècniques de treball de camp i de gabinet sense gaires precedents ni a la mateixa França.¹⁴

12. Joan CAPDEVILA, «La geodèsia a Barcelona: protagonistes i treballs», dins Carme MONTANER i Francesc NADAL (ed.), *Aproximacions a la història de la cartografia de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Institut Cartogràfic de Catalunya, 2010, p. 166-168.

13. Jesús BURGUEÑO, «Geòmetres, arquitectes i editors. Cartografiar Barcelona (1750-1850)», dins MONTANER i NADAL, *Aproximacions a la història...*, p. 62.

14. Carme MONTANER, «Els treballs cartogràfics de l'exèrcit francès a Catalunya: l'entrada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís i l'establiment del "Bureau topographique de Barcelone" (1823-1828)», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 33-34 (1992), p. 243-250, i *Mapes i cartògrafs a la Catalunya contemporània (1833-1941). Els inicis i la consolidació de la cartografia topogràfica*, Barcelona, Dalmau i Institut Cartogràfic de Catalunya, 2000, p. 11-22.

Barcelona al primer quart del segle XIX. Versió actualització de la imatge creada pels enginyers militars a final del segle XVII (Plana, 1823). AGMM

El 4 de novembre de 1823, just dos dies després de l'entrada de l'exèrcit del duc d'Angulema a la capital de Catalunya, l'enginyer de l'exèrcit espanyol Ramon Plana havia signat el *Plano de la ciudad de Barcelona y sus alrededores*, a una escala d'1:6.473, segons un càlcul modern. Aquest fruit de les directrius cartogràfiques establertes pel règim constitucional de 1820 mantenia tots els trets dels mapes locals produïts pels militars espanyols des de feia un segle: la representació pictòrica del relleu, les vares castellanes com a sistema d'amidament de distàncies i l'orientació nord-oest.¹⁵

Entre les innovacions introduïdes en l'empresa experimental francesa dirigida tot seguit pels generals Fleury i Baudrand no hi figura la reorientació dels mapes locals. Ho mostra no sols la peça relativa al setge de la ciutat i que

15. Ignacio MUÑOZ MORALES, «Cartografía militar de la montaña de Montjuïc, 1823-1880», dins GRAU i MONTANER, *Vistes panoràmiques...*, p. 148-150.

Photoaisa

Àmplia visió del context territorial de la ciutat de Barcelona en ocasió del setge de 1823. Mapa militar francès amb l'orientació pròpia de la tradició espanyola (Sismondi i Fessard, 1823). SHD

suposem més o menys coetània del mapa de Ramon Plana, sinó també la definitiva. Són, respectivament, el *Plan du blocus de Barcelone* de l'any 1823, a escala 1:20.000, i el *Canevas du lever-nivelé de la place et de ses forts et du terrain environnant jusqu'à 900 mètres environ de distance minimum des ouvrages avancés*, de 1827, a escala 1:4.000, amb indicació de la triangulació establerta com a base i la distribució dels fulls de l'aixecament. Els 54 fulls a escala 1:1.000 signats entre 1825 i 1827 i resumits en aquest plànol-guia associen la detalladíssima descripció gràfica de la topografia de les fortificacions i del seu entorn de valor estratègic amb dos sistemes complementaris que proporcionen una informació altimètrica realment aclaparadora: cotes absolutes que detallen amb precisió centimètrica els desnivells, originats per accidents naturals o per construccions humanes, i corbes de nivell a intervals d'1 m.¹⁶

16. Francesc NADAL i Carme MONTANER, «Le Lever nivelé de la place de Barcelone, 1823-1827: un gran salt qualitatiu en la representació cartogràfica de l'espai barceloní», dins GRAU i MONTANER, *Mapes i*

Aquesta obra mestra cartogràfica, sense antecedents ni conseqüents clars, va acompanyar els seus autors en el replegament de 1828, fou desada en un arxiu militar francès i no ha estat divulgada fins al 2016. A la documentació oficial espanyola no es troben notícies d'aquesta veritable baula perduda. És possible sospitar d'alguna influència de la disciplina aplicada per aquell equip de cartògrafs sobre els enginyers militars espanyols, col·laboradors directes o continuadors de Ramon Plana, que a partir de 1828 recuperaren la plena competència en el traçat dels mapes relatius a Barcelona i que deu anys després haurien d'enfrontar-se a les pressions civils per eixamplar el recinte emmurallat. La similitud del poc encertat esbós de la muntanya de Montjuïc degut a Àngel Romero Walsh el 1844 amb el procediment emprat pels francesos n'és la pista més clara.¹⁷

La difícil arrencada, 1840-1853

A partir de la segona meitat de la dècada de 1830, la revolució liberal va aportar nous estímuls per al treball cartogràfic sobre la ciutat de Barcelona i el seu entorn. D'una banda, l'Ajuntament constitucional intentà, per primer cop, emancipar-se de la cartografia militar amb la vista posada en les plenes competències urbanístiques a l'interior del recinte tot just aconseguides. I de l'altra, emparada pel mateix consistori, la pressió civil per suprimir les muralles que encerclaven la ciutat obligà els militars a estudiar el suport del futur i ja inevitable eixamplament i, sobretot, d'unes noves fortificacions hipotètiques en un territori que sols ells podien cartografiar.

No es pot dir que els primers intents municipals obtinguessin un gran èxit. L'abril de 1840, el consistori acceptà l'oferiment d'un empleat del mateix ram d'obres, Miquel Gliner i Germà, a qui concedí un ajudant durant quatre mesos per dibuixar un plànol geomètric de la ciutat. El juny de l'any següent, mentre es feien els passos per estudiar-ne el resultat, l'arquitecte i mestre d'obres municipal Josep Mas i Vila va oferir la seva alternativa, «un trabajo al que ha dedicado constantemente los ratos que le han dejado libres sus obligaciones durante largos años». Mas informava també que ja estava a mig fer el gravat del plànol, a càrrec de Ramon Alabern, de manera que s'imposà al seu subordinat, l'obra del qual, tot i que pagada per l'Ajuntament, no ha deixat rastre.¹⁸

control del territori..., p. 44-67; els dos plànols esmentats, a p. 47 i 54-55.

17. MUÑO, «Cartografía militar de la montaña...», p. 151-153.

18. AMCB, Llibre d'Actes del Consell Plenari, 1840, vol. II, f. 261v: acceptació de l'oferiment de Gliner (15-IV-1840); 1841, vol. II, f. 889r-v: dictamen dels regidors de la Secció d'Obres (3-VI-1841); f. 891r: formació d'una comissió per examinar els dos plànols (9-VI-1841), i f. 2120v: pagament a Gliner (4-VIII-1841).

Primer plànol de la ciutat adoptat com a oficial per l'Ajuntament de Barcelona i que segueix la tradició militar espanyola. S'hi perceben l'increment de l'edificació al Raval, els primers efectes de la desamortització dels convents masculins i les principals operacions recents de millora urbana, il·lustrades també a les vinyetes angulars (Mas i Vila, 1842). AHCB

En el *Plano geométrico de la ciudad de Barcelona levantado por el arquitecto mayor de la misma*, per damunt de la precisió planimètrica destaca la voluntat celebrativa, amb quatre vinyetes als angles del gravat que il·lustren, respectivament, el port amb la llanterna, el Portal de Mar, una panoràmica de la ciutat des del pont de les Bigues sobre el Rec Comtal, i la plaça de Sant Jaume, tot just ampliada i amb la nova façana de la Casa de la Ciutat, deguda al mateix autor del plànol.

Val a dir que aquests requadres i la llegenda no deixen marge perquè hi sigui representat el territori extramurs, justament quan, de la mà de Pere Felip Monlau, la consigna *¡Abajo las murallas!* havia esdevingut una part essencial del programa de l'Ajuntament revolucionari. És cert que a curt termini l'exercici de les competències urbanístiques havia de centrar-se en el control de la ciutat existent, i més concretament en l'ampliació de les vies. Però per a aquesta funció, l'escala aproximada d'1:4.000 del plànol de Mas, un pèl més detallada que el plànol de l'enginyer militar Plana de 1823, era del tot insuficient, com la mateixa pràctica municipal des de la dècada de 1780 havia deixat clar amb un seguit de plànols d'alineació de carrers a escales al voltant d'1:200.¹⁹ Quan es tractava de reformar una densa massa urbana configurada des de l'Edat Mitjana, també havia de resultar exigua l'escala prescrita per Reial ordre de 25 de juliol de 1846 i inspirada en un precedent madrileny: un 1:1.250.

Ara bé, el temps que s'escolà fins a l'enderroc de les muralles el 1854 fou consumit en els inacabables debats a l'entorn de les condicions per obtenir un instrument cartogràfic més satisfactori, sobre si l'equip ampliat d'arquitectes municipals podria fer-se'n càrrec, més enllà de dedicar-li estones perdudes com feia el vell Mas, o bé amb dedicació exclusiva d'algun d'ells o bé repartint-se la feina, o sobre si el cost podria esdevenir més moderat subhastant l'encàrrec.²⁰

Mentrestant, des de 1845 l'interès estatal per organitzar la contribució territorial donava lloc a la formació de mapes parcel·laris dels municipis. L'arquitecte Joan Soler i Mestres fou el responsable del primer aixecament del conjunt del terme municipal de Barcelona a escala 1:5.000 el 1849, que coneixem a través de la versió retallada després de la segregació del territori assignat al municipi de Gràcia, reconeguda el 1850. Per a l'interior del recinte,

19. Marina LÓPEZ GUALLAR, «Els plànols d'alineació de carrers a Barcelona 1772-1817», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI. Els mapes d'una ciutat en expansió*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2014, p. 74-93, i «Plànols municipals d'alineació. Barcelona en el context europeu, segle XVIII-XIX», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 77 (2014), p. 109-131.

20. Francesc NADAL, *Miquel Garriga i Roca i el plànol de Barcelona, 1856-1862*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona, 26), 2011, p. 9-18.

la llegenda d'aquest *Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona* fa constar que s'ha copiat una selecció de la xarxa viària dibuixada per Mas i Vila.²¹

Paradoxalment, o potser no, la independització del suburbi gracienc decidida pel Govern estatal es va produir poc després que l'Ajuntament de Barcelona aixoplugués el 1846 un projecte particular sorgit a Gràcia per unir-la físicament amb la ciutat central. La dificultat tècnica i sobretot financera de reparar les demolicions revolucionàries de l'any 1842 a la part de la Muralla de Terra deixava efectivament oberta la porta a especulacions civils sobre una ampliació de la ciutat sense límits prefixats. Els enginyers militars ja havien assumit el 1838 un projecte restringit d'eixamplament per aquella banda, que estudiarem en un altre moment, però ara els calia controlar cartogràficament tot el territori cobejat per la part civil de la societat. Aquest fou l'objectiu de la Comissió Topogràfica i d'Eixample de Barcelona, que actuà entre 1846 i 1853 i que ha estat estudiada amb cura per Ignacio Muro.²²

El director de la nova entitat, el tinent coronel d'enginyers Manuel Ramón García Herrera, que havia intervingut en l'aixecament de 1823 dins l'equip de Ramon Plana, signà el 12 de maig de 1847 el *Plano de la plaza de Barcelona y sus contornos hasta la distancia de 4.000 varas levantado con teodolito, plancheta y brújulas prismáticas*, dibuixat pel capità Francesc de Casanova i el tinent Luis de Ros i que, a escala 1:10.000, volia esmenar els errors de la cartografia anterior.

El mapa comparteix amb l'antecedent de 1823 l'orientació nord-oest, però mentre aquest abastava poc terreny més amunt de la travessera de Gràcia, ara s'hi inclou la primera línia de contraforts de Collserola, des del turó de Modolell (Sant Gervasi en el mapa) fins al de la Rovira (Coll), passant pels de Monteroles (Pau de las Velas), Putget, Creueta del Coll (Vallcarca) i Carmel (Vidrie). Aquests punts culminants de relleus representats mitjançant normals o *hachures* havien de ser considerats estratègics per al control de la ciutat expandida en el projecte de fortificació signat per Francesc de Casanova el 1858. D'altra banda, ja dins de la plana, s'hi palesa el fortíssim increment recent de la construcció al llarg de tots els camins, amb els compactes nuclis de Gràcia i Sarrià i els menys densos de la Bordeta amb Sants i el Clot amb el Camp de l'Arpa. En la llista dels edificis notables d'extramurs hi apareixen uns poderosos elements promotors del creixement suburbial, sis fàbriques de vapor situades a la vora dels nuclis de Sants (dues), Sarrià (una) i Gràcia (tres).

21. Francesc NADAL, Luis URTEAGA i Ignacio MURO, *El territori dels geomètres. Cartografia parcel·laria dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895)*, Barcelona, Diputació Provincial, 2006, p. 45-49.

22. Ignacio MURO, «Los ingenieros del Ejército y la planimetría de la ciudad de Barcelona en el siglo XIX», dins MONTANER i NADAL, *Aproximacions a la història...*, p. 64-79.

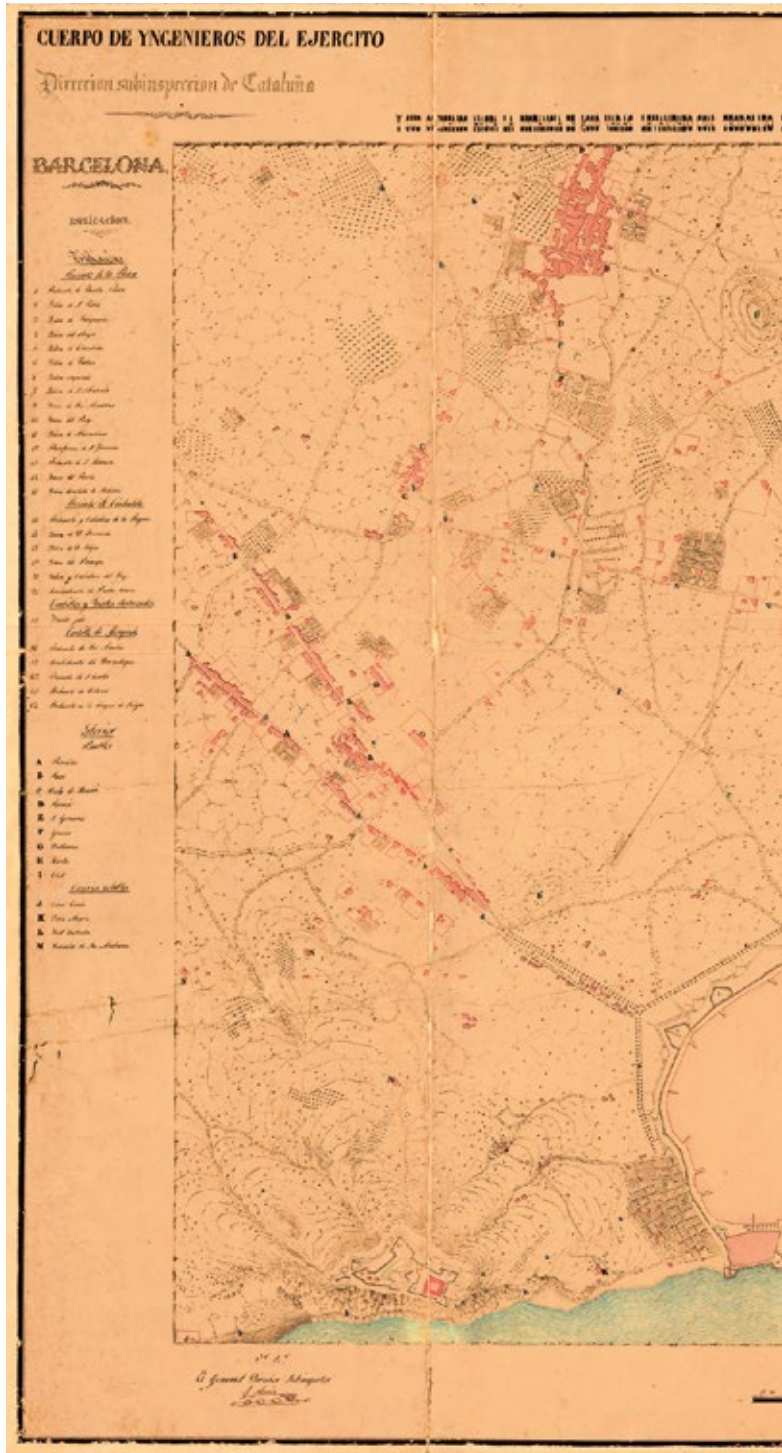

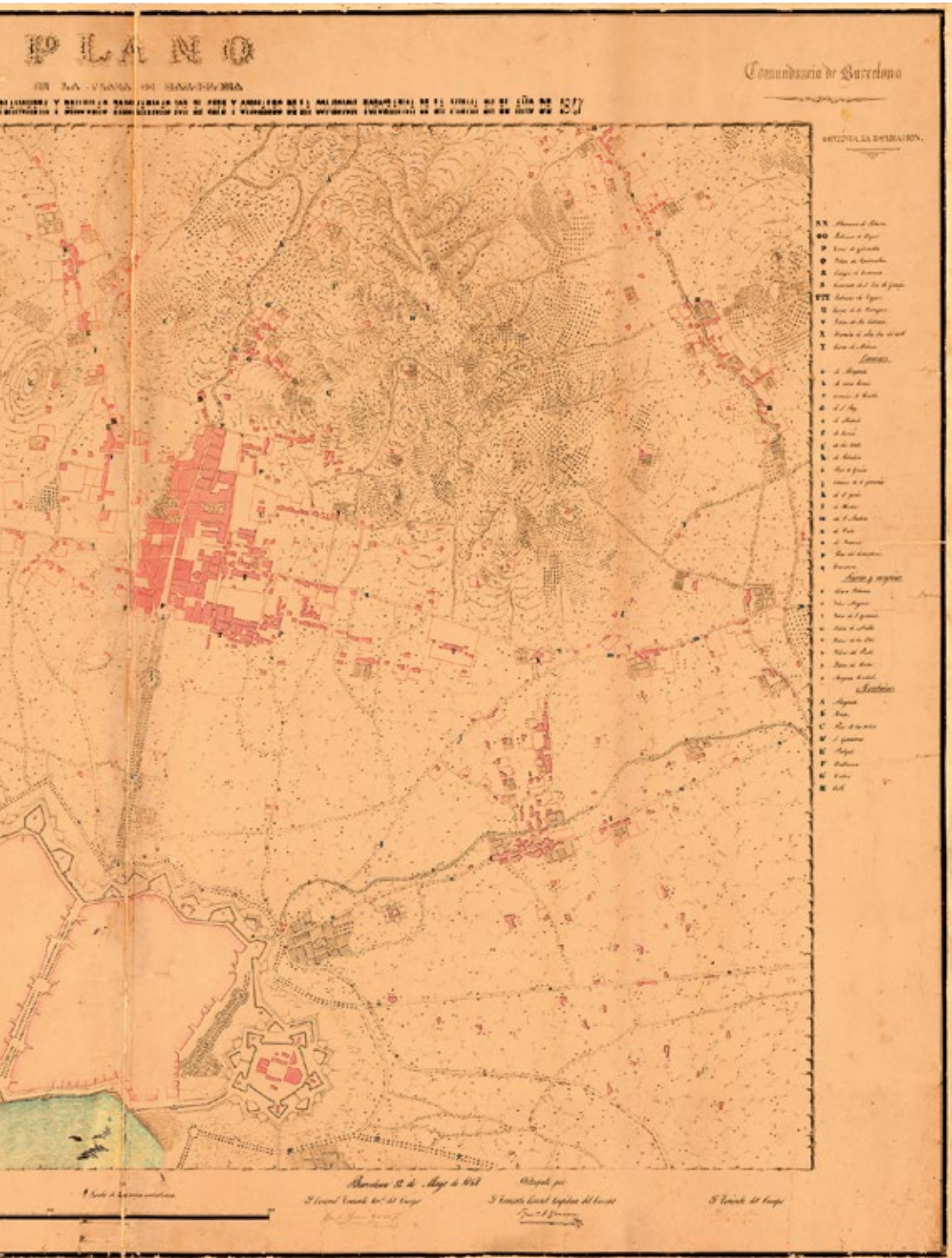
Primer plànol parcel·lari del terme municipal de Barcelona arran de la segregació del territori de Gràcia, aixecat per calcular els impostos sobre immobles, conreus i ramaderia d'acord amb el sistema fiscal de 1845 (Soler i Mestres, 1850). AHCB

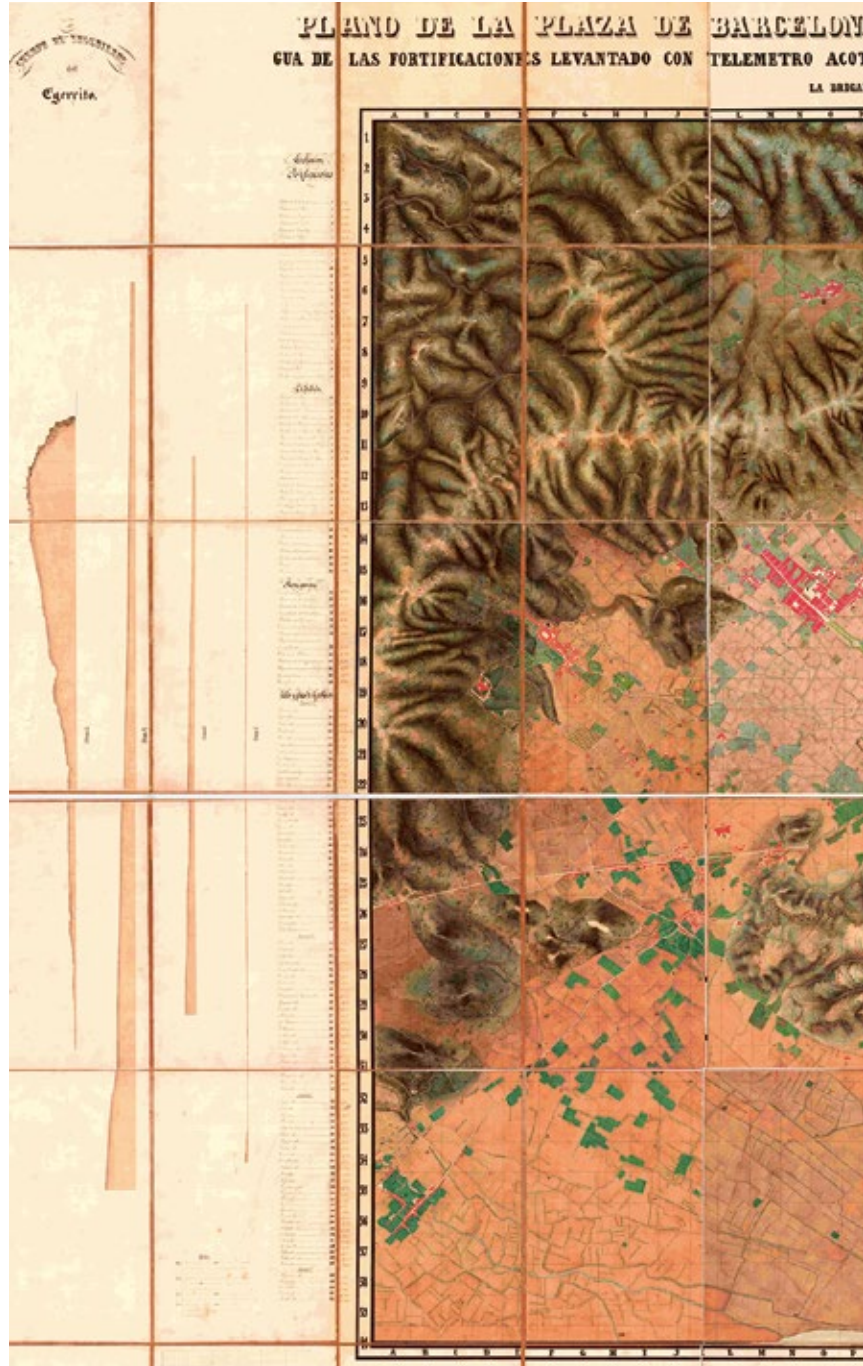
seguido del terreno de la Villa de Segua que antes era en unidos

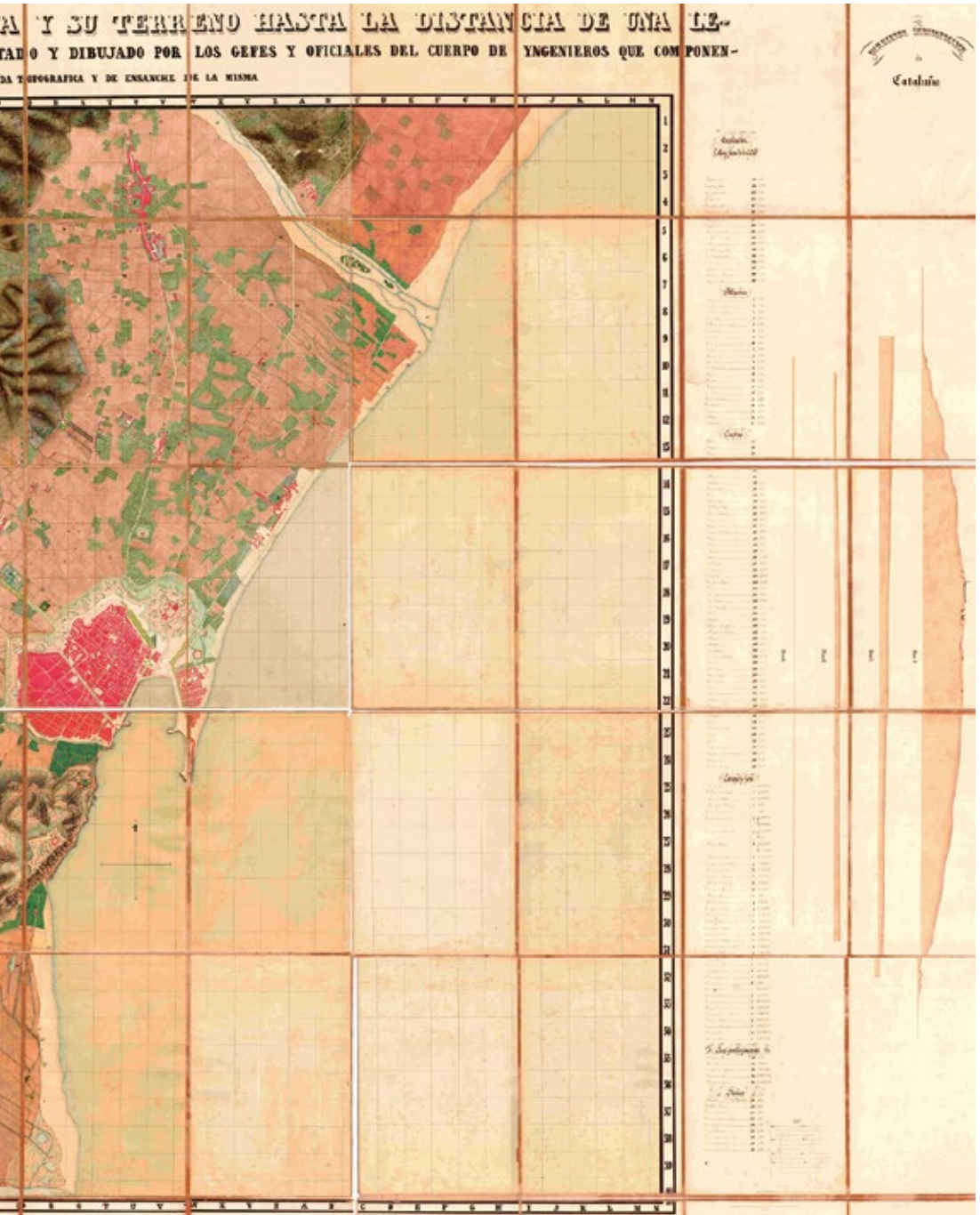

Primer dels mapes del territori de Barcelona elaborats per la Comissió Topogràfica i d'Eixample de Barcelona del Cos d'Enginyers de l'Exèrcit, activa des de 1846. D'acord amb la finalitat de l'agència, explora amb gran cura i amb geometria força precisa l'ocupació humana al Pla de Barcelona (García, 12-V-1847). AGMM

Representació cartogràfica del territori de Barcelona amb orientació al nord geogràfic, amb gran fiabilitat planimètrica i una representació del relleu encara dins de la tradició pictòrica, compensada amb la inclusió de vuit seccions disposades a esquerra (N-S) i a dreta (O-E) del mapa. És el resultat final de l'activitat de la Comissió Topogràfica i d'Eixample de Barcelona (García, 3-IX-1853). AGMM

Els mapes de la Comissió Topogràfica militar traçats per sotmetre a debat intern diversos projectes d'eixamplament i nova fortificació, signats l'agost i el novembre de 1848, són orientats, per primer cop, vers el nord. Aquesta opció apareix plenament desenvolupada en els productes més madurs dels anys finals de la seva activitat, i especialment en el *Plano de la plaza de Barcelona y su terreno hasta la distancia de una legua de las fortificaciones*, de 2 de setembre de 1853, a escala 1:5.000. L'abast territorial d'aquesta llüida representació va des de la desembocadura del riu Llobregat fins als encontorns de Badalona i, cap a l'interior, inclou el semicercle dels primers contraforts de Collserola i, al darrere, la vall d'Horta i part de la serralada superior. Les convencions formals per a la tipificació de les superfícies, un mosaic de parcel·les agrícoles a la part baixa i un ombrejat amb boscam a la part alta, ofereixen una imatge de contrast abrupte entre muntanyes i plana que no s'ajusta a la realitat. Per afinar una mica més l'anàlisi de la part susceptible d'urbanització al peu dels turons, el mapa es complementa amb quatre seccions en direcció oest-est i unes altres quatre en direcció nord-sud, que mostren que, tret de la muntanya de Montjuïc, el territori baix no presenta grans desnivells.

Ildefons Cerdà i el *genius loci*

Obtenir un coneixement altimètric exhaustiu del Pla de Barcelona mitjançant la tècnica de les corbes de nivell i l'aplicació del sistema mètric decimal fou l'encàrrec que rebé Ildefons Cerdà del governador civil Ciril Franquet, o l'oferiment que el mateix enginyer li va fer des dels seus coneixements tècnics superiors, un cop engegat l'enderroc de les fortificacions l'agost de 1854. Es volia compensar així el dèficit principal de l'esmentat mapa de la Comissió Topogràfica i d'Eixample de Barcelona, però, en canvi, un altre criteri modern introduït en el treball militar, l'orientació segons el meridià, no seria aplicat per l'enginyer civil. En qualsevol cas, el *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona levantado por orden del gobierno para la formación del proyecto de ensanche*, signat el 19 de novembre de 1855 i lliurat tot seguit a l'Ajuntament de Barcelona, va posar punt final a l'exclusiva militar en el control cartogràfic de l'espai que envoltava la ciutat.

No examinarem aquí críticament els aspectes tècnics innovadors d'aquest famós mapa, elaborat primer a escala 1:1.250 pel que fa a l'altimetria d'acord amb les instruccions estatals de 1846 i completat pel que fa a la planimetria a la mateixa escala 1:5.000 que l'antecedent militar. La seva conformitat amb la tradició local en matèria d'orientació va tenir implicacions més immediates i profundes socialment que les deficiències de les corbes de nivell i el desajust amb els accidents topogràfics, que passaren inadvertits en aquell moment i per molt de temps.

En lliurar el *Plano* al Govern espanyol en qualitat d'autor i de regidor de l'Ajuntament de Barcelona el desembre de 1855, juntament amb la *Memo-ria descriptiva de los trabajos facultativos y estudios estadísticos hechos de orden del Gobierno y consideraciones que se han tenido presentes en la formación del ante-proyecto para el emplazamiento y distribución del nuevo caserío*, Cerdà hi va afegir un full transparent o translúcid que s'ha perdut i que deixava veure superposades les seves idees a propòsit de les línies generals del futur eixample, que hem de suposar consensuades al si del consistori municipal. No obstant l'obertura immediata de la ciutat al camp, l'Exèrcit es reservava encara la facultat d'aixecar noves fortificacions contínues compatibles amb un eixamplament urbà, i aquesta possibilitat es va mantenir fins que un decret de 9 de desembre de 1858 va treure Barcelona de la llista de places fortes del reialme. Aleshores, Cerdà va poder afrontar la fase definitiva del projecte per a una urbanització sense límits prefixats.

En una primera exploració de les memòries de l'avantprojecte i del projecte feta arran de la descoberta dels dos manuscrits originals a l'Arxiu General de l'Administració ja vam poder constatar, tanmateix, que ni el primer document ni, més sorprenentment, el segon, titulat *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona*, no arribaven a definir el plànol per a la nova ciutat.²³ En efecte, en aquesta memòria d'abril de 1859, encara, el passatge clau de definició de la forma urbana es conforma a inserir en dues pàgines successives del text dos dibuixos rudimentaris que presenten en síntesi, respectivament, les comunicacions preexistents entre els nuclis del Pla de Barcelona i el model d'ocupació que s'hi vol afegir i que bàsicament és una trama ortogonal. És probable que aquests esbossos siguin reduccions de l'esmentat full superposable de 1855 i, en qualsevol cas, les informacions i les propostes que contenen corresponen a la fase d'avantprojecte i potser a un moment anterior a la compleció de l'aixecament.²⁴

En la primera de les dues imatges, les localitzacions dels diversos nuclis urbans són molt inexactes, però els traços que els uneixen són reveladors d'un esforç per copsar l'estructura general del territori humanitzat del Pla de Barcelona: el recorregut directe de mar a muntanya entre el port de Barcelona i el suburbi de Gràcia; les dues sortides de la ciutat, una cap a ponent i l'altra cap al nord, formant un angle recte per entrar, respectivament, a les valls del

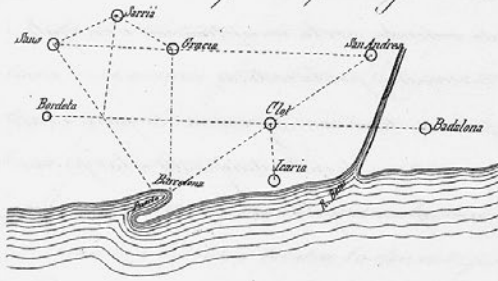
23. Ramon GRAU, «Ildefons Cerdà com a científic social», dins DIVERSOS AUTORS, *Treballs sobre Cerdà i el seu Eixample a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Ministeri d'Obres Públiques i Urbanisme, 1992, p. 113-117.

24. AGA (Archivo General de la Administración), L-8831: Ildefons CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona*, p. 312-313. Publicat dins *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, p. 375-376.

312

312

que estan situadas al límite mismo de la zona militar ó muy inmediatas á ella y que no son mas que otros tantos suburbios de Barcelona relacionados entre si y con esta ciudad de una manera mas ó menos directa. Despues de esto, lo primero que debe establecerse antes de proceder á detallar el proyecto de las calles de la nueva ciudad es fijar las líneas que deberán unir entre si y con Barcelona las diversas poblaciones de sus alrededores, como así mismo la línea de la costa y las de las cañadas de los dos rios que hemos indicado. En este concepto el esquema general de las calles de la

nueva ciudad podría representarse por la adjunta figura.

Por lo que toca á la suavidad ó aspereza de las

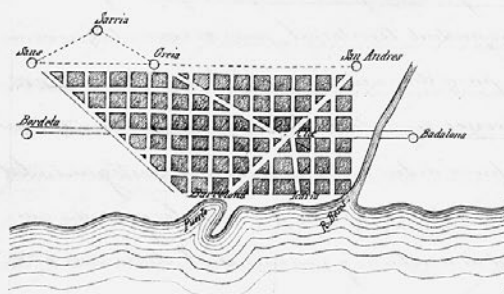
pendientes que deben resultar conviene que se arreglen de manera que puedan satisfacer no solo á las necesidades actuales de todos los transportes y de la locomoción, si que tambien á las que puedan ser en lo sucesivo. Si en la actualidad los medios ordinarios de locomoción permiten pendientes algo fuertes, con la tendencia que de todas partes se nota en extender y dar mayor esparcimiento á las poblaciones, serian in-

Manuscrit de la *Teoría de la construcción de las ciudades* d'Ildefons Cerdà, 1859. Presentació de l'estructura de l'entorn de Barcelona, considerant la posició dels nuclis de població i les sortides cap a les dues valls fluvials, i proposta esquemàtica del futur eixample, mirant que les rasants siguin compatibles amb la introducció del ferrocarril dins la xarxa ordinària de carrers i que afavoreixin el desguàs del clavegueram sense perjudicar el fons del port. AGA

313

dispensables sino en todas en las mas principales calles, las vias de hierro servidas por maquinas o por caballos y para cuando llegue ese caso preciso es que las pendientes no lo impidan ni lo dificulten.

Por lo que se refiere al facil y conveniente desagüe de las alcantarillas es preciso que las principales de donde deberán concurrir todas las de segundo orden tengan la pendiente necesaria y caigan a desaguar en puntos que no contribuyan a infectar el puerto y aumenten sus derramientos y que tampoco produzcan emanaciones insalubres en algunos barrios de la ciudad.

Despues de todas estas consideraciones la disposicion general de la ciudad debera ser la que se indica en la adjunta

figura.

Ordenes de calles.

Antes de pasar a la determinacion de la anchura que deberan tener las calles, se ocurre la pregunta de si sera una misma para todas ellas o si las habra de diferentes ordenes. Para mi esta fuera de toda duda que al fundar una poblacion no se puede determinar

Llobregat i el Besòs d'acord amb els traçats de les antigues carreteres generals, i dues vies paral·leles al mar, la més alta corresponent a la travessera de Gràcia o de Collblanc i la més baixa entre Badalona i la Bordeta, associable als antics camins de la Creu Coberta, cap a ponent-migdia, i de Sant Andreu, cap a septentrió-llevant.

El segon dibuix expressa la intenció de consolidar tots aquests eixos viaris dotant-los de substància urbana i portant-los a una altra dimensió. La cèlebre Diagonal, afegida als esmentats eixos principals i travessant obliquament la nova trama ortogonal, és l'encarregada d'establir la connexió entre les sortides cap a les valls i no fer-la dependre exclusivament de la circulació per l'entorn de la ciutat vella. La predisposició a respectar les construccions estables del Pla de Barcelona aflora en el tractament de la franja discontinua de suburbis desplegada a les dècades anteriors de mar a muntanya en el centre de la nova àrea urbanitzable, a llevant del límit de l'antiga zona polèmica de Barcelona, dins del terme de Sant Martí de Provençals. Aquí n'és un símptoma la rectificació puntual del disseny ortogonal entre el Clot i Icària, i en el plànol del projecte definitiu es faria evident en diverses adaptacions i, especialment, en la tria de l'angle concret assignat a la Diagonal i el seu encreuament amb la Meridiana i la Gran Via.²⁵

Potser per la seva imprecisió evident, aquests esbossos, coneguts des de 1991, han suscitat poc interès entre els estudiosos, seduïts, en canvi, des de temps enrere per l'objectivitat aparent del retrat del territori en el plànol topogràfic de 1855 i, sobretot, per la claredat geomètrica del cèlebre plànol urbanístic de 1859, que semblava transcendir el cas barceloní i que s'ha prestat al munt d'especulacions reivindicatives del caràcter racional i científic, i fins i tot profètic, de Cerdà que forma bona part de la bibliografia referida a la seva obra.

Des del centenari de l'aprovació del pla, celebrat el 1959, l'ambient dels tècnics associats per l'Ajuntament a la gestió de l'Eixample ha estat en general més propici a visions realistes d'aquesta creació urbanística i del seu rerefons històric.²⁶ Arran de la descoberta i la publicació de les memòries de

25. A Ramon GRAU, «La Barcelona industrial en la obra de Cerdà, ¿un ejemplo?», *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* (Barcelona), 100 (1974), p. 29-31, ja vam observar aquesta tendència conservadora de Cerdà, quan la seva obra sols era coneguda pels exemplars impresos dels dos plànols de 1855 i 1859 reduïts a l'escala 1:10.000 i per la *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, Madrid, Imprenta Española, 1867, 2 vol., reedició en facsímil impulsada per Fabià Estapé i impresa per les editorials barcelonines Ariel i Vicens Vives per a l'Institut de Estudios Fiscales el 1968.

26. DIVERSOS AUTORS, *Ildefonso Cerdà. El hombre y su obra. Edición de homenaje del Ayuntamiento de Barcelona con motivo del centenario de la aprobación del proyecto de ensanche de la ciudad (1859-1959)*, Barcelona, Talleres Gráficos Raiclán, 1959, amb escrits d'Adolf Florensa, Luis Jara, Vicenç Martorell Portas, Emilio Bordoy, César Cort i Agustí Duran i Sanpere.

l'avantprojecte i del projecte de Cerdà, amb participació destacada de l'equip del Laboratori d'Urbanisme, l'arquitecte Joan Busquets, que havia estat coordinador d'urbanisme a l'Ajuntament els primers anys de l'alcaldia de Pasqual Maragall, va veure els esmentats dibuixos com a «esquemes que expliquen el traçat de l'Eixample». El context afirma, d'una banda, «que l'Eixample Cerdà constitueix un pla latent o constant per a la Barcelona actual i futura», i, de l'altra, que «l'adopció que Cerdà fa dels eixos ortogonals SO-NE i NO-SE suposa una reinterpretació dels eixos originaris de la ciutat».²⁷ Tant Busquets com el seu cap dins el Laboratori d'Urbanisme, Manuel de Solà-Morales, han indicat que aquestes orientacions deriven de l'anterior obertura de l'eix dels carrers Ferran, Jaume I i Princesa per dins del teixit urbà, tot just completada el 1858 i que remarcava «el sentit horitzontal de la Barcelona moderna».²⁸

Els arquitectes municipals encarregats de dur a terme aquesta reforma immediatament anterior a la intervenció de Cerdà, Josep Mas i Vila i Francesc Daniel Molina, i llurs caps polítics van tenir presents probablement les recerques arqueològiques de l'arquitecte neoclàssic Antoni Celles sobre les restes de Barcino a les dècades de 1820 i 1830, i podien haver concebut llur empresa com una restauració del *cardo maximus* i, més clarament, com la rehabilitació d'un fòrum llargament oblidat. En efecte, després d'haver considerat i descartat el trasllat de la seu de la corporació municipal a la Rambla durant el Trienni Constitucional de 1820-1823, la nova façana de l'Ajuntament a l'engrandida plaça de Sant Jaume confirmava la substància política del lloc, rebatejat significativament com a plaça de la Constitució. L'historiador Pi i Arimon va publicar la imatge cartogràfica de la combinació entre la vella muralla romana, segons la geometria poc exacta de Celles, i el nou traçat urbanístic executat sota la direcció de Mas i Molina.²⁹

En l'avantprojecte de 1855, Cerdà es referia sols a l'eixamplament de la ciutat, i a la vista dels materials gràfics que conté la *Memoria descriptiva* no hi ha dubte que l'opció per un disseny ortogonal estava presa aleshores, tot i que l'autor no havia decidit encara si la freqüència dels carrers havia de ser idèntica en les dues direccions i donar lloc a illes quadrades, o bé desigual, produint illes rectangulars. La quadratura, que fa fluides per igual la direcció “horitzontal” i la “vertical”, és afirmada en el projecte definitiu de 1859. Aquí

27. Joan BUSQUETS, «El projecte d'Eixample vs. l'Eixample actual», dins DIVERSOS AUTORS, *Treballs sobre Cerdà i el seu Eixample...*, p. 276-277.

28. Manuel DE SOLÀ-MORALES, *Deu lliçons sobre Barcelona. Els episodis urbanístics que han fet la ciutat moderna*, Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2008: la primera lliçó es titula «L'eix Ferran-Princesa i el sentit horitzontal de la Barcelona moderna». També: Joan BUSQUETS, *Barcelona. Evolució urbanística de una capital compacta*, Barcelona, MAPFRE, 1992.

29. J. Oriol GRANADOS, «El reconeixement cartogràfic de la Colònia Bàrcino», dins GRAU i MONTANER, *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI...*, p. 34-55.

Full preparatori del plànol topogràfic amb la planta de la ciutat de Barcelona, a escala 1:1.250 (Cerdà, 1855). Reutilitzat per estudiar el pas de les tres vies de la reforma amb les franges laterals expropiables d'acord amb el sistema practicat a la reforma de París i impulsat infructuosament per

l'Ajuntament de Barcelona i per Cerdà a través del projecte de llei sobre reforma, sanejament i eixample de poblacions presentat el 30 de desembre de 1861 pel ministre de Governació José Posada Herrera. AHCB

s'incorpora la reforma interior, jutjada imprescindible des del punt de vista higiènic per l'enginyer des de l'impacte de l'epidèmia de còlera de 1854 i, sobretot, per l'autoritat municipal del moment, per pur sentit de la responsabilitat envers els administrats. Potser per aquesta seqüència cronològica dels treballs, s'entén normalment que les tres vies de reforma interior són una tímida prolongació dins el teixit urbà medieval d'alguns dels carrers definits prèviament per a l'Eixample. Ben al contrari: la posició del conjunt viari de la ciutat futura depèn de la manera com Cerdà creia que havia de tractar la ciutat antiga.

Alguns dels quarterons a escala 1:1.250 que recullen els resultats dels treballs d'altimetria porten marques d'haver estat reutilitzats per a estudiar la posició dels futurs carrers. Ara bé, aquest segon aprofitament dels fulls posterior a 1855 sols es fa sistemàtic en el quarteró relatiu a l'urbs central, que mostra el traçat complet de les tres vies de reforma, fins i tot amb les franges laterals que quedarien subjectes a expropiació per raó de la utilitat pública, sense que les línies s'allarguin fora del perímetre de les muralles, mentre que en els quarterons adjacents no hi ha rastre de correspondència amb aquests traçats.

El *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y proyecto de su reforma y ensanche*, signat per Cerdà el 19 de març de 1859, aprovat en primera instància pel Govern el 7 de juny de 1859 i dibuixat a l'escala menys precisa d'1:5.000, mostra finalment l'encaix entre la fórmula nascuda de l'estudi de la ciutat heretada i el model abstracte aplicat en el territori del futur Eixample i adaptat incorporant, dels dos esquemes recollits a la memòria, les indicacions sobre les vies de traçat oblic i "transcendentals", és a dir, les essencials per a la inserció fluida de la ciutat en el seu context territorial.

Que el plànol de 1859 porti dibuixada explícitament la muralla romana –un detall clarificador de l'estructura urbana reintroduït a la cartografia aparentment per Verboom a l'inici del segle XVIII– fa ben palès que Cerdà concebia les vies de la reforma com a tangents al recinte fundacional de la ciutat. D'aquesta manera, no sols reconeix la integritat del nucli primigeni, sinó que, a més, la vol respectar. Segurament l'ajudava que l'obertura de la via Ferran-Princesa ja havia millorat les condicions de circulació en aquesta àrea central.

Cerdà aplica el mateix tractament al conjunt de la ciutat alliberada de les fortificacions. L'emmarca amb tres vies tangents a les edificacions que sobresurten més, a la panxa del recinte del Raval, a la proa de Tallers i al Portal Nou. Són, respectivament, la ronda de Sant Pau, la Gran Via i el renovat passeig de Sant Joan. És la relació entre aquestes tres vies principals i, sobretot, la distància entre les dues que són perpendiculars a la línia de costa, amb el preexistent passeig de Gràcia a mig camí, el que determina el ventall de possibilitats a l'hora de decidir la dimensió del mòdul elemental de la nova ciutat,

Detall del plànol de reforma i eixample de Barcelona (Cerdà, 1859). Mostra l'acurada opció per la tangència tant de les vies de la reforma interior respecte al nucli romà com de les que emmarquen el recinte més modern. RABASF

l'illa de cases. En el càlcul inicial en corresponen quinze entre la ronda de Sant Pau-Urgell i el passeig de Sant Joan, tot i que la introducció de la rambla de Catalunya implicaria la supressió d'un carrer "vertical" i l'alteració de les dimensions de les illes situades entre el futur carrer de Balmes i el passeig de Gràcia.

D'altra banda, les cruïlles formades per les vies A i C de la reforma (l'actual plaça de Maura) i pel passeig de Sant Joan i la Gran Via dins de l'Eixample (la plaça de Tetuan amb el seu disseny singular) són dos ressos ampliat de la plaça de Sant Jaume que suggereixen una possibilitat d'anar movent el centre neuràlgic de Barcelona vers el nord, cap al centre de la plana abocada a la urbanització integral.

L'apropiació de l'espai amb el suport d'un model abstracte practica-da per Cerdà és confrontada per Ferran Sagarra amb l'obra de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca, que treballava en paral·lel amb l'enginyer al servei d'un Ajuntament de Barcelona escrotat cap a la dreta arran del col·lapse del Bienni Progressista el 1856. En efecte, l'estudiós modern troba que els projectes de Garriga entronquen amb el *genius loci* amb l'intent «de qualificar el

desenvolupament de cada sector i de trobar el que en podríem dir la vocació del lloc, tot definint el conjunt com un problema d'articulació de les parts». ³⁰ La capacitat de reconèixer o d'assignar significació al conjunt de la ciutat o sols als subconjunts abastables visualment de cop reflecteix els tarannàs distintius de les vocacions i les professions dels dos rivals en la projecció de l'Exemple de Barcelona i el to encès de la polèmica entre arquitectes i enginyers a mitjan segle XIX, que encara avui no es pot considerar clausurada. ³¹

La transformació urbanística ratifica la lectura tradicional, 1855-1886

El 5 de març de 1859, esperonat per l'estudi topogràfic d'Ildefons Cerdà en el territori d'extramurs i a punt de fer-se públic el seu projecte urbanístic –impulsat anys enrere al si d'un consistori municipal de color progressista però avalat ara únicament per l'eclèctic govern d'O'Donnell a Madrid–, l'Ajuntament de Barcelona va encarregar el tan esperat aixecament d'un plànol oficial de la ciutat amb utilitat per al control urbanístic. El seu executor, després d'unes llargues negociacions entre l'interessat i el consistori, fou Miquel Garriga i Roca, membre així mateix de l'equip d'arquitectes municipals des de 1847. El conjunt de 119 quarterons que inclouen una o diverses illes adjacents, dibuixats a escala 1:250 al llarg de dos anys fins a cobrir tot l'espai urbà abans delimitat per les muralles, aporta un nivell de detall inèdit, especialment pel que fa a l'estructura parcel·l·lària i a la configuració interna dels edificis, que havia restat inaccessible al poder municipal de l'Antic Règim. La tria de l'escala és coherent amb la tècnica dels plànols d'alineació de carrer practicada a Barcelona des de final del segle XVIII i que el mateix Garriga havia recopilat com a primer pas per idear la futura reforma d'abast integral.

La informació dels quarterons fou després encaixada en el *Plano topográfico-geométrico de la ciudad de Barcelona y proyecto de reforma general*, a escala 1:2.000, signat el 15 d'agost de 1862. Sobre aquesta base ferma s'anirien inscrivint les noves alineacions, concebudes com a alternativa al més simple disseny ortogonal de Cerdà.

Ara bé, el projecte municipal formalitzat per Garriga no sortia dels límits de l'urbanisme reglamentari, és a dir, d'un sistema on l'execució de les obres d'interès públic fixades en un disseny tancat quedava subordinada als

30. Ferran SAGARRA i TRIAS, *Barcelona, ciutat de transició (1848-1868). El projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1996, p. 255.

31. Antonio BONET CORREA, Fátima MIRANDA i Soledad LORENZO, *La polémica ingenieros-arquitectos en España. Siglo XIX*, Madrid, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos i Ediciones Turner, 1985, destaquen diversos escrits de Miquel Garriga i Roca en defensa de la seva professió. Un estudi d'aquest protagonisme, centrat en els anys centrals de la dècada de 1840, dins SAGARRA, *Barcelona, ciutat de transició...*, p. 77-94.

ritmes marcats per les iniciatives dels propietaris de la ciutat envellida a mesura que volguessin reconstruir llurs cases. En qualsevol cas, com mostren els estudis comparatius, no cal esverar-se per la dissort de Barcelona, perquè «la no culminació del pla general d'alineacions de Garriga i Roca és el desenllaç més usual a tots els països considerats –França, Espanya, Itàlia– durant la segona meitat del segle» en els programes concebuts amb la mateixa metodologia i sense un calendari precís.³²

D'altra banda, l'enginyer aportava un pla econòmic per fer efectiu el projecte basat en l'estímul a la solidaritat entre tots els propietaris de Barcelona, els de les cases de l'interior de l'antic recinte i els dels solars exteriors. Es tractaria de poder aprofitar l'increment de la riquesa immobiliària a la suprimida zona polèmica arran de l'obtenció de la potestat d'edificar-hi per crear una bossa que permetés d'afrontar les indemnitzacions imprescindibles per tirar endavant la reforma d'una manera sistemàtica. I s'ha d'entendre que les línies marcades en el plànol de la vella ciutat responien a una estratègia per fer acceptables les primeres intervencions de sanejament dels edificis i de millora de la trama viària. L'enriquiment col·lectiu podria anar fent-ne possibles i desitjables d'altres en un procés de retroalimentació. En definitiva, com més avançés l'eixample, més podria fer-ho la reforma, amb el benefici compartit de l'elevació de la qualitat urbana. I encara que els canvis de la legislació sobre la propietat necessaris per fer possible aquest mecanisme de transferència de recursos no assolirien la profunditat teoritzada per Cerdà, no hi ha dubte que la construcció de l'Eixample va conservar, en gran manera, el sentit d'una empresa col·lectiva.³³

Té raó Ferran Sagarra quan, a propòsit del projecte de Garriga, afirma que «l'impacte del pla a la ciutat hauria estat, si s'hagués realitzat, molt superior que el de les tres vies de Cerdà, ja que afectava, amb eixamplaments més o menys importants de carrers i amb el sistemàtic trencament d'illes, pràcticament tots els solars de la ciutat». Ara bé, el desequilibri entre l'esforç demanat als agents públics i privats per aquest disseny tancat de reforma i els resultats previsibles és patent, perquè, com reconeix Sagarra, «es pot afirmar que el pla representa una proposta de continuïtat de l'estructura urbana, encara que pugui semblar paradoxal». La renúncia a variar radicalment l'estructura urbana heretada era compensada per un afany de qualificar i embellir els llocs concrets, però aquí, sempre sobre el paper, també sembla que «Garriga hagué d'anar flexibilitzant els seus criteris arquitectònics i compositius,

32. LÓPEZ GUALLAR, «Plànols municipals d'alineació...», p. 130.

33. Marina LÓPEZ GUALLAR, «El pla econòmic de l'Eixample de Barcelona, 1854-1864», dins DIVERSOS AUTORS, *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, vol. II, Vilassar de Mar, Fundació Ernest Lluch, 2007, p. 209-220.

obrint-se cap a una estètica eclèctica més dinàmica, precisament com a conseqüència de les resistències que posava la ciutat i el seu procés accelerat de transformació».³⁴

Aquest conjunt d'incoherències reflecteix la impossibilitat d'acomboiar el creixement sense precedents històrics vinculat a la industrialització amb un urbanisme concebut des de la perspectiva estètica dels arquitectes, sota l'imperi de l'orgullosa afirmació dels interessos privats sobre els públics, garantida per la revolució burgesa, i, a més, amb unes institucions públiques curtes de cabals.

Al marge de tot això, aquí ens interessa un altre aspecte paradoxal del *Plano topogràfico-geométrico*, que no ha estat gaire remarcat pels estudiosos. En efecte, els quarterons de Garriga segueixen l'orientació tradicional en la lectura de l'espai urbà, però el plànol general que els combina es va haver de subjectar a la instrucció estatal de 19 de desembre de 1859 que obligava a orientar els mapes cap al nord geogràfic, fent-hi constar també el nord magnètic.³⁵ De fet, el seguit de versions actualitzades que el mateix Garriga va anar produint fins al *Plano general de reforma de Barcelona extensivo al Ensanche en su estado actual* d'1 d'agost de 1868, restaren com una excepció dins la sèrie de plànols oficials del municipi de Barcelona.

Mentrestant, els mateixos enginyers militars que s'afanyaven a retratar el Pla de Barcelona d'acord amb aquelles instruccions estatals adoptaven, amb molt de sentit pràctic, el plànol topogràfic de Cerdà com a base per a les especulacions sobre noves fortificacions fins a final de 1858.³⁶ Tanmateix, la lectura del territori que s'expressa en l'orientació nord-oest del plànol de l'enginyer civil, ratificada pel seu disseny urbanístic de 1859, va cobrar més força amb l'aprovació definitiva d'aquest projecte el 1860 i l'inici de la construcció efectiva de carrers i cases seguint les seves alineacions.

Els instruments gràfics elaborats pel mateix equip de Cerdà amb vista al control del procés són una font essencial per seguir els primers passos de l'Eixample, però, com a materials de treball, són per definició inacabats. Sens dubte, els millors retrats d'aquesta arrencada urbanística procedeixen dels aixecaments topogràfics, amb la incorporació de la tècnica de les corbes de nivell, encarregats per l'Estat Major de l'Exèrcit als seus enginyers entre 1865 i 1885.³⁷

34. SAGARRA, *Barcelona, ciutat de transició...*, p. 309-310 i 403.

35. NADAL, *Miquel Garriga i Roca i el plànol...*, p. 33.

36. LUIS URTEAGA i IGNACIO MURO, «Los últimos proyectos de fortificación de Barcelona, 1854-1860», dins RAMON GRAU i CAIRME MONTANER (ed.), *Mapes i control del territori a Barcelona. Vuit estudis*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2016, p. 100-118.

37. JESÚS BURGUEÑO, «Cartografiar el entorno urbano. El *Plano de Barcelona y sus alrededores*, de Estado Mayor, 1865», dins LUIS URTEAGA i FRANCESC NADAL (ed.), *Historia de la cartografía urbana*

Plànol topogràfic de Barcelona orientat al nord, amb propostes de reforma promogudes per l'Ajuntament, incloent-hi un bulevard de 60 m d'amplada ocupant la major part de l'antic glacis (Garriga i Roca, 1862). AHCB

La representació de Barcelona i el seu entorn el 1865 signada pel comandant Felipe Hernández Cavada i tres capitans a les seves ordres, a escala 1:10.000, en 25 fulls, amb còpia reduïda a 1:40.000, és orientada al nord vertader i abasta, cap al sud-oest, fins a la riba del Llobregat entre el nucli de Sant Boi i el mar, i, cap al nord-est, fins a Badalona. Malgrat les limitacions que imposa l'escala a l'hora de reflectir el detall de les edificacions, s'hi pot apreciar l'aparició de les primeres construccions de l'Eixample, amb indicació

en España: modelos y realizaciones, Madrid, Centro Nacional de Información Geográfica, 2017, p. 227-251. Luis URTEAGA, «Dos planos de Barcelona formados por el Cuerpo de Estado Mayor del Ejército, 1870 y 1885», dins GRAU i MONTANER, *Estudios sobre la cartografía de Barcelona, del siglo XVIII al XXI...*, p. 144-161.

Mapa militar del territori ampli de Barcelona, orientat al nord vertader i amb indicació del nord magnètic (Hernández Cavada, 1865). AGMM

de les illes on es van situant, que són les inserides dins l'antic glacis a les rondes de Sant Antoni i de Sant Pau i en el quadrilàter definit entre el glacis de Sant Pere, el passeig de Gràcia i els carrers de Girona i de València. Aquestes darreres són el nucli de la denominada avui Dreta de l'Eixample. Passant per alt l'ambiciós plànol urbanístic oficial de referència, el que el mapa posa davant dels ulls és una modestíssima ampliació ortogonal de Barcelona, poc determinant encara, ben separada de Gràcia, de Sants i de la resta dels suburbis i poblaments dispersos del Pla, retratats amb cura.

Passada la Revolució Gloriosa de setembre de 1868, l'Estat Major va plantejar un nou aixecament a escala 1:2.000, en aquest cas cenyit a la ciutat de Barcelona i al seu entorn fins a una distància d'uns 3 km comptant des de la plaça de Sant Jaume, més o menys. El mapa signat l'1 de març de 1870 pel comandant Narcís Barraquer deixa fora, doncs, la possibilitat de continuar observant l'evolució dels lligams entre la capital i els suburbis esmentats.

El canvi polític havia sentenciat la Ciutadella, i la demolició dels seus baluards, ja consumada, deixava entorn de l'arsenal, la capella i els altres edificis de la plaça central un gran buit ben visible. Pel que fa a l'Eixample, la principal novetat i el gran valor del plànol és que especifica el grau de desenvolupament de la nova xarxa viària, amb dos nivells d'implantació. D'una banda, s'hi poden distingir aquelles vies, no gaire nombroses, representades amb arbrat i que, per tant, s'han de considerar urbanitzades del tot. Les més importants són les rondes de Sant Pere i de Sant Antoni, la Gran Via cap a llevant, entre el passeig de Gràcia i el carrer de Bailèn, i el carrer de Provença, cap a ponent, des del passeig de Gràcia fins a ultrapassar la carretera de Sarrià i sense cap altra travessia en tota aquesta Esquerra que el carrer de Muntaner. De l'altra, les vies simplement indicades, com aquest darrer carrer o els de Llúria i Bruc més amunt del quadrilàter plenament urbanitzat. Són destacables també les discontinuïtats de dues comunicacions tan centríques com la ronda de la Universitat, bloquejada per l'estació ferroviària de Martorell, i el carrer de Claris, obstaculitzat pels Camps Elisis a mig camí de Gràcia. Respecte al plànol de 1865, l'edificació apareix més consolidada a les zones ja esmentades i molt dispersa a la resta del terme de Barcelona i a les àrees dels de Gràcia i Sant Martí més properes al centre de la conurbació.

En l'escampall de carrers mig oberts i cases amb parets mitgeres a la vista per tot el Pla els arquitectes hi podien veure, no sense un punt de raó, la temuda pèrdua de forma de la ciutat després de tants segles de contorn decidit per les necessitats de la defensa i d'atapeïment creixent de les construccions. Per a l'ideòleg del catalanisme Valentí Almirall, el 1886, «avui tot aquest gran espai no és ciutat ni és camp, puix que no podem omplir-lo d'edificacions ni conrear-lo, i les vies no són carrers ni són carreteres». Aquesta paràlisi li servia per condemnar l'ambició d'aixecar Barcelona al nivell de les grans capitals europees i per blasmar el pla d'Ildefons Cerdà, que derivaria, segons ell, «del afany de voler imitar lo pròdich desprendiment castellà», d'esquena a la tradició pròpia, és a dir «contrariant lo nostre caràcter positivista».³⁸

Tanmateix, en aquell mateix moment, la revisió del plànol de 1870 ordenada per l'Estat Major de l'Exèrcit el 1885 aixecava acta de la superació

38. Valentí ALMIRALL, *Lo catalanisme. Motius que'l lligitiman. Fonaments científics y solucions pràcticas*, Barcelona, Verdguer i López, 1886, p. 68-69.

△▷ Mapes militars de la part del Pla de Barcelona més propera al recinte (Narcís Barraquer, 1870, i Josep Barraquer, 1886). El primer adopta l'orientació cap al nord ja usual en la cartografia general, mentre que el segon retorna a la tradicional de Barcelona per influència d'un Eixample prou consolidat. AGMM

d'allò que no passava de ser una crisi temporal, superada per la “febre d’or” dels primers anys de la Restauració. En efecte, el nou mapa militar, resolt a escala 1:5.000 i signat pel coronel Josep Barraquer el 10 de febrer de 1886, mostra un Eixample ben estructurat, almenys dins del semicercle dels 3 km a partir del fòrum de l’antiga ciutat que comprèn la representació.

A deu anys de la desaparició física d’Ildefons Cerdà, i amb la intermitent però sempre decisòria presència de Francesc de Paula Rius i Taulet al capdavant de l’Ajuntament de Barcelona, la zona apareix ja emmotllada en gran manera al plànol oficial, al marge de les divisions administratives subsistents i de les atribucions dels diferents consistoris municipals. L’edificació al llarg del passeig de Gràcia és ja pràcticament contínua, i la unió física entre Barcelona

i el seu suburbi més destacat ha quedat assegurada. A l'extrem superior del plànol, entre els carrers de Còrsega i Bonavista, és a dir, sense solució de continuïtat amb el nucli gracienc, es perceben els "xalets d'En Salamanca". Són un projecte d'Elies Rogent, l'arquitecte més important del moment a la ciutat, al servei aquí d'una de les primeres inversions foranes en la nova expansió barcelonina, la del famós banquer José de Salamanca, promotor de l'eixamplament de Madrid que porta el seu nom.³⁹ Entre aquest punt del passeig de Gràcia i el veí carrer de Claris, ara completat en tot el seu recorregut des de la plaça de Jonqueres o d'Urquinaona, apareix el primer tram de la Diagonal, una avinguda que pertanyia encara al futur. La Gran Via apareix urbanitzada entre la plaça de Tetuan i l'entrada del suburbi d'Hostafrancs, mentre que el passeig de Sant Joan ho és des de l'àmbit de l'antiga Ciutadella fins al carrer de Provença. Remarcable també és l'establiment de la compatibilitat entre els traçats ferroviaris i l'Eixample, i especialment la resolució del pas de la línia cap a Tarragona al llarg del carrer d'Aragó mitjançant una rasa. El Mercat de Sant Antoni, segons projecte d'Antoni Rovira i Trias, i el del Born, a l'altre extrem de la ciutat vella, com a part del gran projecte del Parc de la Ciutadella, degut a Josep Fontserè i Mestre, s'afegeixen a la Universitat en la reduïda llista d'edificis monumentals promoguts pel sector públic, en aquest cas per a desenvolupar-hi funcions pròpies de les competències municipals, no pas de les estatals, dependents d'unes inversions sempre ajornades. El gran recinte de la fàbrica Batlló, que ocupa quatre illes en territori del municipi de les Corts de Sarrià, a l'extrem superior esquerre del plànol, subratlla l'empenta de la indústria malgrat les successives crisis econòmiques de diferent tipologia que van anar sacsejant la ciutat al llarg de les dècades finals del Vuitcents.

Des de la perspectiva cartogràfica, l'aspecte més destacat del mapa de 1886, i en principi el més sorprenent vistos els dos antecedents de la mateixa procedència, és l'abandó de l'orientació al nord geogràfic sostinguda en el de 1870. L'acceptació de la pràctica tradicional en els plànols de la ciutat des de final del segle XVII reflecteix que la interpretació del territori d'assentament de la ciutat com una plana entre mar i muntanya limitada per dos rius que podem rastrejar fins a l'Edat Mitjana havia deixat de ser una mera hipòtesi o una impressió subjectiva. En efecte, Ildefons Cerdà l'havia gravada sobre el terreny. A partir de 1860, adaptar-s'hi era la millor manera de copsar l'estructura de la ciutat i preveure'n els desenvolupaments.

39. Pere HEREU, *L'arquitectura d'Elies Rogent*, Barcelona, COAC (catàleg d'exposició), 1986, p. 77. En un context més ampli: Jordi ROGENT, «L'Eixample de Barcelona: consolidació i creativitat», dins Assumpció FELIU i Antoni VILANOVA (ed.), *La Barcelona de ferro. A propòsit de Joan Torras Guardiola*, Barcelona, MUHBA, 2011, p. 125.

Tanmateix, els tres mapes de l'Estat Major són un antídoto contra la falsa impressió que, des d'aquell temps i fins molt entrat el segle xx, poden crear els productes cartogràfics que opten per representar totes les alineacions del plànol oficial.

En aquest rengle hi trobem en primer lloc els impresos destinats a la divulgació de la imatge moderna de la ciutat, començant pel *Plano de Barcelona y de su proyectado Ensanche*, de 1867, inserit al llibre *Las calles de Barcelona*, de Víctor Balaguer, autor del nomenclàtor que, amb el seu homenatge sistemàtic a la història catalana i als seus mites, va contribuir de manera decisiva a l'apropiació mental de l'Eixample per la societat barcelonina.

Altres plànols miren de detallar l'evolució real de la construcció, però la inscripció de totes les alineacions aprovades per al conjunt dels termes municipals afectats per Cerdà, fins i tot amb l'ús del color, eclipsa la persistència dels usos rurals. Es tracta generalment d'instruments de l'Ajuntament de Barcelona produïts o bé per assegurar la coordinació de les obres infraestructurals amb les administracions dels pobles veïns, com els plànols signats per l'enginyer José María Jordán, cap del servei de Vialitat i Conduccions creat el 1870, o bé per expressar la intenció d'arribar a una refosa municipal en una única entitat d'abast metropolità, com el *Plano de Barcelona y sus alrededores* traçat per un particular, Josep Serra, i adoptat com a oficial per l'Ajuntament de Barcelona el 1891.

En els plànols de Jordán, i concretament al de 1879, es pot constatar que la informació aportada sobre la urbanització en els municipis menors és una pura repetició de la inscrita per Cerdà en el plànol de 1855, amb l'excepció de Gràcia, actualitzada i que, per comparació amb els altres pobles, apareix sobredimensionada. Aquesta imatge de la urbanització del Pla de Barcelona doblement falsa, per excés o per defecte, tradueix la manca de control directe que en aquell moment patia l'Ajuntament de la capital sobre una marxa del procés d'engrandiment que, tanmateix, afectava els serveis de la ciutat. Una dècada més tard, el plànol de Serra, en canvi, és ja un registre prou fiable de l'augment de la taca urbana en tot el territori de la metròpoli naixent.⁴⁰

Cercant la cohesió metropolitana, 1885-1907

De la mateixa manera que els governs moderats del regnat d'Isabel II havien retardat tant com van poder la demolició de les fortificacions de Barcelona i l'eixamplament de la ciutat, els governs conservadors de la Restauració van posar totes les traves possibles a la unificació municipal implícita en el pla Cerdà i plantejada el desembre de 1874 per un Ajuntament presidit, per segon

40. Ramon GRAU i Margarida NADAL, *La unificació municipal del Pla de Barcelona, 1874-1897*, Barcelona, Institut Municipal d'Història i Proa, 1997, p. 48-53 i 125, figures.

cop, per Rius i Taulet. Entre els diversos episodis penosos d'aquesta etapa, destaca el de l'agregació voluntària de Sants. Acordada el 1883 amb un consistori barceloní presidit per tercer cop per Rius i Taulet sota un govern de Práxedes Mateo Sagasta, fou revocada el 1884 poc després de l'entrada d'un altre gabinet presidit per Antonio Cánovas del Castillo, que, d'acord amb els automatismes del sistema del "torn dinàstic", va arrossegar una nova destitució del més cèlebre dels alcaldes de Barcelona, que va donar pas a accions per desfer la seva obra de constitució de la metròpoli. No obstant això, la cohesió física de la conurbació no deixava d'avançar per l'impuls de la construcció privada, ajudada per la intervenció municipal, especialment en el temps de la darrera i més prolongada alcaldia de Rius i Taulet, entre el febrer de 1885 i l'1 de gener de 1890, centrada en la preparació i la celebració de l'Exposició Universal de 1888.⁴¹

Els projectes urbanístics municipals de final del segle XIX foren concebuts en general des d'un gran respecte per l'obra de l'ideador de l'Eixample, mirant de continuar-la, actualitzar-la i complementar-la. En aquest temps no són rars els gestos d'enyorança com el del mestre d'obres i agrimensor Salvador Vigo de Soler, guanyador del primer accèssit en un concurs per a l'ordenament del barri de la França Xica, al peu de Montjuïc, qui va presentar el seu treball sota el lema «Qué hubiera hecho Cerdà en igual caso».⁴²

Pel vincle concret amb el pla econòmic de Cerdà, i no menys pels seus importants efectes pràctics, cal destacar l'activitat d'Àngel Josep Baixeras. Aquest particular va impulsar una legislació que fes possible la reforma interior de Barcelona recuperant, de manera si més no parcial, les fórmules de la llei inspirada per l'enginyer en temps d'O'Donnell, amb el ministre Posada Herrera al capdavant, i naufragada a les Corts de 1862. En efecte, com diu el cèlebre administrativista Eduardo García de Enterría, la secció cinquena de la Llei d'expropiació forçosa de 10 de gener de 1879, que Adolf Florensa atribueix a Baixeras, «va a consagrar por vez primera la técnica de la expropiación de zonas laterales a las vías públicas creadas por las obras de reforma (zonas definidas por un fondo de 20 metros a partir del límite de dichas vías)».⁴³

41. GRAU i NADAL, *La unificació municipal...*, p. 88-97.

42. Guillem FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, «Josep Amargós Samaranch. Els primers intents d'urbanització de Montjuïc: 1887-1914», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 21 (2010), p. 163.

43. Adolf FLORENSA, «Cartografía local. Planos de reforma interior de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXXIII-19 (1961), p. 525-526. La versió de Florensa va ser incorporada a la bibliografia específica per Martí BASSOLS COMA, *Génesis y evolución del derecho urbanístico español (1812-1956)*, Madrid, Montecorvo, 1973, p. 341-345. Eduardo GARCÍA DE ENTERRÍA i Luciano PAREJO, *Lecciones de derecho urbanístico*, Madrid, Civitas, 1981, p. 79, obliden la contribució de Baixeras, de la mateixa manera que prèviament han ignorat el paper fonamental de Cerdà en l'intent legislatiu anterior. No és un cas excepcional dins la bibliografia sobre la formació i el desenvolupament de les institucions estatals. Ocultar aquestes aportacions al progrés compartit potser no ha estat, a la

Per la relació òbvia amb la dinàmica engegada des de Barcelona, els plànols oficials dels municipis menors del Pla, Gràcia, Sant Martí de Provençals, Sant Gervasi de Cassoles i Sarrià, majoritàriament posteriors a l'aprovació del pla d'Eixample, encaixen en general amb l'orientació cap al nord-oest pròpia del plànol de Cerdà.⁴⁴ D'altra banda, els límits del terme de Barcelona amb Gràcia i Sant Martí eren rectificats per fer-los coincidir amb els traçats dels carrers de l'Eixample i clarificar així les responsabilitats territorials de cada consistori o facilitar que l'Ajuntament de la ciutat es fes càrrec de l'estesa d'algunes infraestructures d'interès comú. La divisòria amb Gràcia, que ja havia estat fixada el 1872 pel carrer de Provença, fou esmenada puntualment el 1889 per assignar a Barcelona dues illes suplementàries entre els carrers de Casanova i de Villarroel destinades a allotjar el nou Hospital Clínic. Amb Sant Martí, el límit va ser establert gradualment pel carrer de la Marina fins que el 1894 aquesta divisòria va arribar fins a la cruïlla amb la Diagonal. Tres anys després, l'abril de 1897, es produïa la gran refosa municipal que va disoldre aquesta mena de problemes.

Els estudis sobre clavegueram de Pere Garcia Fària començaren el 1887 amb un projecte per a Gràcia, una xarxa de desguàs que havia de continuar indefectiblement aigües avall per dins dels termes municipals de Barcelona i de Sant Martí de Provençals i que exigia la cooperació entre els tres consistoris. Al servei ja de l'Ajuntament de la capital com a cap de la Secció de Clavegueram i Sanejament, l'enginyer va ultimar el 1891 el *Proyecto de saneamiento del subsuelo de Barcelona*, amb un magnífic atlas.⁴⁵

El seu *Plano de la urbanización de Barcelona*, datat el 28 de febrer de 1891, a escala 1:5.000, en quatre fulls, procedent d'un estudi a escala 1:1.000, és un excel·lent plànol parcel·lari, amb numeració de cases, que abasta el terme municipal redefinit en el contacte amb Gràcia i Sant Martí, aquest darrer agafant la línia del carrer de la Marina fins a trobar el de Provença. El *Plano detallado de la urbanización de Barcelona y de su alcantarillado* és, malgrat el títol diferent, el mateix instrument de descripció, amb l'afegit de corbes de nivell a intervals de 50 cm i el disseny d'un clavegueram adaptat a

llarga, la millor estratègia per suscitar l'afecció i l'adhesió dels catalans a l'Estat ni tampoc per subministrar als governants un coneixement real de l'estructura d'Espanya.

44. Francesc NADAL, «La cartografia municipal de Gràcia, 1850-1897», dins GRAU i MONTANER, *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI...*, p. 120-143. Meritxell GISBERT, «La cartografia urbanística del municipi de Sant Martí de Provençals», dins GRAU i MONTANER, *Vistes panoràmiques...*, p. 198-211. Jesús BURGUEÑO, «Cartografia municipal de Sant Gervasi de Cassoles, 1846-1897», dins GRAU i MONTANER, *Vistes panoràmiques...*, p. 212-235. Jesús BURGUEÑO, «Cartografia municipal i planejament urbanístic de Sarrià, 1850-1921», dins GRAU i MONTANER, *Mapes i control del territori...*, p. 142-167.

45. Salvador TARRAGÓ, «Els aixecaments topogràfics del Pla de Barcelona: Cerdà i Garcia Fària», dins MONTANER i NADAL, *Aproximacions a la història...*, p. 103-111.

Plànol del terme municipal de Barcelona amb corbes de nivell cada 50 cm i el projecte de clavegueram adaptat al projecte de reforma interior d'Àngel Josep Baixeras (Garcia Fària, 1891). AHCB

LAMINA 4^a

URBANIZACIÓ DE BARCELONA

CANTARILLADO

1.17. AHCB

dos projectes: el de reforma interior de Baixeras, proposat per aquest urbanista sense títol el 1879, arran mateix de la promulgació de la Llei d'Expropiació Forçosa, i aprovat amb modificacions per l'Ajuntament el 1889, i el d'urbanització de la França Xica, degut a l'arquitecte Josep Amargós, guanyador el 1887 del concurs municipal corresponent.

A banda de la subjecció als esmentats projectes assumits per l'Ajuntament i després frustrats —una hipoteca per a l'efectivitat del pla de clavegueram, sobretot a la ciutat vella—, els dos plànols de Garcia Fària mostren una forta voluntat de representació realista. En aquest context, pot sobtar la inclusió d'un aparatós dibuix amb l'enjardinament integral de Montjuïc entre el castell i els barris que s'enfilaven des del Paral·lel. Una justificació força crítica sembla apuntar a un *horror vacui* del proponent:

También se indica para llenar el espacio correspondiente a la montaña de Montjuich la traza general del proyecto de parque, dedicado por el Sr. García Faria a la Corporación Municipal, y aceptado por ésta, así como el parque y urbanización de la Fransa, estudiado por el Sr. Amargós, y aprobado por el Municipio.⁴⁶

D'aquestes paraules es desprèn que l'autor del projecte de sanejament va ampliar *motu proprio* el parc previst en el plànol sortit del concurs de 1887. Seguint les observacions d'Ignasi de Solà-Morales sobre la confrontació entre els agents immobiliaris i els agents industrials i financers, potser cal llegir aquest detall en aparença extemporani com una presa de posició amb els «qui representen el —diguem-ne— interès més modern, davant dels interessos dels especuladors del sòl, en el sentit d'entendre el valor de la muntanya com a part de la ciutat total, i de concedir-li una funció d'esbarjo i d'higienització que es concretava en la condició de parc».⁴⁷

També es pot considerar que la concepció ampliada del Parc de Montjuïc enllaça amb el disseny de l'Ajuntament, i particularment de Rius i Taulet, d'anar impulsant alternatives civils per a totes les parts del territori municipal ocupades fins aleshores per l'Exèrcit o sotmeses a restriccions d'ús per raons estratègiques. Aquesta tàctica per a les reclamacions de béns immobiliaris demanava, en molts casos, preveure operacions de gran envergadura. Cerdà

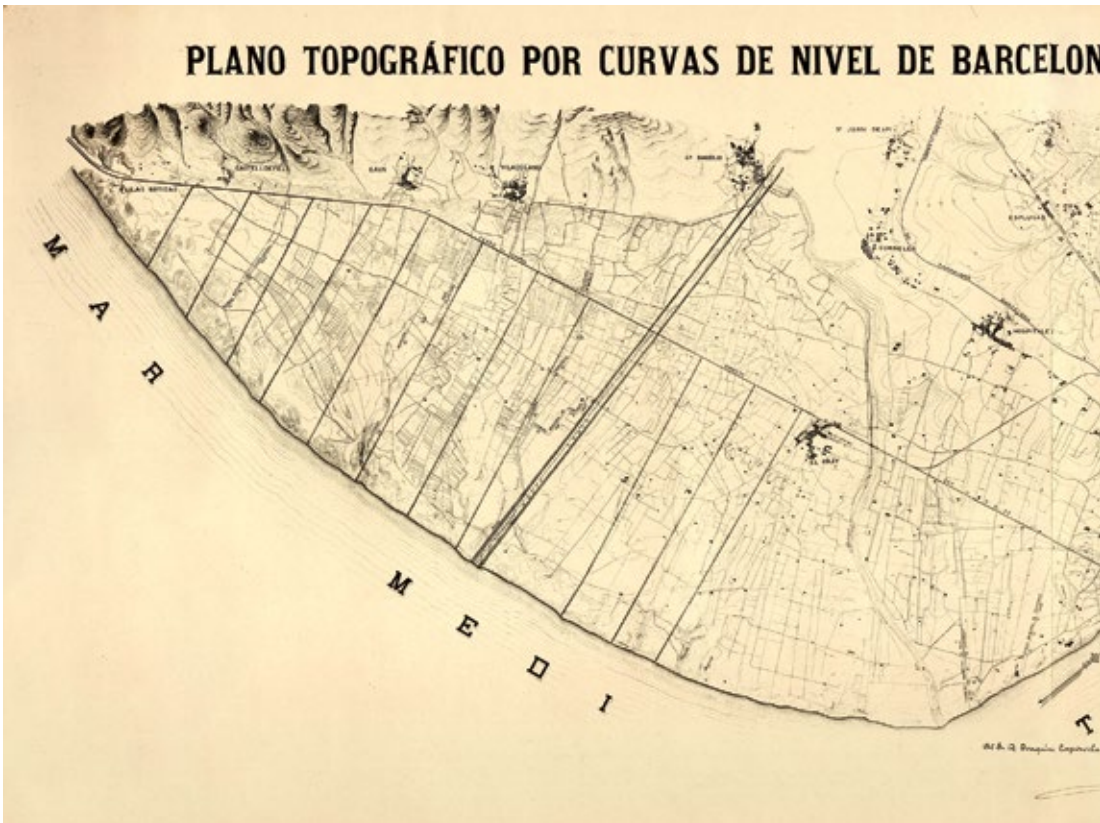
46. Pedro GARCÍA FARIA, *Proyecto de saneamiento del subsuelo de Barcelona (Alcantarillado. Drenaje. Residuos urbanos)* Aprobado por el Excmo. Ayuntamiento en 16 junio 1891. *Atlas de láminas*, Barcelona, Henrich, 1893. Índice.

47. Ignasi DE SOLÀ-MORALES, *L'Exposició Internacional de Barcelona 1914-1929: Arquitectura i Ciutat*, Barcelona, Fira de Barcelona, 1985, p. 39. L'apreciació sobre la pugna entre aquests grups socials és molt deutora de la teoria històrica sobre la Gross-Barcelona posada en circulació, a partir de fonts de principis del segle xx, per Francesc ROCA, *Política econòmica i territori a Catalunya, 1901-1939*, Barcelona, Ketres, 1979.

n'és un antecedent clar, fins i tot en relació amb la muntanya de Montjuïc, objecte el 1872 d'un dels seus darrers treballs. Probablement, a Garcia Fària el movia especialment el desig de posar un límit clar al creixement dels barris del Poble-sec. Desenvolupats des de feia poc al marge del pla de Cerdà, aquests barris anaven aportant a la ciutat carrers i habitatges similars als del veí i justament blasmat Raval i, en qualsevol cas, menys salubres que els estipulats per a l'Eixample.

Les primeres làmines de l'atles de Garcia Fària, a escales 1:50.000 la primera i 1:30.000 la segona, aquesta amb corbes de nivell a intervals variables, representen tot el territori comprès entre el mar i la carena de la serralada litoral a banda i banda de la vall del Llobregat, des de les Botigues de Sitges, a l'extrem meridional de la formació deltaica, fins a Badalona. Procedeixen d'un estudi encarregat pel governador civil per a «la transformación de los llanos palúdicos que constituyen el delta del Llobregat, una de las concausas de la insalubridad de Barcelona», i la seva inclusió és justificada «para dar una idea más precisa de la importancia de la zona edificada de la agrupación barcelonesa». Malgrat aquesta justificació tan feble, les diverses intervencions indicades en el delta, entre les quals la desviació del curs del Llobregat cap al sud i, sobretot, la conducció de les aigües residuals de la ciutat per aprofitar-les agrícolament, impliquen la vinculació, per primer cop, d'aquesta àrea al sistema de serveis urbans, sota el patrocini obligat de les autoritats provincials, com el gran projecte supramunicipal de Cerdà anys enrere. Val a dir que amb aquests mapes la lectura del territori segons el "sentit horitzontal" de Barcelona és portat més enllà de l'àmbit estricte del Pla.

Amb la unificació municipal de 1897, la capital catalana va fer el salt des dels 334.000 habitants fins als 520.000 i, després, va continuar creixent fins a arribar al milió vers 1930. La dimensió que anava assolint la conurbació va posar en primer terme de l'agenda urbanística municipal l'establiment d'una coordinació dels espais metropolitans. Els consistoris sorgits de les eleccions netes dels anys 1901 i 1903 van desplaçar els partits "dinàstics" de liberals i conservadors en favor de forces més representatives de la ciutadania, republicans i catalanistes. Aquests darrers trobaren en la ciutat expansiva «l'eina d'un poble renaixent» –com diria Jaume Vicens i Vives–; més encara, la inspiració per a un somni de capitalitat imperial als antípodes de l'encongiment manifestat per Valentí Almirall en temps de crisi, i optaren per respondre al gran repte urbanístic convocant un concurs internacional d'avantprojectes. Ara bé, com diu Joan Roca, cal tenir present la càrrega propagandística d'aquestes operacions al servei d'uns interessos empresarials que, a l'hora de la veritat, podien no mostrar un gran compromís amb la literalitat dels projectes que havien llançat al vol:

Mapa per al sanejament del delta del Llobregat, amb desviació del riu cap a l'estany del Remolar i la conducció de les aigües residuals de la ciutat de Barcelona per al seu aprofitament agrícola (Garcia Fària, 1891). AHCB

Potser caldria pensar [...] que en la cultura contemporània els projectes es mouen en un pla deliberadament irrealitzable, que s'elaboren en un to utòpic que permet eixamplar el consentiment social al seu entorn; i que llavors l'acció, que té unes altres exigències, comporta inevitablement canvis que, des del punt de vista idealista, apareixen com a distorsions o "traïcions" al projecte.⁴⁸

La informació cartogràfica lliurada als concursants fou el plànol de 1903 a escala 1:5.000, repartit en dotze fulls, una recopilació preparada amb urgència pels arquitectes municipals i no gaire ben considerada per la crítica.⁴⁹

48. Joan ROCA I ALBERT, «La dictadura edilícia de Cambó. Dels projectes de 1905 a les decisions de 1914», *L'Avenç*, 272 (setembre de 2002), p. 32.

49. GALERA, ROCA I TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona...*, 2a ed., núm. 242. Oriol CLOS, «El Pla de la Ciutat, des de 1925. El plànol, el servei i Vicenç Martorell», dins MONTANER I NADAL, *Aproximacions a la història de la cartografia...*, p. 133.

L'avantprojecte d'un principiant, l'arquitecte francès Léon Jausse, elaborat sense gaire contacte amb la realitat barcelonina mentre fruïa a la Villa Medici de la beca del prestigiós Premi de Roma, obtingut el 1903 mateix, va captivar el jurat de 1905, integrat per tres regidors en exercici entre 1901 i 1905, l'empresari de la construcció Juli Marial, de la Coalició Republicana, i els destacats membres de la Lliga Regionalista Josep Puig i Cadafalch i Francesc Cambó. Aquests jutges el triaven perquè, entre els treballs presentats a concurs, era «el más completo, el más bello y el más monumental».

Des d'un cert provincianisme, o per afalagar l'esperit dels nou-rics, els jutges trobaven que, «de realizarse, Barcelona resultaría ser la más bella de las ciudades del Mediterráneo», i veien el treball guanyador com una afortunada revocació integral del pla d'Ildefons Cerdà. Vist que aquest treball no s'ajustava a les pautes acadèmiques franceses, força involutives al voltant de l'Exposició Universal parisenca de 1900, i que la seva pràctica no tenia paral·lels a

Full corresponent a la zona de Sant Martí de Provençals de l'avantprojecte *Romulus*, premiat en el concurs municipal per a l'enllaç entre Barcelona i els pobles i suburbis agregats (Jaussely, 1905). AHCB

les grans ciutats europees, els semblava un fruit del tòpic retard espanyol que calia superar com fos.⁵⁰

Des de les darreres dècades del segle xx, la balança de la crítica –amb la intervenció d'estudiosos estrangers, que sempre sembla imprescindible a l'hora de validar els mèrits barcelonins, catalans o espanyols– s'ha mogut en favor de Cerdà. Ha impressionat especialment la coherència entre la definició de la part material de la ciutat i un projecte social tendent a mitigar les tremendes desigualtats vinculades amb una revolució industrial que, paradoxalment, ell mateix predicava com una immensa contribució al progrés

50. Dictamen citat per Vicenç MARTORELL PORTAS, «Cartografía local. Plano de enlaces entre núcleos de población de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXXI-3 (1953), p. 60.

de la Humanitat. Afegirem: volia introduir aquesta esmena al sistema liberal vigent sense fer gaire soroll. Quatre dècades més tard, en la memòria del projecte definitiu de 1907 l'argument principal de Jaussely per desqualificar el pla de Cerdà deixa ben palès que també els valors estètics que exhibia volien portar a l'esfera física uns valors socials concrets o, més ben dit en aquest cas, un individualisme extrem, celebrat a plena llum del dia pels seus poderosos patrocinadors locals:

Es la uniformidad con todo su aburrimiento, el mismo género de vida para todos, los mismos cuidados, las mismas funciones, moldes idénticos; por consiguiente, la individualidad desaparecida para siempre.⁵¹

Giorgio Piccinato, estudiós dels suposats orígens de l'urbanisme modern a Alemanya a partir de 1871, vinculava el sorgiment de la disciplina a la constitució de la gran ciutat industrial, però denunciava la discordança entre els ideals que proposaven els primers urbanistes i el seu context social, de manera que convenia deixar enrere les utopies vuitcentistes. Convenia que els «miti egualitari: la distribuzione generale dei servizi sociali, un'accessibilità indifferenziata, l'assunzione degli standards –sempre oscillanti fra *minimum* e *optimum*–» fossin abandonats en pro del reconeixement de l'essència (potser caldria reduir-ho a condicions d'existència) de la ciutat industrial capitalista: «Il suo modo di essere è il modo di essere della sua realtà, e una società di ineguaglianze non ammette una città di eguali». En conseqüència, «gli obiettivi che la disciplina si pone coincidono con l'affermazione e l'articolazione di questo sistema sociale politico ed economico».⁵²

La influència d'aquest enfocament tan pragmàtic de la comesa dels professionals de l'urbanisme, posat en relleu per l'estudiós italià, ha estat notable a Catalunya, en el seu temps revestit amb els anuncis de novetat i seriositat propis del noucentisme, i, modernament, per l'acceptació de la imatge que aquest moviment cultural va saber fer arrelar en la societat. Un nou interès pel pla de Jaussely ha inspirat judicis encomiàstics entre els estudiosos que n'han examinat amb més deteniment i confiança tant els plànols i dibuixos com els textos de l'urbanista francès i els de l'entorn ideològic català.

L'economista Francesc Roca, a la llum de l'onada de reorganització i impuls de l'Administració municipal barcelonina a partir de les eleccions de 1901, l'ha presentat com un dels «definidors del que, més endavant, és anomenat “model prussià”» liderat per la Lliga i tendent a transformar les

51. Memoria citada per MARTORELL, «Cartografia local. Plano de enlaces...», p. 64.

52. Giorgio PICCINATO, *La costruzione dell'urbanistica. Germania 1871-1914*, Roma, Officina Edizioni, 1977, 2a ed., p. 3.

“condicions generals de producció” satisfent determinades demandes socials amb l’adopció del model de la Gross-Stadt.⁵³

L’arquitecte Manuel de Torres i Capell hi ha vist la introducció de la modernitat mitjançant l’aplicació del «bagatge de coneixements que li proporcionen els manuals», com el de Joseph Stübben de 1890, per «crear una ciutat racionalment organitzada, d’acord amb les exigències polítiques i econòmiques del moment». La racionalitat que Torres troba darrere del devessall de formes arquitectòniques dibuixades pel prolífic dissenyador és «l’assignació diferencial dels tipus d’edificació a l’organisme urbà» on «l’homogeneïtat absoluta de teixit urbà que hi havia en el projecte Cerdà desapareix, i, en el seu lloc, sorgeixen tants tipus diferents de teixits com funcions defineix el pla».⁵⁴ Ara bé, com que d’altra banda el marc legal de l’acció urbanística no havia canviat gaire des de temps de Baixeras, Torres reconeix que «no es pot dir que l’operació de Jaussely sigui formalment diferent dels estudis de vies i intervies de Cerdà», encara que «transformant el que inicialment havia estat una senzilla delimitació d’espai públic i espai privat en una qüestió de zonificació».⁵⁵

Aquesta manera d’afaiçonar la ciutat distribuint les diverses funcions per l’espai disponible estava pensada per resoldre alhora els objectius econòmics de l’empresariat i els problemes d’habitatge dels obrers, però, com ha explicat Franco Mancuso, els resultats foren desiguals, començant per la puixant Alemanya: «La questione delle abitazioni resterà, ma avremo di contro una città efficiente, rappresentativa, in grado di produrre al massimo livello». Aquesta diferent eficàcia de la zonificació afavoria la consciència de classe i l’esperit de lluita del proletariat urbà, però sembla que això no espantava els burgesos en aquella “belle époque”:

Nel caso della città tedesca, le misure di intervento messe in atto dalle municipalità si rivolgono infatti a un interlocutore –il proletariato urbano– il quale trova proprio nella grossa città l’occasione per prendere consapevolezza della propria condizione di classe: segregazione, isolamento, condizioni abitative, sono tutte occasioni di tensione sociale da cui possono scaturire azioni tese pericolosamente al sovvertimenti dei valori costituiti, e, fra questi, quello de la proprietà privata.⁵⁶

53. ROCA, *Política econòmica i territoris...*, p. 21.

54. MANUEL DE TORRES I CAPELL, *Inicis de la urbanística municipal de Barcelona. Mostra dels fons municipals de plans i projectes d’urbanisme, 1750-1930*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1985, p. 86-103 (citacions, p. 94).

55. MANUEL DE TORRES I CAPELL, *El planejament urbà i la crisi de 1917 a Barcelona*, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya, 1987, p. 66.

56. FRANCO MANCUSO, *Le vicende dello zoning*, Milà, Il Saggiatore, 1978, p. 73 i 428.

A curt termini, el pla de Jaussely fou un fiasco. Vers 1916, Francesc Carreras i Candi sentenciava que el concurs mateix era una «errada fonamental, quan sols se necessitaven idees y estudis parcials» que complementessin o esmenessin puntualment el pla de Cerdà. Per a l'esperit profundament conservador d'aquell gran historiador de la ciutat, el projecte guanyador, amb els seus «dibuixos fantasiosos que cautivaren als esperits artístics», entrava en contradicció amb «la essència d'una ciutat que té història pròpia» i delatava «un desconeixement absolut de la potencialitat econòmica de Barcelona»; per això, «l'Ajuntament no s'ha atrevit a fer-lo aprovar oficialment».⁵⁷

Segons Ignasi de Solà-Morales, si val la pena d'examinar el pla de Jaussely amb deteniment, «és sobretot per la incidència remota que les idees que conté tindran al llarg de les dècades posteriors», principalment els cinturons de ronda.⁵⁸ Tanmateix, aquestes vies, que agafarien consistència de projecte més realista el 1917 amb el treball dels arquitectes locals Ferran Romeu i Ezequiel Porcel, ja eren l'aspecte subratllat a la convocatòria del concurs:

El objeto del concurso es el estudio y formación de un anteproyecto de enlaces del antiguo casco urbano de Barcelona con los pueblos agregados, el de éstos entre sí y además con los Ensanches actuales y con los pueblos de Sarrià y Horta no agrupados, proponiendo las ampliaciones, variaciones, creación de zonas limítrofes, paseos de ronda o de circunvalación y demás que exija el enlace racional y lógico de las distintas zonas urbanizadas o urbanizables que integran dicho término.⁵⁹

A la vista dels brillants escenaris per a la Barcelona futura que presenten en plantes i perspectives les làmines del projecte de 1907, entra el dubte –que ens sembla prou rellevant– de si se'ls podria aplicar la crítica que l'historiador Talbot Hamlin adreçava a l'exercici acadèmic anterior de Jaussely, el que l'havia fet guanyador del premi romà. Un dibuix d'innegable bellesa gràfica, aquesta «paper architecture» no tenia, però, sentit d'escala, és a dir, no controlava les dimensions i les relacions entre els diferents elements de la composició per al cas d'un hipotètic trasllat a la realitat terrenal. Ara bé, segons el crític nord-americà, no es tractava d'un error individual, sinó de l'efecte d'un desinterès per les condicions locals compartit per la majoria d'arquitectes que seguien la disciplina de l'École des Beaux-Arts parisenca, adequada potser per a la concepció d'un edifici isolat i autònom, amb funció definida i forma inspirada pels estils històrics seguint la vella idea d'una “architecture

57. Francesc CARRERAS I CANDI, *Ciutat de Barcelona*, Barcelona, Alberto Martín, s. a. [1916], p. 1063.

58. SOLÀ-MORALES, *L'Exposició Internacional...*, p. 13.

59. Programa del concurs, citat per MARTORELL, «Cartografia local. Plano de enlaces...», p. 58.

parlante”, però amb menys models vàlids per abordar la complexitat inherent als projectes d’abast urbanístic.⁶⁰ Efectivament, entre els premis de Roma no manquen il·lustracions d’aquesta manca de compromís amb els escenaris autèntics de la vida social.⁶¹

Deixem enrere tot aquest episodi de foc d’encenalls, que no ha deixat gaire rastre en la cartografia descriptiva, alimentat per una visió instrumental de Barcelona respecte als objectius d’un entusiasme nacionalista que no va superar la dura prova de la rebel·lió dels pobres de la ciutat a la Setmana Tràgica de 1909.

La llarga ombra de Cerdà

Paral·lelament a tot el treball cartogràfic d’abast local motivat per l’empena urbanitzadora, l’Instituto Geográfico y Estadístico engegava uns aixecaments topogràfics per cobrir tot el territori espanyol a escala 1:50.000 i amb orientació al nord. Aquesta entitat pública creada el 1870, on es disputaven funcions els enginyers civils i els militars, va editar el 1875 un primer full, centrat en la ciutat de Madrid. Ara bé, els treballs de camp no van arribar a territori català fins al 1911, i l’edició dels fulls corresponents al Principat es va allargar des de 1918 fins a 1945. De l’escala triada, prou generosa per a l’abast territorial de l’empresa, no es podia esperar un coneixement gaire específic sobre les zones urbanes. D’altra banda, el peu forçat que marcava el primer full de la sèrie va fer que, en arribar a Barcelona el 1926, la representació de la ciutat, com la d’altres urbs, resultés migpartida entre dos fulls. Per pal·liar el problema de lectura –i també per reduir el preu a la meitat–, l’any següent es va editar un full especial acoblant ambdues parts.

La lentitud de les empreses cartogràfiques estatals, fruit d’un centralisme aferrissat que no exclouïa les rivalitats entre diverses agències ministerials ni tan sols les picabaralles al si de cadascuna, amb el consegüent malbaratament d’uns recursos públics sempre escassos, no podia satisfer gens ni mica les necessitats de Barcelona. En un context tan dinàmic com el descrit, el mapa de l’Instituto Geográfico y Estadístico sols podia deixar com a element positiu una bona descripció del substrat natural per a l’aprofitament humà intensificat i la intuïció que l’abast de la conurbació ultrapassaria de molt el Pla de Barcelona estricte amb independència de les divisòries municipals.⁶²

60. Talbot HAMLIN, *Forms and Functions of Twentieth-Century Architecture*, Nova York, Columbia University Press, 1952, vol. II, p. 543-544.

61. Donald Drew EGBERT, *The Beaux-Arts Tradition in French Architecture illustrated by the Grands Prix de Rome*, Princeton (N.J.), Princeton University Press, 1980 (publicació pòstuma).

62. Carme MONTANER, *Mapes i cartògrafs a la Catalunya contemporània (1833-1941). Els inicis i la consolidació de la cartografia topogràfica*, Barcelona, Dalmat i Institut Cartogràfic de Catalunya, 2000, p. 101-106. Luis URTEAGA i Francesc NADAL, *Las series del mapa topográfico de España a escala 1:50.000*,

En la producció d'una nova generació de mapes descriptius adequats a la dimensió assolida per la conurbació i amb utilitat per al control urbanístic, fou decisiva la confluència de les tècniques topogràfiques actualitzades a empentes i a rodolons des de la segona meitat del segle XIX pels enginyers militars amb els coneixements de detall aportats per les administracions municipals sense un gran control geomètric del conjunt, però que, a l'hora d'implantar les infraestructures i d'endegar l'activitat privada en el sector de la construcció, havien de vetllar pel respecte o l'adaptació puntual del pla urbanístic oficial, que seguia essent el de Cerdà.

Malgrat les restriccions imposades per l'Estat a qualsevol esmerç autònom de les corporacions locals, la creixent riquesa produïda en una àrea caracteritzada per la intensificació constant de l'activitat econòmica, ara a cavall de l'electrificació, subministrava als consistoris municipals, especialment al de Barcelona, poc o molt i per vies diverses, recursos per impulsar els programes públics que demanava la mateixa burgesia. Aquest flux financer fou un imant per a alguns enginyers cartògrafs de l'Exèrcit, que alternaren l'execució de les comandes oficials amb l'exercici com a professionals lliures al servei d'uns agents civils cada cop més ambiciosos, organitzats i solvents.

El 1900, l'enginyer militar amb grau de comandant Artur Vallhonrat, havent obtingut una excedència d'un any, es va posar al servei de l'Ajuntament de Sarrià per produir un mapa del terme que superés el plànol d'alineacions format per l'arquitecte municipal Francesc Mariné el 1886. Com ha explicat Jesús Burgueño, de fet l'apressat enginyer va aprofitar en gran manera el treball del seu predecessor, incloent-hi l'orientació del mapa a nord-oest.⁶³ Reincorporat al servei oficial, Vallhonrat va ser promogut el 1910 a cap de la Brigada Topogràfica d'Enginyers, hereva de l'entitat responsable dels mapes dels anys 1847-1853 esmentats més amunt, amb l'encàrrec ara d'aixecar el mapa d'una superfície de 240 km², aproximadament, des de les platges de Castelldefels fins al Masnou, en una direcció, i fins a 1 km més enllà de la carena de la serralada litoral, en l'altra. El mandat es relacionava primordialment amb la defensa costanera i el treball es va engegar el 1915. Tot el procés, i sobretot el període més actiu, dirigit des de l'any 1920 pel comandant i després tinent coronel Vicenç Martorell Portas, ha estat estudiat amb gran cura per Ignacio Muro.⁶⁴

Madrid, Centro Nacional de Información Geográfica, 2001. DIVERSOS AUTORS, *Atlas topogràfic-històric de Catalunya 1:50.000: primeres edicions dels fulls de Catalunya del Mapa Topogràfic de España*, Barcelona, Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2012.

63. Jesús BURGUEÑO, «El mapa topogràfic i cadastral de Sarrià (Barcelona), de Francesc Mariné i Artur Vallhonrat (1887-1901)», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 77 (2014), p. 11-37.

64. J. Ignacio MURO, «Un plano exacto de la ciudad de Barcelona. La Brigada Topográfica de Ingenieros, 1915-1930», dins GRAU i MONTANER, *Estudis sobre la cartografia de Barcelona del segle XVIII al XXI...*, p. 162-183.

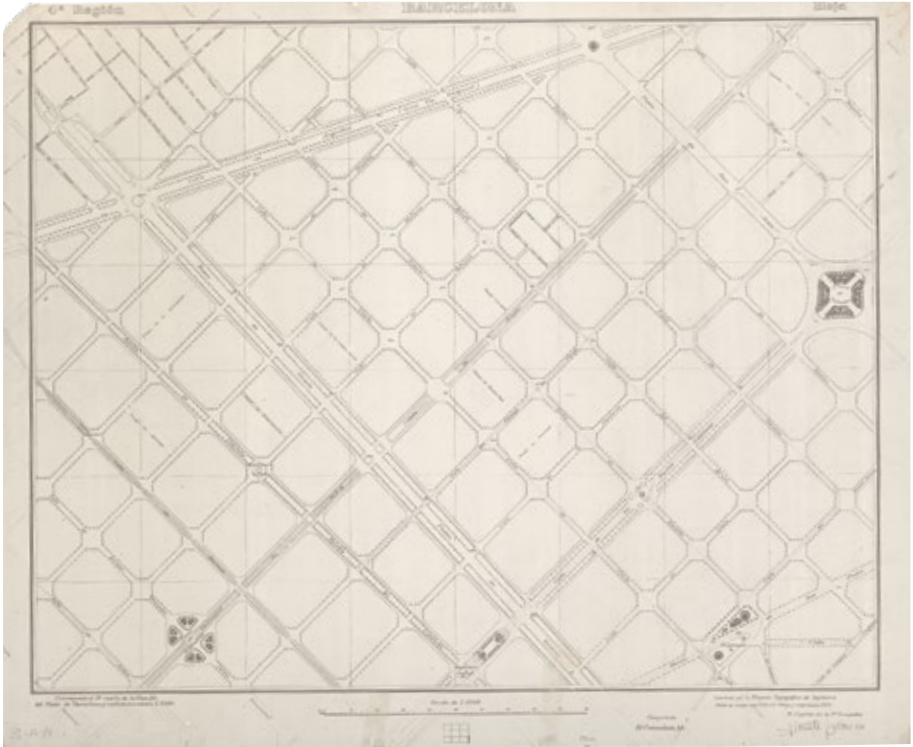
El *Plano de Barcelona y contornos* havia de comprendre un total de 91 fulls, a dues escales diferents: una escala 1:2.000 per a les àrees urbanitzades i una escala 1:5.000 per al conjunt del territori considerat, tot amb orientació al nord vertader. Dins d'aquesta gran obra cartogràfica que quedaria inacabada i amb els materials dispersats entre diferents arxius, els fulls on apareixen l'entorn de Badalona, el delta del Llobregat i l'Eixample de Barcelona publicats per Muro mostren una inclinació molt similar de les estructures humanes damunt del territori –urbanes i rurals– respecte als punts cardinals.⁶⁵

Òbviament, el bon encaix de les modernes traces de Cerdà amb unes alineacions heretades va ser el fruit d'un estudi de la localitat i no de cap casualitat en aplicar una abstracció desarrelada. Aquesta harmonia bàsica, que l'aixecament francès de 1823-1827 permet d'apreciar en detall, va facilitar no sols l'organització de la trama viària, sinó, sobretot, la formació de parcel·les edificables per fragmentació d'unes propietats immobiliàries afaïçonades en un passat més o menys reulat amb aquella disposició, que concordava també amb els pendents principals de l'àrea més cobejada de la part central del Pla de Barcelona. En aquest aspecte, el disseny aprovat el 1859 no té res de revolucionari i sí molt de pragmàtic.

Amb l'interès militar per posseir un coneixement aprofundit d'una aglomeració industrial agitada per pulsions revolucionàries, accentuades per aquell temps, conflüïa l'interès municipal per aixecar un plànol parcel·lari de tot el terme, recentment ampliat amb l'agregació de Sarrià. A partir del 1922, l'Ajuntament de Barcelona va buscar la possibilitat de copiar els fulls que anava enllestint la Brigada Topogràfica per afegir-hi la parcel·lació. El permís militar per fer-ho va ser concedit el 6 d'octubre de 1923, pocs dies després del cop d'estat del general Primo de Rivera, el 13 de setembre, tot i que en la memòria de Vicenç Martorell es recorda la intervenció del colpista en aquest acte per la seva condició de capità general de Catalunya encara. Cal fer notar que, durant la dictadura que començava aleshores, l'activitat de la Brigada Topogràfica a Barcelona va minvar, en part almenys per la interferència de missions oficials en altres parts d'Espanya; potser també pels canvis en la situació local introduïts per aquella primera ruptura declarada del règim constitucional.⁶⁶ Mentrestant, l'Ajuntament anava constatant la insuficiència dels recursos tècnics al seu abast

65. MURO, «Un plano exacto...», p. 170 (Badalona), 171 (delta del Llobregat), 173 i 178 (Eixample de Barcelona).

66. VICENÇ MARTORELL PORTAS, «Cartografía nacional, regional y local», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXX-5 (1948), p. 91-132. MURO, «Un plano exacto...», p. 172. CARME MONTANER, «La creació del Servei del Plànol de la Ciutat a l'Ajuntament de Barcelona (1925)», dins HORACIO CAPEL i PAUL-ANDRÉ LINTEAU (COORD.), *Barcelona-Montréal. Desarrollo urbano comparado*, Barcelona, Publicacions de la UB, 1998, p. 331-336, ha subratllat la influència de l'ambient polític trasbalsat en l'empresa cartogràfica de la Brigada Topogràfica d'Enginyers.

Full del mapa de la ciutat i la seva rodalia per la Brigada Topogràfica d'Enginyers, dirigida pel tinent coronel Vicenç Martorell, corresponent a la part central de l'Eixample (1923). IGN

directe per tirar endavant el projecte cartogràfic, tot i que en tenia de financers –més que no pas l'Exèrcit–, i per això la col·laboració entre ambdues entitats, la militar i la civil, es va estrènyer el 25 de novembre de 1925 amb el nomenament del tinent coronel Vicenç Martorell com a cap d'un servei municipal de nova creació, que aviat seria batejat com a Servei del Plànol de la Ciutat. Passaren a l'Ajuntament de Barcelona, amb armes i bagatges, no sols el director de la Brigada Topogràfica, sinó també una part significativa del seu equip.

El canvi d'amo va portar aviat, entre altres decisions, la reorientació dels fulls segons la tradició cartogràfica local, raonable no sols per a la lectura de l'estructura de la ciutat i del seu entorn, sinó també pensant en l'edició –més interessant per a l'Ajuntament que no per a l'Exèrcit–, per l'estalvi del nombre de fulls necessaris per cobrir el territori. Ja orientats al nord-oest, els primers fruits de la col·laboració dels enginyers militars amb els objectius civils foren dos plànols a escala 1:10.000: el *Plano de la zona del Puerto Franco de Barcelona y terrenos adyacentes*, de 12 de setembre de 1926, aixecat per encàrrec d'aquesta entitat creada l'any anterior en terrenys agafats dels termes municipals de l'Hospitalet i el Prat de Llobregat, i el plànol titulat

Mapa de Barcelona i el seu territori, de riu a riu i fins a la carena de Collserola, editat per l'Ajuntament de Barcelona en ocasió de l'Exposició Internacional instal·lada al vessant septentrional de la muntanya de Montjuïc (Martorell, 1929). AHCB

Barcelona. Año 1929, confegit apressadament en ocasió de l'Exposició Internacional d'aquell any amb dades del Servei del Plànol de la Ciutat, de la Brigada Topogràfica i del recent mapa de l'Instituto Geográfico y Estadístico, amb el complement innovador de la fotografia aèria.⁶⁷

Tot i que Martorell denominà “plànol magistral” la sèrie de 600 fulls a escala 1:500, datats majoritàriament entre 1928 i 1934, no tots són anteriors als 28 fulls menys detallats a 1:2.000. En qualsevol cas, qui s'hi ha volgut entretenir ha vist que aquesta segona sèrie és la definidora del projecte cartogràfic i de l'aprehensió de la ciutat que el mapa vol acomboiar:

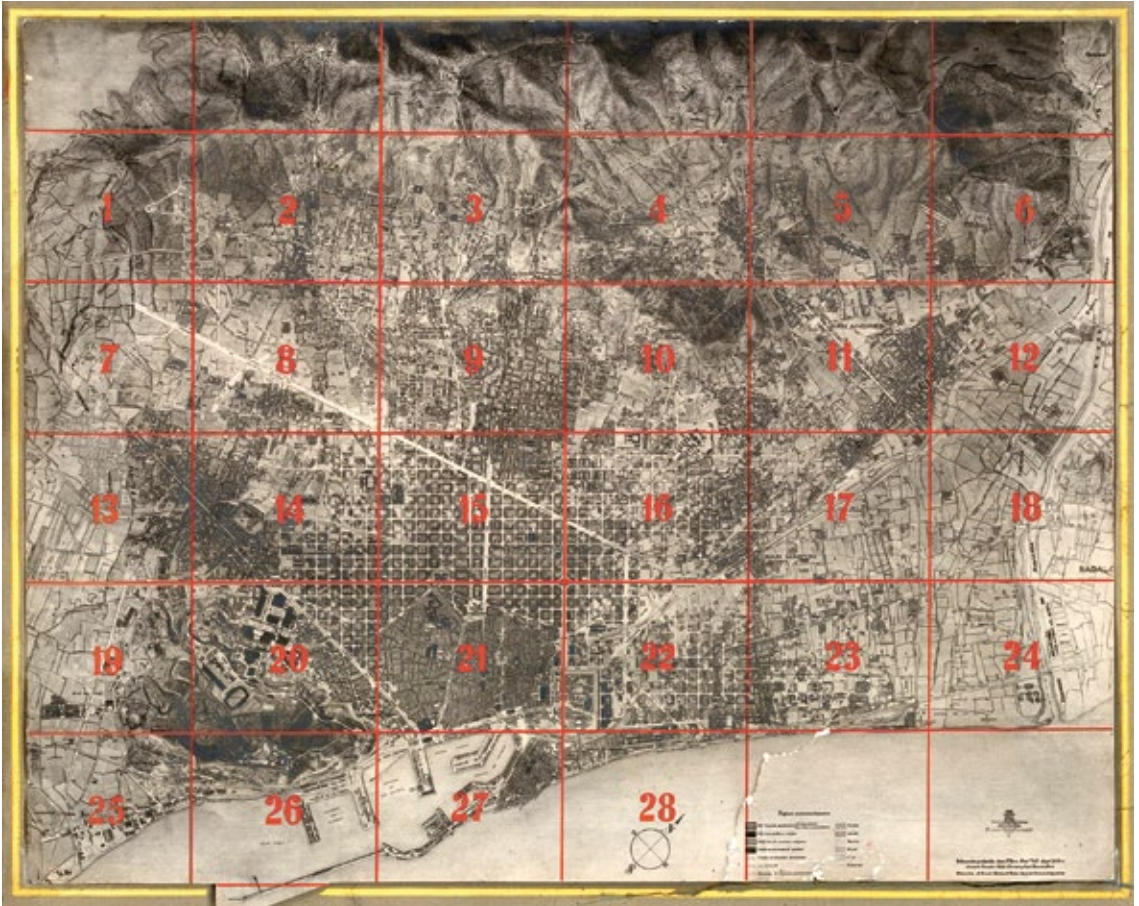
La manera de dividir el territori de Barcelona per a establir la distribució dels fulls del Plànol Martorell és una demostració del realisme que regeix la seva concepció basada en la quadrícula de l'Eixample com a forma dominant de la ciutat. Hi ha un encadenament evident entre el pragmatisme del pla d'Eixample de 1859, que encaixa amb precisió la ciutat antiga en el modulatge geomètric de carrers, i el fet que aquesta dimensió entre eixos de 15 illes de cases, 2.000 metres, 66 anys més tard determini exactament la mida d'amplada i la posició dels fulls a escala 1:2.000.⁶⁸

Efectivament, no és pas casualitat que el més antic dels fulls de la sèrie 1:2.000, l'únic datat el 1930 i que porta el número 21, compregui l'espai delimitat pels eixos primordials de la proposta de Cerdà –la ronda de Sant Pau-Urgell, la Gran Via i el passeig de Sant Joan– fins a la façana portuària del passeig de Colom. El mòdul de 15 illes per 12 que conté tota la part de la ciutat antigament circuïda per les muralles ofereix en els fulls adjacents una imatge clara de l'Eixample consolidat i dels seus límits, perquè tots trepitgen ja els nuclis preexistents a l'enderroc de les fortificacions o engruixits al marge de les prescripcions de Cerdà: el Poble-sec en el full 20, Hostafrancs, Sants i les Corts en el 14, Gràcia en el 15, Gràcia, el Camp de l'Arpa i el Clot en el 16, i el Poblenou en el 22. Als fulls de la perifèria, l'aplicació del mòdul establert per Cerdà recorda no sols el domini de la forma de l'Eixample en el conjunt de la conurbació, sinó també el del nucli històric com a mesura.

En la seva pulcra crònica de l'aplicació i modificacions del pla de Cerdà fins al 1950, Vicenç Martorell va enfrontar-se als judicis sumaríssims i a les crítiques exacerbades acumulades al llarg del temps, i sobretot a partir de l'any 1900. A la llum del projecte de 1859, assenyalava que la seva “desvirtuació”, no imputable a l'autor, era la motivació real de la majoria de les crítiques. I, a la vista de la gran justificació *a posteriori* publicada per Cerdà

67. MURO, «Un plano exacto...», p. 176 i 182.

68. CLOS, «El Pla de la Ciutat des de 1925...», p. 137.

Guia dels 28 fulls a escala 1:2.000 del plànol parcel·lari de Barcelona, elaborat sota la direcció de Vicenç Martorell entre 1930 (full 21) i 1940 (full 1). AHCB

el 1867, declarava l'encert de les seves propostes, sense excloure o, millor dit, començant per la manera d'articular els pobles amb la ciutat:

[...] abarcando sus términos municipales en todo o en parte, enlazándolos por medio de una extensa red cuadrangular, constituida casi por entero —empleando términos usados por el autor en su libro *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*— por una “urdimbre” de calles paralelas al mar y una “trama” de calles normales a las anteriores, que determinan “mallas” o manzanas cuadradas.⁶⁹

69. Vicenç MARTORELL PORTAS, «Cartografía local. Planos de Ensanche de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXX-14 (1950), p. 357. La part d'aquest estudi

Els fulls a escala 1:500 abasten a la zona de l'Eixample nou illes (3 × 3), equivalents a un quadrat de 400 m sobre el terreny, i Martorell veu que a escala d'aquests subconjunts Cerdà havia assajat composicions específiques que aportaven varietat sense comprometre altres valors. Atenent la seva utilitat per a la circulació de vehicles, admira l'amplada general dels carrers i també els xamfrans, confrontats amb els quatre punts cardinals, un angle de 45° respecte a la xarxa principal compartit per les dues diagonals anomenades Meridiana i Paral·lel. En resum, subscriu amb entusiasme les opcions urbanístiques de l'enginyer vuitcentista, tot reconeixent també com a millores o encerts, amb un realisme propi del seu paper de gestor, la introducció de la plaça de Catalunya, de la rambla de Catalunya i, més modernament, de la breu diagonal que connecta la Sagrada Família i l'Hospital de Sant Pau, així com la conservació de trams de les antigues carreteres de Madrid (avinguda de Mistral) i de Mataró (carrer de Pere IV), «que, para más facilidad y rapidez del tráfico, complementan aquéllas que cruzan todo el Ensanche».⁷⁰

Mentrestant, des que, en ocasió de l'Exposició Internacional de 1929, es va presentar al públic un senzill mapa dissenyat per Nicolau Maria Rubió i Tudurí per indicar que l'Ajuntament de Barcelona assumia la responsabilitat de posar ordre i donar sentit a la taca urbana que desbordava per tots costats el terme municipal, la lectura d'un possible àmbit metropolità dotat de personalitat jurídica s'ha fet mitjançant mapes que segueixen la visió tradicional girada a ponent. No és aquí el lloc per abordar el llarg, laboriós i frustrant camí cap a la constitució formal de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, primer retardada (per variar) per la resistència de l'Estat durant el franquisme i després, un cop obtinguda *in extremis* el 1974, desfeta per interès de la Generalitat de Catalunya el 1987 (i aquesta ha estat la gran novetat dels darrers anys del segle xx).⁷¹

Les baules principals d'aquesta cadena de reafirmacions de la lectura "barcelonina" del territori entre els tècnics en urbanisme són: el Regional Planning de 1932, del mateix Rubió i Tudurí; el Pla Comarcal aprovat el 1953 i conegut pel nom de l'arquitecte municipal Josep Soteras; la revisió duta a terme per un ampli equip interdisciplinari que desemboca en el projecte de crear una àrea metropolitana englobant tota la façana marítima de la

referida a Cerdà fou inclosa el 1959 en el llibre del centenari ja esmentat, *Ildefonso Cerdà. El hombre y su obra...*, p. 25-41.

70. MARTORELL, «Cartografía local. Planos de Ensanche...», p. 360 i 370 (citació).

71. Una síntesi detallada del procés a Francesc ARTAL, «Política i administració del territori: el drama de l'àrea metropolitana de Barcelona», dins Joan ROCA i ALBERT (coord.), *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*, Barcelona, Institut Municipal d'Història i Proa, 1997, p. 229-248. Destaquem també la panoràmica de Joan ROCA i ALBERT, «Estratègies d'inserció i interconnexió de Barcelona com a metròpoli moderna», *Barcelona Quaderns d'Història*, 18 (2012), p. 277-322.

província de Barcelona, més les comarques del Vallès, l'Anoia i l'Alt Penedès, el 1965-1966; la conformitat amb el retorn a la més modesta delimitació comarcal, tot i conservar el nom d'Àrea Metropolitana, el 1968-1970, i, finalment, el Pla General Metropolità de 1974, amb idèntica demarcació.⁷²

Menció a part mereix la iniciativa privada del grup d'arquitectes del GATCPAC, el denominat Pla Macià-Le Corbusier de 1934. Sense haver de determinar l'abast territorial per a cap nova entitat politicoadministrativa, aquest esbós de pla ret un homenatge aclaparador a Cerdà estenent el seu disseny en sentit "horitzontal" al llarg de la Gran Via fins a travessar tots dos rius i agafant l'agrupació de nou illes, suggerida ja en el plànol de 1859 i estudiada feia poc per Vicenç Martorell. Hi reapareix com a mòdul compatible amb una severa zonificació; és a dir, aplicable tant a extensions perifèriques de l'Eixample destinades als treballadors immigrants com a una dràstica reforma de la ciutat antiga, consagrada com a centre de poder d'acord amb les idees de Le Corbusier en aquell temps políticament tan tèrbol.

Tot i veure'l com «una proposta d'alternativa global a la Gross-Barcelona», Francesc Roca ha reconegut que l'objectiu del Pla Macià «no és, en una primera lectura, gaire diferent de l'objectiu de la política urbana iniciada el 1901», però buscant ara de compaginar «el pla d'una ciutat funcional, el pla d'una ciutat obrera i el pla d'una capital política». Haver percebut que els autors avantguardistes de la proposta de 1934 havien mirat de combinar aquests tres objectius porta a una gran exaltació de llur mèrit i suggereix una interpretació que caldria ajustar d'acord amb l'avenç dels coneixements històrics. En efecte, la comparació directa dels projectes del GATCPAC i de Cerdà, de pes molt diferent, no és prou atenta a l'ambient de mitjan segle XIX, especialment a la llarga lluita col·lectiva que va aconseguir l'eixamplament il·limitat, a la significació dels treballs de recerca del cèlebre enginyer de camins sobre una lluita de classes que aleshores semblava prudent mitigar i a les dificultats posades per l'Estat a l'hora de legislar d'acord amb les necessitats de Barcelona:

Aquests últims lemes el diferencien, totalment, del Pla Cerdà, que és formalment un pla per a una societat sense lluita de classes (i, de fet, un pla per a unes indiferenciades i indefinides classes populars) i un pla per a una ciutat sense Estat (o amb un Estat llunyà, aliè, i aquí rauria una possible clau per a la seva fulminant aprovació per part del govern de Madrid: el Pla Cerdà no presenta problemes

72. GALERA, ROCA i TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona...*, 2a ed., núm. 299 (1929), 313 (1932), 366 (1953), 391-393 (1965-1966), 401 (1970) i 418 (1974). VICENÇ MARTORELL PORTAS, ADOLF FLORENSA i VICENÇ MARTORELL OTZET, *Historia del urbanismo en Barcelona. Del plan Cerdà al Àrea Metropolitana*, Barcelona, Labor, 1970, p. 103-153. DIVERSOS AUTORS, *Barcelona. Gènesi i consolidació del fet metropolità*, Barcelona, Corporació Metropolitana de Barcelona, 1987.

Zooning.—Esquema I

Planos esquemáticos reguladores de un nuevo trazado de zonas y de urbanización general.

ESQUEMA I. ZOOING

A) **Centro administrativo y burocrático.** Ocupa una faja de terreno de 400 x 2.000 m., ganada en parte al actual puerto (continuando una obra ya iniciada al construirse el paseo de Colón y tinglados de mercancías que lo bordean. El actual Puerto quedaría como puerto de turismo, trasladando el comercial a la zona anexa al puerto franco o a los terrenos adquiridos para su emplazamiento, caso de no construirse aquél. En esta zona ganada al mar se edificarían construcciones a gran altura hasta 150 metros, con grandes espacios libres al pie de las mismas, destinados a oficinas o administración.

Esta zona queda enlazada por: la actual Rambla, una arteria axial (en proyecto) y dos vías diagonales que son: el Paralelo y la vía meridiana. Una autopista reemplazaría el actual ferrocarril de la costa y se prolongaría por la actual carretera de Casa Antúnez hasta el Puerto Franco (zona industrial).

B) **Centro cívico.** Ocuparía el emplazamiento actual de la parte más infecta de la ciudad vieja que se proyecta destruir. Esta zona se destinaría a construcciones de carácter colectivo; escuelas superiores, escuelas del trabajo, museos, bibliotecas, central de Cooperativas, Palacio de los Sindicatos, etc., etc., y constituiría el núcleo de la futura ciudad.

Esta zona queda enlazada por la Rambla, Paralelo y Vía Meridiana.

C) **Cesco antiguo, (Ciudad Vieja).** Saneado por etapas, conservando edificios y calles de interés artístico e histórico.

D) **Ensayoche:** La actual zona previamente limitada se enlazará con los nuevos barrios de habitación trazados a base de un módulo de manzana cuadrada de 400 x 400 metros. (Esta zona

debe transformarse posteriormente, penetrando en ella, el nuevo trazado).

E) **Nuevo barrio de habitación del Puerto Franco.** Trazado según normas modernas, a base de grandes bloques de habitación con servicios colectivos y grandes espacios libres. Provisionalmente en los cuadrados de 400 x 400 podrán edificarse construcciones bajas, (ejemplo de esto son las proyectadas por Le Corbusier y P. Jeanneret que publicamos en este número, página 29, o bien las construídas por la Generalidad de Cataluña, (AC-11). Este tipo de construcciones se destina principalmente a la población obrera de inmigración, aún no habituada a la vida urbana. Cada grupo de habitaciones de este tipo, necesitará una pequeña escuela, guardería, etc.,... y otras instalaciones primarias de carácter colectivo que pueden ser desmontables para ir las desplazando, a medida que el crecimiento de la ciudad así lo exija.

Enlaces de esta zona: Directos a través de la zona verde de aislamiento con la gran zona industrial del Puerto Franco y Puerto Comercial y por la vía de Cortes (colectora principal de tráfico).

F) **Nuevo barrio de habitación del Besós.** De las mismas características que el anterior. Enlaces: directos a través de una zona verde con la de industria de San Andrés.

G) **Zona industrial de San Andrés.** Limitada por las vías de Cortes y Meridiana. La flecha indica su fácil desarrollo.

H) **Puerto Franco y Zona Industrial:** Adoptando el proyecto aprobado en sus líneas generales. Comunicaciones directas; las señaladas para el centro administrativo y los nuevos barrios de habitación.

K) **Puerto comercial,** contiguo al Puerto Franco y enlazado en las mismas condiciones que éste, al resto de la ciudad.

L) **Puerto de turismo,** ocupa parte del actual puerto con los mismos enlaces que el centro administrativo. Tendrá una sección para deportes náuticos.

Esquema II

Pla Macià-Le Corbusier per a la ciutat de Barcelona: esquema gràfic amb l'explicació de la zonificació i esquema fixant el mòdul de Cerdà (quadrat de 9 illes) com a base del desenvolupament futur (GATCPAC, 1934). Imatge: AC facsímil, cap. 13, p. 21

polític, és a dir, problemes de constitució de l'Estat, a l'Estat Espanyol concret existent, car l'accepta plenament).⁷³

En l'àmbit de l'acció concreta sobre l'espai urbà, anys després de la desaparició del primer cap del Servei del Plànol de la Ciutat, els funcionaris de l'equip que havia format Martorell continuaven inscrivint sobre el paper de les fitxes a l'escala més detallada els canvis urbanístics que s'anaven obrint pas, amb

73. ROCA, *Política econòmica i territori...*, p. 171, 173 i 175.

més rigor en la part consolidada de la ciutat que no pas en la perifèria per primer cop abocada a la urbanització massiva, fins que la revolució digital i la necessària adhesió a les coordenades del sistema universal derivat de Mercator (UTM) van canviar les regles de joc.⁷⁴

Malgrat aquest avenç en la producció de mapes i els més moderns en les possibilitats de consultar-los a través de pantalles de tota mena, en qualsevol moment i amb llibertat per canviar d'escala o d'orientació segons la conveniència particular, la versió del plànol de Martorell reduïda a escala 1:10.000 en un únic full ha deixat una empremta molt forta. Objecte d'un seguit d'edicions actualitzades entre 1933 i el final de la dècada de 1970 i omnipresent als carrers de la ciutat com a base dels plànols de transport públic, ha contribuït a la consolidació del mapa mental derivat de la intervenció de Cerdà, no sols entre els ciutadans, sinó també entre els administradors. La recent implantació d'una xarxa d'autobusos organitzada en línies "horitzontals" i "verticals", amb una discreta proporció de "diagonals", n'és una bona prova.

A les dècades de 1970 i 1980, les idees de Kevin Lynch sobre la forma de les ciutats, la percepció que en tenen els seus habitants i la importància de poder reconèixer i identificar-se amb l'entorn vital van estimular a Barcelona experiències docents de dibuix de mapes mentals. Estudiants avançats d'enginyeria de camins –i també estudiants primerencs de geografia i història– van posar en relleu que la llegibilitat de Barcelona i el sentit de l'orientació dels seus ciutadans en aquest entorn descansa principalment en la claredat de la part ordenada segons el pla de Cerdà.⁷⁵ Almenys en el cas dels estudiants de geografia, es podia observar que la satisfacció de saber reproduir l'Eixample en detall, amb les seqüències de carrers ben identificats gràcies a la interiorització del nomenclàtor derivat de Víctor Balaguer, sovint escombrava cap als marges del dibuix la resta de la ciutat, fins i tot el centre històric, tan carregat de fites memorables.

Que la geometria simple posada en solfa per Cerdà no ha estat un factor de deshumanització és una tesi sostinguda amb energia al llarg del temps per Albert Serratos, enginyer al servei de l'Ajuntament de Barcelona des de 1957 i figura destacada en la revisió del Pla Comarcal de 1953 i en la concepció i la direcció del Pla General Metropolità de 1974. Així ho destacava en

74. Joaquim CALAFÍ i Lluís SANZ, «Del paper a la pantalla: el pas a la cartografia digital a l'Ajuntament de Barcelona», dins GRAU i MONTANER, *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI...*, p. 184-199.

75. Agustí RUBIO BERNABEU, «La imatge mental de l'Eixample de Barcelona», dins DIVERSOS AUTORS, *Semiòtica de l'Eixample Cerdà*, Barcelona, Proa, 1995, p. 33-43, i menys centrada en l'Eixample: «Una aproximació a la percepció de l'espai urbà de Barcelona», dins Joan ROCA i ALBERT (coord.), *Expansió urbana i planejament a Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història de Barcelona, 1997, p. 233-239.

la presentació d'un aplec de reflexions sobre l'Eixample signades per autors de procedències ben diverses sota el paraigua de la semiòtica:

Aquesta és precisament la intenció d'aquest llibre: fer explícits i analitzar els efectes personals i socials, directes i indirectes, provocats durant un segle i mig per un fenomen tan atípic com la implantació, consolidació i persistència de l'Eixample Cerdà que, malgrat les degradacions, ha pogut, i encara pot, llançar una varietat de missatges universalment assumits fins a l'extrem de considerar-los de manera inconscient com el producte d'una "espontaneïtat natural".⁷⁶

Especulacions i debats entorn del plànol ideal o primigeni de les ciutats

El notable arquitecte Josep Puig i Cadafalch, membre de la Lliga Regionalista amb gran pes en la definició d'objectius polítics i en l'arrencada municipal barcelonina de 1901-1905, més tard segon president de la Mancomunitat de Catalunya entre la mort de Prat de la Riba el 1918 i el cop d'estat de Primo de Rivera, va ser també un historiador de l'art amb treballs influents a escala internacional. El forçat abandonament del càrrec públic el 1923 el va dur a refugiar-se de molt bon grat en la recerca històrica, a recórrer tot l'espai de l'Europa occidental recopilant exemplars arquitectònics vinculables a l'art romànic atenent un detall de la seva decoració –les bandes llombardes– i classificant-los amb l'objectiu d'esbrinar l'origen, la difusió i l'extensió territorial de l'estil:

La classificació adequada de les coses i conforme a llur naturalesa és un principi de llur coneixement. Mancarà solament, després, averiguar les causes que varen engendrar llurs formes típiques. Agrupem els monuments anàlegs i els grups formats ens mostraran com llurs característiques van successivament apareixent, i aquesta successió ens menarà a llur origen. Anàleg fou el problema dels primers naturalistes: ordenar, estructurar, per agrupació dels tipus que tenien caràcters comuns, la massa informe de les innombrables espècies; endevinar la relació i dependència d'unes amb les altres. Sobre aquestes dades materials ha estat bastit l'edifici immens de les ciències biològiques.⁷⁷

76. Albert SERRATOSA, «L'Eixample Cerdà: una font d'impulsos creatius (La forma al servei de la societat)», dins DIVERSOS AUTORS, *Semiòtica...*, p. 21.

77. Josep PUIG I CADAFALCH, *La geografia i els orígens del primer art romànic*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1930, p. 87. Sobre el difícil equilibri entre els principis de determinació i llibertat en la seva aproximació a l'objecte d'estudi: Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «La teoria històrica de l'arquitectura en Puig i Cadafalch», *Artlugi*, 12 (1981), p. 1-4, i Ramon GRAU, «El positivisme historiogràfic de Puig i Cadafalch i l'arquitectura catalana», dins Albert BALCELLS (ed.), *Puig i Cadafalch i la Catalunya contemporània*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003, p. 97-107.

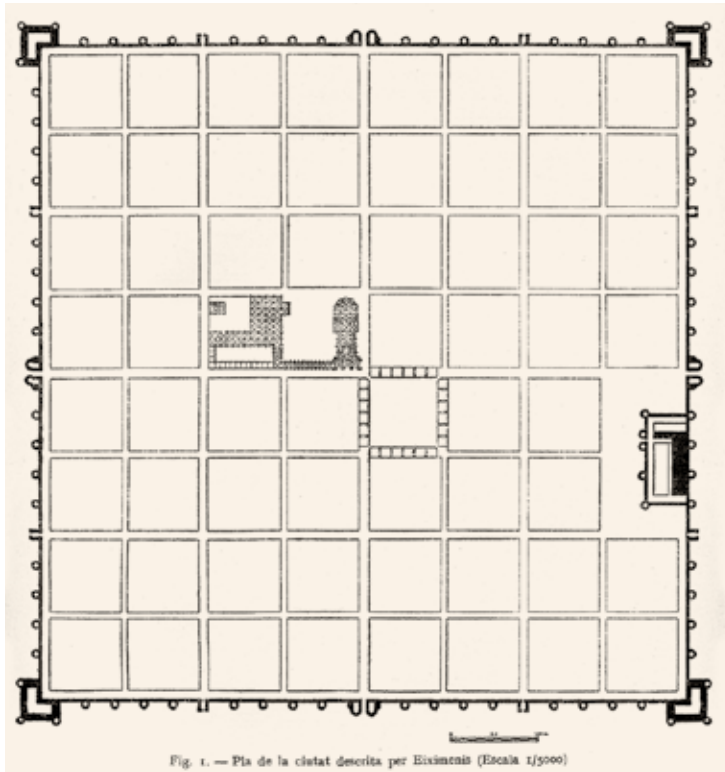

Fig. 1. — Pla de la ciutat descrita per Eiximenis (Escala 1/5000)

La ciutat ideal emplaçada en una plana i amb trama ortogonal descrita per Francesc Eiximenis a final del segle XIV en la interpretació gràfica de Josep Puig i Cadafalch. Imatge: Josep PUIG I CADAFALCH, «Idees teòriques sobre urbanisme en el segle XIV: un fragment d'Eiximenis», *Estudis Universitaris Catalans*, XXI (1936), p. 3

Entre els seus escrits menors d'aquesta etapa, un article publicat el 1936 mira de plasmar gràficament la ciutat ideal descrita per Francesc Eiximenis en el capítol cx del *Dotzè del Crestià*.⁷⁸ Subratllant la seva predilecció per les «ciutats formades sense pla preconcebut, que creixien successivament segons les lleis quasi biològiques que estudien els moderns urbanistes», Puig i Cadafalch palesa que l'interès per les idees sobre urbanisme expressades per l'escriptor medieval era purament erudit.

D'acord amb el parer dels «grechs filosofhs», complementat pels «savis crestians», la forma urbana més ben ordenada seria, segons el frare del segle XIV, un recinte de planta quadrada orientat als punts cardinals, amb quatre portals principals fortificats situats en el centre de cadascun dels murs,

78. Josep PUIG I CADAFALCH, «Idees teòriques sobre urbanisme en el segle XIV: un fragment d'Eiximenis», *Estudis Universitaris Catalans*, XXI (1936), p. 1-9. EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià...*, I, 1, p. 240-241.

dos de secundaris a banda i banda dels anteriors a cada front, i, a l'interior, una graella regular de carrers rectes connectant els portals oposats i formant un conjunt d'illes quadrades.

Fins aquí, el plànol hipotètic traçat per l'historiador modern segueix amb facilitat la instrucció del llibre medieval. Tanmateix, les descripcions menys clares dels elements singulars vinculats als poders de la ciutat són un repte que Puig afronta amb el criteri de no introduir cap variació en la regularitat de la traça ortogonal. D'una banda, reserva dues illes al costat d'un dels portals principals per encabir-hi amb amplitud el castell descrit pel franciscà: «En lo costat de la ciutat deu estar lo palau del príncep, ben fort e alt, qui haja exida defora lo mur, axí que tota vegada puxa metre dins la ciutat companya o la-n puxa treer». I de l'altra, distribueix en altres tres illes del centre de la composició una plaça principal, l'església i les dependències del bisbe i els capellans. La plaça ocupa la primera illa del quadrant sud-oriental, vorejada per les dues vies principals i dues de secundàries, enriquides totes en aquest tram amb uns porticats que poden respondre a la idea proposada per Eiximenis d'uns «graons alts» perimetrals per augmentar la visió en un lloc previst per a una gran afluència de gent. La seu i les dependències eclesiàstiques es despleguen en altres dues illes a l'angle oposat de la creu central de la trama, dins el quadrant nord-occidental, i, per tant, sense confrontar directament amb la plaça. Finalment, Puig no pot recollir la idea que cadascun dels quatre districtes definits per l'encreuament de les dues vies que connecten els portals principals «poria haver plaça gran e bella».

El resultat gràfic és òbviament anàleg al de nombroses fundacions romanes d'origen militar, que il·lustra amb Aosta, un exemple relativament atípic. Fins i tot a Barcelona, entre els «carrerons estrets es destaquen les dues vies perpendiculars, característiques de les *castra* romanes i de les ciutats». Però a Puig, de la Barcelona històrica li interessen més les dues ampliacions del recinte als segles XIII i XIV que li semblen testimonis d'una «creixença orgànica».

Si bé l'historiador modern diu que «les ciutats que pogué veure el nostre autor en general no tenien aquesta forma simple i geomètrica», tot seguit addueix uns exemples de plantes ortogonals ben pròxims a Eiximenis en el temps i en l'espai: les bastides fundades des del segle XII a França i, fins i tot, un parell de fundacions dels monarques aragonesos a la darrera part del XIII, Vila-real, al País Valencià, i Sa Pobla, a Mallorca. De fet, la disposició de plaça principal i església que assigna a la ciutat ideal del franciscà és idèntica a la que mostra el plànol de la bastida de Mont Pasièr publicada a les mateixes pàgines.

Ben conscient que *El Crestià* és una compilació de materials d'èpoques anteriors, Puig argumenta que «el llibre d'on Eiximenis extragué la

seva descripció ens és actualment desconegut, però no ho és la font remota que ell mateix indica» i converteix l'al·lusió genèrica als filòsofs grecs en una referència a la *Política* d'Aristòtil, que certament en l'enciclopèdia del frare és una de les fonts més clares, per lectura directa i sobretot a través dels comentaristes medievals. Fou Aristòtil qui assignà a Hipòdam de Milet la invenció del plànol ortogonal, apropiat per a les fundacions en terreny pla, «lloc de les ciutats lliures», i Puig cita literalment el punt on Aristòtil vincula els emplaçaments urbans amb els tres sistemes polítics que distingia: «Una ciutat a la muntanya convé a l'oligarquia i a la monarquia: la democràcia prefereix la plana».

La poca simpatia que li inspirava qualsevol aplicació en el món modern d'un plànol amb aquelles suposades implicacions polítiques és corroborada per la digressió sobre Ildefons Cerdà que aquí més ens interessa:

Aquesta relació entre els plans quadriculats i la democràcia renaixé a Espanya, sense enllaç de l'erudició, en un dels més antics tractats d'urbanisme (tan ple d'enginy com buit de saber), que publicà l'enginyer Ildefons Cerdà per explicar la disposició quadricular del pla de la Barcelona nova i en el pensament de llurs defensors. Llavors, en els temps propers a la revolució de 1868, la geometria urbanística era democràtica, i els plans orgànics adaptats a la realitat complexa eren reaccionaris.⁷⁹

En el context del noucentisme, que per definició era un moviment cultural contrari a les innovacions revolucionàries o reformistes del segle XIX, Puig i Cadafalch mai no va saber o no va voler apreciar cap valor positiu en l'opció urbana de Cerdà, potser perquè, com hem vist, aquesta opció s'anava i s'aniria consolidant malgrat tot, tant en l'espai físic com en la percepció dels ciutadans.

El crític blasmava singularment l'autor del pla de 1859 perquè el seu dibuix «travessa barroerament la carn viva de la ciutat antiga destruint monuments interessants, encastant els seus quadrats de joc de dames en la vella estructura de la ciutat històrica».⁸⁰ Aparentment, oblidava aquí la gran prosòpia del plànol hipodàmic, inclosa la creu central deixada pels fundadors de la colònia romana Barcino. No volia recordar tampoc el munt de destruccions d'edificis considerats elements patrimonials per conservar, no sols des de la perspectiva del segle XX, sinó en el moment de prendre la decisió demolidora, perpetrada a Barcelona per agents públics i privats des de molt abans de l'adveniment de l'enginyer. Entre moltes altres, la del

79. PUIG I CADAVALCH, «Idees teòriques sobre urbanisme...», p. 9.

80. Josep PUIG I CADAVALCH, *La plaça de Catalunya*, Barcelona, Catalònia, 1927.

Palau Reial Menor, convertit en un solar i tot seguit «ocupat per cases que res diuen al tranzeunt, com no sia lo d'avivar la cobdícia al pensar en la part material que d'elles pot reportar-se'n».⁸¹ Val a dir que Elies Rogent, cap de la moderna escola d'arquitectes catalans, restaurador de monuments medievals i mestre del mateix Puig, fou l'autor d'una part important dels projectes arquitectònics que densificaren aquest racó del recinte més antic de la ciutat.⁸²

D'altra banda, les nombroses gloses i antologies modernes de la *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, que no cal enumerar, han demostrat que no es tracta d'una simple exhibició d'enginy del seu autor d'esquena a la saviesa.⁸³ El desenvolupament de l'obra fa honor a les declaracions contingudes en els dos textos notabilíssims que obren el llibre: «Al lector» i «Proemio». El segon volum, format per un conjunt de taules estadístiques referides a la ciutat de Barcelona, mostra la radical veracitat del propòsit d'arribar al fons de cada qüestió rellevant en matèria d'urbanisme i de comprendre empíricament els elements físics que constitueixen les ciutats i la manera com han anat servint la societat abans de decidir com intervenir-hi:

Nuestras ciudades no son obra de la generación presente, ni de la que la ha precedido, ni del siglo actual ni del pasado, ni de la civilización que levanta hoy su cabeza, ni de la que ante ella se inclina y humilla y anonada, sino que es la obra perseverante y continuada de muchas generaciones, de muchos siglos, de muchas civilizaciones. Son como esos monumentos históricos en que cada generación, cada siglo, cada civilización ha ido poniendo al pasar una nueva piedra; piedra que no ha sido puesta al capricho, sino con intención deliberada, puesto que en cada una de esas heterogéneas sobreposiciones vienen representadas y como grafiadas las necesidades, las inclinaciones, las tendencias de cada generación, de cada siglo, de cada civilización, así como los medios empleados para dejarlas satisfechas. Son como las capas de las formaciones geológicas, cada una de las cuales representa exactamente a los ojos del sabio el verdadero estado de la naturaleza en la época de su formación.⁸⁴

81. *Record de la Exposició de documents gràfics de coses desaparegudes de Barcelona durant el segle XIX*, Barcelona, L'Avenç, 1901, p. 55.

82. Pere HEREU, *L'arquitectura d'Elies Rogent* (catàleg d'exposició), Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 1986, p. 64-75.

83. Remarquem, en tot cas, la primerenca antologia en francès, patrocinada per Françoise Choay i produïda per Antonio López de Aberasturi: Ildefonso CERDÀ, *La théorie générale de l'urbanisation*, París, Éditions du Seuil, 1979.

84. Ildefons CERDÀ, *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, Madrid, Imprenta Española, 1867, vol. I, p. 13-14.

L'inequívoc meliorisme que Cerdà professa i que exigeix estudi contrasta amb l'actitud dels denominats "socialistes romàntics" com Charles Fourier o Étienne Cabet, amb els quals modernament se l'ha volgut relacionar i que en tenien prou de declarar que totes les ciutats heretades eren un caos abans de posar-se a imaginar llurs utopies en el buit. Françoise Choay, la gran definidora de les tendències ideològiques sobre l'urbanisme als segles XIX i XX, ho va veure clar des de la primera lectura de la *Teoría general de la urbanización*:

Le premier volume de Cerdà est une histoire (de l'établissement humain lié aux autres institutions, surtout techniques et économiques) parce que, à ses yeux, seule cette discipline peut par corrélations et différences lui permettre de saisir dans son entièreté la spécificité du présent, et le champ d'application de l'activité urbanistique.⁸⁵

L'ús del símil de les formacions geològiques, exactament com la invocació de Puig i Cadafalch a les ciències biològiques, dibuixa el context doctrinal compartit per les recerques i les especulacions històriques respectives: el naturalisme epistemològic, que receptava prendre seriosament com a model els mètodes de les ciències naturals per fer avançar els coneixements sobre la societat humana. Ara bé, a banda de les ja vistes divergències dels programes socials d'aquests dos grans ideòlegs catalans i barcelonins d'adopció, per copsar el fons intel·lectual del seu desacord cal tenir present l'empremta del pas del temps sobre el cientisme.

El 1835, Augustin Thierry anunciava que «l'histoire serait le cachet du dix-neuvième siècle, comme la philosophie avait donné le sien au dix-huitième».⁸⁶ Segons aquest historiador romàntic, cessava ja el predomini de les teories i retornaven la història narrativa i l'empirisme documental, però la seva visió no abastava totes les línies per on aniria progressant el coneixement útil sobre el passat.

En efecte, Ildefons Cerdà és coetani dels darrers èxits de la història conjectural o filosòfica, un instrument llançat per la Il·lustració per posar ordre en un passat remot desproveït de notícies documentals, però considerat imprescindible per comprendre el món. Josep Puig i Cadafalch, en canvi, pertany a una generació que, amb l'empenta de la recerca empírica emparada per les institucions acadèmiques durant la darrera part del segle XIX, sent, com Thierry un segle abans, que pot prescindir dels esquemes que havien

85. Françoise CHOAY, «L'histoire et la méthode en urbanisme», *Annales. Économies, Sociétés. Civilisations*, 25, 4 (1970), p. 1148.

86. Augustin THIERRY, *Dix ans d'études historiques*, Brussel·les, J. P. Meline, 1835, p. XXXIV. Sobre el desenvolupament de la idea al llarg del segle: Charles-Olivier CARBONELL, *Histoire et historiens. Une mutation idéologique des historiens français, 1865-1885*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, 1976, p. 71-90.

permès d'engegar-la dècades enrere, o simplement ha oblidat el valor pràctic de les croses teòriques, antigament i ara mateix.

En ple segle XVIII, la creença en unes lleis que presidirien el comportament humà tan invariables com les que des del XVII volien explicar el funcionament de la natura va permetre d'imaginar quatre estadis en l'evolució social definits pels mitjans de subsistència, cada cop més complexos: caça, pasturatge, agricultura i comerç.⁸⁷ Aplicada als processos fisicoquímics observables en la superfície de la Terra, la tesi de la immutabilitat de les lleis naturals va dur a la percepció de la gran antiguitat del planeta, encara que l'existència d'episodis catastròfics hagués pogut accelerar algunes fases del procés.⁸⁸ A partir d'aquestes descobertes consolidades durant el primer terç del Vuitcents, l'examen de la posició dels fòssils en els estrats va fer evident una antiguitat de l'home incompatible amb el relat bíblic.⁸⁹ Al seu torn, aquesta certesa va ser el marc per concebre la teoria de les tres edats prehistòriques d'acord amb els materials dels estris emprats pels grups humans: pedra, bronze i ferro.⁹⁰ El triomf de les tesis del denominat "pare de la Prehistòria", Jacques Boucher de Perthes, sobre la gran antiguitat de l'home es va produir justament l'any 1859, quan Cerdà veia aprovat el seu pla per a Barcelona.⁹¹

Per al seu tractat amb intenció fundacional, Cerdà va voler establir una seqüència dels habitatges primitius, preurbans, que ha suscitat els sarcasmes dels lectors noucentistes. El «trogloditismo» i el «ciclopismo» són termes extrets de la popular història universal de Cesare Cantù, vinculats per l'historiador italià als monuments primitius de culte o d'enterrament amb vestigis conservats en diverses parts del món i que l'enginyer català fa extensius als habitatges coetanis, sobre els quals no hi ha testimonis físics.⁹² La fase final, el «tugurismo», es desplega en tres moments corresponents als tres primers estadis de la vella teoria llançada per Adam Smith i Anne-Robert Turgot feia un segle: la «choza del cazador», la «cabaña del pastor» i

87. Marvin HARRIS, *The Rise of Anthropological Theory*, Nova York, Thomas Y. Crowell, 1968, p. 29-41. Ronald L. MEEK, *Social Science and the Ignoble Savage*, Cambridge (Mass.), Cambridge University Press, 1976, «Afterword» (p. 230-243).

88. ERNEST R. TRATTNER, *The Great Theories of Mankind. Architects of Ideas*, Nova York, Carrick & Evans, 1938, p. 46-71. Anthony HALLAM, *Great Geological Controversies*, Oxford, Oxford University Press, 1983. Sally NEWCOMB, *The World in a Crucible. Laboratory Practice and Geological Theory at the Beginning of Geology*, Boulder (Col.), The Geological Society of America, 2009, p. 162-171.

89. Donald K. GRAYSON, *The Establishment of Human Antiquity*, Nova York, Academic Press, 1983, p. 43-54.

90. Glyn DANIEL, *The Three Ages. An Essay on Archaeological Method*, Cambridge (Mass.), Cambridge University Press, 1943; *The Idea of Prehistory*, Londres, C. A. Watts, 1962.

91. GRAYSON, *The Establishment...*, p. 168-198. Claudine COHEN i Jean-Jacques HUBLIN, *Boucher de Perthes. Les origines romantiques de la Préhistoire*, París, Belin, 1989.

92. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 53-88. Cesare CANTÙ, *Storia universale*, Torí, Tomba, 1838, vol. I, p. 459-460.

l'«alquería del cultivador». La casuística d'aquestes formes successives havia de ser presentada gràficament en vint figures a la làmina I d'un atles complementari no editat i que hauria constatat de deu làmines, totes contenint diverses figures.

Cerdà adopta també el model de l'explicació genètica per als conjunts formats per habitatges individuals i situa aquests inicis de les agrupacions urbanes en un temps protohistòric indeterminat, agafant per segon cop la teoria dels quatre estadis i adaptant-la als seus propòsits de manera diferent. En efecte, en la seqüència d'associacions socialment homogènies, que segons el seu procediment de descomposició analítica exhaustiva han de ser anteriors a les heterogènies, els caçadors, amb la connotació afegida de guerrers, són situats ara com els darrers a incorporar-se a la vida sedentària.

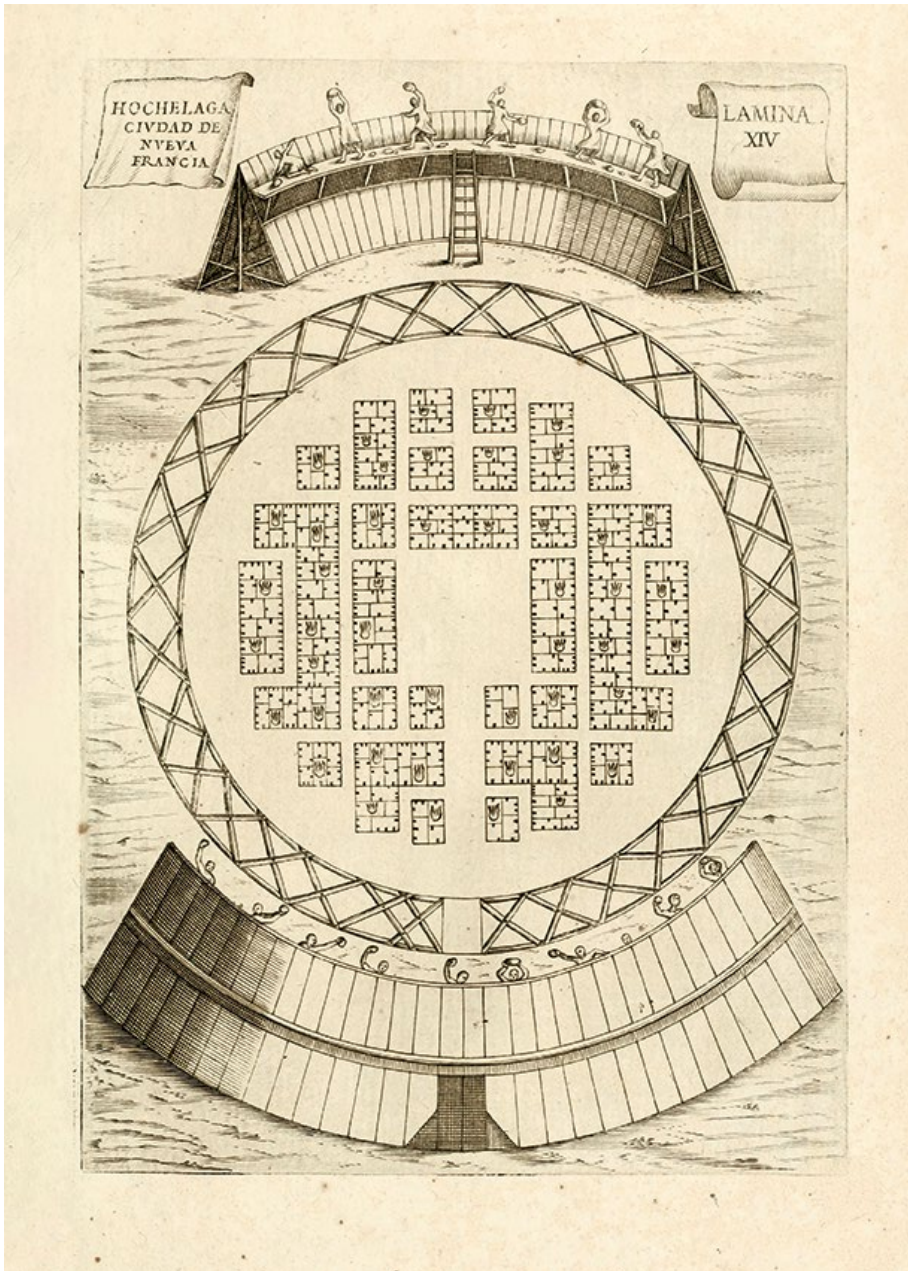
Primerament, pastors, agricultors i comerciants-industrials devien haver anat deixant petja en el territori, amb les formes d'assentament que Cerdà imagina com a més idònies en el supòsit que cada habitatge devia mantenir al seu entorn tota l'extensió necessària per a l'economia de la cèl·lula familiar, separada de les altres per camins: primera plasmació històrica de la sempre desitjable «urbanització ruritzada». A conseqüència de les diferents activitats desenvolupades successivament, aquestes demarcacions cada cop devien haver estat més denses, sense comprometre la independència dels individus i qual·lant finalment en «un sistema ortogonal, que es el que más puede acercarse a la igualdad entre todas las familias y para todos los servicios».⁹³

La irrupció dels guerrers devia haver exigít per primer cop posar per damunt de tot les necessitats de la defensa, amb la fortificació de les llars, la tria d'elevacions del terreny com a llocs preferents de les construccions, la seva agrupació densa i els recintes urbans tancats. Fidel a la idea que les formes simples precedeixen a les complexes, Cerdà dedueix que en aquells moments inicials del tancament urbà «la forma cuadrada o la redonda fueron las más convenientes a aquella idea predominante» i anuncia dues figures per a la desconeguda làmina II de l'atles no editat.⁹⁴ Tanmateix, altres dues figures, una de la mateixa làmina i la primera de la III, extreïtes de la bibliografia i, per tant, identificables, il·lustren aquests dos tipus elementals de recinte.

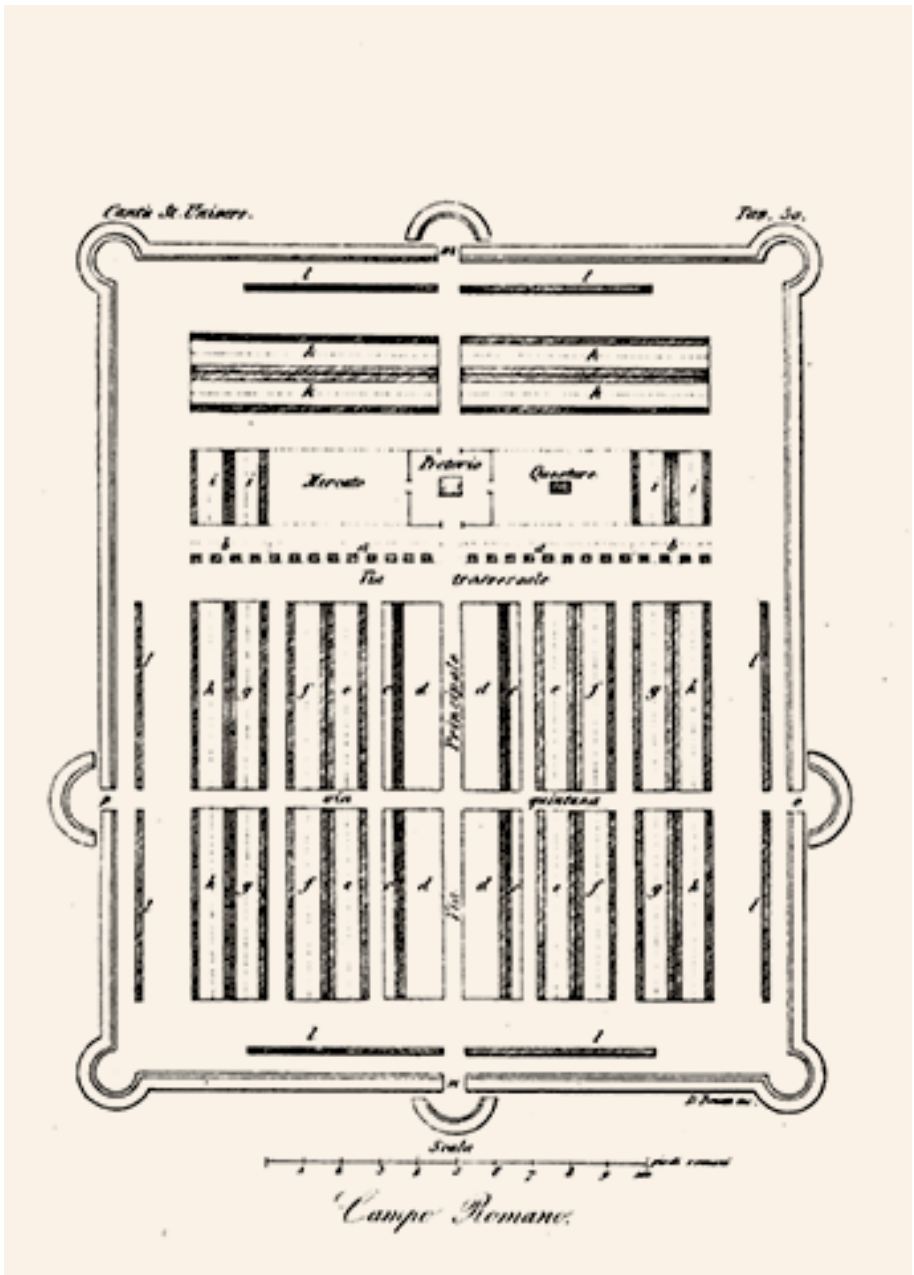
El plànol de la ciutat indígena d'Hochelaga (en l'emplaçament de la moderna Mont-real) procedeix directament del matemàtic espanyol del segle XVII, Juan Caramuel y Lobkowitz, i indirectament de l'explorador francès del segle XVI Jacques Cartier. Cerdà confessa que no té prou elements per interpretar-la, però el sedueix la combinació de recinte circular i edificacions de proporcions quadrades en disposició ortogonal, i aventura proximitat amb els

93. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 101.

94. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 104.

Planta de la ciutat indígena d'Hochelaga a la riba del riu de Sant Llorenç, descrita per l'explorador francès Jacques Cartier al segle XVI i coneguda per Cerdà a través del tractadista espanyol del XVII Juan Caramuel y Lobkowitz. Imatge: Juan CARAMUEL, *Arquitectura civil recta y obliqua*, Vegeven, Emprenta Obispa, 1678, vol. II, p. 22-23, 89 i làmina XIV. Hochelaga

Planta d'un campament militar romà descrit per Polibi al segle II aC, objecte de diverses interpretacions gràfiques i coneguda per Cerdà a través del compilador italià Cesare Cantù. Imatge: Cesare CANTÙ, *Tavole illustrative ed indici per corredo alla Storia universale*, Torí, Pomba, 1846, tavola L: «Distribuzione d'un campo romano». *Castrum romanorum*.

antics assentaments urbans de la Mesopotàmia, que no ha pogut il·lustrar.⁹⁵ Com és ben sabut, a la primera meitat del segle xx, la recerca arqueològica va poder desenterrar unes quantes ciutats sumèries, entre les quals la planta d'al-'Ubaid, en particular, descoberta el 1919, deixa força justificada la deducció de l'enginyer vuitcentista.⁹⁶

La planta esquemàtica d'un campament romà, explícitament manllevada a l'obra de Cantù i al seu torn inspirada en la descripció literària de l'historiador grec Polibi al segle II aC, és presentada per Cerdà no per il·lustrar la decisiva etapa de l'Imperi romà, sinó «para dar una idea de esas combinaciones urbanas guerreras» que imagina per als temps més reculats. Es tracta, però, d'una planta amb una distribució de parts extraordinàriament complexa, fruit d'una organització militar molt desenvolupada.⁹⁷ Certament, el model més simple de la planta quadrada és associat més endavant a les colònies militars fundades per Roma a les províncies. Seguint el fil de la història, plànols de la mateixa família reapareixen a les ciutats establertes pels espanyols a Amèrica, que Cerdà veu deslliurades de la càrrega militar i descriu fent ús de la interessant metàfora tèxtil emprada en el segon volum per interpretar l'estructura viària de l'antiga Barcelona:

El carácter distintivo de las fundaciones españolas en América lo constituyen un campo de asentamiento dilatadísimo e ilimitado, red viaria ortogonal, espaciosa y muy separada en urdimbre y trama, sin que nada impida el desarrollo ulterior uniforme: mallas o intervías de regular extensión, pertenecientes originariamente a una sola familia, por más que posteriormente se hayan subdividido, en los núcleos adosados a grandes centros de movimiento y de vida. El elemento predominante no es el guerrero, sino el mercantil. Grandiosidad en el conjunto, comodidad en los detalles.⁹⁸

El 1859, a la memòria del projecte d'eixample i reforma, Cerdà ja havia anat més enllà posant aquelles ciutats com l'exemple que es podria seguir a Barcelona:

95. Juan CARAMUEL, *Arquitectura civil recta y obliqua*, Vegeven, Emprenta Obispa, 1678, vol. II, p. 22-23, 89 i làmina XIV. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 187-188 i 246.

96. H. R. HALL i Charles Leonard WOOLLEY, *Al-'Ubaid. A report of the work carried out at al-'Ubaid for the British Museum in 1919 and for the joint expedition in 1923-4*, Oxford, Oxford University Press, 1927. Paolo MARCONI, «La città come forma simbolica», dins DIVERSOS AUTORS, *La città come forma simbolica. Saggi sulla teoria dell'architettura nel Rinascimento*, Roma, Bulzoni, 1973, p. 27-34.

97. Amb tota seguretat es tracta de la làmina L, «Distribuzione d'un campo romano», publicada dins *Tavole illustrative ed indici per corredo alla Storia universale*, Torí, Pomba, 1846, p. 24 (llegenda) i làmina s. p. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 106.

98. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 197.

Hágase un ensanche que facilite la unión de la ciudad actual con sus arrabales apiñados alrededor de la zona militar y dése a este ensanche una forma y extensión que permitan al caserío distribuirse de una manera análoga al de las poblaciones fundadas por nuestros ilustres abuelos en el continente americano.⁹⁹

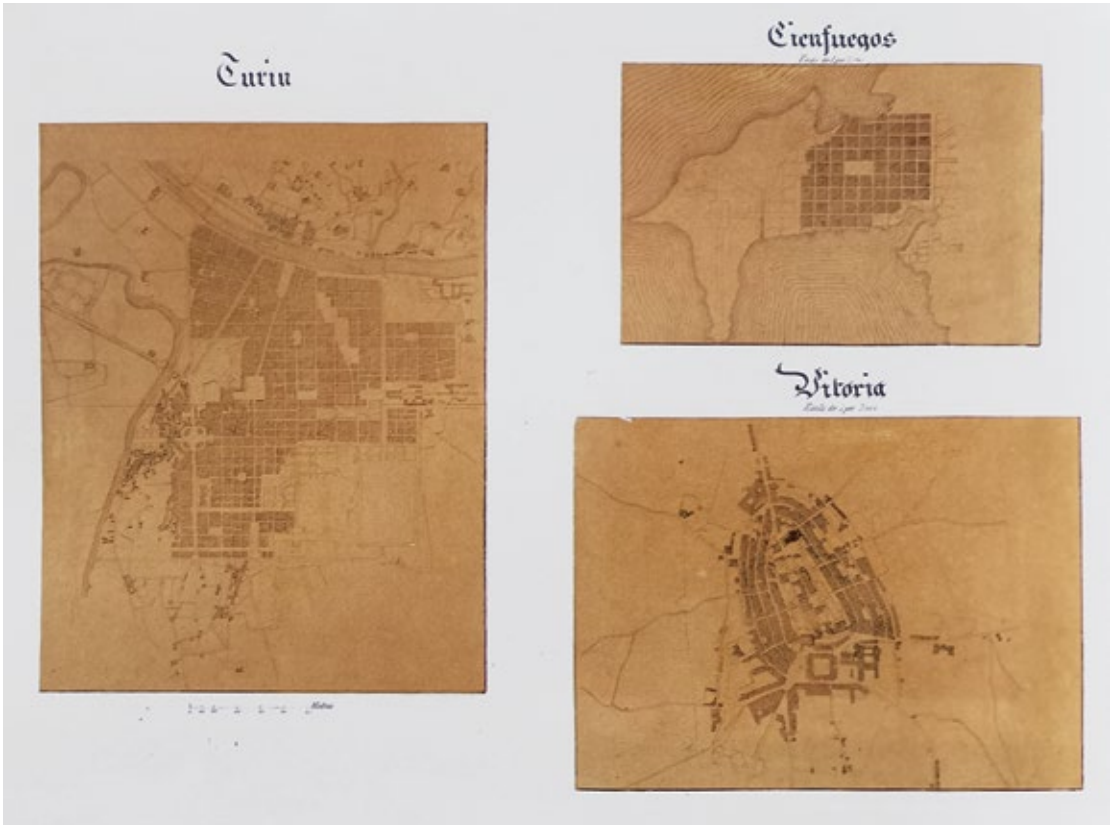
Aquestes grans lloances han afavorit l'opinió que les ciutats americanes foren la principal font d'inspiració per al projecte barceloní de Cerdà. Tanmateix, alguns dels més experts historiadors de l'urbanisme espanyol i hispanoamericà, bons coneixedors d'ambdós continents, s'hi han mostrat força escèptics, subratllant que Cerdà no va trepitjar mai Amèrica i que es guiava sols per la visió d'uns plànols de qualitat desigual reduïts a la representació de la xarxa viària, sense el detall de les construccions i, per tant, no gaire adequats ni per fer una lectura de la realitat de les ciutats ni per avaluar-ne la qualitat de l'ordenament.¹⁰⁰

L'atles adherit al manuscrit de la *Teoría de la construcción de las ciudades* porta cinc làmines que recullen plànols de conjunt de nou ciutats, tres projectes de "cités" obreres franceses i un darrer sobre l'eixample al port de Marsella. S'ha d'entendre que és el magre conjunt que va poder aplegar una mica a l'atzar, no per buscar-hi models imitables directament, sinó per establir correlacions i diferències que el duguessin a una visió panoràmica i abstracta des de la qual pogués davallar fins al cas particular de Barcelona.¹⁰¹ Els plànols de Sant Petersburg, Copenhaguen, Estocolm i Boston presenten extensions amb trames reticulars en disposicions radials en medis fluvials o costaners molt accidentats. A Buenos Aires i a Filadèlfia, més fàcils d'associar al repte de l'eixample de Barcelona, els ordenaments reticulars parteixen del centre, és a dir, arrenquen de l'origen de la ciutat, i s'estenen en llibertat per unes planes sense accidents remarcables. De totes les làmines, la primera és la més suggestiva. Hi juxtaposa els plànols de Vitòria, Torí i Cienfuegos, que podrien il·lustrar els dos tipus contrastats definits a la posterior *Teoría general de la urbanización*: la disposició radioconcèntrica condensada d'origen defensiu al voltant d'una elevació del terreny, exemplificat per la ciutat basca, i

99. CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades...*, p. 407.

100. Fernando DE TERÁN, «El urbanismo europeo en América y el uso de la cuadrícula. Cerdà y la ciudad cuadrícula», *Ciudad y Territorio*, XXXI, 119-120 (1999), p. 34-35. Ho havia esmentat també Antonio BONET CORREA, «Ildefonso Cerdà, el padre Caramuel y el urbanismo hispanoamericano», *Revista de la Universidad Complutense*, XXVIII, 115 (1979), p. 420. Seguint el seu mestre Pierre Lavedan en l'exaltació de l'urbanisme espanyol a Amèrica, Bonet troba que «Cerdà supo intuir la lección de urbanismo racional que de su estructura y organización podía desprenderse», però, paradoxalment, ofereix un antecedent alternatiu, també llibresc, la famosa bastida de Mont Pasièr (en occità) o Montpazier (en francès): «Conocido el plano de Montpazier a través de Viollet-le-Duc, teórico y arquitecto tan influyente en Cataluña durante toda la segunda mitad del siglo, sin duda sirvió a Cerdà para llegar a cristalizar sus ideas acerca de las manzanas de su ensanche de Barcelona» (p. 419 i 426).

101. CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades...*, p. 444-450: «Atlas», làmines XXXIX-XLVII.

Làmina I de l'atles de la *Teoría de la construcción de las ciudades* de Cerdà (1859). AGA

el plànol ortogonal, amb successives ampliacions d'un recinte emmurallat a la capital del Piemont, i en la seva aplicació inicial en el cas de Cuba, sense coerció militar.

Ara bé, el seguit de comentaris que Cerdà fa en el text de la memòria sobre els plànols d'algunes d'aquestes localitats (no totes) i de moltes altres de diversos rangs no abona cap especulació d'aquest gènere, sinó que corrobora la funció secundària de l'exercici, especialment per la lleugeresa i fins i tot els judicis contradictoris sobre ciutats que Cerdà sols va conèixer a través de la cartografia. De Filadèlfia diu que és «la ciudad más regularmente bella, no sólo de los Estados Unidos, sí que también del mundo entero», però, quan arriba el torn de Baltimore, diu que, «aunque sus calles sean todas anchas y regularmente trazadas, no tiene sin embargo la monotonía de Filadelfia». Respecte a Torí, que, a diferència de les dues ciutats anteriors, probablement havia visitat, ja que en coneix la construcció ordinària –encara que no sembla que quedés impressionat pel seu bellíssim patrimoni arquitectònic combinat

en composicions urbanístiques no menys brillants—, arriba a la sorprenent conclusió que «la escésiva regularidad de las calles, y la simetría y pesadez de las construcciones dan a esta ciudad un aspecto monótono».¹⁰² Es fa difícil de veure cap relació directa entre les avaluacions que li suscitaven aquestes ciutats i el projecte d'eixample i reforma que, tanmateix, Cerdà presentava juntament amb la *Teoría de la construcción de las ciudades*.

En resposta a una consulta específica sobre la possible influència a Barcelona de l'urbanisme de les colònies espanyoles, Fernando de Terán va arribar a una conclusió més aviat negativa, molt influenciada per l'estudi de Sambricio, que remarca, entre altres, els projectes setcentistes per a les ciutats portuàries de Tarragona, Vigo i Santander, que Cerdà havia de conèixer de ben a prop i que presenten fortes semblances amb el projecte de Marsella.¹⁰³ Pel que fa a les pràctiques urbanitzadores a Espanya i a Amèrica durant el segle XVIII i començament del XIX, Terán distingeix «dos experiencias sorprendentemente independientes, casi incomunicadas». La metropolitana, «con la tradición de los ensanches dieciochescos [...] desarrollada principalmente por los ingenieros militares y adoptada luego, ya en el siglo XIX, por los ingenieros de caminos», li sembla un antecedent més pròxim que l'americana.¹⁰⁴ La formació i l'exercici professional d'Ildefons Cerdà apunten, certament, en aquesta direcció, però això no acaba d'explicar l'opció formal concreta aplicada a Barcelona:

¿Cómo llega Cerdà a ese tipo de trazado? ¿De dónde parte? ¿Adopta alguno previo? ¿Que trazados reticulares conocía? ¿Era obligado que su erudita y rigurosa reflexión desembocara necesariamente en ese? Porque hoy no resulta aceptable la pretensión de una fundamentación exclusivamente racional, como la que él desarrolla con ingenua fe positivista en la asequebilidad irrefutable de un modelo óptimo único y, más bien, la construcción teórica a que procede parece dedicada a refrendar un punto de llegada previamente elegido. Lo cual remite, efectivamente, al tema de los antecedentes, que cobra así un mayor interés. Porque, si el punto de llegada estaba elegido de antemano y si la demostración era una corroboración, ¿de dónde partía?, ¿sobre qué imágenes previas trabajaba?, ¿cuáles eran los modelos disponibles en su momento cultural?, ¿cuáles los que conocía y pudo manejar?, ¿qué modelos urbanos había alrededor del Cerdà joven?¹⁰⁵

102. CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades...*, p. 399.

103. Carlos SAMBRICIO, *Territorio y ciudad en la España de la Ilustración*, Madrid, Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1991, p. 259-504.

104. TERÁN, «El urbanismo europeo en América...», p. 24 i 28.

105. TERÁN, «El urbanismo europeo en América...», p. 22.

Conclusió: Cerdà i la possibilitat latent i vital de Barcino

Que la construcció teòrica d'Ildefons Cerdà serveix per ratificar un punt d'arribada o una solució urbanística triada prèviament, com diu Fernando de Terán, no vol dir que el model o les fonts de la seva memorable invenció s'hagin de buscar necessàriament al marge de l'experiència de treball empíric de l'enginyer a la mateixa localitat i a la vista dels resultats de la llarga història de Barcelona.

No variarem aquí el nostre criteri expressat ja fa molts anys, el 1974, sobre el pes aclaparador de l'estudi de Barcelona en les anàlisis racionals i en les consideracions teòriques que Cerdà fa extensives al conjunt de les ciutats del món, amb una compensació important: la gran representativitat del cas en un univers de centres urbans europeus trasbalsats per l'impacte de la revolució industrial.¹⁰⁶

La *Teoría general de la urbanización* fou elaborada aprofitant la subvenció ministerial concedida el 20 de desembre de 1863 a Ildefons Cerdà perquè tingués cura personalment de l'edició de la memòria que havia acompanyat el cèlebre plànol de 1859 a fi «que la impresión salga más correcta y esmerada».¹⁰⁷ Fins a la troballa del manuscrit d'aquesta memòria a la dècada de 1980 no ha estat possible comprovar que el llibre publicat el 1867 no sols no és el document que la Direcció General d'Obres Públiques del Ministeri de Foment pretenia donar a la llum, sinó que, a més, no presenta cap similitud estructural amb l'escrit de 1859. No es poden descartar les sospites de Fernando de Terán ni la crua denúncia de Puig i Cadafalch, i és ben possible que el propòsit principal de l'autor el 1863, quan ja es veia venir que perdria el control personal sobre el procés urbanitzador, fos deixar reforçades les seves propostes per a Barcelona presentant-les a la llum d'unes consideracions de suposada validesa universal.

Ara bé, la circularitat, malvista pel cientisme de mitjan segle XIX que demanava del treball intel·lectual una puresa que no és d'aquest món, pot ser apreciada més favorablement des dels criteris epistemològics desenvolupats al segle XX en oposició al neopositivisme. En definitiva, les motivacions de Cerdà a l'hora de construir el llibre i la relativa feblesa de la base de recerca no invaliden per si mateixes els resultats dels esforços racionals per delimitar un camp d'estudi, distingir-ne els elements constitutius i anar descomponent-los mitjançant un vocabulari específic fins a arribar als nuclis simples a partir dels quals comprendre el fenomen social i ser capaç d'idear unes intervencions transformadores amb bon fonament.

106. GRAU, «La Barcelona industrial en la obra de Cerdà...

107. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 21, nota amb la transcripció de la disposició corresponent dictada pel director general d'Obres Públiques, Tomás de Ibarrola.

El primer volum de la *Teoría general de la urbanización* entra en matèria amb dos capítols titulats «La necesidad del albergue es el origen de la urbanización» i «La sociabilidad del hombre es la causa del desarrollo de la urbanización», fàcilment associables amb els temes centrals de l'antropologia setcentista, especialment amb Rousseau, a qui Cerdà discuteix explícitament o implícitament amb freqüència. Tanmateix, aquests capítols inicials deixen plantada la senzilla base per a unes argumentacions prosseguides sense defalliment i que al llarg de més de 800 pàgines aborden amb penetració les característiques urbanes des dels orígens entrevistos confusament amb l'ajuda d'una erudició històrica imperfecta fins a arribar als problemes estrictament contemporanis entorn de la higiene dels habitatges i de les tècniques de transport:

Todo bien considerado, la vida urbana se compone de dos principalísimos elementos que abarcan todas las funciones y todos los actos de esa vida. El hombre está; el hombre se mueve: he aquí todo. No hay, pues, más que estancia o movimiento. Y estos dos elementos tienen en la urbe, como no podían menos de tener, sus dos correspondientes medios o instrumentos para ejercitarse. Todos los actos de verdadera estancia se verifican en las capacidades finitas, material o virtualmente ocupadas por la edificación; todos los actos concernientes a la locomoción se realizan en los espacios indefinidos que se llaman vías.¹⁰⁸

No és mal senyal que la polaritat entre les necessitats humanes de recolliment creatiu i de comunicació productiva es trobi recollida ja en l'ideograma per designar les ciutats a l'antic Egipte: un encreuament perpendicular de dues línies dins d'un cercle, carrers i muralla, respectivament. L'estudiós de l'economia urbana medieval, i especialment de Gènova, Roberto Sabatino Lopez, destacava aquesta síntesi gràfica egípcia com una expressió perfecta de l'essència del tipus singular d'assentament humà que és la ciutat mercantil, vinculant el moviment interior amb la capacitat d'evolució i el límit exterior amb la garantia de la identitat:

No other definition seems more fitting than the Egyptian one, the oldest of all. Communication plus togetherness, or, a special aptitude for change combined with the peculiar feeling of identity: is not this the essence of the city?¹⁰⁹

108. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. 1, p. 595.

109. Robert S. LOPEZ, «The crossroads within the wall», dins OSCAR HANDLIN i JOHN BURCHARD (ed.), *The Historian and the City*, Cambridge (Mass.), MIT Press, 1963, p. 28.

També per a Cerdà les vies que es creuen són el símbol de la vida pública, el lloc del dinamisme econòmic i del progrés col·lectiu, però el recinte no conserva a la *Teoría general de la urbanización* el sentit de protecció de la comunitat. D'acord amb les tendències i les possibilitats de la societat liberal, trasllada la satisfacció de la necessitat de protecció des del conjunt d'una entitat urbana que ha quedat jurídicament dissolta i encerclada pel poder de l'Estat cap a l'àmbit dels drets individuals que aquest mateix Estat garanteix, un cop reformat per la revolució liberal. La preservació de la privacitat, confiada en la mítica "urbs ruritzada" dels orígens al contorn de les peces de la malla delimitada per les vies públiques, a mesura que aquests "intervies" són sotmesos a la pressió militar i fragmentats, va passant a unitats d'espai cada cop més petites i difícils d'isolar: la casa exempta, la casa entre mitgeres, els estrats de la casa, els compartiments familiars i, finalment, les cambres individuals. Com a corol·lari, Cerdà presenta la supressió de les muralles com la gran oportunitat de revertir la precarietat creixent de la vida de l'individu en el medi urbà.

La parcialitat de la perspectiva històrica esdevé en aquest punt evident en un autor que raona i escriu a Barcelona i en pro de Barcelona. L'enginyer vincula, des de bon començament i al llarg de tota la història, el tancament de les ciutats a la irrupció dels guerrers en la vida pacífica, perquè té molt present la confiscació moderna de les muralles per un poder extern i el seu ús com a instrument de control i de repressió, causant l'excessiva condensació urbana, i, en canvi, el model d'autonomia militar pròpia de les comunes medievals li queda molt lluny.

Tanmateix, com si fos per donar la raó a la visió de Roberto Sabatino Lopez, que havia anat tan lluny en el temps a la recerca del símbol urbà, a la Barcelona del segle XIV, el temps de la plenitud municipal i també de la gran rivalitat amb Gènova, un diagrama de la ciutat anàleg era inscrit en una pedra rodona a la plaça del Blat o de l'Àngel, centre neuràlgic de la vida urbana, mercadal i punt de distribució entre la població dels principals queviures: els cereals panificables i la carn. Per a orientació dels ciutadans, a la pedra era inscrita la divisió de la ciutat en quatre districtes des d'aquella cruïlla central. El límit exterior de la ciutat apareix sintetitzat per un cercle perfecte, mentre que els recorreguts que marcaven les divisòries entre els "quarters" són detallats en els braços rectes de la creu que separen els sectors circulars identificats amb el nom de cada districte.¹¹⁰

110. El dibuix de la pedra, que fou reproduït en la coberta del fogatge de 1389, fou publicat modernament per CARRERAS I CANDI, *Ciutat de Barcelona...*, p. 386. Per a Manuel GUÀRDIA i Albert GARCIA ESPUCHE, «Consolidació d'una estructura urbana: 1300-1516», dins Jaume SOBREQUÉS, *Història de Barcelona*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1992, vol. 3, p. 46, que subratllen l'existència simultània d'altres divisions de l'espai urbà, com la parroquial, «la divisió en

Tot i que en aquell moment d'esplendor s'anava definint la muralla del Raval, que ampliava el recinte cap a ponent i que el límit entre els quaters de Frares Menors i del Pi avançava ja pel carrer de l'Hospital fins al Portal de Sant Antoni, al llarg dels segles i les dècades anteriors Barcelona havia anat creixent més cap a llevant, atreta pel mar, i, per aquesta raó, sense anul·lar del tot el prestigi de la plaça de Sant Jaume, migrada hereva del *forum* romà, l'eix "vertical" de la ciutat s'havia desplaçat seguint l'eix "horitzontal" del *cardo maximus* de l'antiga Barcino fins a la porta principal de llevant, al peu de la qual s'hi havia desenvolupat des dels segles X-XI el mercadal, engrandit a mitjan XIV. Al segle XVIII es va afegir un cinquè districte comprnent tot el Raval, però això no esborrava l'estructura derivada de la implantació romana i de la seva esmena baixmedieval ni la nomenclatura tradicional, vigent a mitjan XIX i que el mateix Cerdà subratllava en una de les seves típiques disquisicions etimològiques:

La denominación de *cuartel* trae visiblemente su origen de la división en cuatro partes que tenían los castros romanos, divididos por dos grandes vías trascendentales que se cruzaban en el centro, y como el *castrum* ha sido el origen de un gran número de urbes, [...] nada tiene de particular que se haya venido conservando la nomenclatura primitiva.¹¹¹

Els consellers de 1389 simbolitzaven amb uns braços de creu rectilinis uns recorreguts més complexos: la immensa corba del *cardo maximus* prolongat –carrers de Sant Antoni, l'Hospital, la Boqueria, el Call, la Llibreteria i la Baixada, plaça del Blat, Bòria, dels Corders, dels Carders i del Portal Nou– i el tortuós hereu ampliat del *decumanus maximus* entre Jonqueres i el Puig de les Falsies (a l'emplaçament del modern Pla de Palau), passant, entre d'altres, pels carrers de la riera de Sant Joan i del Mar o de l'Argenteria. Amb independència dels canvis de direcció o fins i tot d'amplada –una variable ben rellevant per qui s'ho mirava amb especial atenció als canvis en els sistemes de transport–, Cerdà interpreta aquestes dues seqüències de carrers com a vies "transcendentals", pertanyents els primers a l'"ordit", i els segons, a la "trama". Tots els carrers de Barcelona, "transcendentals" o "parcials", són encabits en aquesta classificació binària de reminiscències tèxtils, tan entenedora en una societat que a mitjan Vuitcents basava la seva riquesa en la indústria cotonera.

quaters expressa simbòlicament la unitat de la ciutat, i la seva integració en un cosmos ordenat». Es pot veure també el dibuix a *Les opcions de Barcelona*, vol. 1: *Els historiadors i els mites de la ciutat*, p. 283.

111. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 352-353.

NOMBRES DE LAS CALLES Y PLAZAS	URBIDIMIENTO						TRAMA						IMPORTANCIA	
	TRASCENDENTAL.			PARCIAL.			TRASCENDENTAL.			PARCIAL.			Vini.	Estradéica.
	Longitud.	Anchura.	Superficie.	Longitud.	Anchura.	Superficie.	Longitud.	Anchura.	Superficie.	Longitud.	Anchura.	Superficie.		
Nueva mercaderías.....	4 209'50	*	21.430'85	2.049'00	*	18.870'78	1.100'00	*	4.900'50	8.289'50	*	20.351'02	d	17
Comercio.....	219'00	9'28	1.274'50	*	*	*	*	*	*	*	*	*	d	23
Correo viejo.....	*	*	100'00	9'71	309'00	*	*	*	*	*	*	*	d	7
Correos.....	*	*	62'00	2'80	179'00	*	*	*	*	*	*	*	d	17
Corrión.....	59'00	4'31	488'00	*	*	*	*	*	*	*	*	*	d	1
Cortinas.....	*	*	142'00	3'55	504'10	*	*	*	*	*	*	*	d	5
Colaters.....	*	*	69'00	2'40	139'40	*	*	*	*	*	*	*	d	5
Cremat gran.....	*	*	80'00	3'00	254'00	*	*	*	*	*	*	*	e	8
Cremat Xib.....	*	*	30'00	3'03	168'00	*	*	*	*	*	*	*	e	8
Cristina.....	*	*	129'00	7'80	882'00	*	*	*	*	*	*	*	d	24
Cuch.....	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	e	8
Daguerre.....	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	d	23
Damas.....	*	*	*	*	*	*	47'00	9'80	409'00	22'00	3'30	77'00	d	24
Detrás San Justo (impasse).....	*	*	*	17'00	3'89	71'40	*	*	*	*	*	*	a	10
Detrás San Justo (impasse).....	*	*	49'00	1'72	78'10	*	*	*	*	*	*	*	d	7
Detrás San Justo (impasse).....	180'00	9'21	1.712'40	*	*	*	*	*	*	*	*	*	d	23
Dada.....	*	*	12'00	3'60	72'00	*	*	*	*	*	*	*	d	2
Dafort.....	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	d	8
Delpicrens.....	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	d	10
Diputados.....	171'00	3'90	507'00	*	*	*	*	*	35'50	3'81	249'50	*	d	24
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	101'00	4'30	384'00	*	*	*	e	20
Discalda.....	297'00	1'30	1.118'00	*	*	*	52'00	3'00	216'00	*	*	*	e	23
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	61'50	4'39	271'25	*	*	*	e	31
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	*	*	61'00	3'80	371'30	d	7	
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	d	25
Discalda.....	*	*	130'00	2'84	720'00	*	*	*	*	*	*	*	d	2
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	30'00	3'00	102'00	*	*	*	a	8
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	35'00	2'79	90'30	*	*	*	d	8
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	31'40	0'00	291'00	*	*	*	d	6
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	111'60	3'20	520'90	*	*	*	b	4
Discalda.....	*	*	*	59'30	3'00	120'00	*	*	*	*	*	*	e	20
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	107'00	3'21	509'30	*	*	*	d	7
Discalda.....	200'00	4'33	1.432'00	*	*	*	*	*	*	*	*	*	e	9
Discalda.....	319'00	5'21	2.802'00	*	*	*	*	*	*	*	*	*	d	9
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	38'50	2'00	78'50	*	*	*	d	17
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	68'00	4'29	289'30	*	*	*	d	8
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	121'00	2'85	518'45	*	*	*	e	3
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	34'00	2'14	61'90	*	*	*	a	3
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	47'00	3'20	130'40	*	*	*	d	11
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	137'00	2'61	588'35	*	*	*	e	6
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	34'00	3'20	119'20	*	*	*	d	8
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	59'00	10'50	320'00	*	*	*	a	2
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	127'00	5'28	908'70	*	*	*	d	14
Discalda.....	140'00	38'50	5.381'25	*	*	*	50'00	3'28	170'00	*	*	*	d	22
Discalda.....	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	e	40
Discalda.....	6.300'00	*	61.207'35	3.859'30	*	17.068'00	1.449'50	*	6.548'25	7.654'00	*	29.854'42		

Detall de la taula del segon volum de la *Teoría general de la urbanización* de Cerdà que estableix la pertinença de cada carrer de Barcelona a l'ordit o a la trama del sistema viari i en detalla les dimensions mètriques. Imatge: Ildefons CERDÀ, *Teoría general de la urbanización*, vol. II, 1867, p. 22-23

La declaració de la perpendicularitat de les dues sèries de carrers no s'ajusta enterament a la realitat topogràfica de Barcelona, però reflecteix una acumulació de traces ortogonals escampades per la ciutat. Philip Banks ha documentat i descrit els primers grans desenvolupaments planificats fora del recinte originari, i especialment a la façana marítima, tots amb disposicions quadrangulars encara que de formes variades, començant per la "vila nova" del Mar, urbanitzada a la segona meitat del segle XI, i els ha situat en el context medieval europeu amb força més informació de la que havia pogut aportar Puig i Cadafalch.¹¹² De fet, una ullada a la història del plànol de les

112. Philip BANKS, «Burgus', 'Suburbium' and 'Villanova': the extramural growth of Barcelona before A.D. 1200», dins *Història urbana del Pla de Barcelona. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1989-1990, vol. 2, p. 107-133.

ciutats mostra que l'ortogonalitat no és pas una opció singular, sinó més aviat una tendència molt generalitzada que deriva naturalment de les estructures quadrangulars que els constructors adoptaren en temps remots per donar solidesa i comoditat fins i tot als edificis més modestos.¹¹³

D'altra banda, l'empremta fundacional del temps de l'emperador August abasta no sols el petit recinte delimitat per la muralla, sinó també el territori del voltant, especialment la part alta del Pla de Barcelona, on els fundadors van establir una xarxa centuriada, l'instrument per al repartiment i l'explotació agrària del territori entre els colons, travessada per les diagonals que comunicaven la nova Barcino amb les valls del Besòs i el Llobregat.¹¹⁴

Com hem vist més amunt, Cerdà havia reconegut totes aquestes línies "transcendentals" i, a més, era perfectament conscient de la doble estructura ortogonal de procedència romana, com mostra la descripció de la «urbanització romano-itàlica», escrita *a posteriori* del projecte d'eixample i reforma i model evident per al cas que concentrava la seva atenció:

La red viaria tiene dos tegidos enteramente distintos: el de la urbe rural tiene mucha separación entre lo que llamamos urdimbre y trama, y se enlaza en las puertas con la red viaria del núcleo condensado, que se presenta muy tupida. Los espacios interviviarios, como que son las mallas de esa red tan diversa, presentan idéntica diversidad: grandes y dilatados y consagrados a una sola familia con todas sus dependencias en la parte rurizada; pequeños, reducidos y de muchas familias a la vez en el interior del núcleo.¹¹⁵

Així, doncs, Cerdà podia establir una relació significativa entre els vestigis de la quadrícula interior de la colònia amb els exteriors. En el sentit dels *decumani*, el passeig de Gràcia, de factura moderna però reprenent la ruta vers Sant Cugat (Octavianum), així com la sèrie de traços paral·lels corresponents en general als torrents del Pla, que hagué d'estudiar com a

113. Havent contribuït a una àmplia i ordenada recopilació de plànols urbans ortogonals al llarg de la història com a il·lustració de la genealogia del pla de Cerdà, Augusto ORTIZ, «La tradición de la cuadrícula», dins *Ildefonso Cerdà (1815-1876). Catálogo de la exposición conmemorativa del centenario de su muerte* (Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos), Barcelona, Sirvent, 1976, p. 122, arribava a la conclusió que «sería un error plantearse la interrogante de quién y dónde se comenzó a diseñar u organizar las ciudades de acuerdo a la malla ortogonal. Parece más lógico aceptarlo como una potencialidad cultural de cualquier civilización o tiempo». Una mostra espectacular d'aquesta universalitat és la ciutat egípcia de Tell-el-Amarna, fundada al segle XIV abans de Crist, no sols pels seus grans monuments, sinó també, i molt especialment, pel barri dels obrers encarregats d'aixecar-los.

114. Josep Maria PALET I MARTÍNEZ, *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval, segles II-I aC – X-XI dC*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Estudis i Memòries d'Arqueologia de Barcelona, 1), 1997. Josep Maria PALET I MARTÍNEZ, J. Ignacio FIZ FERNÁNDEZ i HÈCTOR À. ORENGO ROMEU, «Centuriació i estructuració de l'ager de la colònia Barcino: Anàlisi arqueomorfològica i modelació del paisatge», *QUARHIS*, 5 (2009), p. 106-123.

115. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 193.

Reconeixement dels vestigis de la xarxa centuriada del Pla de Barcelona georeferenciats i situats damunt dels 28 fulls a escala 1:2.000 del plànol Martorell, tot reorientat al nord geogràfic. Imatge: Josep Maria PALET, J. Ignacio FIZ, Hèctor A. ORENGO, «Centuriació i estructuració de l'ager de la colònia Barcino: anàlisi arqueomorfològica i modelació del paisatge», QUARHIS, 5 (2009), p. 111

obstacles principals per a l'aprofitament urbà de la plana alta. En el sentit dels *cardines*, en certa manera més clars, destaquen: la seqüència dels carrers d'Elisabets, del Bonsuccés, Santa Anna, Comtal i Més Alt de Sant Pere, vies "transcendentals" de l'ordit, al llarg de més de 1.000 m amb amplades que no baixen dels 5 m, i corresponent al *cardo* de la xarxa centuriada més proper al recinte romà, englobat pel desenvolupament baixmedieval; els vestigis de la travessera baixa entre Badalona i el delta del Llobregat, que Cerdà reformularia com a Gran Via, i la travessera de Gràcia o de Collblanc, que els estudis moderns consideren l'eix principal de la centuriació del Pla i que l'enginyer vuitcentista establiria com el límit superior de l'Eixample. Les primeres reformes dins del recinte heretat dutes a terme durant la primera meitat del segle XIX, que refermaren el sentit ortogonal de la traça barcelonina, amb projectes del coronel Josep Massanés en el front marítim, entorn del Pla de Palau, i de l'arquitecte municipal Josep Mas i Vila al bell mig de la ciutat, entorn de les places de Sant Jaume i de l'Àngel, deixen, a parer nostre, resolta a satisfacció la pregunta sobre els camins pels quals Ildefons Cerdà va arribar a la seva formulació per a Barcelona. Efectivament, haver trobat l'encaix del pòsit urbanístic deixat pels segles amb les demandes expressades per la societat barcelonina i pels seus representants polítics ha estat un factor de durabilitat per al pla de 1859.

El 1867, la portada de la *Teoría general de la urbanización* exhibeix un lema amb gran densitat d'idees:

Independencia del individuo en el hogar, independencia del hogar en la urbe, independencia de los diversos géneros de movimiento en la vía urbana. Rurizad lo urbano, urbanizad lo rural... *Replete terram*.¹¹⁶

La primera part arrenclera tres objectius d'abast territorialment creixent per a la ideació urbanística. Unificats sota el concepte d'independència i presentats com a complementaris, tenen arrels prou diverses: el primer posa per davant l'individualisme, valor principal per a la societat liberal vuitcentista; el segon destaca el valor del grup domèstic, herència del passat que cal preservar com a garantia de supervivència i de reproducció dins la fase històrica que Jaume Balmes denominava «civilización vapor», i el tercer respon a les exigències de pura funcionalitat econòmica del conjunt urbà en el context de la revolució tecnològica. La crítica moderna ha subratllat que l'interès d'aquests objectius ultrapassen el cas de Barcelona i tenen aplicació, sinó universal, molt àmplia almenys. Tanmateix, en els manaments finals és difícil de no veure-hi,

116. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, portada.

encara, una extrapolació agosarada de l'experiència local, de la cerca d'un equilibri entre l'excessiva densitat del nucli urbà, forçada i accentuada pel control militar, i la baixa densitat d'un entorn molt humanitzat des de temps antics, entapissat per les explotacions agràries vinculades al mercat urbà i per les construccions residencials que porten a la memòria contemporània uns valors humanistes que Cerdà considerava independents dels progressos materials de la civilització.

Les fonts de l'urbanisme liberal: la Rambla i el Raval al darrer terç del segle XVIII

A la memòria de Manuel Arranz Herrero

El perquè d'una “constància entomològica”

Potser perquè estava “malalt d'història” –com hauria dit Nietzsche– i n'era prou conscient, el celebrat i versàtil arquitecte Josep Puig i Cadafalch no s'estimava gens el pla urbanístic d'Ildefons Cerdà. Paradoxalment, la famosa quadrícula, ja ben consolidada en el seu temps, era una coerció ambiental que estimulava la seva creativitat i fou el marc on va trobar algunes de les millors oportunitats de lluïment personal. I potser per aquesta relació dialèctica amb el plànol vuitcentista, el 1927 afluixava la seva mítica animadversió cap a l'autor d'una regulació tan eixuta i en principi tan poc propícia a la pompa de les arts:

Amb tot, el plànol Cerdà era millor que la seva realització. El propietari tendeix a la uniformitat i a poc a poc, amb una constància entomològica, ha anat rosegant i convertint en solars edificables tots els jardins, tots els eixamplaments, tots els llocs destinats a edificis públics.¹

Aparentment, la frase afirma que la gasiveria dels propietaris és un mal universal, però no deixa de ser el retrat, incomplet però real, d'una actitud barcelonina amb fondes arrels.

A començament de la darrera dècada del segle XVIII, Antoni de Capmany enyorava la «grandeza del antiguo caserío» de Barcelona, objecte d'admiració dels escriptors del segle XVI, i en constata la gran erosió, primer a causa de les guerres de 1691-1714 i després per l'adaptació a l'augment poblacional –una triplicació dels habitants en set dècades– lligat a la transformació econòmica:

[...] con la demolición de treinta años a esta parte de gran número de las [casas] antiguas que habían quedado enteras, con el fin de levantarlas sobre una nueva planta y construcción aprovechada para encerrar en corto sitio un vecindario que crece de día en día y se refunde y reconcentra dentro de las mismas habitaciones, no permitiendo la fortificación militar y el recinto de sus soberbios muros

1. Josep PUIG I CADAFALCH, *La plaça de Catalunya*, Barcelona, Catalònia, 1927, p. 14.

ensanchar la población. Así es que, como los antiguos huertos y espaciosos patios se van reduciendo, sobre la estrechez de sus calles, esta ciudad, extendiendo hacia lo alto lo que había de ensanchar sobre su piso, ha venido a hacerse una como piña de casas, torres, cimborrios, miradores y azoteas [...].²

És, efectivament, al darrer terç del Setcents on cal anar per trobar el perquè d'aquella "constància entomològica" dels propietaris en llur resistència a les normes urbanístiques promogudes pels agents públics i amb l'erecció del respecte als drets adquirits com la llei suprema seguida invariablement sota normatives canviants. I és aquesta història d'abusos la que deplorava l'inquiet urbanista Joan Antoni Solans poc abans de l'aprovació del Pla General Metropolità el 1976, concebut per posar-hi remei.³

La sacsejada urbanística de 1771

En conjunt, l'activitat urbanística de Barcelona entre la caiguda de la ciutat a les mans de Felip V el 1714 i el darrer quart del segle XVIII va estar marcada per la intervenció molt lliure dels caps de l'exèrcit del rei: el capità general, l'intendent i el corregidor i governador de la plaça. Llurs accions van afectar primer, sobretot, el recinte de muralles i els espais estratègics annexos, que els enginyers militars retallaren i remodelaren sense gaires concessions als interessos civils. A la dècada de 1750, nasqué el singular barri marítim de la Barceloneta, dissenyat i gestionat pels militars al marge de l'Administració municipal. Però els aldarulls que sacsejaren Madrid, Saragossa i altres localitats espanyoles el 1766, amb pasquins amenaçadors a la mateixa capital catalana, van imposar la certesa que el control de les poblacions urbanes i les eventuals accions repressives no es podien garantir sols des de la perifèria, mantenint i augmentant fortificacions i guarnicions. Calia intervenir també en l'espai intern de les ciutats.

Les ordenances de construcció tradicionals a Barcelona, les Constitucions de Santacília generades a la Baixa Edat Mitjana, s'havien ocupat exclusivament de les servituds entre propietats adjacents. Sense invalidar aquestes normes ben assimilades de convivència i col·laboració material entre veïns, unes noves regles municipals promulgades el 1771 pel capità general Ambrosio Funes de Villalpando, comte de Ricla, especificaren les servituds de les propietats particulars respecte als espais públics que les integraven a la vida urbana.

2. Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, Antonio de Sancha, vol. III, 1792, p. 369-370.

3. Joan Antoni SOLANS, «La apropiación de Barcelona por los propietarios del suelo. De las constituciones a los edictos de obrería, de los edictos a las ordenanzas de edificación, de las ordenanzas a las normas urbanísticas», *Arquitecturas bis*, 5 (gener de 1975), p. 23-31.

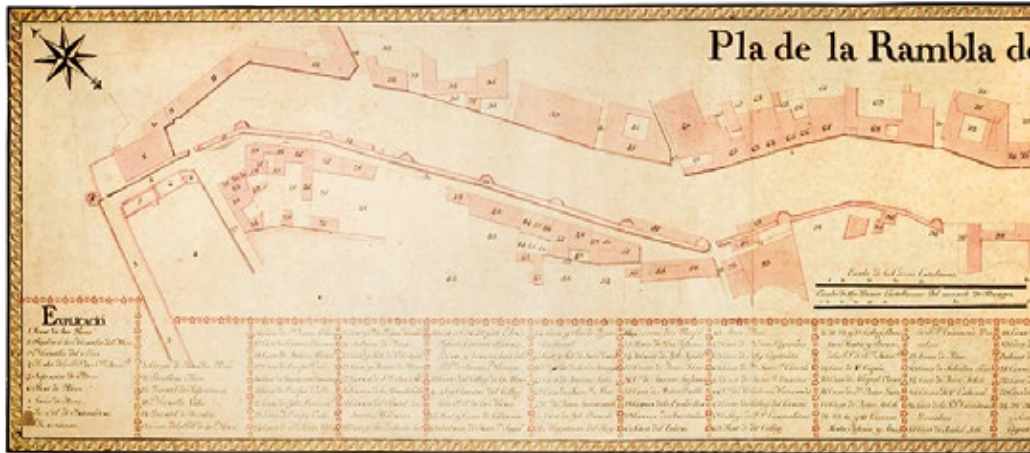
L'objectiu militar era transformar una xarxa de carrers discontinua, tortuosa, estreta i envaïda per les activitats productives i mercantils en un sistema controlable amb més facilitat, format per vies regulars i desembarassades, aptes per a la circulació de carros i cotxes. L'estructura urbana de Barcelona presentava una deformitat flagrant en un espai central, la Rambla, que travessava en laxa ziga-zaga la ciutat al peu d'una muralla medieval obsoleta. Aquí, els caps militars podien obviar amb una certa justificació les competències municipals i engegar amb autonomia un projecte de reforma de gran impacte. Per a la resta dels carrers de la ciutat, calia buscar, d'entrada, la cooperació de l'Ajuntament.

Val a dir que, més enllà dels conflictes que havien de generar les afectacions concretes derivades d'aquesta política, la millora de la fluïdesa del trànsit de persones i mercaderies pels carrers era també molt desitjable per a una societat dinàmica com la barcelonina. I de fet, el redactor de les noves ordenances fou un dels magistrats municipals d'elecció popular introduïts el 1766, el síndic personer del curs polític 1770-1771, Francesc Canals, oficial de la Comptadoria del Cadastre i, per tant, persona amb capacitació en afers jurídics i econòmics. Mentre els quatre diputats d'extracció popular compartien el projecte, la vintena de regidors extrets dels estaments privilegiats per decisió reial s'hi resistien. Sobretot els preocupava perdre ingressos per la prevista gratuïtat de les llicències de construcció, que faria més precaris els serveis tècnics entorn del mestre d'obres municipal.

No sembla molt difícil d'esbrinar en quines proporcions les idees que transmeten les ordenances de 1771, liberalitzadores pel que fa al procediment i dirigistes respecte al producte, deriven del cap militar o del síndic i els diputats. En qualsevol cas, totes dues, però més les primeres que les segones, estan presents en el memorial que examinarem més avall, signat pel mateix Canals el 1786, quan el pas del comte de Ricla per Barcelona ja quedava molt enrere.

Una amalgama similar presenta la instrucció annexa del capità general apel·lant a un protagonisme urbanístic de l'Ajuntament força inusitat a la vista de l'escassetat d'instruments jurídics del consistori per encarrilar l'activitat privada i generar nous espais públics. Ricla demanava als regidors que abandonessin la mera defensa de l'escassa autonomia deixada per Felip V, passant per alt el reiterat incompliment dels compromisos financers assumits per aquell monarca amb el municipi després d'haver-ne arrabassat el ric patrimoni. Com tantes altres instruccions derivades del despotisme il·lustrat, aquesta excedia les capacitats legal, econòmica i tècnica de la institució local que era cridada a canviar d'actitud i a seguir el ritme marcat pel poder superior:

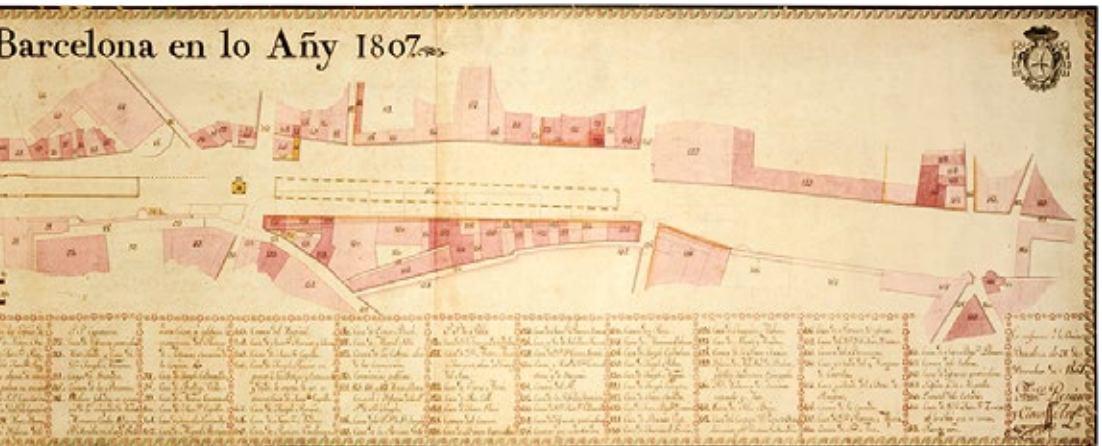
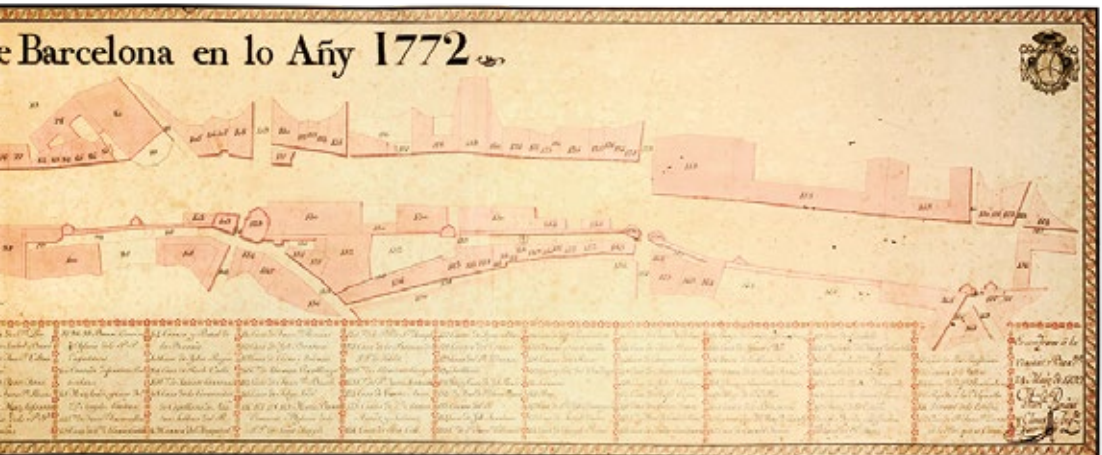
Que en el aumento que toma el vecindario de esta ciudad, procure Vuestra Señoría que se vaian ocupando los despoblados o vacíos que ay en ella, empezando al

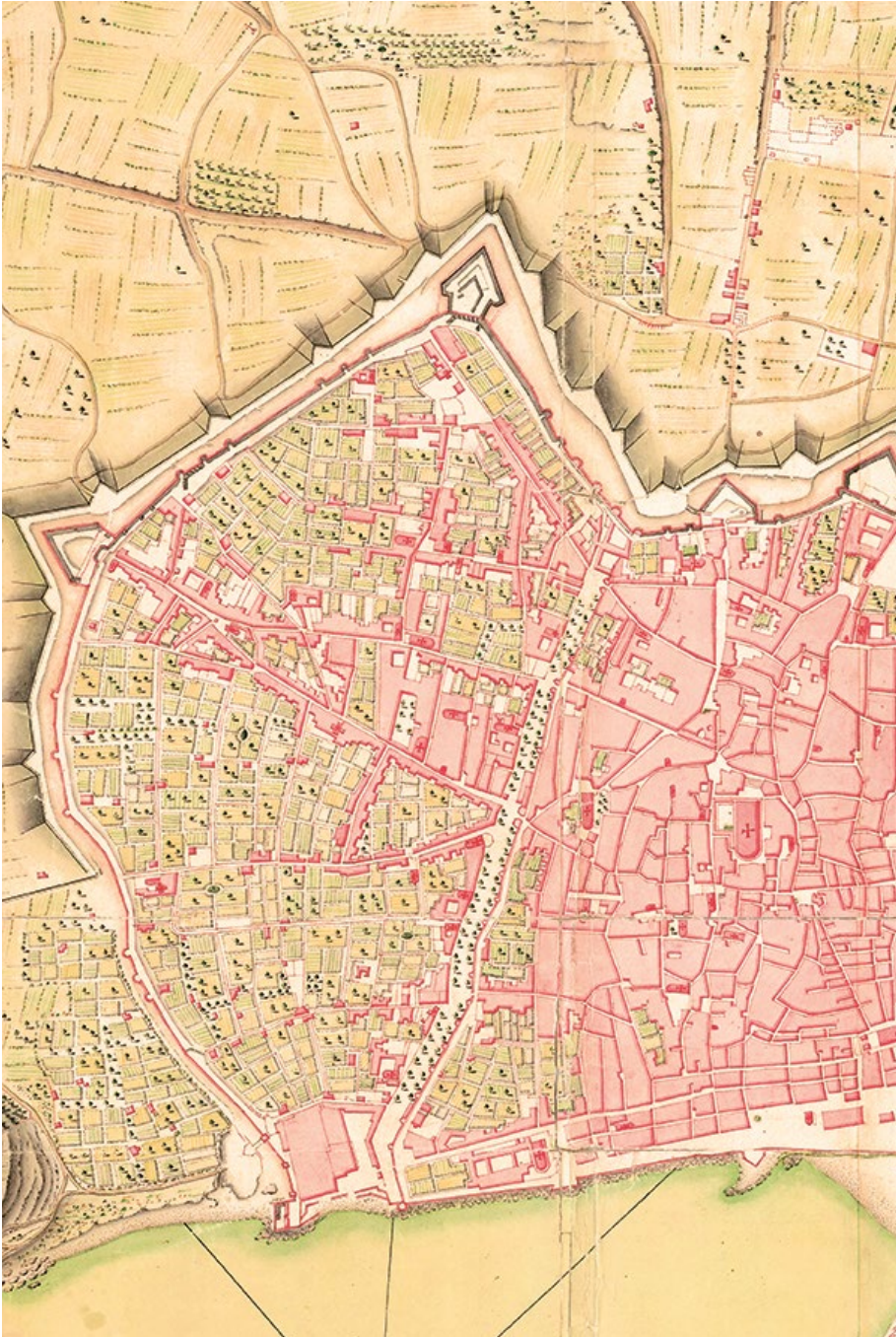
Plànols sobre l'evolució de la Rambla (Renart, 1799 i 1807). El primer reconstrueix l'estat abans de la reforma dissenyada per l'enginyer militar Pedro Martín Zermeño i el segon defineix els resultats assolits després de tres dècades d'obres. ACB

instante por las huertas de San Pablo y Santa Madrona, que reconocerá el maestro de obras de la ciudad, formando plano de las calles y casas que allí puedan hacerse rectamente hasta la muralla, con tasación del terreno, que se me presentará para la aprobación, y que se proceda a tratar con los dueños sobre si podrán por si o no levantarlas, para que, no hallándose en disposición, se les facilite por el justo valor a los que quieren fabricar en ellos, y en otros qualesquiera en que haia capacidad para el mismo objeto, delineando en todos los edificios con una perfecta regularidad, assí en latitud como en longitud, igualdad de pisos, alturas y quanto contribuia al mejor aspecto y hermosura en su práctica [...].⁴

4. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1D-III, *Político: Real y Decretos*, 37, f. 204v (8-IX-1771).

En efecte, el Raval era la principal reserva de sòl edificable a l'interior del recinte emmurallat, i l'increment poblacional i la densificació exigien pensar a urbanitzar de manera sistemàtica aquest territori situat més enllà de la muralla de la Rambla, destinada a ser enderrocada. L'encàrrec del capità general obeïa potser a un respecte per les competències municipals i a una sincera confiança en el poder dinamitzador dels nous càrrecs electius al si del consistori, però sobretot reflectia la manca de voluntat política per fer cap gran esmerç de cabals estatals per a aconseguir l'endrec dels carrers de Barcelona. I sense aquest requisit, fins i tot el traçat de carrers enmig de les hortes del Raval, una operació tècnica en principi més a l'abast dels enginyers militars que del mestre d'obres de l'Ajuntament, era deixada a les mans d'un poder

El Raval a mitjan segle XVIII (Juan Martín Zermeno, 1751). Hi destaquen l'edificació contínua al llarg de la Rambla i dels eixos centrals dels carrers del Carme i de l'Hospital fins al portal de Sant Antoni i l'amplitud de les hortes de Sant Pau i Santa Madrona. AHCB

municipal precari, al qual s'assignava també la funció d'arbitratge entre els propietaris del sòl i els possibles inversors.

Amb un Ajuntament que, a diferència de l'antic Consell de Cent, no podia dissenyar i impulsar plans de gran abast, les innovacions urbanístiques van quedar confiades principalment a l'aplicació de les noves ordenances de construcció. Encomanar la millora de la trama urbana a aquest instrument legal implicava incertesa a causa de l'atomització de les operacions i de la subjecció als ritmes diferents que marcaria la iniciativa privada en cada paratge. La gran lentitud en l'execució, amb efectes imprevisibles i no desitjats —és a dir, el principal inconvenient imputat als ambiciosos plans generals de l'Edat Contemporània—, es feia ja present arran de la implantació d'aquelles regles tan modestes en ple segle XVIII, i fins i tot en la reforma de la Rambla, a pesar d'haver estat dictada *manu militari*. De fet, aquesta operació va ser un antecedent tan important com no gaire exemplar per als tractes del govern municipal amb els agents privats a la resta del territori.

Certament, l'envelliment de les construccions i l'expectativa dels guanys promesos per la forta demanda d'habitatges empenyien els propietaris a refer llurs edificis subjectant-se a les instruccions dels poders públics, atents sobretot a la supressió de porxos i volades.

Obtenir una homogeneïtat compositiva de les façanes, amb balcons de projecció rigorosament taxada a cada planta d'acord amb l'amplada dels carrers respectius, era en principi fàcil sota el control del mestre d'obres municipal en la gestió ordinària dels permisos de construcció, encara que la disposició interna dels immobles quedés fora de la seva vigilància i lliurada als excessos especulatiu vinculats a l'adveniment del sistema fabril.

Aconseguir la cessió gratuïta de terreny privat per eixamplar i redreçar els carrers al peu de les façanes que es renovaven fou una empresa força més àrdua. Implicava anar establint plànols d'alineació dels trams afectats a mesura que calia especificar i justificar les demandes públiques sobre cada immoble sotmès a renovació i, sobretot, comportava haver de negociar amb els propietaris respectius, parapetats darrere llurs drets consolidats, fins a arribar a solucions acceptables per les parts enfrontades: acordar línies intermèdies o compensar les retallades en planta de les cases afectades amb el permís per afegir-hi pisos. És possible que l'absència de fixació de l'alçària màxima de les cases en les ordenances, malgrat la insistència del mestre d'obres municipal, fos una manera de conservar aquesta carta de negociació.

Les zones amb concentració de porxos i volades donaren lloc als primers plànols municipals d'alineació de tota una via d'acord amb aquest pragmatisme, començant pel carrer de l'Argenteria el 1782. En absència de facultats i de cabals per afrontar indemnitzacions, l'efecte aquí fou que s'hi van suprimir les projeccions abusives de les façanes, però al preu de no imposar al

conjunt de les propietats una única línia recta i de reduir l'amplada del carrer amb la concessió d'avançaments en planta per rescabalar, almenys en part, les pèrdues en els estrats superiors, a més de deixar la porta oberta a augmentar el nombre de pisos. Els resultats no podien ser brillants. Tot el procediment empenya els inversors immobiliaris a aprofitar exhaustivament les oportunitats deixades per les autoritats públiques després de les ineludibles cessions i a la fi de les sovint complicades negociacions, i fer-ho sense floritures, d'altra banda gens afavorides per la normativa de Riela i Canals. A les façanes amb més ganes de lluir, s'imposaven per força les decoracions planes, els característics esgrafiats de la Barcelona vella.

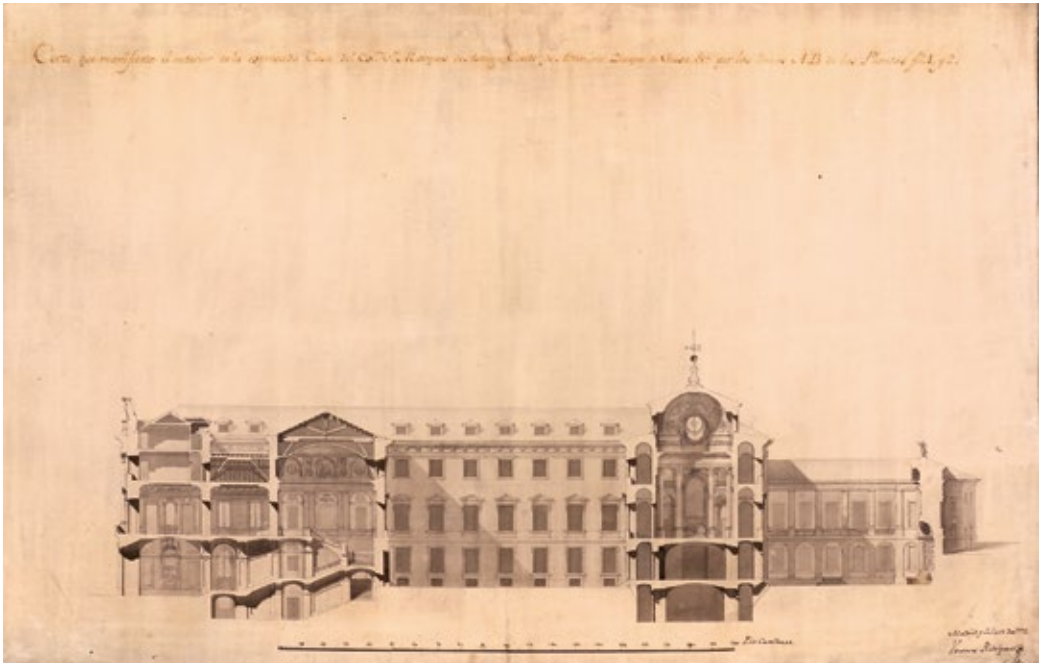
Mirant-ho pel costat positiu, es pot dir que Barcelona va engegar aquest tipus de reglamentació a mig camí entre els permisos de construcció individuals i els plans generals d'alineació no gaire més tard que les capdavanteres ciutats franceses de París i Lió i mig segle llarg abans que ho comencessin a fer les altres urbs espanyoles, i que el sistema es va anar aplicant a tota la xarxa viària amb una certa eficàcia fins al plànol general de Miquel Garriga i Roca, ja a la segona meitat del segle XIX.⁵

Barcelona i Madrid

La rigidesa de les instruccions sobre la projecció dels edificis en l'espai viari contrariava especialment l'exhibició pública del luxe inherent a les residències familiars dels ciutadans notables, aristòcrates antics o comerciants novells, amb efectes clars sobre la imatge de conjunt de la ciutat. El 1772, Vicente Antonio Osorio de Moscoso y Fernández de Córdoba, gran d'Espanya, marquès d'Astorga i duc de Sessa, entre altres molts títols, posava en marxa simultàniament les obres en dos immobles urbans que posseïa, un a Madrid i l'altre a Barcelona. Les dimensions i el programa dels dos edificis eren molt diferents, però la confrontació és instructiva.

A Madrid, el dissenyador del projecte era Ventura Rodríguez, antic ajudant de Filippo Juvarra en l'obra del Palau Reial, acadèmic i director dels ensenyaments d'arquitectura de San Fernando i des de 1764 "maestro mayor", és a dir, arquitecte en cap de l'Ajuntament de Madrid. La construcció d'aquest notable palau al carrer de San Bernardo de la Vila i Cort, conegut actualment per un altre títol dels Osorio de Moscoso, el de comtes d'Altamira, es retardà potser per la defunció del propietari el gener de 1776, i es diu que, quan es procedia a aixecar-lo a final de la dècada següent, el nou rei Carles IV en va frenar la compleció per tal que no pogués rivalitzar amb la

5. Marina LÓPEZ GUALLAR, «Plànols municipals d'alineació. Barcelona en el context europeu, segles XVIII-XIX», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 77 (2014), p. 114-118 i 126.

Secció vertical del palau d'Altamira a Madrid, segons el projecte de l'arquitecte Ventura Rodríguez (1772). RABASF

seva pròpia residència. Hauria estat un temor exagerat vista la magnificència assolida aleshores pel Palau d'Orient.

A Barcelona, es tractava de reconstruir i ampliar un casal heretat per Osorio dels seus avantpassats de la nissaga dels Cardona als carrers Ample, de la Plata i de la Mercè, segons el projecte de l'arquitecte local Josep Ribas i Margarit. Quan el marquès d'Astorga va voler afegir columnes a la portada del carrer Ample, ocupant tres pams i mig de terreny públic per a les prescriptives bases, topà amb la prohibició de consumir aquesta petita apropiació, d'acord amb les estipulacions de les flamants ordenances municipals. Els síndics de l'Ajuntament, assumint els arguments aportats per Joan de Ponsich, representant legal del marquès, van mirar d'obtenir la revocació del veto, posant en relleu la miopia de la norma:

[...] habiendo procedido S. E. [el capità general] y Rl. Audiencia con tanta escrupulosidad en la formación y mandado cumplimiento del Plano de Obrería pública (que hemos lehdido muy atentamente) para desterrar abusos experimentados y engrandezer esta capital o con la recomposición o con la nueva creación de sus caserías, no hallemos en aquél disposición ni aun previa, quanto menos arreglo, que conduzga a las leyes observaderas, en caso de levantarse templos, palacios y

casas de magnificencia, de hermooso y de decoraci3n. Únicamente se prescribe en el mismo plano que los balcones de quartos principales en el ancho de calles y plazas mayor de 35 palmos no salgan del plomo y recto de las paredes más de quatro palmos [...].⁶

Tanmateix, també Ventura Rodríguez, en la doble funció d'autor del projecte i de mestre d'obres municipal madrileny, es deia a si mateix que els elements ornamentals de les façanes del palau del carrer de San Bernardo, i específicament les bases o sòcols de les columnes, «podían sobresalir de la línea pero teniendo cuidado de no embarazar el paso público en exceso».⁷ Amb intensitat diferent, les preocupacions eren idèntiques.

D'altra banda, més enllà de les etiquetes estilístiques una mica gratuïtes en una època culturalment tan eclèctica com el Segle de la Il·lustració, el control oficial exercit a través de l'Academia de San Fernando s'esforçava a desterrar pertot arreu l'ornamentació exacerbada que es relacionava amb la dinastia dels Habsburg i a promoure una austeritat que a Madrid era poc problemàtica perquè enllaçava explícitament amb el llegat herreria.⁸ En altres ciutats espanyoles, entre les quals Barcelona, la resistència del barroc era més marcada, com denunciaria el 1788 un altre cèlebre acadèmic, Antonio Ponz.

A diferència dels rics plànols i alçats que calia elevar a l'Ajuntament de Madrid per a la seva aprovació, dels quals els del palau d'Altamira són un bon exemple, els alçats de les tres cares de l'edifici barceloní presentats al mestre d'obres municipal, Pau Mas, són sols dibuixos esquemàtics que especifiquen l'alçària total de l'edifici i la posició i les proporcions de les obertures, així com la llargada de les peanyes dels balcones.⁹ Ara bé, la diferència dels materials gràfics deriva principalment del tipus de control establert a cada ciutat i és un pèl enganyosa, com testimonien els acurats dibuixos especials per a la portada del carrer Ample.

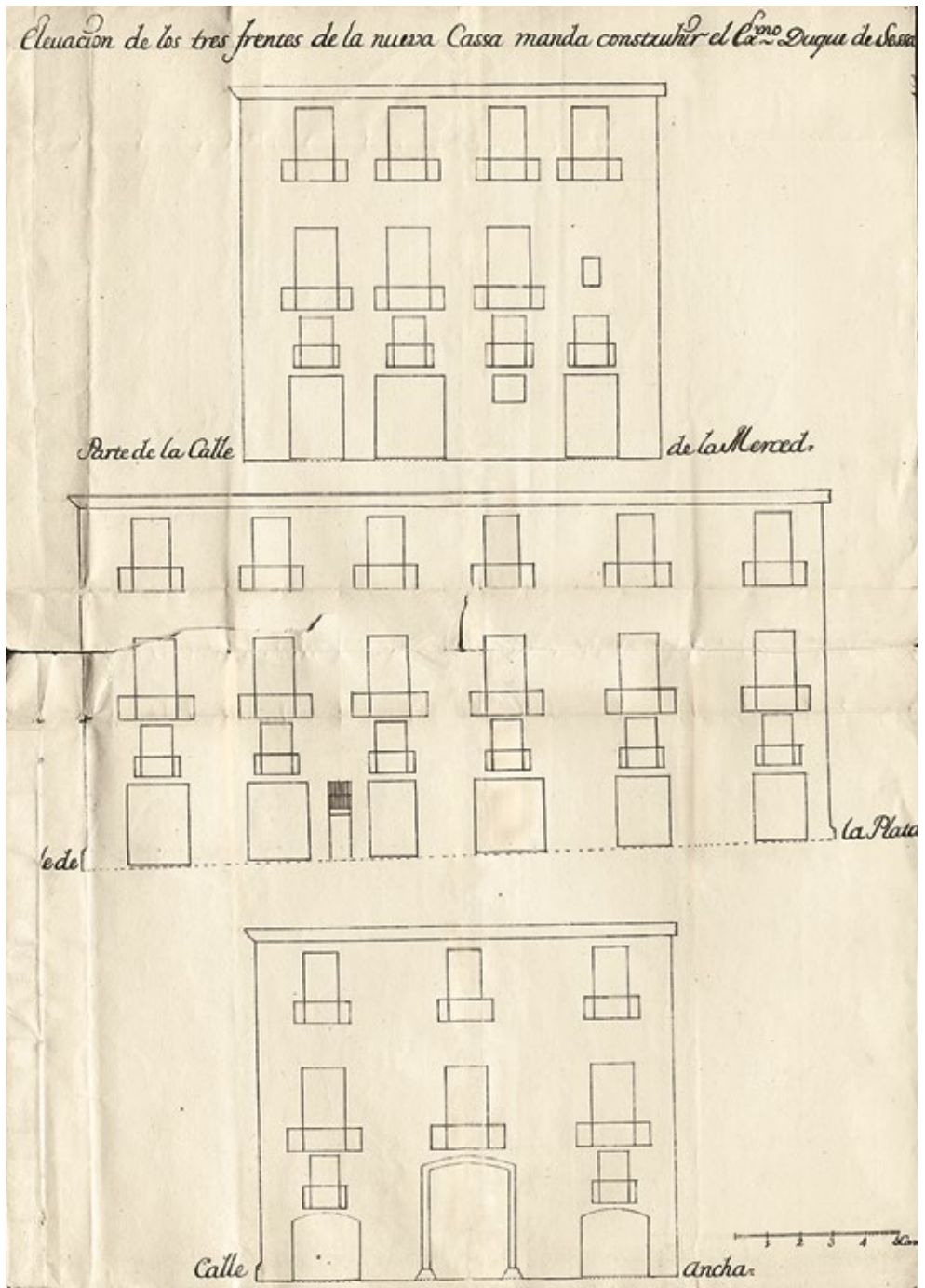
És ben cert que la Cort aspirava a embellir l'espai urbà madrileny amb la despesa directa de la Corona, desplegada especialment a ponent amb el nou Palau Reial i a llevant amb la conversió d'una torrentera, l'Arroyo Abroñigal, en el Saló del Prado. I també promovent des de l'Ajuntament l'emulació dels

6. AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 57, f. 41v-42r: Dictamen del síndic procurador general, Ramon Sans, i del síndic personer, Josep Francesc Camps, 26-I-1774 (acta de la sessió de 4-II-1774). Xavier DE SALAS BOSCH, «La documentaci3n del palacio de Sessa o Larrard en la calle Ancha de Barcelona», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, III-2 (1945), p. 140-141.

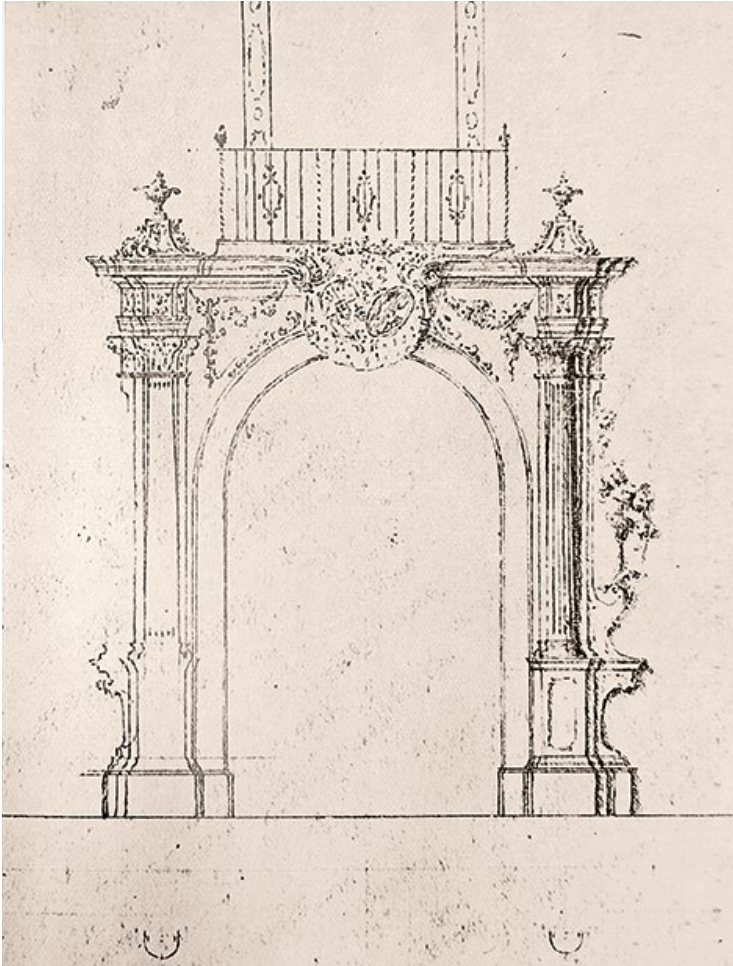
7. María Teresa FERNÁNDEZ TALAYA, *Palacio de Altamira*, Madrid, Instituto Europeo de Design, 2007, p. 42.

8. África MARTÍNEZ MEDINA, «La vivienda nobiliaria en el Madrid de Carlos III», *Fragmentos*, 12-14 (juny de 1988), p. 5-13.

9. África MARTÍNEZ MEDINA, «La casa palacio del marqués de Astorga», *Anales del Instituto de Estudios Madrileños*, XVII (1989), p. 121-134. AHCB, 1C-XIV, *Obreria*, 32 (juliol de 1772).

Alçats dels tres fronts del palau del duc de Sessa i marquès d'Astorga a Barcelona presentats a l'Ajuntament de la ciutat el 1772. AHCB

Portada per a la façana principal del palau del duc de Sessa i marquès d'Astorga al carrer Ample, segons projecte de l'arquitecte Josep Ribas i Margarit. Imatge: Xavier de SALAS, *La documentació del Palació Sessa o Larrard en la calle Ancha de Barcelona*, Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona (1945)

privilegiats, que es decidien a substituir llurs vells casalots, deplorats també per Antonio Ponz, i aixecar veritables palaus subjectats als criteris acadèmics en una ciutat sense un gran passat arquitectònic.

A Barcelona, en canvi, sobre el teló de fons d'un important bagatge d'arquitectura pública i domèstica que es remuntava a l'època gòtica, amb la creació d'una tipologia de palau urbà que havia persistit sota vestimenta barroca, s'imposava també la supervisió acadèmica, però de manera molt més agressiva. No era pas una aversió especial contra la capital de Catalunya. La manca de comprensió acadèmica de tot allò que s'apartés dels ordres

grecoromans, i la prepotència, que ha estat sempre la faceta més desagradable de l'arribada al poder dels corifeus del racionalisme, foren responsables d'un bon nombre de lamentables reformes o demolicions pertot Espanya. El mateix Ventura Rodríguez, per exemple, va enderrocar sense escrúpols l'església monàstica de Santo Domingo de Silos i la substituï per una feixuga i àrida estructura de regust herreria o afegí a la catedral de Pamplona una anodina façana columnària. I encara gràcies que no va aconseguir actuar a la catedral gòtica d'Osma, que encara podem admirar. Aquí, «la obra que se puede hacer en el caso de quererla reparar para que por aora quede con seguridad», proposada per ell mateix el 1755, sembla pensada per fer bons els consells que Laugier concretaria deu anys més tard a fi i efecte de suprimir o almenys emmascarar els trets distintius de l'arquitectura medieval.¹⁰

En el Madrid de Carles III, la impressió que es volia transmetre era la d'un esplendor sense precedents amb un estil arquitectònic de vàlua suposadament eterna en uns espais ampliables sense gaires impediments i sota l'impuls de la família reial i d'unes elits extractives. Mentrestant, a la capital de Catalunya, l'auge dels negocis particulars de mercaders i fabricants, combinat amb la impossibilitat de creixement horitzontal, el descrèdit de l'arquitectura medieval i les restriccions de les ordenances, oferien tot un altre aspecte, rudement utilitari, que movia a l'autocrítica. Sense apartar-se verbalment de la predilecció acadèmica pels edificis de l'Antiguitat, una veritable idolatria, els dos síndics municipals de 1774, amb Ponsich i el mateix marquès d'Astorga al darrere, potser van voler estovar el comte de Ricla amb un retrat de la decadència arquitectònica barcelonina, que ja era vista aleshores com l'efecte d'una “constància entomològica”:

La arquitectura, que adorna las ciudades de Francia, Alemania, Italia y demás cultos dominios, y caracteriza los reynos y provincias, facilitando mil comodidades a sus habitantes, consagra y eterniza aquí sus desvelos solamente en los templos y vive escondida, porque tal vez no hai quien la sepa y menos quien la busque. Si algunos monumentos se conservan dignos de atención, son apreciables restos de la antigüedad que avergüenzan nuestra inacción y habrían de estimular nuestros respetos. Si algún amphiteatro u obra pública de cartagineses, romanos y godos subsistía, la han desecho y deshazen para emplear sus materiales en otra inferior, y lo que monta más, en corrales y chozas. Lo ha permitido el Magistrado y enmudecen los que devieran hablar. Nada tenemos que decir, porque atraganta a qualquiera la sola consideración de la superioridad.

10. DIVERSOS AUTORS, *El arquitecto D. Ventura Rodríguez (1717-1785)*, Madrid, Ayuntamiento de Madrid, 1983, p. 42-43 (Silos), 46-48 (Osma) i 77 (Pamplona). LAUGIER, *Observations sur l'architecture*, La Haye, 1765, p. 135-139.

Una prioritat: rectificar la Rambla

Al mateix temps que es posaven en marxa les ordenances de construcció preparades per Francesc Canals i s'incitava a la urbanització de les hortes de Santa Madrona i Sant Pau, els caps militars afrontaven directament la reforma de la Rambla, amb l'enderroc de la muralla occidental del clos iniciat en temps de Pere el Gran al segle XIII i culminat durant el XIV.¹¹ La fortificació havia esdevingut inútil des que fou completat el tancament de l'ampliació següent del recinte cap a ponent, que va definir el Raval, a finals de l'Edat Mitjana. A començament del segle XVIII s'havien atorgat les primeres llicències per enderrocar panys d'aquell mur separador per construir-hi cases, al mateix temps que el Consell de Cent feia els primers passos per dignificar el buit urbanístic com a passeig amb arbrat, fonts i clavegueres; però la guerra de Successió va estroncar el procés.¹² A partir de 1766, poc abans de l'amenaça del motí contra Squillace, el capità general, el marquès de La Mina, va recuperar la competència sobre aquest espai per fer-hi una nova plantació d'arbres, davant la impotència dels regidors, que l'havien mantinguda, malgrat tot, al llarg de les dures dècades anteriors, i que s'hagueren de conformar a ser escoltats al si d'una comissió mixta.¹³

A la ratlla de 1770, la Rambla presentava diversos angles i canvis d'amplada, mentre que els edificis de les voreres i les activitats marginals no ajudaven, en general, a conferir-li el caràcter de carrer principal de Barcelona que la posició i les dimensions del lloc permetien d'imaginar.

A la banda de la ciutat vella, els panys de la muralla, perforats per cinc portals, tenien alguns edificis adossats per la banda de fora, sobretot entre el Portal de la Boqueria i la Porta Ferrissa, tram on s'havia construït una forneria de canons. Més avall, els murs medievals sols havien estat substituïts per fer l'església i el convent dels caputxins, amb façanes aixecades en part de l'extensa vora de la propietat que els havia cedit Felip V el 1717 en compensació pels dos convents demolits a les zones estratègiques de la falda de Montjuïc i del Pla, entre els torrents de l'Olla i Pregon.

A la banda del Raval, entre les embocadures dels carrers transversals que arrencaven de les cinc portes esmentades, les façanes relativament ornamentades d'algunes esglésies i els llargs i opacs murs de convents i col·legis de

11. Albert CUBELES i Ferran PUIG, «Les fortificacions de Barcelona», dins *Abajo las murallas!!! 150 anys de l'enderroc de les muralles de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2004, p. 54-61, pensen que el tancament definitiu del recinte per la Rambla no fou obra del segle XIII, sinó que connecta amb les amenaces directes a la ciutat durant la guerra amb Castella iniciada el 1357.

12. Francesc CARRERAS CANDI, *La ciutat de Barcelona*, Barcelona, A. Martín, s. d. [1916], p. 775-776. Manuel ARRANZ HERRERO, *La Rambla de Barcelona. Estudi d'història urbana*, Barcelona, Dalmau, 2003, p. 30-32.

13. ARRANZ, *La Rambla de Barcelona...*, p. 41-44.

l'abassegadora onada contrareformista alternaven amb algunes agrupacions de cases particulars edificades sobre parcel·les en general més estretes.

A l'extrem septentrional, la caserna dels Estudis, antiga Universitat, tancava el desplegament longitudinal de l'antic fossat. I a la part de mar, el mateix feia el complex de les Drassanes.

Abans de l'alarma de 1766, que segurament retardà les decisions urbanístiques, el capità general, el marquès de La Mina, havia encarregat la ideació del redreçament de la Rambla a l'enginyer militar i arquitecte Pedro Martín Zermeño, autor dels plànols de l'església de la Barceloneta i de la seu nova de Lleida. Sempre segons el testimoni del mateix enginyer, després de morir en l'exercici del càrrec el marquès de La Mina el 1767, el seu successor a Capitanía fou qui li encarregà la concreció planimètrica, lliurada el 12 de març de 1768.¹⁴ L'octubre següent, el comte de Ricla denunciava davant l'Ajuntament l'estat de la Rambla, «el único desahogo» de la ciutat, com un dels indrets de més mal efecte, així com la responsabilitat municipal per no haver-hi aplicat els cabals per al manteniment d'aquell espai prescrits en el pressupost anual fixat per Felip V amb la cèdula de dotació de 1718, sense calcular-ne l'escassetat ni els impagaments crònics. En qualsevol cas, indicava que aquests diners podrien ser ara aplicats a «la composición proyectada».¹⁵

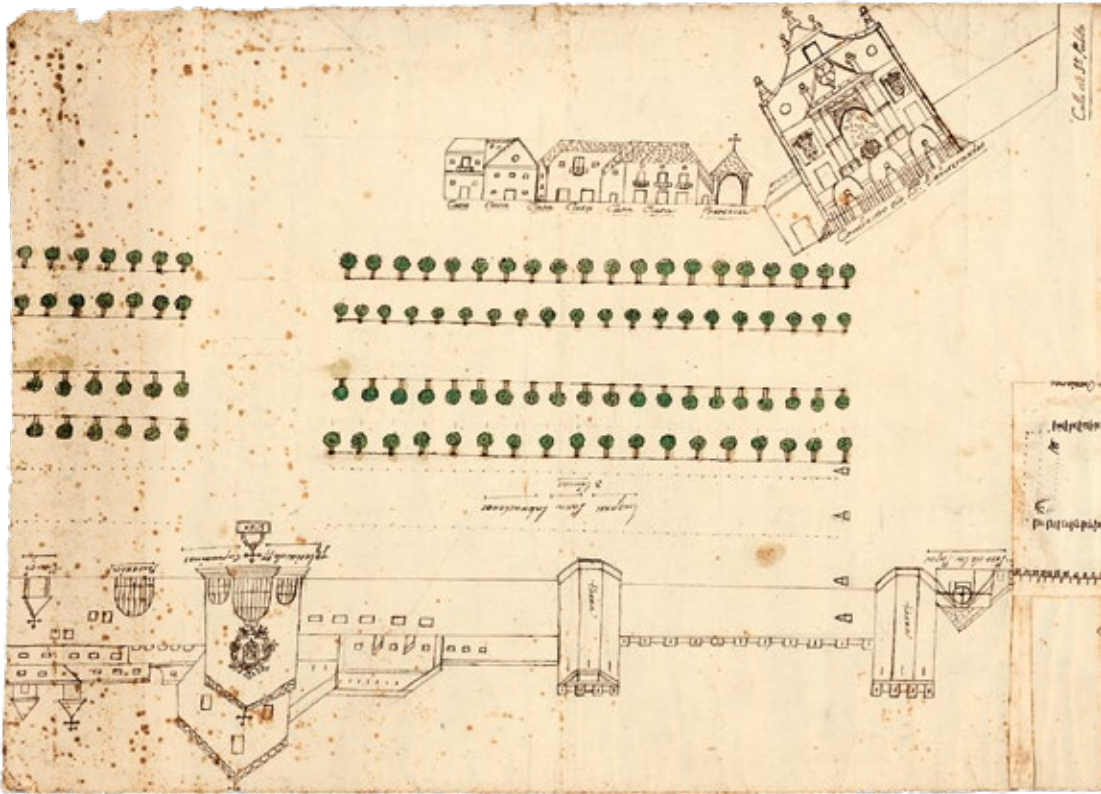
Tanmateix, el consistori municipal no fou consultat sobre aquest projecte fins a la primavera de 1772, quan les iniciatives d'un agent particular, però socialment i políticament molt rellevant, no van activar el llançament de la reforma, concentrada en la filera d'immobles existent entre les embocadures dels carrers del Carme i de l'Hospital, és a dir, a la banda del Raval.

Efectivament, Antoni d'Amat i Junyent, com a representant del seu germà, Manuel d'Amat, aleshores virrei del Perú, va adquirir el 8 d'abril de 1767 un immoble en aquell sector amb la intenció de construir-hi un palau i, explícitament, contribuir a fer de la Rambla un gran escenari urbà. Tot seguit, des de Lima, el nou propietari dibuixà personalment un primer disseny de l'edifici, i el març de 1768 incità el germà a engrandir el solar amb l'adquisició de cases del voltant. Aquestes operacions, formalitzades el març i l'agost de 1770, donaren lloc a nous plànols, també fets al Perú, però no autògrafs del mateix virrei, abans que artistes i constructors barcelonins no es fessin càrrec d'arrodonir el disseny, ja dins l'any 1772.¹⁶

14. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 37, f. 210.

15. AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 51, f. 549-550: *Puntos que piden remedio en el orden de policía que necesita esta Ciudad y sus inmediaciones*, document sense data ni signatura presentat a la sessió de 26-IX-1768. Publicat dins Marina LÓPEZ i Ramon GRAU, «Barcelona entre el urbanismo barroco y la revolución industrial», *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* (Barcelona), 80 (1971), p. 38-39.

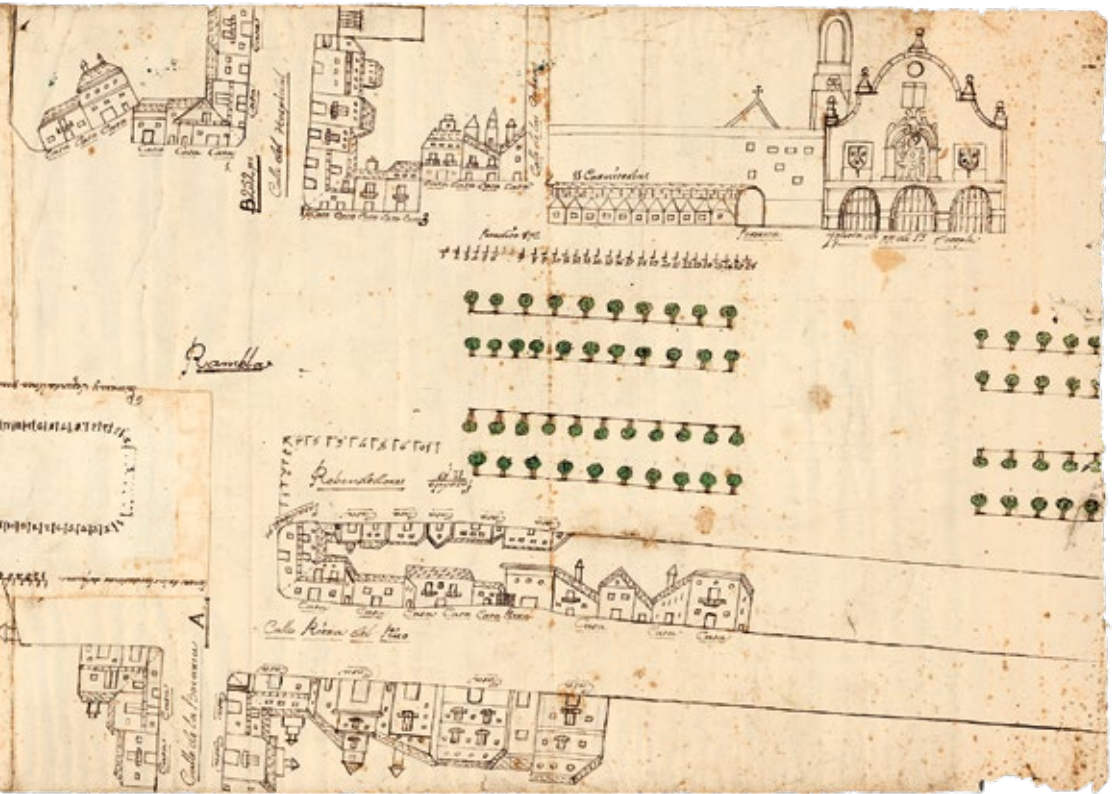
16. Alfredo SÁENZ-RICO URBINA, *El Virrey Amat. Precisiones sobre la vida y la obra de don Manuel de Amat y de Junyent*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1967, p. 440-455.

El Pla de la Boqueria després de la reforma amb la nova distribució de les activitats de mercat. Combinació de planta general i alçats dels edificis, entre els quals destaquen com a fiables les façanes dels convents. AHCB

Arran de la imminència de l'inici d'aquesta construcció, el comte de Ricla va donar des de Madrid l'abril de 1772 les ordres pertinents per concentrar l'engegada de la reforma en el tram alt de la Rambla. Al seu torn, el seu subordinat O'Connor Phaly, capità general interí, trameté les instruccions a l'Ajuntament. Tot seguit es desenvolupà una polèmica entre el consistori municipal i Pedro Martín Zermeno, amb O'Connor com a autoritat interposada, a propòsit de les competències respectives de l'Ajuntament i la Corona en l'espai de la Rambla, del disseny general del passeig i de l'ordre de les intervencions per dur a terme la reforma.¹⁷

17. AHCB, 1D-III, *Político: Real y Decretos*, 38, f. 70 (carta de Ricla a O'Connor, 7-IV-1772, i d'aquest a l'Ajuntament, 24-IV-1772); 1D-IV, *Político: Representaciones*, 37, f. 144-148 (memorial de l'Ajuntament a O'Connor, 2-V-1772), f. 209-214 (rèplica de Pedro Martín Zermeno, 7-V-1772) i f. 208 i 215-220 (contrarèplica municipal, 3-VI-1772). Marina LÓPEZ GUALLAR, «Els plànols d'alineació de carrers a Barcelona 1772-1817», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Estudis sobre la cartografia de*

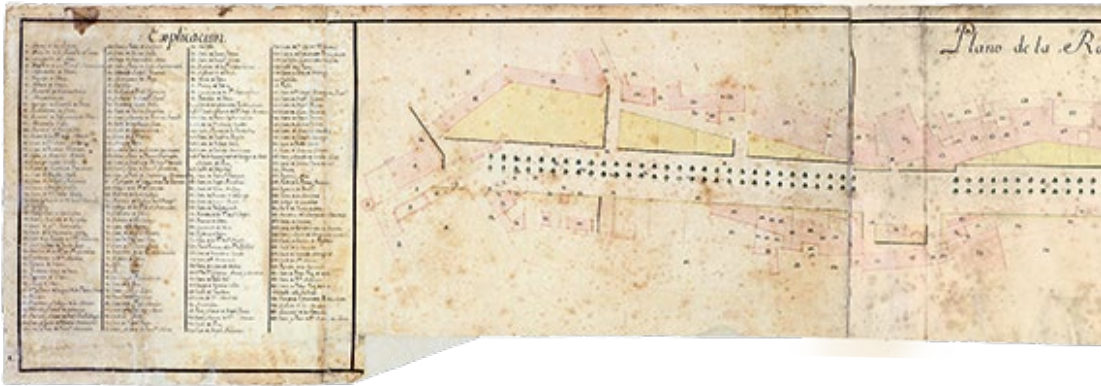

Ressenyant aquesta polèmica, Jaume Carrera Pujal trobava que «el criteri de l'Ajuntament responia a la realitat de la situació, era el sentit comú enfrontant-se amb els projectistes visionaris».¹⁸ Però de la mateixa manera que costa veure què hauria pogut néixer del conservadorisme dels regidors, la ideació de Zermeño difícilment es pot qualificar d'utòpica. Més aviat palesa un profund coneixement de la localitat, una ponderació de la riquesa social i una intel·ligent estratègia per estimular la col·laboració directa dels propietaris afectats pel canvi urbanístic per damunt de la del govern municipal, amb un disseny que satisfesia les conveniències militars i alhora aportava a la ciutat de Barcelona un gran espai de lluïment.¹⁹ L'èxit continuat de la Rambla com a escenari urbà al llarg dels segles XIX i XX no és del tot aliè a aquest projecte característic de l'espirit il·lustrat.

Barcelona, del segle XVIII al XXI: Els mapes d'una ciutat en expansió, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2014, p. 79-82.

18. Jaume CARRERA PUJAL, *La Barcelona del segle XVIII*, Barcelona, Bosch, 1951, vol. I, p. 219.

19. ARRANZ, *La Rambla de Barcelona...*, p. 46.

Còpia autògrafa del projecte de Pedro Martín Zermeño (1768) per a la reforma de la Rambla, probablement facilitada a l'Ajuntament de Barcelona el 1772 en funció de les competències municipals sobre l'espai públic. AHCB

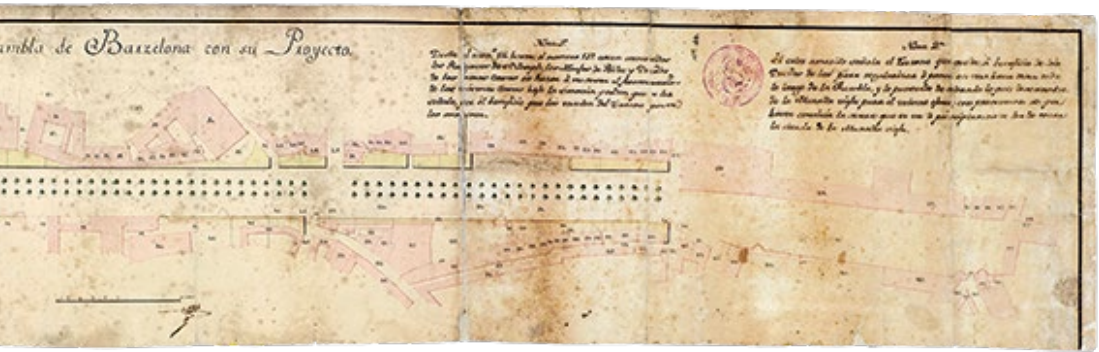
El projecte de Pedro Martín Zermeño: el plànol i l'estratègia

L'objectiu primordial de la reforma era obtenir un traçat rectilini i una amplada homogènia, fixada per Zermeño en 40 vares, equivalents a 33,4 m. La simple demolició de la vella muralla hauria produït en alguns trams un espai lliure certament més ampli, però deixant ferides obertes i sense forma definida. I la preocupació formal, omnipresent a l'època, conduïa a completar l'embolcall de construccions del passeig i ajustar-lo als canons arquitectònics moderns.

Mentre que l'Ajuntament considerava tot l'espai guanyat per les demolicions com una propietat pública de la ciutat, Zermeño n'excloïa tot allò que anava dels límits anteriors dels immobles fins a la nova línia del passeig, de manera que la competència municipal quedava retallada d'acord amb el nou disseny de l'espai obert. El rei i els seus ministres actuaven com a propietaris d'aquests retalls, especialment els ocupats per la muralla vella, i es consideraven capacitats per privatitzar-los mitjançant establiments emfitèutics que, a més de les pensions periòdiques, aportarien entrades amb destí immediat a la recomposició del passeig.

La documentació cartogràfica del projecte localitzada als arxius és escassa i precària per la freqüent manca de data i d'autoria, però la rúbrica autògrafa de Pedro Martín Zermeño apareix en el plànol sense data manejat durant l'esmentada discussió amb l'Ajuntament i conservat actualment a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona. Cal entendre que és una còpia fidedigna i autoritzada del projecte original de 1768 lliurada als regidors el 1772.²⁰

20. AHCB, R. 2758, *Plano de la Rambla de Barzelona con su Proyecto*. Fou publicat per Manuel DE TORRES I CAPELL, en el catàleg *Inicis de la urbanística municipal de Barcelona. Mostra dels fons municipals*

Segons aquest plànol, la rambla dels Estudis, dominada per la caserna que ocupava l'edifici de l'antiga Universitat, amb una línia lleugerament diferent dels trams inferiors, però sotmesa al control visual des d'aquest establiment militar, quedava exclosa de la reforma. Així era obviat el problema plantejat per la posició molt avançada respecte a l'eix general dels edificis compresos entre els carrers dels Tallers i del Carme, principalment els amplis immobles posseïts pels jesuïtes fins a la seva expulsió el 1767. Per efecte d'aquesta exclusió, encara el setembre de 1855, quan ja s'anava enderrocant l'embolcall exterior de murs medievals i baluards dels segles XVI-XVIII amb vista a l'eixamplament il·limitat de Barcelona, el dibuixant Francesc Soler i Rovirosa podia documentar gràficament la conservació íntegra de les torres poligonals del darrer dels portals medievals de la Rambla a la sortida dels carrers de Santa Anna i de la Canuda.

A la rambla de Sant Josep, la supressió de la foneria de canons i dels altres afegits exteriors entre els carrers de la Portaferrixa i de la Boqueria, la demolició de la muralla, amb les seves torres, i l'eliminació del carreró que la resseguia per la part de dins donarien lloc a ampliacions sensibles dels immobles que abans obrien la porta principal al carrer de Roca. Davant per davant, tots els propietaris entre els carrers del Carme i de l'Hospital podrien avançar i ocupar terrenys de l'antic fossat o llera. Des del punt de vista dels interessos privats, aquest era el tram més estimulant de tota la reforma dissenyada per Zermeño, el que prometia guanys més substanciosos per a

de plans i projectes d'urbanisme, 1750-1930, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1985, p. 130. El plànol original lliurat per Zermeño a Ricla el 1768 no ha aflorat, fins ara, en cap dels arxius estatals on hauria d'estar conservat. El plànol AHCB, R. 25091, publicat per Montserrat GALERA, Francesc ROCA i Salvador TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona*, Barcelona, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, 1982, 2a ed., núm. 86, és una còpia moderna d'aquell exemplar.

Les torres poligonals del portal de Santa Anna conservades fins avançat el segle XIX. Aquarel·la de Francesc Soler i Rovirosa, 1855. AHCB

gairebé tots els propietaris de les dues vores. La iniciativa del virrei del Perú va forçar Ricla, O'Connor i Zermeño a començar l'aplicació del pla en aquest punt el 1772, tot i que el trasllat de les activitats industrials de la foneria i la demolició de l'edifici no podrien ser duts a terme fins cinc anys més tard, en un nou local adequat projectat en l'àmbit de les Drassanes.²¹

Més avall del Pla de la Boqueria, alguns dels edificis de la banda del Raval compresos entre el convent dels trinitaris descalços i el col·legi de Sant Bonaventura (solars dels actuals Liceu i Hotel Orient, respectivament) obtenien discrets augments de superfície, igual que els de l'altra banda fins a l'església i el convent dels caputxins. El doble canvi de direcció en el tram final d'aquesta rambla del Centre implicava augments més considerables a la banda del Raval i, enfront, un retall menor de l'horta dels caputxins.

Al Pla de les Comèdies, l'edifici del Teatre hauria hagut de retrocedir un pèl, però, considerant que els guanys de les activitats que s'hi desenvolupaven eren aplicats al sosteniment de l'Hospital General, se li concedia una línia lleugerament més avançada que a la resta i la possibilitat de construir un pont sobre el carrer de Trentaclus (per aquesta raó fou després rebatejat com a carrer de l'Arc del Teatre). Enfront, la plaça, amb gran sentit compositiu,

21. ARRANZ, *La Rambla de Barcelona...*, p. 61-63.

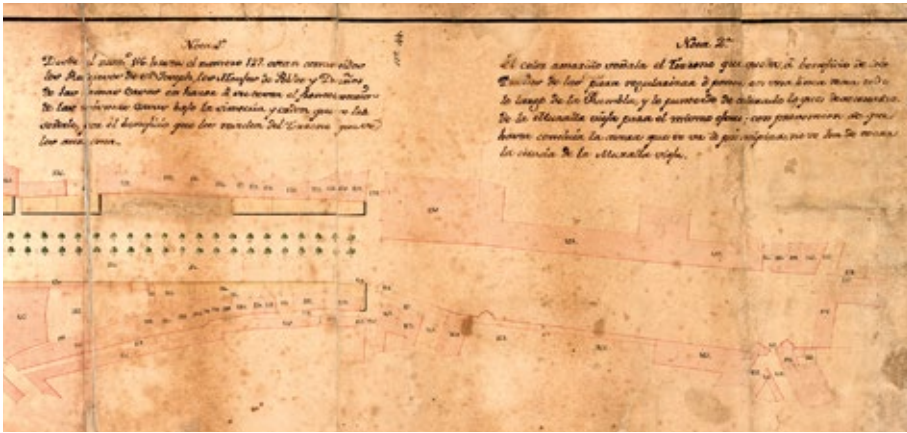
Perspectiva de la rambla de Santa Mònica des del pla de les Comèdies en un gravat de mitjan segle XIX. A l'esquerra, la font del Vell. A la dreta, el Teatre. Al fons, la caserna de les Drassanes. AHCB

era completada per una illa quadrangular exempta, amb una línia endarrerida respecte a la general del passeig.

El curs divergent de la rambla de Santa Mònica respecte als trams superiors demanava una intervenció més radical, impulsada per l'interès estratègic. El recinte militaritzat de les Drassanes dominava aquell tram baix amb les naus de les casernes que resseguien el curs trencat de la Rambla heretada, i, a més, els seus fronts controlaven les connexions amb la Muralla de Mar i la Ciutadella, per un costat, i amb el castell de Montjuïc a través del Portal de Santa Madrona, per l'altre.²² Aquesta importància estratègica justificava el recurs excepcional a les expropiacions a càrrec de les arques de Sa Majestat.

El plànol de Zermeño concreta ampliacions del camí cap a Santa Madrona i de l'accés a la Muralla de Mar i, per a l'harmonització de la rambla de Santa Mònica amb els trams superiors, un conjunt d'expropiacions totals

22. Aquestes casernes apareixen per primer cop en la planta general de Barcelona aixecada per Ambrosio Borsano entre 1674 i 1678 (Ramon J. PUJADES, Mikel SOBERÓN i Albert CUBELES, «Entre el realisme i la idealització: la façana marítima de Barcelona i les vistes urbanes», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Vistes panoràmiques, cartes militars i plànols urbanístics a Barcelona del segle XVI al XIX*, Barcelona, Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya i Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2020, p. 84-86) i són representades detalladament per W. A. Koblinau el 1709 (Francisco SEGOVIA BARRIENTOS, *Las Reales Drassanes de Barcelona entre 1700 y 1936*, Barcelona, Museu Marítim de Barcelona, 2008, p. 43-45).

Detall del plànol de Zermeño amb els acords sobre el tram entre els carrers del Carme i de l'Hospital. S'hi observa el senyal d'haver estat esborrada la línia del projecte en el tram del convent de Sant Josep, espai reservat per portar-hi les carnisseries de la Boqueria. AHCB

o parcials a llevant, i, correlativament, l'avançament del front de ponent fins a ocupar tot el curs anterior de la Rambla. La part inferior d'aquest avançament, fins al pas cap al Portal de Santa Madrona, és la que havia de ser incorporada al conglomerat de les Drassanes per renovar-hi les casernes. La part superior, fins al Teatre, donava lloc a solars en principi alienables i que, per tant, podrien generar ingressos per contribuir a les despeses de l'operació.

Dins del principi general de regularitat que presideix tot el projecte de la Rambla, cal destacar la perpendicularitat estricta de les travessies noves respecte al passeig en aquesta àrea. Endinsant-se tant cap a la ciutat vella com, amb implicacions més profundes, cap al Raval, aquestes travessies de la rambla de Santa Mònica eren dissenyades amb amplades d'uns 10 m, un pèl superiors a la dels futurs carrers Nou de la Rambla i de Ferran. Aquí, el disseny original de Zermeño es feia més lliure i més generós gràcies als recursos financers especials i al fet de no haver de dependre de pactes amb els particulars.

La decisió de llançar el programa de reforma de la Rambla pel tram de Sant Josep fou una font de problemes. El plànol rubricat per Zermeño porta dues notes amb referència expressa als immobles situats entre el carrer de les Cabres, més amunt del de l'Hospital, i el carrer del Carme.

La primera nota consigna l'acord assolit entre les autoritats militars i els propietaris d'aquesta filera de cases, amb cessió gratuïta a canvi del compromís de reconstruir. Si es té en compte que l'avançament de façanes indicat era substancial i, a més, molt aprofitable per a la construcció gràcies a unes divisòries entre immobles perpendiculars a un eix de la Rambla que no variava en aquest tram, l'acord pot ser qualificat de generós:

Desde el número 116 hasta el número 127 están convenidos los religiosos de San Joseph, los monjes de Poblet y dueños de las demás casas en hazer a su costa el frente exterior de las mismas casas bajo la simetría y orden que se les señale, por el beneficio que les resulta del terreno que se les aumenta.

La segona nota estipula que les obres aprovades per la primera siguin executades abans d'emprendre l'actuació complementària a la part de la muralla que va de la Porta Ferrissa al Portal de la Boqueria:

El color amarillo señala el terreno que queda a beneficio de los dueños de las casas para regularizar o poner en una línea recta todo lo largo de la Rambla, y lo punteado de colorado lo que deve cortarse de la Muralla Vieja para el mismo efecto; con prevención de que hasta concluir la asera que se va a principiar, no se ha de tocar la citada de la Muralla Vieja.

Aquesta seqüència de treballs va excitar el recel i la protesta de l'Ajuntament, no sense motiu. Efectivament, es pretenia variar el front que implicava més privatització d'espai públic sense tenir una decisió ferma sobre l'eliminació de la foneria de canons adherida a la cara externa de la muralla d'aquell tram i que era previst d'enderrocar i traslladar a l'entorn de les Drassanes. Tot i que conformat amb el sentit general del disseny urbanístic, el consistori municipal volia obtenir seguretats sobre el compromís de demolir la instal·lació industrial inclòs en el plànol de Zermeño i sobre la seva execució abans d'admetre els avançaments a la banda del Raval. Estimant que, «adelantadas las casas desde la esquina de la calle del Carmen hasta la del Hospital, lo que quedará de ancho en aquel paraje de la Rambla, especialmente en todo el frente de la Fundición», serà «seis u ocho varas menos», l'Ajuntament posava en dubte l'estabilitat del compromís reial:

[...] porque está persuadida la Ciudad que no se ha logrado aún la orden del rei para que pueda quitarse aquel edificio; y en el supuesto de que, después de haberse adelantado toda la extensión de la otra azera, no tenga Su Majestad a bien que se practique la citada demolición, [...] la Rambla quedaría más imperfecta de lo que oi está.²³

Com que la voluntat ferma dels representants del rei era obtenir l'amplada de les 40 vares i, per tant, no hi havia una intenció oculta, aquella clàusula apareix com una improvisació maldestra que deixa al descobert la manca de

23. AHCB, 1D-IV, *Político: Representaciones*, 1772, f. 218r-v.

Façana del palau de la Virreina després de la restauració de mitjan segle xx. AFB

coordinació entre les obres a la rambla de Sant Josep i les de les Drassanes. De fet, l'ordre reial de demolició de la vella foneria i trasllat de les instal·lacions industrials no es produí fins al 12 de novembre de 1776.²⁴

No s'ha pogut documentar si la raonable oposició municipal va influir sobre els Amat, però el cert és que, precisament, l'alineació general del passeig que s'havia volgut solidificar aprofitant el projecte del virrei del Perú no va ser adoptada en el remarcable casal. Paradoxalment, doncs, la seva monumental façana va ser aixecada en l'alineació antiga d'acord amb el permís d'obra tramitat a l'Ajuntament el desembre de 1772. Potser això els va permetre fruit d'autonomia en el disseny de volums, conservant el regust barroc del projecte pensat a Lima i sovint considerat anacrònic, i d'esquivar restriccions com la que poc després afectaria el palau del marquès d'Astorga. És possible que un exemple social tan destacat influís en el desapropietament de la nova línia per la resta de propietaris dels immobles situats entre els carrers de l'Hospital i del Carme fins a ple segle XIX.

D'altra banda, quan el 1777 es va enderrocar el Portal de la Boqueria, juntament amb la foneria de canons i els altres afegits a la muralla en aquell tram, l'Ajuntament va reblar el clau. D'acord amb el corregidor, va adherir

24. Manuel ARRANZ i Joan FUGUET, *El palau Marc. Els March de Reus i el seu palau a la Rambla de Barcelona*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1987, p. 69.

a la façana del convent de Sant Josep les carnisseries desplaçades, amb la qual cosa es creava una servitud que impediria l'expansió de la propietat dels carmelitans segons l'acord inscrit en la primera nota al plànol de Zermeño.²⁵

És palès que els regidors van fer ús d'aquest plànol més enllà de la polèmica amb el seu autor de maig-juny de 1772, perquè la còpia que van posseir porta el senyal d'haver estat esborrada la línia traçada per l'enginyer en l'espai corresponent a les façanes del convent, l'església i les cases dels frares de Sant Josep i de la procura del monestir de Poblet.

La visita règia de 1802 va plantejar per primer cop seriosament la compatibilitat entre la funció noble assignada a la Rambla des de la reforma i la subsistència de les parades de mercat. I aleshores les carnisseries foren tretes de la vista i traslladades a l'interior de l'horta dels carmelitans, primer avís sobre quin seria l'ús del solar del convent de Sant Josep un cop consumada la desamortització el 1835-1836.

En el trànsit al segle XIX, l'arquitecte Francesc Renart i Closes va traçar una parella de plànols força divulgats i ben didàctics que documenten l'estat de la Rambla el 1772, abans de l'inici de la reforma, i el resultat assolit el 1807, que era molt incomplet i molt desigual. En síntesi: la façana oriental havia estat renovada gairebé del tot, mentre que l'occidental sols oferia escassos avançaments.²⁶

A començament de 1774, Pedro Martín Zermeño havia marxat des de Madrid cap a Galícia per substituir com a interí el capità general Francisco Antonio Tineo, nomenat el mes de gener per a un altre càrrec.²⁷ Naturalment,

25. AHCB, 1C-XIV, *Obreria*, 30: per encàrrec del comte d'El Asalto, l'Ajuntament aplica uns cabals propis «para costear la traslación de las carnicerías que había en la Rambla junto a la puerta de Bocaría a la otra sera de la misma Rambla, junto a la pared del convento de P. Carmelitas descalsos, con motivo de la obra o paseo en que estaba entendiendo por Real Orden dicho Excelentísimo Señor» (notícia de 28-V-1777). Ms. A-201, Rafel d'AMAT I DE CORTADA, baró de Maldà, *Calaix de Sastre*, p. 85 (numeració moderna): «Dia 1 de maig de 1777: [...] devant de la Fundició derribada, arrimades a las parets del hort dels frares de Sant Joseph, se fan las carnicerías, que serviran luego de tirades a terra las que existeixen contigües al Pes de la Palla». Elena ROSELLÓ CHÉRIGNY, *El régimen jurídico de la desamortización y su práctica en Barcelona: el caso del convento de Sant Josep / Mercat de la Boqueria (1586-1853)*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra (tesi doctoral), 2016, p. 193-195 i 222-236, ha mirat d'interpretar el sentit jurídic del memorial elevat al rei pel prior del convent de Sant Josep el 26 d'abril de 1786 protestant per la instal·lació de les carnisseries municipals, que anava en augment i que, a banda de les molèsties, els impedia prendre possessió del terreny que teòricament els havia estat atribuït (BUB (Biblioteca de la Universitat de Barcelona)), ms. 1956, *Miscelanea Carmelitana*, doc. 66, f. 286-288). Val a dir que els frares estaven més preocupats per la possible intrusió d'altres candidats a construir en el solar que no pas interessats a aprofitar-lo ells mateixos, avançant les façanes de l'església i el convent.

26. GALERA, ROCA I TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona*, 2a ed., núm. 107 a i b. Exemplars a l'Arxiu Capitular de Barcelona. A l'AHCB sols el primer dels dos plànols.

27. Aquella primera estada de Pedro Martín Zermeño a La Corunya, abans de tornar-hi com a capità general titular el 1778, durà pocs mesos, però fou molt intensa. Entre altres fruits, destaca el plànol de la ciutat de 3 de novembre de 1774, orientat a la reforma de les defenses (Jesús Àngel SÁNCHEZ GARCÍA, «Comerciantes y arquitectura en la Coruña dieciochesca», *SEMATA, Ciencias sociales e Humanida-*

les noves ocupacions a la Corunya, tot i la seva importància, no haurien estat un impediment per procedir ell mateix a retocar el projecte original per a Barcelona, però sembla més raonable atribuir a altres mans els canvis que dominarien la resta de la dècada de 1770, no sols la gran variació de l'entorn de les Drassanes, que examinarem tot seguit, sinó també l'acostament del passeig al model àulic del Prado madrileny.

L'increment de les Drassanes

Les dificultats militars davant de l'avalot de les quintes de maig de 1773 motivaren un gran canvi de plantejament a la rambla de Santa Mònica. El comte de Ricla, desplaçat a Madrid com a secretari de Guerra des de 1772, i el seu primer suplent a Barcelona, Bernardo O'Connor Phaly, que cauria per la nefasta gestió del conflicte juntament amb el seu successor en la presidència de l'Ajuntament, el marquès de Vallesantoro, van arribar aleshores a una conclusió pràctica. A més d'ampliar les Drassanes per resoldre el problema d'allotjament de tropes a la ciutat, com era previst des de feia temps, i per traslladar-hi la fabricació de peces d'artilleria, convenia reforçar el seu perímetre. Calia tractar-lo com un centre essencial per al control estratègic de la ciutat, dominant el port i la Rambla, a mig camí entre el castell de Montjuïc i la Ciutadella, dues fortaleses més impressionants, però allunyades dels punts de concentració dels temuts tumultuaris.²⁸

El 19 de juny de 1771, la Secretaria de Guerra havia decidit que es compressin i s'enderroquessin les construccions afectades per l'ampliació del camí que connectava la Rambla amb el Portal de Santa Madrona. Fins al motí de les quintes de 1773, estan documentades compres i demolicions de cases de quatre propietaris diferents i l'expropiació parcial de l'hort d'un d'ells. Igualment, just abans de la decisió següent d'eixamplar les fortificacions fou afectat per primer cop l'hort del convent de Santa Mònica.²⁹

des, 12 (2000), p. 215). Poques setmanes més tard de signar aquest plànol, començava a exercir, també com a capità general interí, Félix O'Neill (Irma GONZÁLEZ SOUTO, «Félix O'Neill: un irlandés capitán general de Galicia entre 1774 y 1778», dins *Los extranjeros en España. Actas del I Coloquio Internacional*, Màlaga, 2003, vol. II, p. 395-404).

28. Instrucció del comte de Ricla, 25-VI-1773, i resposta d'O'Connor Phaly, 7-VII-1773 (AGS (Archivo General de Simancas)), *Guerra Moderna*, lligall 1465). El segon document, reproduït dins Ramon GRAU, *Antoni de Capmany i la renovació de l'historicisme polític català*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona, 8), 2006, p. 80-84.

29. Amb destí a un llibre patrocinat per la Direcció de Serveis de Disciplina Urbanística del Servei de Protecció del Patrimoni Monumental de l'Ajuntament de Barcelona sobre la història de la Rambla, encarregat a Manuel Arranz, Ramon Grau i Marina López l'any 1985, el primer investigador va cercar i recopilar els documents relatius als moviments de la propietat vinculats a la reforma de la Rambla que aquí aprofitem. Per desdorm, aleshores no hi va haver ocasió d'explotar les dades documentals ni el treball afegit d'interpretar-les amb ajuda de la cartografia.

propietaris a la zona de la muralla Vella deriven d'una nova Reial ordre de 31 de maig de 1774, que les justificava «para major resguardo de las Atarazanas». Tanmateix, les de la Muralla Vella, relacionades amb la variació del curs de la rambla de Santa Mònica, eren ja incloses en el projecte de Zermeño, com es pot comprovar en el plànol específic, amb una numeració dels predis diferent i que coneixem a través d'una còpia no datada. Ha de ser anterior a la primera expropiació que emprà aquesta numeració, l'1 de desembre de 1774. La darrera compra documentada data de maig de 1781, però, com diuen molts dels instruments notariais, l'apropiació militar havia estat anterior a la formalització.³¹

El setembre de 1774 havia començat l'enderroc de la muralla de la Rambla des del convent dels caputxins cap a mar, i el baró de Maldà en celebrava les millores anunciades, especialment els accessos amb cotxe als terraplens de les dues muralles, la de Terra i la de Mar. Tanmateix, volgué especificar els escapçaments dels horts de Sant Francesc i de Santa Mònica per a les ampliacions castrenses, sense estalviar un comentari sobre la perversa intencionalitat política de les obres:

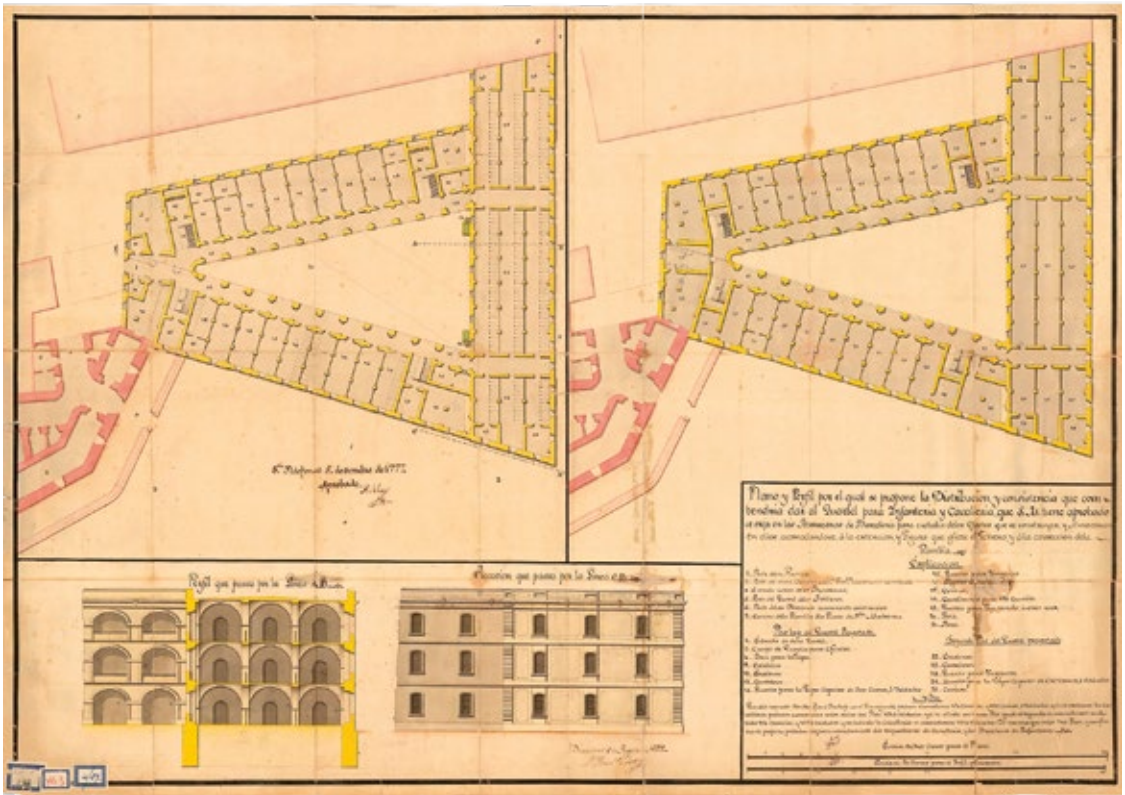
També a últims del mes de setembre se comensà a posar mà a la gran obra de la Rambla, de demolir las muralles vellas, desde envès los caputxins fins a trobar lo portal frente del de las Atarazanas, sens altres obras per lo embelliment de la Rambla, a fi de donar-li mayor extensió, fer dos muntadas amples per dos coches, lo un que toca un bosí del hort dels frares de Sant Francesch per muntar a la Muralla de Mar, y lo altre al costat del convent de Santa Mònica y del quartel de las Atarazanas per muntar a la Muralla de Terra; fent-s'i de nou dos quartels y baluarts per quimera dels castellans als catalans, que axí se pot inferir, y també agrandir las Atarazanas per las obras del Rey.³²

Un apunt del comte de Ricla l'1 de gener de 1775, que Manuel Arranz dubtava si considerar un esborrany de carta o una anotació per a ús intern, però que va transcriure encuriós, abona les sospites d'aquell cronista:

Se ha de saver si en el término de dos meses y medio estarán concluídas las obras de Atarazanas, para no tomar providencia hasta entonces; y cuando llegue el caso que se premedita, se han de enviar tres regimientos de infantería a Barcelona con

31. AHCB, R. 3503: Còpia del *Plan de las casas y terrenos que por cuenta de la Real Hazienda se han comprado para la formación de las Reales obras que se construyen en las Atarazanas y nuevo proyecto de la Rambla*. Les propietats o parts de propietat són numerades d'1 a 9 i de 130 a 148.

32. AHCB, Ms. A-201, *Calaix de Sastre*, p. 32.

Plantes i alçats del projecte de les noves casernes annexes a les Drassanes (Llobet, 1777). AGMM

el pretexto de mudar su guarnición, y también uno de cavallería, a más del que ay, con el mismo pretexto.³³

Després de l'apressat esbós de Moreno i de la perfecta definició dels dos baluards un cop aprovada la idea, fou un altre enginyer, Francesc Llobet, qui el 6 d'agost de 1777 va presentar la reelaboració del projecte de les casernes seguint l'alineació de Zermeño. En la carta de lliurament al comte de Ricla, Llobet remarca que «la figura de este edificio se ha adaptado al terreno y a la corrección de la Rambla». Altrament, «para que este edificio contribuia al propio intento que las otras obras últimamente allí erigidas [els semibaluards], ofrece un espacioso terrado y un parapeto o antepecho que lo circúie», accessibles als fusellers, en substitució de les teulades de l'edifici anterior.³⁴ Pel que fa a l'alçària total i a la distribució entre les plantes, el nou edifici se subjectava

33. AGS, *Guerra Moderna*, lligall 3558.

34. AGS, *Guerra Moderna*, lligall 3558.

a les regles estipulades per Capitanía l'any 1775 per al conjunt de les construccions de tota mena a la Rambla: 86 pams, equivalents a 17,95 m.³⁵

Ornament públic i aportacions particulars

És segur que, en un moment o un altre, el ressò dels plans pensats per al futur centre de la capital de la monarquia va influir en el programa per a la Rambla, però cal remarcar la simultaneïtat inicial entre ambdós projectes. El de José de Hermosilla, que definia el Prado madrileny segons una planta derivada dels circs romans, amb dues rotondes als extrems i les prolongacions de Recoletos cap al nord i Atocha cap al sud, data de 1768, com el projecte de Zermeño. La seva concreció era encara un futurible en el moment de la modificació de les Drassanes, i aniria avançant amb parsimònia, primer amb les tres cèlebres fonts monumentals de Ventura Rodríguez, projectades el 1777, i després amb la més solemne arquitectura del seu successor el 1785, Juan de Villanueva.³⁶

Projecte d'urbanització del passeig del Prado de Madrid (Hermosilla, 1768). BNE

Un parell de notícies de començament de 1775 palesen que, si més no, és en aquest moment quan la idea de l'embelliment de la Rambla passà a primer pla, coincidint amb un moment de relatiu reflux de la prepotència militar a Barcelona i d'intent d'exercir l'autoritat des de les institucions civils, Audiència i Ajuntament.

El comte d'El Asalto, que des de la sortida de la crisi de 1773 reunia els càrrecs de governador de la plaça i de corregidor, és a dir, president de l'Ajuntament, i assumia funcions abans reservades a l'intendent, l'11 de gener de 1775 demanava amb èxit al consistori municipal col·laboració financera per afrontar les necessitats implicades «en la nueva disposición y ermoso de

35. ARRANZ i FUGUET, *El palau Marc...*, p. 69. ARRANZ, *La Rambla de Barcelona...*, p. 55.

36. Delfín RODRÍGUEZ RUIZ, «José de Hermosilla, arquitecto», dins *José de Hermosilla y Sandoval, arquitecto e ingeniero militar*, Badajoz, Diputación Provincial, 2015, p. 36-39.

la Rambla de hacer varias cañarías para la construcción de las fuentes y otras obras que se habían ideado y habían de servir de conveniencia para la comodidad de abastecerse de agua el público y de objeto de diversión a la vista».³⁷

El 13 de març següent, el nou posseïdor del solar abans ocupat per la torre sud de la Porta Ferrissa, Martí Masdeu, acceptava davant l'intendent el compromís de sufragar la construcció d'un gran brollador al mig del passeig, entre la seva casa i la d'Ignasi Olivó, a la cantonada del carrer del Carme, substituint la font que desapareixia juntament amb la construcció militar amortitzada.³⁸

El document de tramesa de l'Ordre de 12 de novembre de 1776 decretant la demolició de la vella foneria al·ludeix a un plànol enviat prèviament pel comte d'El Asalto al de Ricla amb la demanda «que se adapte su pensamiento de hermostear esse paseo de la Rambla».³⁹ Hi ha dos plànols anònims i sense datació associables a aquesta iniciativa. Potser el més antic és el que conté una única rotonda al Pla de la Boqueria i que encara no defineix el solar on s'aixecà l'edifici complementari de la nova foneria de les Drassanes, futura seu del Banc de Barcelona.⁴⁰ L'altre, més complex, situa fonts monumentals davant de les Drassanes, al Pla de la Boqueria i davant de Betlem, respectivament.⁴¹ Aquesta darrera font ocupa la situació del brollador negociat amb Martí Masdeu.

La quantitat de vegetació representada en aquestes dues versions del projecte per a la Rambla contrasta molt amb la que figura en el projecte de Zermeño: dues rengleres d'arbres, que en sumaven 182 entre el front de les Drassanes i el carrer del Carme. En el mateix trajecte, el primer dels dos plànols ornamentals hi disposa 558 arbres en quatre fileres, als quals s'afegeixen els 72 de les tres fileres encabides en el tram més estret de la rambla dels Estudis, arribant fins al límit superior del jardí del palau de la marquesa de Cartellà i de Moja. I en el segon plànol, passem als 776 arbres, més 131 per al recorregut complet fins a la caserna dels Estudis. Aquests dissenys, i especialment el darrer, produeixen una sensació d'irrealitat pel nombre tan elevat d'arbres en comparació no sols del plànol de 1772, sinó també de la ben documentada distribució en temps moderns, anàloga a la de Zermeño en cada

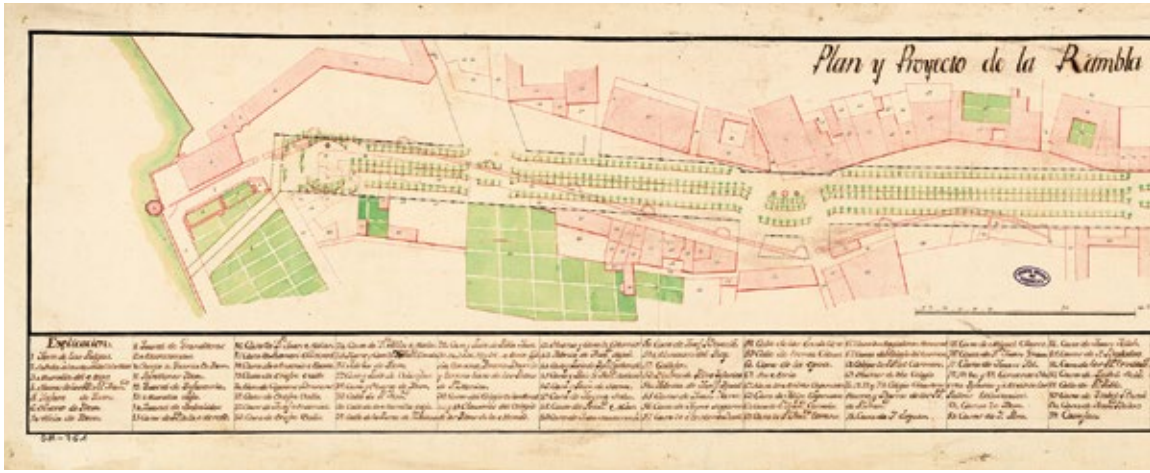
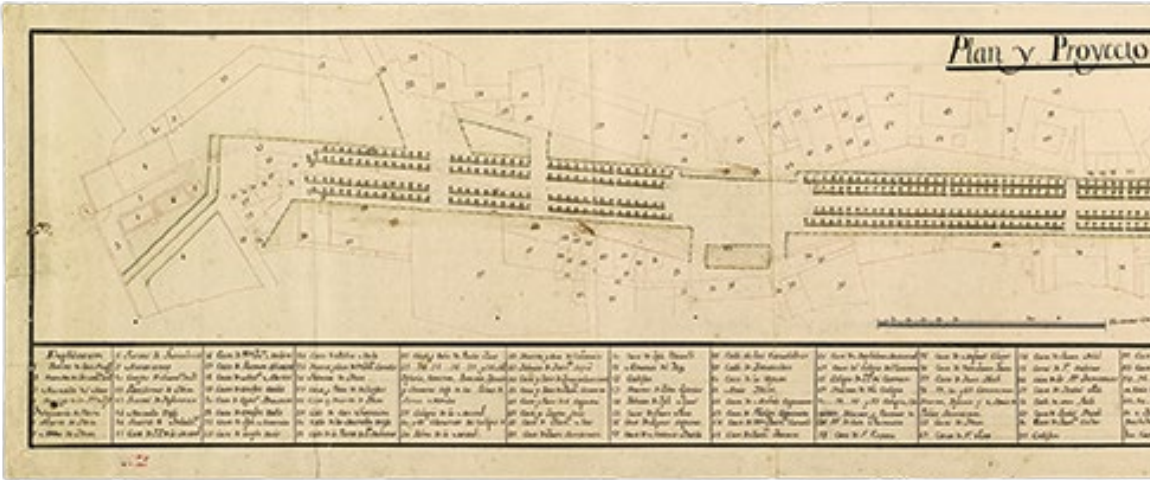
37. ARRANZ, *La Rambla de Barcelona...*, p. 60.

38. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), *Manual general del Reial Patrimoni de Catalunya*, 89, f. 125-133.

39. ARRANZ i FUGUET, *El palau Marc...*, p. 69.

40. AHCB, R. 18313: *Plan y proyecto de la Rambla de Barcelona*.

41. AGS, MDP, 09/106: *Plan y Proyecto de la Rambla de Barcelona*. Ressenyat en el catàleg de Carlos SAMBRICIO, *Territorio y Ciudad en la España de la Ilustración. Relación de mapas, documentos y manuscritos*, Madrid, Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1991 p. 35. Publicat per LÓPEZ GUALLAR, «Els plànols d'alineació...», p. 80-81, que el considerava obra de Pedro Martín Zermeño, d'acord amb la idea de Manuel Arranz (*La Rambla de Barcelona...*, p. 46), segons la qual el plànol autògraf de 1772 posseït per l'Ajuntament podria ser una versió reduïda del projecte complet.

Projectes per a la Rambla, anònims i potser de 1776, que modifiquen el plànol de Zermeño en la part ornamental del passeig per apropar-lo al model més luxós del Prado madrileny. AHCB i AGS

tram del passeig: 255 arbres el 1930, segons el plànol de Vicenç Martorell, i 242 el 2020, segons el plànol municipal vigent. A més, el dibuix d'avingudes i rotondes del dibuix més complex encaixa malament amb els edificis de les voreres, especialment entre les Drassanes i el Pla de la Boqueria.

Sigui com sigui, projectes d'aquesta magnitud foren deixats de banda aviat, si és que van ser considerats seriosament en algun moment. Les rotondes i les fonts monumentals es van esfumar sense deixar rastre. El nou abeurador a la sortida de la Porta Ferrissa, en concret, va ser incrustat en un mur de la casa nova de Masdeu enretirat respecte a la línia de la resta del carrer de la Portaferrissa i mirant a la façana principal del palau de la marquesa de Moja.⁴²

Tanmateix, el baró de Maldà comentava prou satisfet els progressos del passeig, amb la preparació de la nova plantació a la darrereria de 1778, la plantació de dues fileres d'oms a la segona quinzena de gener de 1779, pedrissos al juliol i cadires dos anys més tard:

Dia 28 de juliol de 1781. Se posaren de nou en la Rambla per lo passeig de las nits de estiu cadires ordinàries de palla sens pintar, fins a prop de 300 sota dels arbres, a un y altre costat de la Rambla afilerades o de renglera, per sèurer la gent, pagant la moneda de un quarto, y en la primera nit fou de franch. Estaba divertit lo paseig de la Rambla en la nit, per los anants y vinents de tota clase de personas, y per las que estaban asentadas en las tals cadiras, fent-hi sos rotllos en conversació des de las 8 de la nit fins a las 10 horas. Queda sols libre per lo paseig dels coches lo camí ample del mitg de la Rambla, y se rega de las aigües sobrants se emplean per los arbres. En Madrid, dihuen se estila lo de las cadiras en lo paseig del Prado.⁴³

Procurant seguir les directrius del comte de Ricla, el comte d'El Asalto, que el 1778 va ascendir des del càrrec de corregidor al de capità general, va mirar de mantenir una bona col·laboració amb el consistori municipal. De l'interès compartit per conferir a la Rambla una gran dignitat urbanística n'és testimoni l'ordenança especial de construcció en el passeig de 21 de març de 1780, formulada a propòsit dels nous frontis de les cases del carrer de Roca, però amb aplicació general.⁴⁴ A més de la cura especial sobre l'alçària de les cases, amb el màxim de 86 pams (17,95 m), la distribució de buits i plens a les façanes i la qualitat dels materials de construcció, aspectes encomanats a la

42. ARRANZ i FUGUET, *El palau Marc...*, p. 66. ARRANZ, *La Rambla de Barcelona...*, p. 60.

43. AHCB, Ms. A-201, *Calaix de Sastre*, p. 150-152, 169 i 217 (citació).

44. Document adreçat a l'intendent de Catalunya, baró de La Linde, publicat i comentat lleugerament per Pierre VILAR, «Démographie et urbanisme. Un moment critique dans la croissance de Barcelone: 1774-1787», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XIV (1970), p. 73-75. També en la versió catalana de l'article dins *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, p. 52-54.

El pla de les Comèdies amb la font del Vell. S'hi observa el canvi d'escala dels edificis: a l'esquerra, segons les regles del comte d'El Asalto; a la dreta, cases més antigues. Fotografia de Joan Martí, 1874. AFB

vigilància del mestre d'obres municipal, cal destacar l'intent de retallar les cantonades amb generosos xamfrans per facilitar el trànsit. Com adverteix el corregidor a l'intendent, la consegüent disminució del terreny cedit als particulars comportaria reduir la quantia dels censos corresponents als establiments emfitèutics ja atorgats:

Las esquinas de las casas que la formarán en qualquier de los extremos de las yslas deberán todas uniformarse con un gran derramo, que se prefixará por el encargado de la dirección, con el bien entendido que el menor terreno que por esto

gozase y ocupase el dueño, haia de tenerse en consideración para descontarsele proporcionalmente de la estimación del terreno establecido.

El millor intèrpret de les actituds de les institucions implicades i d'aquest episodi en concret, Manuel Arranz, considera que l'intent d'introduir xamfrans va ser una cessió del comte d'El Asalto al criteri de l'Ajuntament, que, al seu torn, es feia ressò dels problemes que les cantonades agudes o rectes en carrers estrets creaven a la circulació rodada. Però els propietaris havien de témer l'esguerro dels interiors de llurs cases amb la introducció d'aquesta figura urbanística, amb tant de futur a la Barcelona vuitcentista. El 15 de maig de 1781, el capità general n'eliminà l'exigència, acceptant molt de grat els arguments en contra del cèlebre dibuixant i pintor Manuel Tramulles.⁴⁵

En aquest moment, els tres primers grans casals aixecats en una Rambla que s'anava renovant (de fet, les úniques contribucions setcentistes a la tipologia del palau en el flamant passeig) havien quedat ja definits. Exemplifiquen tres tipus de resposta a l'estímul del pla de Zermeño, encara que seria excessiu de veure'ls com les etapes d'una gradual però ràpida acceptació del disseny i no com un fruit, principalment, de les peculiaritats, locals i socials, de cada cas. Treballat des d'abans del 1772, el projecte del virrei del Perú no va subjectar-se, com hem vist, a les indicacions del plànol oficial. En un tram no considerat a la reforma, a l'extrem inferior de la rambla dels Estudis, davant per davant de l'església de Betlem, la marquesa de Moja aconseguí a final de 1774 que, amb l'enderroc del tram de muralla corresponent i de la torre nord de la Porta Ferrissa, se li permetés l'avançament de la cantonada fins al nivell de l'alineació de Zermeño per als trams inferiors del passeig, accentuant l'escanyament d'aquell punt. És rellevant, tanmateix, que aquest segon palau encari la seva façana principal al carrer de la Porta Ferrissa i no a la Rambla. En canvi, el casal March de Reus, a la rambla de Santa Mònica, iniciat el 1775, se subjecta estrictament a la prescripció del plànol militar, que ja havia estat aplicada a la contigua fàbrica d'indianes de Josep Francesc Seguí.⁴⁶

Tant el Palau de la Virreina com el de Moja foren edificats damunt de parcel·les agregades, mentre que el de March de Reus en tingué prou amb l'extensa propietat de la família Codorniu, ocupada principalment per horta. Les expectatives urbanístiques promogueren en aquest cas i en d'altres, sobretot en el ja mencionat conjunt de les cases que abans donaven al carrer

45. ARRANZ i FUGUET, *El palau Marc...*, p. 80-81 i 183 (document). També: ARRANZ, *La Rambla de Barcelona...*, p. 63-64.

46. ARRANZ i FUGUET, *El palau Marc...*, p. 78. Sobre l'autoria i el context estètic i tècnic dels tres palaus: MANUEL ARRANZ, *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1991, especialment p. 25, 299-305 i 448-453.

El palau Moja durant la demolició de la tanca del jardí per construir-hi l'edifici baix que allotjaria un gran establiment comercial (1934). AFB

de Roca i al de la Riera del Pi (ara Cardenal Casañas) i que ara podien avançar fins a la Rambla, nombrosos moviments de propietat, amb aterratge de membres de la burgesia mercantil i industrial. Tanmateix, gairebé no hi hagué fusions de parcel·les, de manera que les cases que s'hi construïren no s'allunyaren de la tipologia més usual a la resta de la ciutat. Fins i tot, en alguns casos, calgué fragmentar més els solars per tal de compensar els que havien perdut immobles adossats a la cara externa de la muralla. És aquest el cas de l'esmentat Manuel Tramulles, retratista del marquès de La Mina, en pugna amb el doctor Martras, antic posseïdor de la torre nord del Portal de la Boqueria. Amb una persistència que deixa traslluir un tracte de favor, el pintor va aconseguir reduir i arraconar la nova concessió de solar a Martras i conformar l'immoble situat a la conflictiva sortida en angle tancat del carrer de la Riera del Pi, fent valer els drets de la seva muller sobre una casa adherida a la part de fora de la muralla més avall de la torre meridional. Un segle més tard, el 1883, aquesta casa seria objecte de la singular refeció orientalizant que encara podem apreciar, obra de l'eclèctic però brillant arquitecte Josep Vilaseca: la casa Bruno Cuadros.

Altrament, els palaus de la Virreina i de Moja havien deixat plantades sengles anomalies dins d'una alineació general de la Rambla que s'aniria consolidant al llarg del segle XIX segons el vell acord treballat per Zermeño. A la primera meitat del segle XX es va mirar de resoldre ambdós problemes. En

El pla de l'Os. En primer terme, a l'esquerra, la casa construïda sobre el solar aconseguit pel pintor Manuel Tramulles arran de l'enderroc del portal de la Boqueria. Oli d'Achille Battistuzzi, 1873. MUHBA

el cas del Palau de la Virreina, després que totes les cases veïnes avancessin segons la línia acordada el 1772, els noucentistes proposaren d'embolicar-lo amb una nova estructura arquitectònica glorificant en aparença l'estil barroc i en realitat destruint l'entorn històric i desvirtuant l'objecte central.⁴⁷ En el del palau de la marquesa de Moja, posseït aleshores pel tercer marquès de Comillas, perforant la planta baixa amb un porticat d'accés públic el 1934, a canvi de poder eliminar el jardí i fer-hi un gran local comercial.⁴⁸

L'obertura del carrer Nou de la Rambla

Francesc Carreras Candi va espigolar a les actes municipals les notícies que han estat repetidament invocades pels historiadors més moderns sobre diversos intents frustrats per obrir des de la Rambla o arranjar carrers al Raval anteriors a l'acció definitiva del comte d'El Asalto.⁴⁹ Durant els anys que van de les instruccions de 1771 fins a l'obertura del carrer Nou de la Rambla el 1785-1786, les iniciatives urbanístiques municipals foren assumides principalment pels successius síndics personers, un càrrec de durada anual, de maig a maig, i, a més, amb substitucions freqüents dins de cada exercici.⁵⁰ Malgrat això, mantenien una interpretació prou estable de llurs funcions de defensors del poble, acceptant d'exercir-les a l'ombra dels capitans generals i els corregidors al si d'un consistori municipal tendent a la inactivitat.

La crida del comte de Ricla el setembre de 1771 va tenir un ressò immediat en la petició d'un ciutadà notable, Felip de Riquer, marquès de Benavent, per urbanitzar uns horts de la seva propietat al Raval, que fou frenada pels regidors, que en aquell moment ja estaven prou atabalats amb l'amenaça que representava la liberalització dels permisos de construcció. Tanmateix, la demanda fou aprofitada pel síndic personer Josep Albert el 13 de desembre per repetir textualment la incitació del capità general.⁵¹ Igualment fracassà una altra iniciativa d'un grup de propietaris encapçalats per un altre aristòcrata, Josep Galceran de Pinós, marquès de Barberà, per obrir un carrer a l'altura del col·legi de Sant Bonaventura l'any 1777.⁵² Donada l'estructura del front occidental de la Rambla, els horts i les dependències menors dels convents oferien les oportunitats menys traumàtiques per obrir carrers cap a l'interior del Raval. En els dos casos esmentats, els particulars que portaven la iniciativa

47. Ricard GIRALT CASADESÚS, «Urbanización del Barrio Barroco de la Virreina», *La Construcción*, II, 11 (1-V-1917), p. 12-14.

48. «Obras de urbanización en Barcelona», *Barcelona Atracción*, 281 (1-XI-1934), p. 336-338.

49. CARRERAS CANDI, *La ciutat de Barcelona...*, p. 800-802.

50. Pere MOLAS RIBALTA, «Diputats i síndics a l'Ajuntament borbònic de Barcelona, 1760-1808», *Revista de Dret Històric Català*, 4 (2004), p. 15-17 i 23-27.

51. AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 54, f. 763.

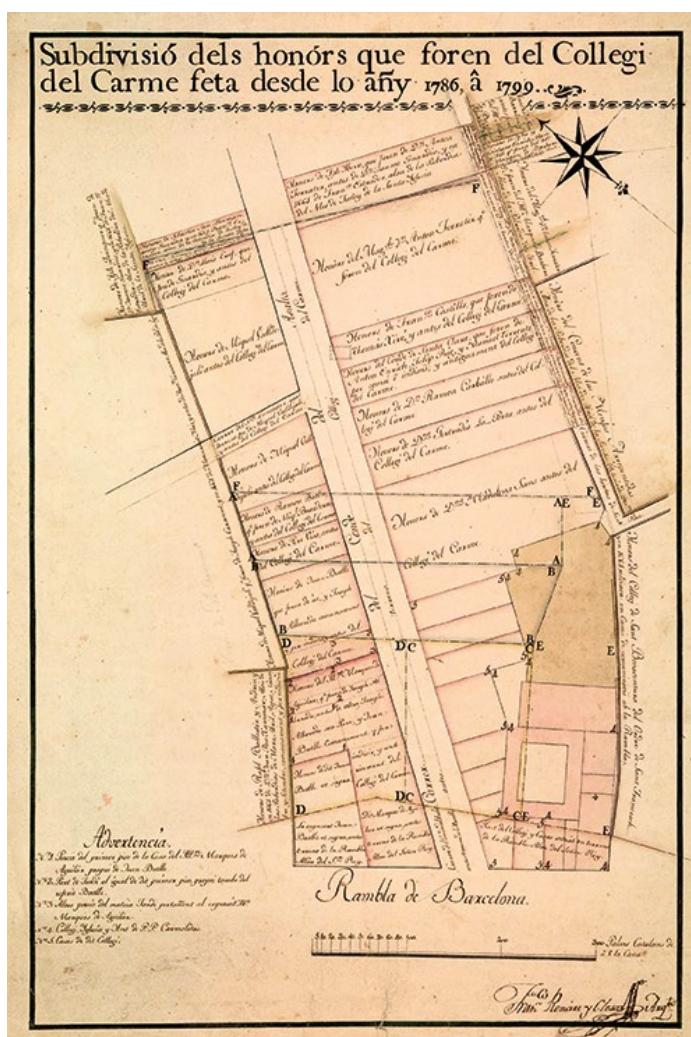
52. AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 60, f. 360.

estaven disposats a cedir les parts de llurs terrenys necessàries per a la formació dels carrers, imprescindible per a l'explotació immobiliària, però això requeria la cooperació de les comunitats eclesiàstiques afectades en el punt crucial d'arrencada de la nova via des del passeig, i aquestes institucions no sempre estaven gaire convençudes de si els beneficis que en podrien extreure compensarien l'alteració de llur economia i organització interna. Per això, la plena modernització d'aquest front occidental de la Rambla no va ser possible fins a la revolució liberal i la consegüent desamortització dels convents masculins a la dècada de 1830.

Mentre que les iniciatives d'obertura de carrers es concentraven a les hortes de Sant Pau i de Santa Madrona indicades per Riça, és a dir, a la part menys urbanitzada del Raval, la responsabilitat immediata de l'Ajuntament en el districte era el manteniment i la millora de les infraestructures viàries existents, les quals es concentraven més amunt del carrer de Sant Pau. El 28 d'abril de 1779, el síndic personer de torn, Josep Saurí, llançà, amb efectes incerts, un pla sobre les travessies d'aquesta part central per tal de donar «el ámbito y dirección conveniente para el buen aspecto a todas las que desde la de Robador hasta la muralla traviezan la de San Pablo acia la del Hospital».⁵³

En tots aquests intents, com en l'obertura del carrer del Comte d'El Asalto o Nou de la Rambla i en les disposicions per a l'arranjament de les travessies menors en sentit mar-muntanya amb què l'Ajuntament acompanyà l'aprovació de l'engegada del projecte del capità general el 27 d'abril de 1785, s'imposava l'ortogonalitat, però també el respecte de les orientacions més consolidades dels carrers i camins. La crida del comte de Riça contenia, en efecte, la instrucció de formar «todos los edificios con una perfecta regularidad, assí en latitud como en longitud», predisposant a la quadratura de la trama viària, i també la de formar «plano de las calles y casas que allí puedan hacerse rectamente hasta la muralla», però aquesta era una indicació un pèl ambigua. Aplicada al terreny de les hortes de Sant Pau i de Santa Madrona, és a dir, als camps situats a banda i banda del carrer de Trentaclaus, la instrucció suggeria reproduir, millorada, la direcció general d'aquest carrer i del de Sant Pau; és a dir, traçar una línia obliqua respecte al nou curs de la Rambla. I efectivament, l'obertura del carrer Nou de la Rambla entre les dues vies transversals preexistents respongué a aquesta idea, enfortida al llarg dels lustres següents per l'obertura, finalment, del carrer del Marquès de Barberà, a l'interior del Raval sense connectar encara amb la Rambla, i de les travessies de Guàrdia i de Lancaster. En canvi, les preexistències entre els carrers de Sant Pau i de l'Hospital condicionaren la rectificació de camins i l'obertura de travessies

53. AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 62, f. 160.

Creació de parcel·les edificables avançant la línia de la Rambla d'acord amb el projecte de Zermeño i a l'antic solar del col·legi de Sant Àngel Màrtir, de l'ordre del Carme, arran de l'obertura del carrer Nou. Plànol de Francesc Renart i Closes, 1799. AHCB

en aquesta àrea seguint una direcció un pèl diferent i més ajustada al sentit principal de la Rambla.⁵⁴

Sobre el llançament del carrer Nou, amb l'espai públic enllestit a finals de l'any 1788, és oportú aquí recordar fins a quin punt els interessos dels propietaris particulars en determinaren el procés i el resultat.

54. CARRERAS CANDI, *La ciutat de Barcelona...*, p. 802-803.

En primer lloc, la iniciativa del comte d'El Asalto va aprofitar que el col·legi de Sant Àngel Màrtir, situat al fons de l'angle entrant de la corba que descrivia l'antiga Rambla entre aquesta propietat dels carmelitans i l'horta dels caputxins, era l'immoble més afavorit per la línia establerta per Zermeño. En efecte, entre el carrer de Sant Pau i el de Trentaclaus, cap altre obtenia un guany de superfície tan ampli, ni tan sols l'adjacent col·legi dels franciscans de Sant Bonaventura, temptats pel marquès de Barberà, que proposava d'obrir-hi una altra travessia. Això permetia presentar aquest increment com una compensació més que suficient a canvi del terreny necessari per a obrir el carrer, «estrechándose así casi por la mitad dicho col·legio, por romperle onze celdas, refitorio, cozina, horno, bodega y cisterna», segons detallaven els frares. En el regateig amb l'enginyer encarregat del projecte, Clemente de Haedo y Espina, posterior al decret del comte d'El Asalto de 18 de setembre de 1784 concedint l'avançament, els frares asseguraven que aquest augment a la part de les façanes del col·legi i de l'església, més amunt del nou carrer, sols podria ser aprofitat per donar-hi accés, sense edificar. Gràcies a aquest argument, aconseguiren que aquells pams de terreny els fossin traspasats gratuïtament amb l'informe favorable dels arquitectes del rei i del municipi, Joan Soler i Faneca i Pau Mas, respectivament.⁵⁵

L'extensa part posterior de l'horta permeté formar almenys deu parcel·les que foren cedides en establiment a diversos particulars per aixecar cases amb façana al carrer Nou, segons la parella de plànols de l'arquitecte Narcís Serra que presenta amb tot detall la situació del conjunt el dia 29 de juny de 1786, quan començaven els enderrocs, i el 25 de juliol de l'any següent, quan ja estaven fets els contractes emfitèutics mencionats.⁵⁶ El plànol anàleg de Francesc Renart i Closes permet de seguir el procés de parcel·lació fins al 1799, i mostra que justament la parcel·la obtinguda gratuïtament fou aprofitada per refer el convent, amb una nova nau de l'església, i afegir-hi dues casetes, més amunt del nou carrer, i el traspàs a particulars, més avall.⁵⁷ Cal tenir present, a més, que tot i la longitud i transcendència prevista per al carrer, la seva amplada era ben moderada. Segons el capità general arribava a les 12 vares, equivalents a uns 10 m que Cerdà corregiria a la baixa en el seu catàleg de carrers de Barcelona: 9,20 m d'amplada per 560 m de longitud.⁵⁸

No van ser aquests els únics incentius, ni els més transcendents. En efecte, el comte d'El Asalto va concedir als particulars disposats a adquirir i

55. ACA, *Manual general del Reial Patrimoni de Catalunya*, 99, f. 123r-144v.

56. AHCB, R. 5387. LÓPEZ GUALLAR, «Els plànols d'alineació...», p. 88-89.

57. AHCB, R. 3859.

58. AHCB, 1D-III: *Político: Real y Decretos*, 51 (1785), f. 75. Ildefons CERDÀ, *Teoría general de la urbanización*, Madrid, Imprenta Española, 1867, vol. II, p. 20.

Les hortes de Sant Bertran, les restes de la muralla i, darrere mateix, les cases de l'extrem del carrer Nou de la Rambla. Fotografia d'August Brauneck, 1860. RB

edificar els solars formats al llarg del nou carrer fins a la muralla unes exempcions contràries a les normes que ell mateix havia implantat a la Rambla el 1780 i, fins i tot, a algunes constitucions antigues fins aleshores intocables. En efecte, se'ls va concedir aixecar les cases fins als 90 pams, és a dir, a la ratlla dels 19 m, enfront dels menys de 18 m fixats en aquella ordenança especial per a una via notablement més ampla. Amb aquesta alçària, les darreres cases del carrer sobresortien per damunt de les muralles, mentre que les primeres, adjacents al convent de les penedides, no respectaven una altra servitud consignada a les Constitucions de Santacília, la que prohibia l'accés visual dels veïns a l'interior de les clausures.⁵⁹

Convé puntualitzar que, coetàniament, les monges caputxines del carrer del Carme –potser perquè era una comunitat amb més poder que les pobres penedides– veien respectat formalment el dret a la intimitat monàstica el 1785 en la construcció de la gran nau fabril a tres alçàries d'Erasmus de Gònima al llarg del carrer de la Riera Alta, amb un pis superior cec per evitar la interferència visual, i el 1787 amb el projecte –no executat malgrat haver obtingut el permís municipal– per a un barri de noranta casetes davant de l'altre

59. Joaquim SABATÉ BEL, *El proyecto de la calle sin nombre: los reglamentos urbanos de la edificación*, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya (tesi doctoral), 1986, p. 434.

front del convent, al carrer del Peu de la Creu, en una propietat del cavaller Pelegrí de Bastero, qui es comprometé a sufragar l'aixecament del mur posterior del convent amb idèntica finalitat.⁶⁰ Però les caputxines no van poder evitar tots els trasbalsos, perquè era un fet la desaparició del tranquil paisatge d'hortes i la immersió del convent en l'ambient agitat i humanament dens creat per les grans manufactures d'indianes.

És possible que el munt de cessions controvertibles assumides pel voluntariós comte d'El Asalto per activar la urbanització del Raval el dissuadís d'intervenir més, tan directament, en la programació i l'execució d'obres tendents a incrementar l'hàbitat obrint carrers. Quan hi van tornar altres capitans generals, ho van fer arrossegats per la necessitat de donar feina als aturats per les crisis mercantils i evitar els conflictes d'ordre públic. La substitució del règim corporatiu per la llibertat de contractació, vista com l'instrument idoni per fer progressar la civilització industrial, havia deixat els treballadors de les fàbriques en la intempèrie, exposats a la fam. I els caps militars de la localitat hagueren d'acceptar que llur missió, almenys en part, havia d'anar orientada a pal·liar els terribles efectes socials de les dràstiques decisions adoptades pels empresaris industrials a la vista dels vaivens dels mercats o, simplement, de la impossibilitat d'accedir-hi en cas de guerra i bloqueig dels ports. Aquells generals, al capdavant de juntes mixtes amb forta representació dels agents econòmics locals, emprengueren amb quadrilles d'obrers desvagats obres d'embelliment als afores –Lancaster amb el passeig de l'Esplanada el 1797 o Campo Sagrado amb el passeig de Gràcia el 1824– que no implicaven la construcció de cases ni negociacions tan dures amb els inversors immobiliaris en un territori com el Raval, que havia esdevingut l'escenari principal de l'activitat fabril barcelonina.⁶¹

Crítiques de Francesc Canals el 1786

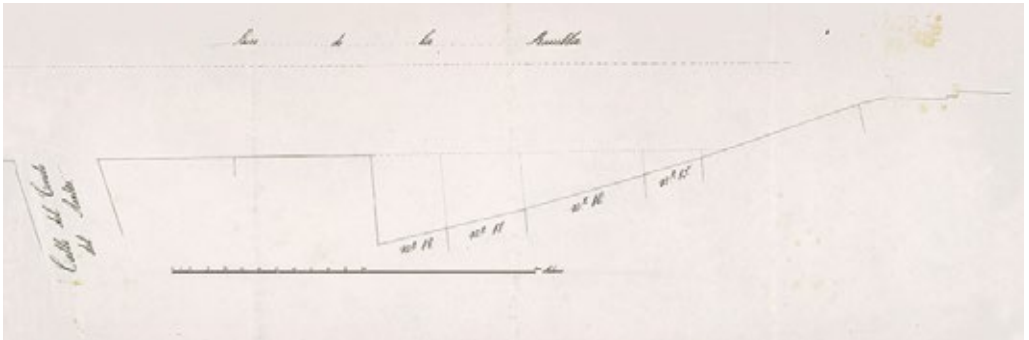
El dia 4 de maig de 1786, l'ex síndic personer Francesc Canals va presentar a l'Ajuntament una protesta pels perjudicis que patia com a propietari d'un immoble situat a la Rambla, una vintena de metres més avall del col·legi de Sant Àngel Màrtir, on aleshores es tractava d'obrir el carrer Nou. Invocava la seva experiència municipal i la condició de «comisario real por el Ministerio de Estado». Efectivament, consta que el 1781 dirigia l'obra de la nova carretera cap a França per Badalona i Mataró, una important comanda de la Corona.⁶²

60. LÓPEZ GUALLAR i GRAU, «Barcelona entre el urbanismo barroco...», p. 39-40.

61. Jaume ARTIGAS i Francesc MAS, *El model de casa fàbrica als inicis de la industrialització*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2019, plànols p. 254 i 384.

62. «Dia 26 de febrer de 1781 [...] per ordre del rey se fa la carretera nova de la marina, fins a Fransa, havent-se tiradas líneas des de lo pont dels Àngels, des de el qual camí tira dret a Badalona, donant-se-li

A més de demanar la suspensió de l'obra, Canals aprofitava «las facultades que [...] se conceden a los vezinos para proponer quanto conciban útil a la causa pública» per criticar el conjunt de l'operació, proposar esmenes al disseny de les dues vies connectades i afirmar els principis liberals com a mecanisme per fer possible el relleu de la ciutat.⁶³

Esquema de les línies de façana de les cases de la Rambla situades més avall de l'embotadora del carrer Nou. La número 86 és la de Francesc Canals. AHCB

Observant «que inmediato a mi casa en la calle de la Rambla de esta Ciudad se abre una grande excavación que puede ocasionarme grave perjuizio», Canals s'havia adreçat al contractista a càrrec de l'obra, el paleta Josep Liberós, que li va comunicar que actuava sota les ordres de l'enginyer militar Clemente Espina i que el mestre d'obres municipal, Pau Mas, era qui «la havia trazado sobre el terreno para la variación de la alcantarilla que allí hay». Antoni de Borràs, regidor comissionat de la secció d'obres de l'Ajuntament, li va dir que no en sabia res, mentre que, «en medio de esta obscuridad de noticias», els treballs avançaven a ritme ràpid, s'apropaven a la casa de l'afectat i en podien obstaculitzar l'accés. Aparentment, les obres eren impulsades pels frares carmelitans o per Josep Albareda i Joan Baptista Batlle, adquiridors dels dos primers solars formats al costat inferior del carrer Nou fins a la línia marcada per Zermeño per a la Rambla en aquell indret, «sin que haya precedido el menor aviso ni recado de atención, como era regular, antes de pasar a molestar ni hazer daño a los vezinos». Si en aquells solars es construïssin cases amb un front tan avançat, Canals trobava que «mi casa quedaría arrinconada,

amplitud per quatre coches de frente, sent lo director dels Camins lo Sr. Dn. Francisco Canals» (AHCB, Ms. A-201, AMAT, *Calaix de Sastre*, p. 207).

63. BUB (Biblioteca de la Universitat de Barcelona), ms. 753, f. 483-486. Publicat com a apèndix dins Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «L'urbanisme de la Il·lustració a Barcelona: el memorial de Francesc Canals (4 de maig de 1786)», *Pedralbes*, 5 (1985), p. 73-79. El comentari que segueix és una síntesi actualitzada d'aquell article.

y reducida en su frontis la vista de la calle», i afirmava que ni l'enginyer militar ni cap altre agent tenien la facultat de trencar «los vínculos de las constituciones patrias», és a dir, les Constitucions de Santacília que regulaven les relacions entre veïns.

Considerant que «el tal plan y proyecto no se ha consultado con los propietarios de casas, como principales interesados, para hazerse cargo, en uso de su derecho, de las ventajas o desventajas que les podía reportar», Canals exigeix la implantació del principi d'informació pública prèvia, encara que es tractés d'un projecte de millora per a la col·lectivitat, perquè «su aprobación sería, en caso de haverla, con cláusula de sin perjuicio de tercero». No cal insistir en la importància d'aquest requisit en la tramitació dels plans urbanístics dins el context liberal que quedaria instaurat arran de les revolucions del segle XIX, sense oblidar que té arrels en el dret local. De fet, es pot entendre com una adaptació de la llei antiga a les circumstàncies derivades de la confiança dels governs "il·lustrats" en els grans projectes concebuts des de l'arquitectura com a instruments per configurar les ciutats. Tot s'ha de dir: aquesta confiança va ser percebuda, almenys a Barcelona, sovint més com una amenaça que com una font de satisfaccions.

L'accés al plànol que li fou presentat com a normatiu i la capacitat de llegir-lo van permetre a Canals observar discrepàncies entre el paper i l'obra en curs i que el document en si no portava «aprobación alguna», amb l'afegit que «ni reconocí en él regularidad ni disposición científica planimétrica». Tot i que aparentment està parlant del plànol de l'enginyer militar Clemente de Haedo y Espina per a l'obertura del carrer del Comte d'El Asalto, l'objecte real de la impugnació és el plànol de Pedro Martín Zermeño, vigent des de 1772 i amb tota probabilitat ben conegut pel mateix Canals. El memorial ha de ser considerat, doncs, un intent de reobrir el debat sobre el redreçament de la Rambla a la vista de les obres efectuades al llarg de quinze anys. Que el pla militar causant de tot l'enrenou no havia estat acordat amb tots els ciutadans interessats és una afirmació implícita del document.

L'avaluació estètica no és gaire profunda, perquè la discrepància de Canals no versa sobre la reforma en termes estilístics, sinó sobre els detalls de l'aplicació, que delaten el pes negatiu de la manca d'una inversió pública suficient:

Reconócese en las obras que se ejecutan y van a executarse en la Rambla que no hay tal ornato ni beneficio público, sino una a mi parecer notoria deformidad en todas partes, distantes de las reglas del paralelismo, del arte, buen gusto y decoro de esta ciudad, que tiene la más bella proporción para hermosearse cómodamente y competir con las mejores de España con utilidad de todos los habitantes y daño de ninguno.

De fet, l'exsíndic està reprenent, actualitzades, les crítiques llançades el 1772 per l'Ajuntament contra el plànol de Zermeño a causa de la reducció de la capacitat de la Rambla inclosa com a mecanisme executiu. La defensa a ultrança de la seva amplada, amb independència de les desigualtats blasmades pels enginyers militars, reflecteix la consciència que els agents vinculats al govern municipal tenien de les dificultats a l'hora de generar nous espais públics i la lògica estima dels heretats:

Que el ocupar y angostar assí la calle causaría sumo perjuizio a la causa pública no es menester encarecerlo a la vigilancia y superior comprehensión de V. S. [l'Ajuntament], pues se haze evidente al hombre menos sensato, siendo como es la calle de la Rambla la más espaciosa y concurrida, y paseo de coches y gentes, que no caben en ella en los días de fiesta.

A la façana oriental de la Rambla, Canals critica essencialment dos punts: la cantonada del palau de la marquesa de Moja, que estreny el passeig a l'altura de la prominent església de Betlem, i la casa de Manuel Tramulles, al Pla de la Boqueria. Vist que accepta en general la línia de Zermeño per a les noves cases entre els carrers de la Portaferrixa i de la Boqueria, la disconformitat amb l'alineació de la casa del pintor no ha d'estar relacionada amb el front que mira a la Rambla, sinó amb la seva situació a la sortida del carrer de la Riera del Pi, un aspecte conflictiu apuntat en un altre passatge del memorial: «La estrechez y rebuelta de la embocadura de la del Pino, que será origen de muchas desgracias». Com hem vist, el 1780 aquest problema circulatori havia estat la motivació directa del frustrat intent d'introduir xamfrans a totes les cantonades del passeig.

A la façana occidental, denuncia la consolidació de la línia avançada que tenia la caseta de l'adroguer Francesc Fals, a l'entrada del carrer de l'Hospital, compartida ara amb la del seu veí d'aquest carrer, Francesc Renart i Closes, i situada davant per davant de la de Tramulles. Critica, naturalment, les noves d'Albareda i Batlle a «la entrada de la calle Nueva y sus esquinas, la una aguda y la otra obtusa», i la concessió especial al Teatre, amb el nou arc sobre el carrer de Trentaclus, que declara contradictòria amb l'ordre d'eliminar els de les antigues portes de la muralla, a Escudellers, Boqueria, Portaferrixa i Santa Anna. Una menció especialment negativa –i molt significativa per la identitat dels constructors i del propietari últim– és dedicada a «la estrechez y línea del almacén o tinglado que se construye muy a lo tosco junto al combento de padres agustinos descalzos», és a dir, el que «se construye junto a Santa Mónica, sea del rey o de particular», com diu amb cautela en un altre moment. Aquesta construcció indigna del lloc estava relacionada amb l'operació de les Drassanes.

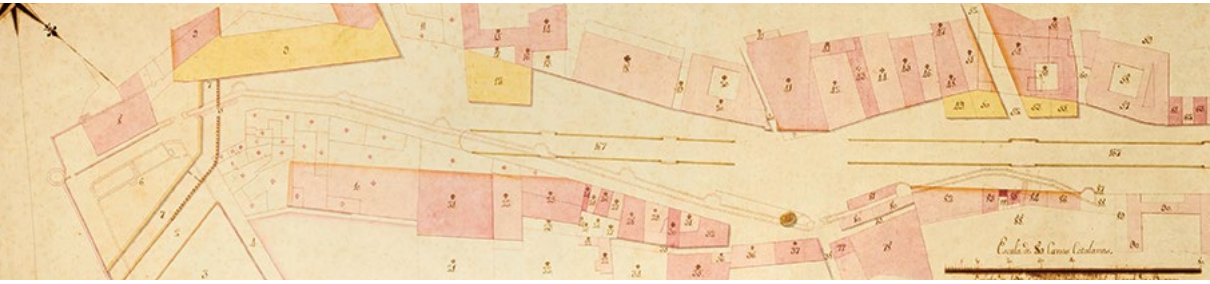
Canals proposa demolir tot allò que s'aparta de la línia de Zermeño a la façana oriental i tot el que abandona la línia antiga a l'occidental, traient l'import per a les indemnitzacions necessàries per esmenar els passos en fals de la formació i venda o establiment de solars a l'entorn del Pla de Palau i la Barceloneta. El context de creixement que dinamitza aquest marge portuari, amb noves privatitzacions en profit de la Hisenda Reial, hauria de servir, segons ell, per finançar l'obra pública justificada per la mateixa bonança econòmica:

El dinero que se habría de menester para ocurrir al pago de las porciones de terreno y casas que se deberían despejar podría facilitarse del producto de los predios y sitios de casas, huertos y almacenes que se establecen y establecerán a los mejores postores en el terreno y arenales de fuera la Puerta del Mar de esta ciudad, suplicando al rey la gracia y concessión de estos valores para invertirlos a los enunciados y otros magníficos objetos que en los fastos nacionales de esta ciudad de Barcelona y en brillante obsequio de las nobles artes serían vivos testimonios y eternos monumentos de la Real Beneficencia de Su Magestad, que Dios guarde.

El mencionat plànol de Renart mostra que el 1807 cap dels enderrocs demanats havia estat dut a terme, però també que Canals no hi hauria trobat nous motius de denúncia. Entre les causes de la desacceleració de la transformació de la Rambla és obvi recordar el seguit de guerres ocasionades per la Revolució Francesa, sense oblidar la resistència dels convents i els col·legis. Altrament, si és que hi havia alguna possibilitat que l'ambició urbanística de la part final del memorial fos atesa pel consistori municipal, la liquidaren l'encongiment dels regidors i aquesta crisi final del Segle de la Il·lustració. No obstant això, els seus suggeriments anuncien programes urbanitzadors plantejats després del triomf de la revolució liberal.

Propostes per al llançament del Raval

El disseny alternatiu de Canals per a la rambla dels Caputxins traeix, certament, un interès personal directe com a veí del lloc. A més del retorn de les cases de l'embocadura del carrer Nou a l'alineació antiga, això és, el manteniment del traçat còncav de la filera de cases compreses entre el Teatre i Sant Bonaventura, Canals proposa reproduir la mateixa concavitat, simètricament, a la banda de la ciutat vella, i el disseny d'aquest eixamplament puntual de la Rambla com una placa de figura hexagonal centrada per una font amb cascada monumental i abeuradors, que esdevindria la culminació del passeig, molt més que les cruïlles de la Boqueria i del Teatre. L'obtenció del terreny dels caputxins necessari per a la meitat de la plaça es faria mitjançant una indemnització a un preu corregit a l'alça en virtut de les expectatives dipositades en la nova centralitat urbana de la Rambla. L'import obtingut podria

Estat de les noves construccions a la part inferior de la Rambla, denunciat per Francesc Canals, segons el plànol de Francesc Renart i Closes, 1807. ACB

ser emprat pels frares per adquirir a un preu molt inferior solars a la banda del carrer del Vidre.

La coincidència en aquell punt d'immobles eclesiàstics a les dues bandes de la Rambla, caputxins, carmelitans i franciscans, amb dependències menors i horts, considerada per Canals, va estimular també la imaginació dels revolucionaris del Trienni Constitucional, disposats a desamortitzar els convents, enderrocar-los i substituir-los per peces urbanes carregades de simbolisme laic. La vasta propietat dels caputxins esdevingué el centre del projecte urbanístic que a mitjan segle XIX acabaria quallant en la plaça Reial. Tanmateix, les primeres idees, exposades a la premsa l'any 1820, repetien la idea d'una plaça simètrica travessada per la Rambla, batejada com a plaça de les Corts, després plaça dels Herois Espanyols. Per a aquest projecte, es comptava d'entrada amb el solar que deixaria el convent dels caputxins, que seria efectivament enderrocat el 1823, mentre que per a formar la contrapartida a l'altre costat de la Rambla caldria agafar els terrenys de Sant Bonaventura i part dels de Sant Àngel. A més d'aquestes adquisicions, que se suposa que cediria gratuïtament l'Estat com a beneficiari de les desamortitzacions, caldria indemnitzar els propietaris de les cases modernes d'Albareda i Batlle, que eren qualificades de poc valor. El 1822, una comissió de tres regidors municipals, entre els quals hi havia Francesc Renart i Arús, arquitecte i nebot de l'autor dels mencionats plànols sobre l'estat de la Rambla el 1772 i el 1807, desenvolupà un disseny de plaça rectangular i porticada, i s'especulà de traslladar-hi la seu de l'Ajuntament.⁶⁴

Aquest trasllat institucional, que hauria reforçat la centralitat de la Rambla, previsiblement hauria tingut efectes molt desfavorables al voltant de

64. CARRERAS CANDI, *La ciutat de Barcelona...*, p. 843. César MARTINELL, «La Plaza Real. Su prehistoria accidentada», *Destino*, 1178 (5-III-1960). Ignasi DE SOLÀ-MORALES i Arantza LÓPEZ DE GUEREÑA, *La plaça Reial de Barcelona*, Barcelona, ETSAB, 1982. Joan MOLET, «Espais urbans i ideologia: el cas de la Plaça Reial de Barcelona (1822-1848)», *Acta d'Art Modern*, 4-5 (2016-2017), p. 151-161.

la plaça de Sant Jaume, sobretot tenint en compte la poc justificada confiança dels arquitectes acadèmics en l'adequació universal de l'estil que conreaven rutinàriament i llur tendència a emascarar, desfigurar o esborrar els fruits de l'art medieval. La decisió final d'obrir una comunicació directa des de la Rambla fins a la plaça de Sant Jaume i d'ampliar aquesta plaça com a centre polític de la ciutat –plaça de la Constitució– fou menys lesiva, a pesar de comportar l'enderroc parcial de la Casa de la Ciutat i l'afegit d'una façana al gust modern. A més, l'aprofitament de la línia de menor resistència per obrir el carrer de Ferran el 1824 –primer el solar dels caputxins, més endavant la plaça de la Trinitat– coincidia *grosso modo* amb l'alineació dels carrers Nou i de Barberà i confirmava que la direcció de la Rambla no seria pas la guia per a les successives reformes interiors. La plaça Reial concretada el 1848 per Francesc Daniel i Molina, excel·lentment connectada tant amb la Rambla com amb el carrer de Ferran, segueix l'ordre ortogonal d'aquest darrer i no el del passeig. Sols s'hi ajustà la plaça de Sant Josep, recinte per al mercat de la Boqueria. Però, com deia Manuel Arranz sobre l'urbanisme d'aquesta època a propòsit de l'entorn de la Rambla, «un abisme separa l'ampul·lositat i ambició dels discursos i la mesquinesa dels resultats tangibles».⁶⁵

La segona idea exposada per Canals, sense cap futur, era precisament la variació del rumb del carrer del Comte d'El Asalto des de la plaça hexagonal, per fer-lo estrictament perpendicular a la línia de Zermeno i confluïr amb el carrer de Sant Pau al costat del vell monestir benedictí, ja ben a prop de la Muralla de Terra. Pot ser que aquesta confluència trobada fos un simple efecte de la intenció d'ordenar les noves vies urbanes d'acord amb la directriu de la Rambla, però el resultat hauria estat continuar l'estructura viària del Raval en triangles determinada des de final de l'Edat Mitjana per les posicions de les portes de la Rambla i les de tancament del Raval. La difluència dels carrers de Bonsuccés i dels Tallers i dels carrers de Sant Pau i l'Hospital des de la Rambla, compensades antigament per la unió dels carrers de l'Hospital i del Carme al Pedró, hauria obtingut amb la proposta de Canals un nou complement.

El poblament del Raval és l'objectiu de la tercera proposició de Canals, prou clara pel que fa al concepte però difícil de posar damunt del plànol de la ciutat:

Se podría alinear una calle frente de la [casa] de March de a 14 varas de ancho acia la Puerta de Sta. Madrona, siguiendo línea paralela con la Muralla de Tierra, dejando desde ésta a las casas unas 30 varas lo que menos para sus jardines, atravesando la calleja de Trentaclus, la calle de Sn. Pablo por la huerta de Simón,

65. ARRANZ, *La Rambla de Barcelona...*, p. 81-86. La citació, a p. 84.

Esquema de les propostes de Canals per a la Rambla i el Raval. En traç discontinu, la línia del carrer Nou. Elaboració pròpia

calle del Padró enfilando por la de la Cadena, y continuando paralelamente con la misma Muralla hasta unir con la calle dels Tallers.

La referència a l'aprofitament de la línia del carrer de la Cadena com a eix de la primera via principal en direcció mar-muntanya i en una posició central dins del districte és molt suggestiva a la llum de la història posterior. En efecte, la tercera via de reforma projectada per Cerdà el 1859 com a prolongació del carrer de Muntaner fins al semibaluard de Santa Madrona trepitjava justament aquell vell traçat, com ho faria el projecte d'Àngel Josep Baixeras el 1880. Com a resultat llunyà d'aquestes previsions vuitcentistes i de les conseqüents afectacions d'immobles, la meitat conservada de les dues fileres de cases del carrer de la Cadena constitueix actualment la cara oriental de la

rambla del Raval, inaugurada l'any 2000. Ara bé, l'al·lusió a aquest carrer podria ser simplement l'efecte de la confusió amb una altra travessia més propera a la Muralla de Terra: el carrer de les Carretes.

En qualsevol cas, la indicació d'una línia paral·lela a la Muralla de Terra a la distància de 25 m d'aquesta muralla en el document de Canals dibuixa més aviat una ronda interior que recolliria tots els recorreguts principals de la zona: Trentaclaus, Nou de la Rambla, Sant Pau, Sant Antoni Abat i Tallers. Amb una longitud calculada de 2,5 km, que podria donar lloc a més de 1.200 cases, aquesta "calle maior" curvilínia tindria, tanmateix, una amplada molt discreta. Els seus 11,70 m previstos palesen els límits que la combinació entre migradesa de les institucions públiques i respecte escrupolós dels drets a la propietat individual posava a la imaginació dels projectistes liberals.

Les inequívokes indicacions de Canals sobre la manera de posar en marxa aquesta ampliació de l'hàbitat al Raval recorden la crida inicial del comte de Ricla. Un cop establerta l'alineació de la via per l'Ajuntament, la iniciativa passaria, en primer lloc, als propietaris del sòl, beneficiats per l'augment de preus generat per l'operació:

Practicada la alineación de esta calle maior, y puestas las miras según dictare la más prudente economía, se invitaría a los dueños de las tierras a enriquecerse con el multiplicado aprecio que dará el concepto público a los terrenos desde luego que trasluzca esta benéfica providencia.

En coherència amb l'argument central del memorial, inseparable de la seva motivació personal, el llançament del projecte no podria fer-se mitjançant coercions sobre cap propietari, per més que l'operació n'impliqués un gran nombre i que fos previsible que apareguessin inversors immobiliaris interessats a comprar solars i adaptar-se al disseny urbanístic:

Cada interesado por su propio negocio edificará o enagenerá el terreno. Y si alguna porción cayese en el claro de la calle alienada [sic] cuyo dueño en manera alguna quiera enagenerarlo, se le dejará a su voluntad, dando passo provisionalmente por las callejas que conducen entre las huertas.

Si a la Rambla, un projecte clarament formalitzat, amb interès públic directe, inversions estatals i compensacions als particulars afectats, la reforma es movia amb una gran lentitud, no costa gaire d'imaginar què hauria passat amb aquesta ronda interior del Raval si la idea de Canals hagués estat aprovada. Tanmateix, l'ex síndic personer, impregnat d'un optimisme liberal fill de la Il·lustració, confiava en la racionalitat de tots els agents com a desllorigador:

Pero no es crehible que nadie contra su proprio interés embaraze con este u otros semejantes infundados pretextos la execución de un proyecto tan beneficioso a la causa pública. Al contrario, nos debemos lisongear que todos procurarán despejar el terreno contribuyendo a porfía y a proporción a los que más les ocupe la longitud y latitud de la misma calle, concambiando y comprándose recíprocamente las pequeñas porciones que conduzcan para quadricular el sitio de cada casa, y a este effecto por el Magistrado se estimulará con expresiones de honor y gratitud a los vezinos que más se esmeren en realizar este [*sic*] tan universalmente interesante como facilísima empresa.

De l'optimisme liberal a la prosaica realitat

El jove jurista Francisco de Zamora, probablement l'enviat del Govern central que més fama de funcionari il·lustrat ha deixat entre els estudiosos del segle XVIII català, va començar a exercir com a alcalde del crim de l'Audiència de Catalunya el 1783 o el 1784, amb el càrrec annexat d'alcalde del "quartel" o districte del Raval, al capdavant dels alcaldes dels vuit barris elegits anualment entre els veïns. Segons les versions que va deixar plasmades en l'advertència inicial del *Diario de los viajes hechos en Cataluña* i en la correspondència amb el ministre Floridablanca, una part important de les seves activitats al Principat foren fruit d'iniciatives personals, no sempre retribuïdes oficialment.⁶⁶ En una recapitulació del seu breu exercici escrita arran de l'ascens a la categoria d'oïdor de l'Audiència el 1787, Zamora va pronosticar un futur falaguer per al Raval. Segons deia, les mesures ideades per ell mateix i assumides pel seu superior a Madrid, a qui adreçava la carta de justificació, «cada día le hacen prosperar en tanto grado que empieza a ser el pedazo más hermoso de esta población».⁶⁷

És evident que la pressió urbanitzadora anava en augment amb l'engegada de la reforma de la Rambla vers 1780, però el caràcter que aniria assumint el Raval poc tindria a veure amb el vaticini de Zamora. De fet, la seva mateixa intervenció personal en l'urbanisme del districte propiciaria una evolució negativa.

A la dècada de 1780, el Raval va esdevenir l'emplaçament favorit per a la indústria cotonera, fins aleshores instal·lada principalment a l'altra punta

66. Francisco de ZAMORA, *Diario de los Viajes hechos en Cataluña* (edició a cura de Ramon Boixareu), Barcelona, Curial, 1973, p. 29-30. «Cartes al comte de Floridablanca, 20-IV-1787 i 30-XII-1789», editades per Júlia BENAVENT, *La urbanització del Raval de Barcelona a final del segle XVIII. Clavegueram, empedrats i societat. Edició de documents inèdits de Francisco de Zamora a la Real Biblioteca*, Barcelona, Fundació Agbar, 2015, p. 61-62 i 142-143, respectivament. Segons el primer escrit, començà a exercir com a alcalde del crim el 1784. Segons la primera de les dues cartes, el 1783.

67. Carta al comte de Floridablanca, 20-IV-1787, dins BENAVENT, *La urbanització del Raval...*, p. 62.

de la ciutat, al barri de Sant Pere, en un procés poc controlat que la incorporació de la màquina de vapor aniria consolidant al llarg de la primera meitat del segle XIX.⁶⁸ Paral·lelament, el pes poblacional del Raval dins la Barcelona emmurallada es duplicava, des del 16 % el 1770-1780 fins al 32,9 % el 1832, i el districte va passar de ser la part de la ciutat menys densa a enregistrar els índexs de poblament més elevats. L'hàbitat insalubre associat a l'eclosió industrial i a l'especulació immobiliària que havia de denunciar poques dècades després Ildefons Cerdà fou implantat aprofitant els buits de les ordenances municipals de construcció i a la vista de cessions com les aprovades pel comte d'El Asalto en la promoció de la Rambla i, sobretot, del carrer que va ser batejat amb el seu nom.⁶⁹

No calgué esperar gaire per veure com la migrada resposta dels agents públics al dinamisme dictat pels fabricants i els inversors immobiliaris havia d'estimular la "constància entomològica" dels barcelonins en la formació de la seva ciutat, més enllà de consolidar la inferioritat del Raval dins del recinte emmurallat. Per constatar-ho, n'hi ha prou de recordar un parell d'episodis de la segona meitat de la dècada de 1780, un de referit a l'Administració municipal i l'altre a la gestió de l'esmentat cèlebre alcalde del districte.

El 1785, en l'ambient d'efervescència creat per l'aprovació municipal del pla del comte d'El Asalto per al carrer Nou de la Rambla i arran d'una concessió de permís per construir en un carreró que passava del carrer de Trentaclaus al de Sant Pau, és a dir, travessant també la línia dibuixada per al carrer Nou, l'Ajuntament de Barcelona va establir per punt general que les façanes dels nous edificis de les travessies dels carrers de Sant Pau, de l'Hospital, del Carme i dels Tallers s'havien de construir «en línia que no dexe las calles más estrechas de lo que es menester para que puedan pasar dos coches».⁷⁰ Això volia dir que els propietaris de les parcel·les disposades al llarg dels camins rurals urbanitzables haurien de cedir gratuïtament l'espai necessari. Paradoxalment, el respecte als drets de propietat individual feia impossible d'imaginar l'extensió de la mateixa exigència als mencionats carrers principals del districte, amb edificació gairebé contínua. Aquí, les amplades

68. ARTIGAS i MAS, *El model de casa fabrica...*, *passim*.

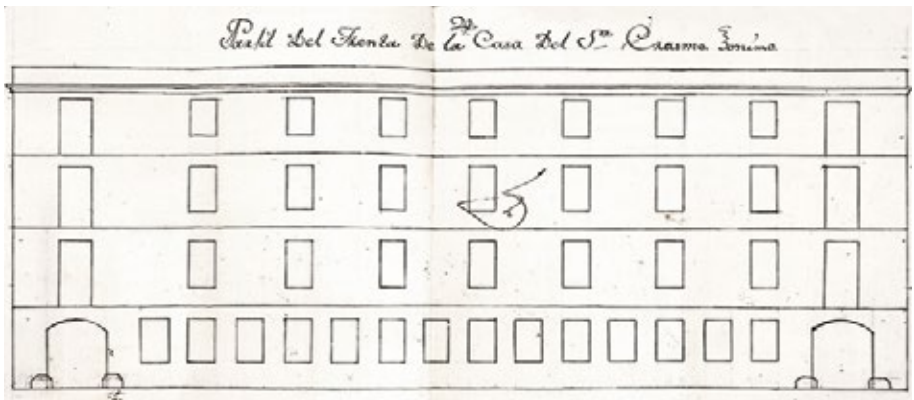
69. Pilar LÓPEZ GUALLAR, «La densificació barcelonense: el territorio de la parroquia de Santa Maria del Pi, 1693-1859», dins *El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés d'història del Pla de Barcelona [...] 1982*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1984, p. 275-298. Versió actualitzada: «La densificació de Barcelona: Santa Maria del Pi, 1693-1859», *Academia.edu*. De la mateixa autora: «Evolució demogràfica, 1714-1833», dins Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1993, vol. V, p. 111-159 (taules a p. 145). Per a l'estructura de l'hàbitat del Raval, és d'especial interès el seu estudi «La Primera Revolució Industrial i el naixement de l'habitatge obrer a Barcelona» (2002), dins Gràcia DOREL-FERRÉ (dir.), *Habitatge obrer i colònies industrials a la península Ibèrica*, Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, 2008, p. 57-66.

70. AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 68, f. 167v (27-VI-1785). CARRERAS CANDI, *La ciutat de Barcelona...*, p. 801.

establertes abans de la generalització de la circulació rodada oscil·laven entre els 5,16 m del carrer dels Tallers i els 7,93 m del carrer de l'Hospital, la principal sortida de la ciutat per aquella banda.⁷¹

El primer dels intents de regularitzar una de les llargues travessies entre el carrer de Sant Pau i l'eix format pels de l'Hospital, de Botella i de la Cera, el carrer de les Carretes, il·lustra de manera aclaparadora la impossibilitat de deixar enrere els ròssecs del paisatge suburbial de convents i horts i generar un espai urbà conforme amb les exigències sentides pels contemporanis de la gran mutació.

Aparentment, l'instigador del projecte municipal d'arreglaments del carrer fou el fabricant d'indianes Erasme Gònima. Amb la gran fàbrica de la Riera Alta en marxa i encara amb expectatives d'ampliació, pensava muntar una segona factoria en un hort adquirit al costat de ponent d'aquella travessia. L'alçat del projecte arquitectònic presentat a l'Ajuntament l'11 de gener de 1788 mostra una construcció de planta i tres pisos amb 55 m de façana, dos portals en els extrems, protegits amb pilons per a l'entrada i sortida dels carros, i una sèrie de catorze finestrals entremig.⁷² El projecte, que no es duria a terme, fou aprovat el mes de juny.

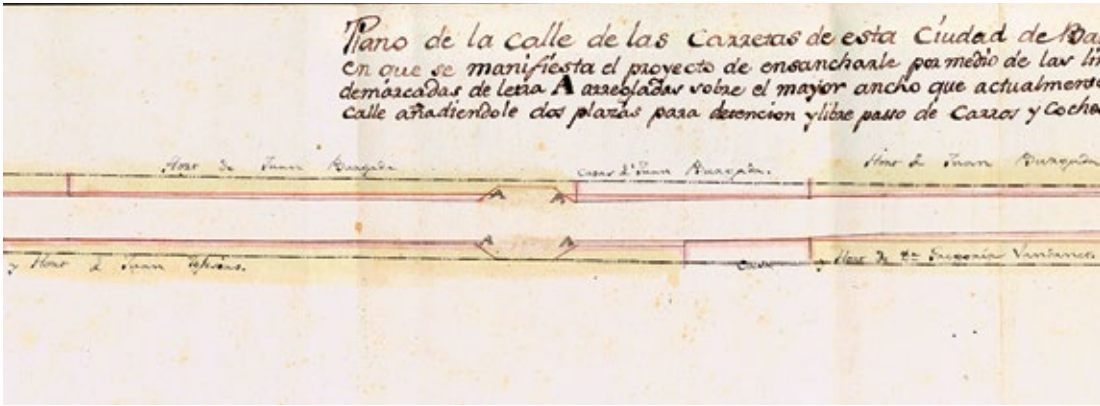

Alçat del projecte per a una fàbrica al carrer de les Carretes, presentat a l'Ajuntament pel fabricant d'indianes Erasme Gònima, 1788. AHCB

Passat l'estiu, el mestre d'obres municipal, excepcionalment acompanyat pels dos regidors encarregats del control urbanístic, va fer el treball de camp previ a la proposta d'alineació del carrer de les Carretes. Els arguments dels propietaris dels solars, i especialment els de les poques cases edificades

71. Fem servir els amidaments de CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. II, p. 16-37.

72. AHCB, 1C-XIV, Obreria, 49 (11-I-1788). ARTIGAS i MAS, *El model de casa fàbrica...*, p. 304.

Detall del plànol municipal per a l'arregliment del carrer de Carretes el 1788, amb cessions mínimes dels propietaris de l'antic camí suburbà i previsió de dues placetes per fer possible la circulació dels carros en les dues direccions. AHCB

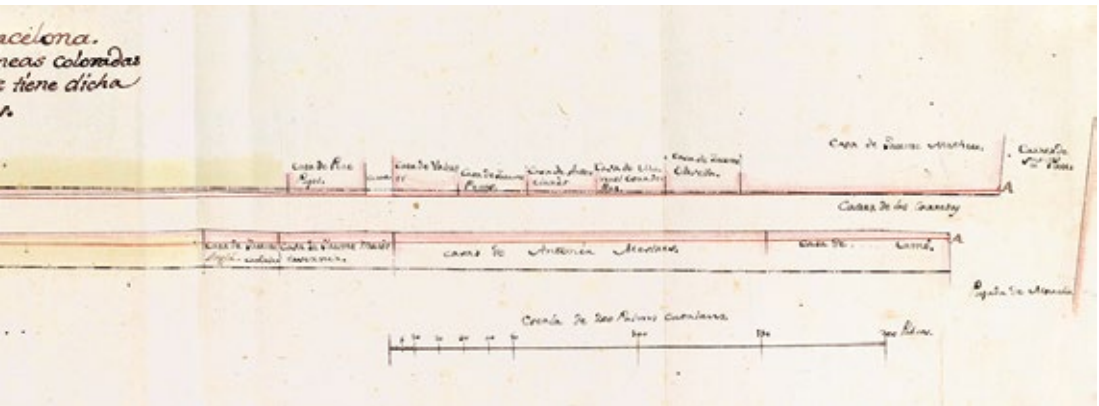
que estrenyien el primer tram del camí entrant per Sant Pau, no sols foren escoltats, sinó també plenament assumits. El plànol d'alineació, datat el 30 de novembre, mostra un seguit de retocs dels límits de les parcel·les no edificades per tal d'aconseguir una certa regularització, però no un eixamplament complet i significatiu amb vista al tràfec generat previsiblement per la nova fàbrica de Gònima, que hauria compromès la continuïtat d'aquelles mediocres preexistències. Per pal·liar el problema del creuament dels vehicles previst en l'esmentada i recent normativa de 1785, el mestre d'obres va incloure dos eixamplaments puntuals, un dels quals a l'extrem del solar adquirit pel fabricant cotoner, que no es van practicar. Era una idea ja inclosa poc abans per Pelegrí de Bastero en el seu projecte al carrer del Peu de la Creu i considerada també per l'Ajuntament en l'entorn de Trentaclus.

Una minoria del consistori advocà per eixamplar el carrer de les Carretes fins als 6-7 m, però la majoria del consistori aprovà el criteri del mestre d'obres amb un argument que els semblava definitiu:

[...] la situación y dirección de la citada calle no presta motivo a creer que pueda en tiempo alguno ser concurrida, cuando el grande tráfico de esta población, por las mismas razones que ha estado siempre al otro extremo de la ciudad, se conservará en él indefectiblemente.⁷³

El resultat fou obtenir una amplada mitjana de 4,10 m, sense placetes, per a un carrer de 363 m de longitud que esdevindria força més freqüentat a partir

73. AHCB, 1D-I, *Acuerdos*, 71, f. 609v (12-XII-1788). LÓPEZ GUALLAR, «Els plànols d'alineació...», p. 89-91, amb publicació i anàlisi del plànol.

de 1802, en aparèixer a l'entrada del carrer de la Riereta des de Sant Pau la fàbrica tèxtil d'un gran defensor de l'industrialisme, Antoni Bonaventura Gassó, autor de l'opuscle *España con industria fuerte y rica* (1816).⁷⁴ L'ambient fabril de la zona es va anar incrementant amb les dues seqüències gairebé ininterrompudes de fàbriques als carrers paral·lels a banda i banda del de les Carretes: la Riereta a llevant (11 fàbriques fins al 1856) i Reina Amàlia a ponent (12). Algunes d'aquestes fàbriques (4) tenien accés també pel mateix carrer de les Carretes.⁷⁵ Evidentment, el mestre d'obres i la majoria municipal de 1788 havien subestimat els efectes de la industrialització sobre les pautes d'ocupació del sòl i sobre l'estructura de la ciutat, i els seus successors al llarg del Vuitcents no van fer gaire cosa per canalitzar el cec egoisme empresarial d'aquella arrencada revolucionària socialment tan dura i promoure un entorn urbà de qualitat.

Simultàniament, Francisco de Zamora, que tractava de treure la mala fama del districte amb mesures de control social i repressió de minories,⁷⁶ en matèria urbanística s'aplicà principalment a activar la construcció de clavegueres i els empedrats dels carrers, eixamplats o no. El feix desordenat de

74. ARTIGAS i MAS, *El model de casa fàbrica...*, p. 2544 (mapa) i 335-338 (notícia sobre la fàbrica). Ernest LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840). Els orígens ideològics del proteccionisme i la presa de consciència de la burgesia catalana*, Barcelona, Edicions 62, 1973, p. 216-220: «L'industrialisme d'Antoni B. Gassó, secretari de la Junta de Comerç».

75. ARTIGAS i MAS, *El model de casa fàbrica...*, p. 384 (mapa) i seg. (notícia individual de les fàbriques).

76. «Mi primer cuidado fue formar el estado de su vecindario, entre el que hallé 183 mugeres prostitutas, las familias de los antes llamados gitanos y un crecido número de vagos y gentes sospechosas a el abrigo de el escandaloso número de 33 tavernas, que todo esto dava a este quartel muy mal nombre en la ciudad» (carta al comte de Floridablanca, 20-IV-1787, dins BENAVENT, *La urbanització del Raval...*, p. 62).

papers personals descobert fa pocs anys a la Biblioteca del Palau d'Orient i relatiu sobretot a l'any 1787, reflecteix una indubtable capacitat per a la negociació amb els agents urbans i per al comandament, amb control directe de les transferències de diners.⁷⁷

Els veïns del carrer de la Cendra, una travessia que baixava des del carrer de la Riera Alta, al peu d'una de les rampes d'accés a la Muralla de Terra, fins al de Sant Antoni Abat, es queixaven del fangueig provocat per les aigües procedents de la fortificació, empitjorades amb els abocaments fètds d'una adoberia de la Riera Alta. A començament d'abril de 1787, els mestres d'obres de l'Audiència i de l'Ajuntament, Joan Garrido i Pau Mas, respectivament, van establir un pla d'obres consistent en la formació d'una claveguera principal que conduís aquells desguassos fins a la del carrer de Sant Antoni, amb claveguerons per a les cases i l'empedrat de tota la travessia.

Convocats a casa del mateix Zamora, els propietaris del carrer foren pressionats perquè acceptessin pagar les obres. A canvi del seu acord, van sol·licitar a través de l'alcalde del seu barri un ajut de l'Ajuntament, que es va concretar en l'aportació municipal de les llambordes per a la cobertura de la claveguera principal del carrer. Consultat el ram militar sobre si podria assumir el finançament de la part de l'obra que els corresponia —la rampa de la muralla—, la resposta negativa o evasiva va portar a descarregar també aquest cost en els particulars. El sistema de finançament d'aquestes obres tan imprescindibles com modestes es va estendre a altres carrers del districte: Riera Alta, Trentaclaus, Travessia de Trentaclaus, Natzaret o Valldonzella i un tram del carrer del Carme. Segons els càlculs indicats pel notari en acabar l'any 1789, l'Ajuntament va aportar 774 lliures i escaig per a un conjunt d'obres que passaren de les 6.718 lliures; és a dir, una mica més d'un 11 % del cost.⁷⁸

Tanmateix, la promoció de Zamora, d'alcalde del crim i president del districte a oïdor de l'Audiència poc després d'aquells tractes i amb les obres en marxa, havia inquietat els veïns del Raval, que el 3 d'octubre de 1787 s'adreçaren al rei per demanar la continuïtat de l'encàrrec a una persona que tenia entre les mans els cabals esmerçats per a les diverses parts del programa de govern local, no sols les urbanístiques que aquí ens interessen:

Y como sería doloroso que, después de haver todo el vecindario facilitado y contribuido, gastando las crecidísimas sumas que se han imbertido ya en él [el

77. RB (Real Biblioteca, Patrimonio Nacional), II/2259, f. 323-406. Editat per BENAVENT, *La urbanització del Raval...*, p. 114-176.

78. RB, II/2259, f. 392v-395r (pla d'obres de Garrido i Mas, 7-IV-1787), 396r-v (carta dels veïns a Zamora, 12-IV-1787), 399r-400r (carta de l'alcalde de barri a l'Ajuntament, 12-IV-1787), 396v-397r (ofici de Zamora al ram militar, 18-IV-1787) i 356r-359r (certificat del notari Aleix Noguera al final de les obres, 30-XII-1789). BENAVENT, *La urbanització del Raval...*, p. 143-146 i 168-174.

Raval], se malograsen de todo o en parte las esperanzas [...], suplican rendidamente quatro comisarios por cada uno de los ocho barrios del quartel quinto que, en vista de dimanar los establecimientos y obras empezadas en él de las órdenes de V. M. [...], se digne encargar particularment a don Francisco de Zamora las continúe hasta llevarlas a su entera perfección.⁷⁹

La súplica fou atesa, i a final de 1789, a punt de fer un altre salt cap a nous destins polítics que l'allunyarien definitivament de Barcelona, Francisco de Zamora es vanagloriava davant el comte de Floridablanca d'haver aconseguit al Raval un resultat extraordinari, apreciat per «las gentes de juicio que conocen el carácter de este país» i que «admiran que yo haya podido concluir sin quejas ni recursos (como lo sabe V. Excelencia) una comisión dirigida a hacer costear unas obras que, aunque útiles a ellos mismos, estaban en la creencia de que debía pagarlas la Ciudad».⁸⁰

Aquesta acceptació de les noves servituds dels propietaris –cessions gratuïtes per a la formació o redreçament dels carrers, pagament del clavegueram i els empedrats en tota l'extensió dels fronts de les propietats respectives–, forçada per la precarietat financera o la manca de compromís de les institucions públiques, havia de reparèixer, ja com un principi inamovible, a l'hora de debatre una empresa molt més ambiciosa, la construcció de l'Eixample, i va ser formulada pomposament en llatí per Ildefons Cerdà com a pedra fonamental del seu pla econòmic: *Qui sentit commodum et incommodum sentire debet*.⁸¹

Conclusions

Entre moltes altres conseqüències, la supressió de l'autonomia municipal el 1714 arran d'una derrota militar i política inapel·lable va significar el desdibuixament de la comunitat urbana i la pèrdua de control sobre la forma de la ciutat, amb el consegüent auge dels interessos individuals, legitimats per la contribució a la gran represa econòmica del segle, però no cohesionats institucionalment i incapaços d'anar més enllà en un compromís col·lectiu. El monarca, receptor del buit de poder deixat pel Consell de Cent, veia en Barcelona una de les nombroses fonts de recursos per dur a terme una política imperial en escenaris allunyats de Catalunya, no pas com un destí

79. RB, II/2259, f. 374r-375r: carta de Francisco de Zamora al comte de Floridablanca, 30-XII-1789. BENAVENT, *La urbanització del Raval...*, p. 142-143.

80. RB, II/2259, f. 355r-v: carta dels veïns al rei Carles III, 3-V-1787. BENAVENT, *La urbanització del Raval...*, p. 158-159.

81. Marina LÓPEZ GUALLAR, «El pla econòmic de l'Eixample de Barcelona, 1854-1864», dins DIVERSOS AUTORS, *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, Vilassar de Mar, Fundació Ernest Lluch, 2007, p. 209-220.

Vista aèria zenital de la Rambla i de les zones adjacents a la dècada de 1920. S'hi observa la gran densitat d'edificació assolida pel Raval. AFB

d'inversions en profit de la societat urbana o de la pròpia glorificació de la Corona. Els seus delegats locals, amb fort predomini de les autoritats militars sobre les civils, tingueren com a encàrrec principal el control d'una societat considerada perillosa i rebel, però d'ells havien d'emergir també els projectes urbans destinats a fer front als problemes d'ordre públic i a respondre al dinamisme social i econòmic. Amb matisos diferents, el comte de Ricla, capità general, Pedro Martín Zermeño, cap d'enginyers militars, i Francisco de Zamora, fiscal de l'Audiència i alcalde del districte del Raval, buscaren pal·liar la manca de voluntat inversora del rei i de recursos econòmics de l'Ajuntament cridant a la col·laboració directa de la iniciativa privada. Malgrat l'optimisme liberal del principal teòric local en matèria urbanística, Francesc Canals, els propietaris del sòl i els inversors immobiliaris van aprofitar tancadament totes les possibilitats ofertes per les ordenances de construcció i pels programes urbanístics impulsats pels militars i van empènyer la ciutat cap a la densificació excessiva i l'empitjorament de les condicions sanitàries. Com a contrapartida, les institucions públiques, enfrontades en tants aspectes i per tants motius, es van posar d'acord a traslladar els costos implicats per la millora de les infraestructures dels espais públics als propietaris, amb l'argument que ells eren els beneficiaris concrets dels avenços urbanístics.

Civils i militars. L'episodi de l'Eixample dels Estudis, 1838-1858

L'Estat espanyol va mantenir Barcelona dins la categoria de places fortes del país fins a la concessió del permís governamental d'agost de 1854 per enderrocar les fortificacions que miraven a muntanya, i encara mantingué fins al desembre de 1858 el dubte de si tornar a aixecar un altre cinzell amb sistemes actualitzats. En conseqüència, fins entrada la dècada de 1850 els intents d'ampliar l'espai urbà en resposta a l'augment de la població i de les activitats econòmiques hagueren de prendre la forma de projectes d'eixample limitat.

El 1838 anava quallant l'ampliació del Pla de Palau, un espai que esdevingué l'aparador de la puixança mercantil de la ciutat. Aquell mateix any es posà en marxa el projecte d'un altre eixamplament que pretenia aprofitar l'angle entrant derivat de la juxtaposició dels dos recintes medievals al capdamunt de la Rambla, és a dir, en un altre indret destinat a participar aviat de la centralitat urbana. En les dues empreses conflüïen els interessos civils amb les conveniències militars d'arrodoniment i modernització de la plaça forta. Conflüïen, però no es confonien, com mostra el primer projecte de l'Eixample dels Estudis, que és la suma de dos dissenys diferents: el de l'espai civil, formulat primer, i el del renovat embolcall estratègic, després.

Dins d'una narració dels antecedents de l'eixample il·limitat escrita a la llum de la documentació municipal i clarament hostil al capteniment militar, Ildefons Cerdà va incloure una interpretació un pèl esbiaixada d'aquestes empreses:

Durante la tardía realización de este mezquino ensanche [el de Pla de Palau], promovióse otro nuevo, por el año de 1838, a pretesto, como suele suceder siempre, de mejorar las condiciones de salubridad y comodidad del vecindario, pero siendo el objeto real y positivo muy diverso, conforme vamos a manifestar. Deseando la Capitanía General reparar los fuertes y la parte más ruinosa de las murallas, y construir al mismo tiempo dos grandes y espaciosos cuarteles sin gasto alguno por parte del gobierno, creó una Junta, que llamó de Ornato Público, la cual encargó al coronel D. José Massanés la formación de un proyecto para ensanchar la ciudad por la parte de la muralla llamada de los Estudios.¹

1. Ildefons CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona*, 1859, edició dins el volum *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, p. 124. La base documental és: AMCB (Arxiu Municipal

De fet, la iniciativa havia partit del primer consistori municipal sorgit de les eleccions després de la restauració del règim constitucional, tot i que és cert que el capità general volgué aprofitar el projecte dels Estudis per millorar les fortificacions i feu servir la seva autoritat per mirar de dissoldre la representació de l'Ajuntament i de les forces socials en una junta mixta sota el seu comandament personal. Ara bé, les accions municipals, revolucionàries o emparades per les lleis vigents segons les conjuntures, anaren obligant a considerar increments del cinyell fortificat per continuar garantint el control en la hipòtesi d'engrandiments més generosos de la ciutat. Al capdavant, la incapacitat militar a l'hora de trobar finançament per a les construccions que trobaven imprescindibles fou la causa principal de la frustració reiterada dels intents de fer quallar un eixample limitat entre 1839 i 1858.

La transacció, el projecte militar i com finançar-lo, 1838-1844

El gener de 1837, un Ajuntament de Barcelona de transició entre l'absolutisme i el liberalisme presidit per Josep Marià de Cabanes declarava davant el Govern la impossibilitat d'afrontar obres de més abast que les reparacions imprescindibles de clavegueres i empedrats, i encara sufragades amb cabals extraordinaris obtinguts mitjançant rifes públiques, al mateix temps que reclamava recursos per fer reparacions urgents a les mateixes cases consistorials i a la veïna dependència de la Taula de Comuns Dipòsits. Poc després, el consistori demanava a la seva secció d'obres un pla de restricció de despeses.²

La restauració de les lleis per a l'Administració local promulgades el febrer de 1823 i la celebració d'eleccions municipals no van millorar pas les finances. Tanmateix, el consistori que va prendre possessió el 19 de juny de 1837, encapçalat pel comerciant Guillem Oliver, que havia estat un actiu diputat a les Corts del Trienni Constitucional, va emprendre una política urbanística ambiciosa, justificada amb la necessitat de donar feina als acomiadats de les fàbriques i als fugitius de l'embranchida carlina a l'interior de Catalunya. El dia 28 de juny mateix, el consistori proposava «la formación de una comisión auxiliar consultiva para discurrir y proponer mejoras en obras públicas de salubridad, comodidad, utilidad y ornato de esta capital».

Contemporani de Barcelona), A-137, secció 3a, Obres públiques, exp. 1375 A1: *Expediente sobre ensanche de Barcelona y derribo de sus murallas*. Aquest mateix expedient va ser utilitzat en l'estudi més detallat de Vicenç Martorell Portas, «Cartografía local. Planos de Ensanche de Barcelona», *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXX-14 (1950), p. 339-375. La moderna Biblioteca Digital de Defensa permet consultar els originals dels plànols mencionats per Martorell i obtenir informacions precises sobre datació i autoria, així com afegir altres peces desconegudes i prou rellevants dins la seqüència relativa a l'Eixample dels Estudis.

2. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 1D-I, 140, *Acuerdos*, 1837, vol. I, f. 89v: acta de la sessió de 31-I-1837 i informe annexat de l'arquitecte municipal Josep Mas i Vila (26-I-1837), i f. 249 (15-IV-1837).

La Patuleia, oli actualment atribuït a Antoni Ferran i Satayol, que representa una escena de la revolució de 1835 a la Rambla de Barcelona. MUHBA

És possible que la llista d'obres públiques presentades a l'Ajuntament el 3 d'agost següent sigui fruit del treball d'aquesta comissió amb representació i suport material de l'empresariat: activació de l'enderroc dels convents desamortitzats, formació de les places de Sant Sebastià, Santa Caterina i Sant Francesc en alguns dels solars alliberats, rectificació i eixamplament de la llera de la riera de Malla, modernització de la Travessera, del camí a Sarrià i d'altres carreteres de l'entorn, i formació de passejos arbrats en el front portuari de la Barceloneta i també entre el Portal de Mar i el Fort de Don Carlos.³

Enfrontat amb l'autoritat provincial, de perfil més dretà dins el bàndol liberal, Oliver fou empresonat, destituït i deportat a Mallorca l'octubre següent, i cap a final d'any el capità general Ramón de Meer va posar les activitats urbanístiques extraordinàries a les mans de la Junta d'Obres d'Utilitat i Ornat, ara amb participació dels enginyers de l'Exèrcit. No obstant, l'Ajuntament encara podia fruit del reviscolament del municipalisme reconegut a les primeres etapes constitucionals, que s'aniria erosionant, entre altres raons per l'escissió dins del bloc progressista local, fins a quedar ofegat el 1843 i donar

3. AHCB, 1D-I, 141, *Acuerdos*, 1837, vol. II, f. 168r (28-VI-1837), i f. 241v-243v: acta de la sessió de 3-VIII-1837 i tres proposicions annexades.

pas a la Dècada Moderada, el temps de l'organització fèrriament centralista del conjunt de les administracions públiques.⁴

La Junta d'Obres va encarregar el disseny de l'eixamplament urbà en el sector comprès entre els baluards de Tallers i de Jonqueres al coronel Josep Massanés, autor del disseny urbanístic del Pla de Palau, força entonat amb el neoclassicisme de la Llotja i de la Duana, però donant entrada a l'exotisme en el Portal de Mar que tancava la composició.

Massanés no formava part del cos d'enginyers a càrrec de la plaça forta. El grau militar no ho diu tot d'aquest enginyer militar que fou segurament l'urbanista més destacat a la Barcelona de les primeres dècades del segle XIX, al costat de l'arquitecte municipal Josep Mas i Vila. Abans de la seva incorporació a l'Exèrcit el crític any de 1808, havia rebut una formació acadèmica a les escoles de la Junta de Comerç. Des de 1804 fou el delineant i responsable de l'obra civil del port de Tarragona, i exercí simultàniament en aquesta ciutat com a professor de dibuix i arquitectura i de matemàtiques fins a l'esmentada crisi. Instal·lat a Barcelona a la postguerra, a més de l'ampliació del Pla de Palau, ideada el 1818, Massanés s'ocupà de reparar i millorar la carretera de circumval·lació de les muralles el 1825 i la Rambla el 1826-1827, coincidint amb l'acabament del passeig de Gràcia. El 1837, poc abans de dissenyar l'Eixample dels Estudis, havia obtingut el preuat títol d'arquitecte per l'Academia de San Fernando.⁵

El plànol que Massanés signà el novembre de 1838, com a «académico de mérito de San Fernando» i no com a coronel de l'Exèrcit, presenta, a parer nostre, una relació clara amb l'urbanisme de la ciutat de Torí, caracteritzada pels successius eixamplaments que des de la primera meitat del segle XVII combinaven l'extensió del traçat ortogonal de la ciutat romana amb l'arrodoniment del recinte d'acord amb la poliorcètica del temps. Especialment clar és el vincle amb el model d'enllaç entre una via principal porticada de sortida del recinte preexistent i una plaça quadrangular igualment porticada davant de la nova porta de la ciutat, introduït per Filippo Juvarra a la Porta Susina el 1716 i reproduït poc després a la Porta Palatina.⁶

4. Antonio EMBID IRUJO, *Ordenanzas y reglamentos municipales en el derecho español*, Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local, 1978, p. 100-101. Javier GARCÍA FERNÁNDEZ, *El origen del municipio constitucional*, Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local, 1983, p. 314-321. Alfredo GALLEGO ANABITARTE, «Influencias nacionales y foráneas en la creación del derecho administrativo español», dins DIVERSOS AUTORS, *Posada Herrera y los orígenes del derecho administrativo español*, Madrid, Instituto Nacional de la Administración Pública, 2001, p. 31-76.

5. Biblioteca de Catalunya, Fons Josep i Maria Josefa Massanés, ms. 1374 (memòries i estudis) i 1375 (documents biogràfics).

6. Aurora SCOTTI, *Ascanio Vitozzi, ingegnere ducale a Torino*, Florència, La Nuova Italia, 1969, p. 51-60, il·lustra i estudia els plànols d'ampliació urbana de la primera meitat del segle XVII. Salvatore BOSCARINO, *Juvarra architetto*, Roma, Officina Edizioni, 1973, p. 265-275.

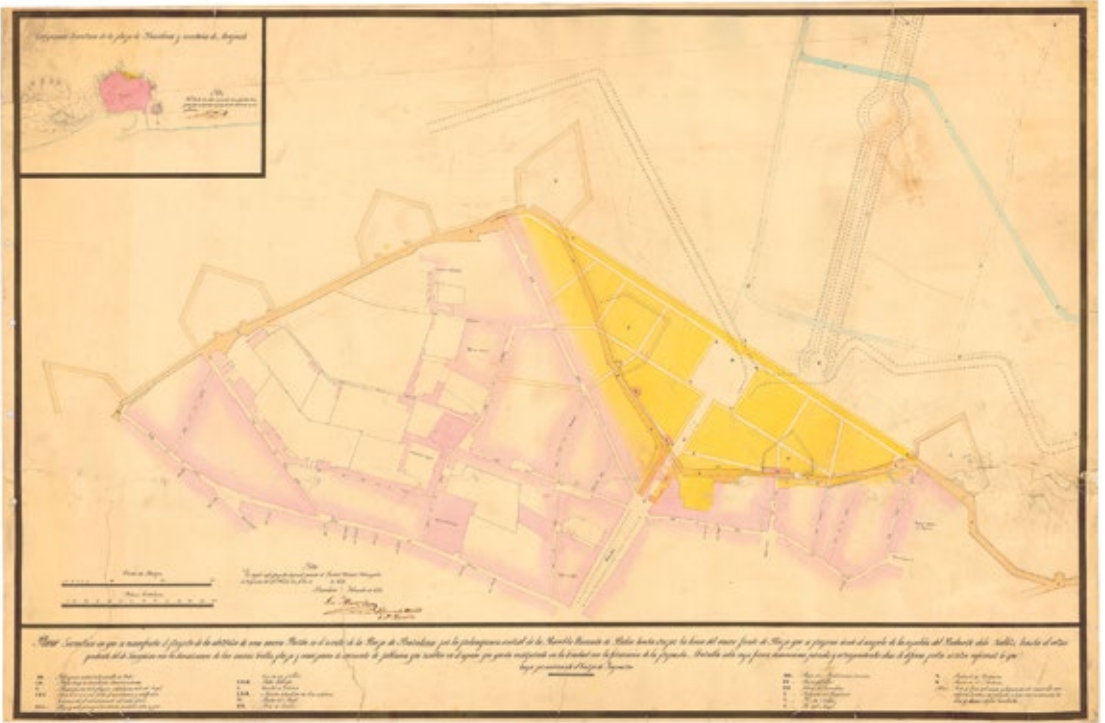

El Pla de Palau i el Portal de Mar. Fotografia de mitjan segle XIX

El final del títol descriptiu d'aquest primer plànol per a l'Eixample dels Estudis barceloní és prou eloqüent: *Plano geométrico en que se manifiesta el proyecto de la abertura de una nueva puerta en el recinto de la plaza de Barcelona por la prolongación central de la Rambla llamada de Belén hasta cruzar la línea del nuevo frente de la plaza que se propone desde el ángulo de la espalda del baluarte de Tallers hasta el correspondiente del de Junqueras, con la demarcación de nuevas calles, plaza y manzanas de aumento de población que resultan en el espacio que queda incorporado a la ciudad con la formación de la propuesta muralla, sobre cuya forma, dimensiones parciales y correspondientes obras de defensa podrá servirse informar lo que tenga por conveniente el Cuerpo de Ingenieros.*⁷

El 22 de desembre de 1838, el comandant d'enginyers de la plaça de Barcelona, Francisco Huarte Jáuregui, va aportar l'esperat complement estratègic, que retallava un pèl l'àmbit de la distribució urbanística i que, com a Torí, aprofitava per arrodonir el recinte, encara que a una escala molt més modesta que a la capital piemontesa. Els vèrtexs del triangle rescatat per

7. AGMM (Archivo General Militar de Madrid), B-38/14.

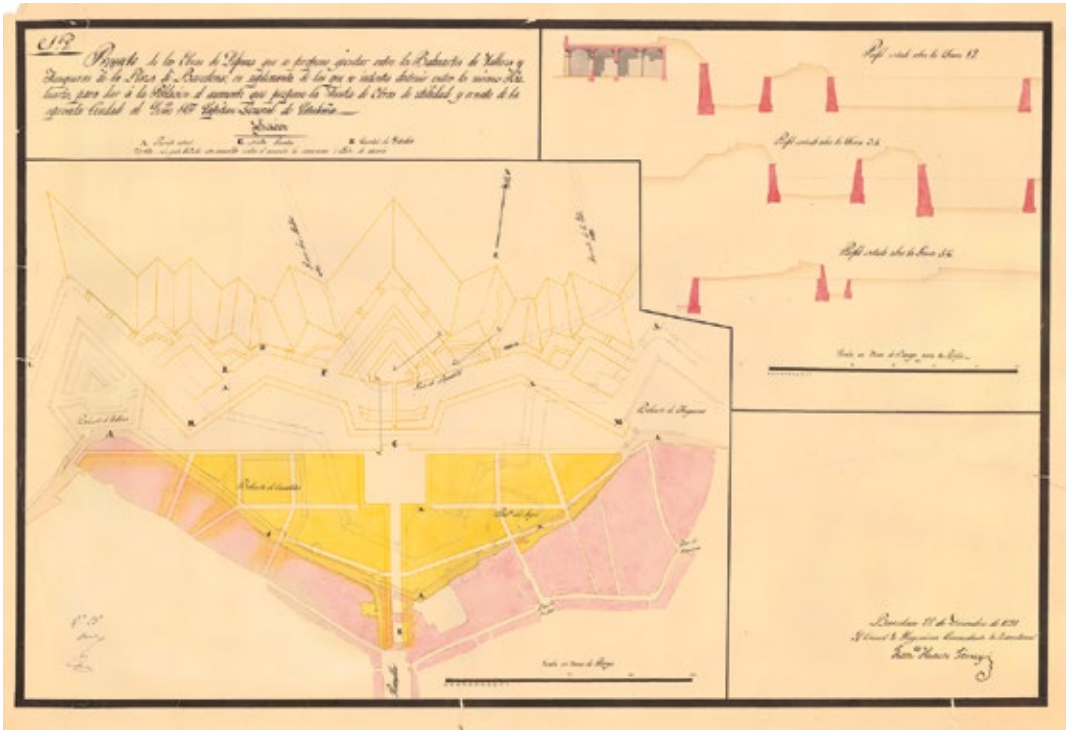

Projecte per a l'espai destinat a l'ús civil a l'Eixample dels Estudis (Massanés, novembre de 1838).
AGMM

Massanés per a usos civils, determinats per la configuració de les muralles medievals, donaven lloc a una superfície urbanitzable migrada, tot i que qualitativament interessant per la relació amb la Rambla, que havia esdevingut la principal via de la Barcelona emmurallada. Podria haver estat interpretada com un primer pas cap a la flexibilització de les fortificacions, però el dens afegit de baluards i glacis de Huarte Jáuregui, que ocupava una superfície superior, indicava una nova rigidesa.⁸

El doble projecte fou aprovat genèricament pel Govern el febrer de 1839, però la part signada pel comandant, precisament, fou objecte de censura per una Junta Facultativa d'Enginyers, que trobava insuficient la informació aportada. Segons Ignacio Muro, cal tenir present que les picabaralles entre el comandament del Cos d'Enginyers, els seus delegats locals i la

8. AGMM, B-40/2: *Proyecto de las obras de defensa que se propone ejecutar entre los baluartes de Talleres y Junqueras, en suplemento de las que se intenta destruir entre los mismos baluartes, para dar a la Población el aumento que propuso la Junta de Obras de Utilidad y Ornato, 22-XII-1838.*

Projecte complementari amb les fortificacions per tancar l'Eixample dels Estudis (Huarte Jáuregui, desembre de 1838). AGMM

Capitania General no eren infreqüents en aquells temps.⁹ En qualsevol cas, enmig de les turbulències que acabaren amb l'abdicació de la reina regent Maria Cristina, el projecte va quedar en suspens.

Sota la regència del general Baldomero Espartero entre 1840 i 1843, la fase més virulenta de la revolució liberal espanyola, molt centrada en l'escenari barceloní, va variar de manera radical els termes del debat. D'entrada, un Ajuntament dominat pels progressistes va promoure el desembre de 1840 una campanya en pro de la demolició de les fortificacions perifèriques, amb el concurs guanyat pel metge Pere Felip Monlau amb la memòria *Abajo las murallas!!!*. El mateix 1841 es produí una temptativa d'enderroc de la cara interna de la Ciutadella, frustrada per la violenta reacció del regent. El bombardeig de la ciutat des del castell de Montjuïc ordenat *motu proprio* pel capità general

9. Agraïxo a Ignacio Muro haver posat generosament a la meua disposició tota la informació sobre els expedients d'enginyeria militar fruit de la seva intensa activitat de recerca en la matèria, així com l'ajuda per mirar de no naufragar en els complexos i mutants organigrames de l'enginyeria militar espanyola de mitjan segle XIX.

Antonio van Halen el 3 de desembre de 1842 va contribuir al descrèdit del govern d'Espartero, no sols a Catalunya, sinó també en el conjunt d'Espanya. El 3 de maig següent, l'enginyer militar Francisco Martín del Yerro signava una modificació del projecte de l'Eixample dels Estudis, que engruixia el recinte amb un formidable i previsiblement costós seguit de baluards des del Portal de Sant Antoni fins al Portal Nou.¹⁰

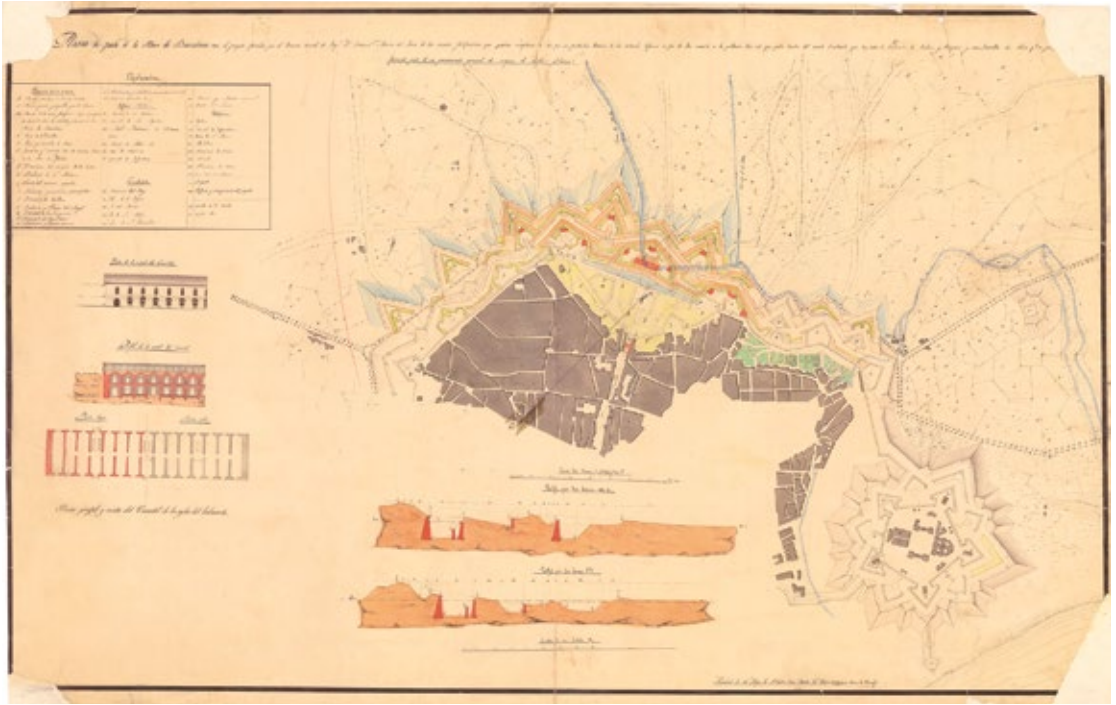
A la caiguda d'Espartero, una junta d'enderrocs, emmarcada per la junta revolucionària local i amb Monlau com a secretari, va decidir el 5 de juliol de 1843 la demolició de l'edifici dels Estudis, confiscat per Felip V, convertit en caserna arran del 1714 i que tancava l'extrem superior de la Rambla. L'acció era concebuda no ja com a primer pas per fer possible el migrat eixample ideat el 1838, sinó amb vista a una supressió completa de la Muralla de Terra, insinuant un eixamplament en totes direccions. A la vista de les demolicions que anaven avançant, el capità general de torn aquell estiu de 1843 denuncià que «estas brechas [...] las abrió el genio de la revolución y del esterminio», mentre que l'opinió civil sostenia que «las abrió el genio de la industria y de la libertad que preside en todos los actos que consuman los barceloneses», desitjosos «de ser libres y de llegar al grado de poder y riqueza de otras poblaciones fabriles del mundo».¹¹

La demolició del vell edifici universitari va quedar interrompuda el darrer dia de setembre de 1843, en el punt àlgid dels combats de la “revolució centralista”, que consistia en l'intent de construir el poder central de l'Estat com una emanació de la piràmide de les juntes locals. Després de ser bombardejada de nou la ciutat, enmig del gir conservador que deixava enrere l'eixelebrat lliurecanvisme de l'anglòfil Espartero i en un context econòmicament optimista, l'Ajuntament controlat pels moderats va assumir com a propi l'objectiu concret dels seus antecessors progressistes o revolucionaris: suprimir el tap que bloquejava la sortida de la Rambla cap a muntanya.

Abans que es repreneu l'enderroc dels Estudis, el gener de 1844 l'Ajuntament va voler assegurar el retorn al domini civil del futur solar buscant a l'arxiu propi la documentació històrica acreditativa del seu dret a la propietat de l'edifici com a entitat fundadora de la institució universitària al

10. AGMM, B-42/5: *Plano de parte de la plaza de Barcelona con el proyecto formado por el teniente coronel de Ing. Dn. Francisco Martín del Yerro de las nuevas fortificaciones que podrán remplazar a las que se pretenden destruir de las actuales defensas a fin de dar ensanche a la población...*, 3-V-1843.

11. Glòria SANTA-MARIA BATLLÓ, *Barcelona 1843. Progressisme versus muralles*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona, 18), 2005, *passim*. La citació, a la p. 42, procedeix del diari *El Constitucional*, 18-VIII-1843, pronunciat contra els criteris i les amenaces del capità general interí, “Jaime” Arbuthnot. Potser no és irrellevant la condició mercenària i la procedència no hispànica –savoiana, flamenca, valona, irlandesa o, en aquest cas, escocesa– d'una proporció prou elevada dels caps militars que, al servei de la Corona des dels temps de Felip V, destacaren per les seves iniciatives personals de repressió violenta a Barcelona i Catalunya.

Projecte de reforçament general de tot el front terrestre del recinte de Barcelona amb inclusió de l'Eixample dels Estudis (Martín del Yerro, maig de 1843). AGMM

segle XVI i exigint que no s'aprofités la demolició per esborrar els testimonis materials d'aquell vincle originari.¹²

Aquesta estratègia es va ampliar quan la instrucció governamental de 6 de juny de 1844 recuperà l'envellit projecte d'eixample de 1838, una recuperació que Cerdà, a la vista dels esdeveniments dels anys intermedis, qualifica no sols de raquítica i mesquina, sinó també d'irònica.¹³ Un parell de dies després, el comandant d'Enginyers de Barcelona va convocar a casa seva els representants municipals per debatre sobre la disposició de les illes del futur eixample i, no havent rebut resposta, va anunciar que, si el silenci persistia dins la mateixa setmana, «se entenderá que el Esclentísimo Ayuntamiento desiste del derecho que podía tener en dicha operación y que quedarán subsistentes las marcadas [en] el citado proyecto». Arran d'aquesta comunicació, el consistori municipal creà una comissió especial d'eixample i aconseguí que li fos tramès el projecte el dia 24 del mateix mes.¹⁴

12. AMCB, A-134, *Actes del Consell Plenari*, 1844, vol. I, f. 44r i 77r-v (16 i 31-I-1844).

13. CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades...*, p. 123.

14. AMCB, A-134, *Actes del Consell Plenari*, 1844, vol. I, f. 257r (14-VI-1844) i f. 280r (25-VI-1844).

Projecte amb organització radial dels carrers de l'Eixample dels Estudis en funció d'un nou arrodoniment del recinte (Martín del Yerro, maig de 1844). AGMM

La part del debat relativa a la forma urbana va quedar resolta ràpidament. El plànol que els enginyers militars presentaren a l'Ajuntament el 15 de juliol, signat per Martín del Yerro el 24 de maig, perfilava més la convexitat de les futures fortificacions dibuixada el 1838 i supeditava el traçat dels nous carrers i la configuració de les illes edificables a la conveniència estratègica de connectar la Rambla amb tots els accessos a les noves instal·lacions mitjançant una organització radial, inclòs un enllaç preferent amb l'extrem inferior del passeig de Gràcia.¹⁵ Sense impugnar la part relativa a la defensa de la plaça fortificada, l'Ajuntament va oposar-hi un croquis de distribució d'illes i carrers que recuperava la idea ortogonal orientada segons la Rambla i detallava un equilibri entre buits i plens dins de cada illa en atenció presumiblement a les preocupacions higièniques i potser també mirant de moderar les expectatives de rendibilitat pecuniària.¹⁶ De fet, aquesta confrontació de parers de

15. AGMM, B-1/9: *Plano de las fortificaciones que se proponen por ahora entre los baluartes de Tallers y Junqueras de la plaza de Barcelona, con el proyecto de las manzanas que resultan en el terreno ocupado por el antiguo recinto*, 24-V-1844.

16. AMCB, Fons municipal, secció 3a, Obres públiques, exp. 1375 A1: *Expediente sobre ensanche de Barcelona y derribo de sus murallas*, peça 1a, f. 21.

Contraproposta municipal de retorn a l'ortogonalitat amb indicació de les profunditats d'edificació (Ajuntament de Barcelona, estiu de 1844). AMCB

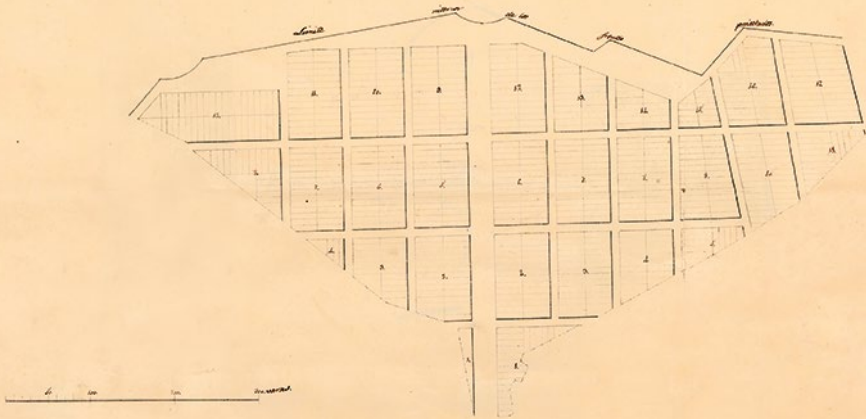
l'estiu de 1844 va deixar ben establerta la primacia de l'Ajuntament en matèria de disseny urbanístic. El principi d'ortogonalitat de l'espai edificable ja no seria discutit mentre variaven els dissenys perimetrals dibuixats pels estratègies militars. L'encarregat d'harmonitzar els diversos elements fou l'enginyer Gregorio Brochero, que produí una planta que incloïa una aprofitada divisió de les illes en solars i un bonic alçat neoclàssic dels porticats per a la futura rambla de Canaletes.¹⁷

Més punxeguda era l'altra part del diàleg, sobre el dret de propietat, amb la reclamació que el consistori anunciava al mateix temps que discutia el disseny urbanístic. Aquí ja no es tractava, com en el cas de l'edifici dels Estudis, d'aplicar íntegrament el terreny alliberat d'una construcció obsoleta a la formació d'un espai viari, allargant la Rambla, sinó de repartir un territori molt més vast entre carrers i solars vendibles a particulars i destinats a

17. AGMM, B-6/22: *Plano del terreno con que se ensancha la población de Barcelona, según el proyecto aprobado por Real Orden de 6 de junio de 1844, con la demarcación del caserío que en él puede establecerse*, 8-I-1845, i B-5/6: *Fachada que deben tener las casas que en el proyecto de ensanche de la plaza de Barcelona tienen su frente principal a la prolongación de la Rambla*, 24-IV-1845.

no 5

Plano del terreno con que se ensancha la poblacion de Barcelona, segun el proyecto aprobado por P.^o orden de 6 de Junio de 1844, con la demarcacion del cuartero: que en el puede establecerse.

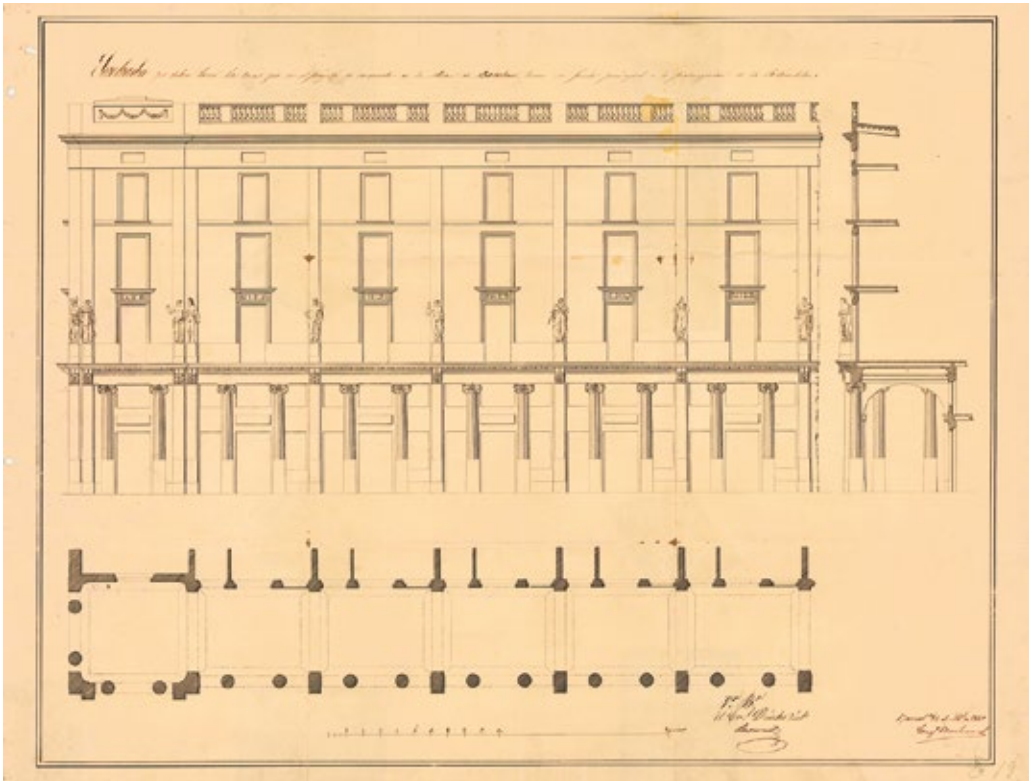

Plànol militar amb acceptació del principi d'ortogonalitat, gran densitat de la xarxa viària i divisió parcel·lària (Brochero, gener de 1845). AGMM

l'edificació. El que entrava en discussió entre institucions totes mancades de diners és qui trauria el benefici econòmic reportat per les futures alienacions.

Abans de l'arribada de l'ordre de reprendre el pla d'eixample aprovat el 1839, el director general del Cos d'Enginyers confiava al seu subordinat principal a Catalunya que per tirar endavant l'obra era imprescindible comprar terrenys on aixecar les noves fortificacions i que la despesa s'havia de compensar amb la venda dels desafectats per la demolició del recinte anterior.¹⁸ Els contactes entre Capitania General i Ajuntament deixaren clar, abans de posar-les per escrit, que les posicions respectives no sols eren oposades, sinó que també implicaven dues lectures de la història política d'Espanya

18. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), *Comandancia de Ingenieros*, c. 401: Carta d'Antonio Remón Zarco del Valle a José de Aizpurúa, 23-V-1844. Citada per José Ignacio MUÑOZ MORALES, «Los ingenieros del Ejército y la planimetría de la ciudad de Barcelona en el siglo XIX», dins Carme MONTANER i Francesc NADAL (ed.), *Aproximacions a la història de la cartografia de Barcelona*, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya i Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2010, p. 68-70.

Planta, alçat i secció del projecte d'edificis porticats de gust neoclàssic per a la nova rambla de les Canaletes (Brochero, abril de 1845). AGMM

irreconciliables: l'al·legació de ser la institució continuadora del Consell de Cent toparia amb la invocació del dret de conquesta adquirit per Felip V.

Seguint de prop el pensament d'Antoni de Capmany sobre la successió de formes polítiques des de l'Edat Mitjana fins a la Moderna, el memorial presentat per l'Ajuntament el 21 d'agost afirmava que «la municipalidad de Barcelona era según las antiguas leyes catalanas un verdadero poder del Estado» i acceptava la moderna reducció de categoria, entenent, tanmateix, que «administrar, fomentar, defender en caso necesario los intereses materiales y económicos del común» eren funcions preservades dins el nou ordre. En defensa d'aquests interessos comunitaris, si les proteccions de la ciutat havien estat sufragades pel Consell de Cent en ús de les seves atribucions, els drets generats pel cost de les construccions i la propietat dels terrenys ocupats no devien haver prescrit quan la funció militar fou transferida a la Monarquia espanyola. Segons això, un cop cessés l'ús estratègic, aquells drets havien de revertir a l'Ajuntament, en forma d'indemnització en el cas de les muralles i els baluards i de possessió plena en el dels terrenys desafectats.

Wikipedia Commons

Ramón de Meer y Kindelán, baró de Meer (Barcelona, 1787 – Madrid, 1869), capità general de Catalunya el 1837-1839 i el 1843-1845, dos moments de reflux polític

L'abast polític del clam municipal era limitat, tot i que el consistori no estalviava reminiscències de la retòrica revolucionària, amb expressions com ara «terminada la Guerra de Sucesión sufría esta ciudad en silencio la dura ley del vencedor», o «por un acto de despótica venganza fue trasladada la Universidad a Cervera». Ara bé, la reclamació econòmica no podia ser assumida pel Govern, perquè en plena guerra carlina estava «agraviado el Erario Nacional con el peso de urgentísimas atenciones que difícilmente alcanzan a cubrir los ingresos ordinarios del Estado», com confessaria el capità general Ramón de Meer en resposta a l'Ajuntament. Fruit de la confiança en un nou progrés històric des de la monarquia absoluta a l'Estat constitucional, que Capmany havia presentat a Cadis com el retorn millorat a la constitució històrica, aquells records no eren gens agradosos per a personatges com el primer destinatari de l'escrit, membre d'una família flamenca servidora dels Borbó des del segle XVIII.

En efecte, en la seva resposta de 5 de setembre, el capità general negava la continuïtat legal entre el Consell de Cent i l'Ajuntament, perquè aquest havia estat format sobre nova planta després de ser «conquistada esta plaza a fuerza de armas y sometida al dominio absoluto del vencedor». La continuïtat jurídica entre el Consell de Cent i l'Ajuntament era negada en nom del desenllaç de la guerra de Successió, mentre que l'Estat constitucional era considerat, a tots els efectes, l'hereu i continuador de la Monarquia absoluta

importada pel net de Lluís XIV. Pel que fa a les relacions del poder estatal amb la ciutat de Barcelona, la data clau del canvi cap a la modernitat era doncs 1714, no 1812. Els historiadors locals de les dècades centrals del Vuitcents van haver de construir llur discurs patriòtic partint d'aquesta trista constatació i mirant de donar-li la volta, com havia fet Capmany abans i després de 1808. No cal recordar les nefastes conseqüències de la lectura de la història hispànica ancorada en el model polític francès aplicat pels monarques del segle XVIII, amb el menysteniment o l'apropiació reaccionària dels resultats del procés constituent que havia refundat l'Estat a començament del segle XIX, perquè encara estan a la vista. Entre d'altres, la intermitent i mai completa adhesió catalana al projecte nacional espanyol.

El capità general afegia un argument polític menys agressiu que el dret de conquesta però més sòlid jurídicament. La carta de Felip IV al seu fill Joan Josep d'Àustria el 3 de gener de 1653, fruit de les negociacions que resolgueren l'enfrontament obert el 1640, confirmava l'estatus polític i les funcions del Consell de Cent, però n'excloïa precisament el control de les fortificacions de la ciutat, que passava a la Corona. Ramón de Meer reproduïx textualment aquest document històric, aportat pel cap de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Pròsper de Bofarull. Tot i que amb contribucions econòmiques del Consell, que apareixen en la documentació i són al·ludides per De Meer, les fortificacions barcelonines foren objecte d'importants ampliacions en terrenys novament expropiats a càrrec dels successius virreis durant la segona meitat del segle XVII. Entre aquestes ampliacions, cal destacar la construcció o engrandiment del baluard de Tallers el 1694, que forma part del pla de defensa debatut entre els caps de l'exèrcit reial, amb participació dels militars al servei del municipi, contra el previsible atac de les tropes de Lluís XIV en la guerra de la Lliga d'Augsburg.¹⁹

En qualsevol cas, De Meer presenta aquesta documentació amb una al·lusió displicent al paral·lel esforç per documentar els drets municipals: «Para ventilar cuestiones de propiedad, como la que se agita en este expediente, son de muy poca importancia las narraciones históricas». Com en els litigis entre particulars, el domini sobre les construccions militars i els terrenys ocupats ha quedat consolidat per la possessió ininterrompuda durant més de cent anys. Un altre passatge de l'escrit, seguint la lectura esbiaixada de la recent història espanyola, posa en relleu una aparent contradicció en la posició municipal. Sembla il·lògic reclamar que «los derechos de los antiguos conselleres reviven

19. Carme MONTANER i Francesc NADAL, «La cartografia del setge de Barcelona de 1697», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Vistes panoràmiques, cartes militars i plànols urbanístics a Barcelona del segle XVI al XIX*, Barcelona, Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya i Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 2020, p. 108-111.

en el Ayuntamiento por el derribo de las murallas» quan, de fet, l'enderroc és «uno de los crímenes y atentados cometidos por la revolución, en daño y perjuicio de la grandeza, fuerza e independencia nacional». Tanmateix, la fúria verbal no amaga del tot la percepció que darrere dels actes unilaterals de 1841-1843 hi havia interessos socials no reductibles al radicalisme revolucionari, sinó que més aviat el manipulaven. En efecte, De Meer diu que foren «destruidas en su mayor parte las murallas de esta ciudad sin más objeto que el de lisonjear intereses privados ni otra autorización que la que algunos usurparon al abrigo de la feroz anarquía que al intento habían concitado».²⁰

L'argumentació assumida pels governants espanyols entorn del dret de conquesta va tenir una derivació anecdòtica però expressiva del reflux polític de la Dècada Moderada. Com a hereva directa de Felip V, la família reial es va sentir autoritzada a reclamar la propietat de les muralles i els glacis de Barcelona per al Reial Patrimoni mateix i no a favor de les arque de l'Estat. Aquest intent de privatització, que complicava els càlculs del Ministeri de la Guerra, va fracassar, però el fet mateix que tant aquelles reines, mare i filla, com els ministres i els caps militars especulessin, cadascú pel seu compte, sobre el profit crematístic que podrien extreure dels solars alliberats per les fortificacions barcelonines anunciava que el perfil urbà determinat per les muralles medievals tenia els dies comptats.

Aquell estiu de 1844, algunes veus del consistori municipal trobaven «que convendría tal vez más el transigir desde ahora [...] que no después en una especie de juicio» sobre el dret de propietat dels solars, però es va optar per enviar el memorial de reclamació i no estalviar-se la reacció de De Meer. El 13 de setembre, després de rebre la dura resposta del capità general, l'Ajuntament «se inclina para no demorar la mejora de que se trata a un arbitramento».²¹ En la resposta oficial de 12 d'octubre, el consistori reconeixia, assessorat pels seus lletrats, que «si no aparecían nuevos antecedentes, no podrá competerle derecho fundado a la propiedad», i manifestava «que desiste de toda pretensión acerca de la memorada propiedad y que puede Vuestra Excelencia disponer de la misma», tot i que amb una clàusula, que entenem relativa al disseny urbanístic: «Conciliando sin oposición de ninguna especie los intereses materiales de esta ciudad con las miras del gobierno de Su Majestad».²²

20. AMCB, Fons municipal, secció 3a, Obres públiques (A-137), exp. 1375 A1: *Expediente sobre ensanche de Barcelona y derribo de sus murallas*, peça 1a, f. 24-28 (memorial municipal) i 29-34 (resposta del capità general).

21. AMCB, A-134, *Actes del Consell Plenari*, 1844, vol. II, f. 83r-v (20-VIII-1844); A-137, Obres públiques, exp. 1375 A1, peça 1a, f. 29 (nota marginal).

22. AGMS (*Archivo General Militar de Segovia*), 3, 3, leg. 138, §B-1/44, 4. Document citat per Javier GARCÍA-BELLIDO i Sara MANGIAGALLI, «Pascual Madoz y el derribo de las murallas en el albor del En-

No obstant aquesta transcendental cessió de drets per fer possible l'eixamplament del recinte i obtenir almenys un petit augment de l'estoc de solars edificables i habitables, la inseguretat del domini sobre els béns immobles litigiosos dissuadia els militars de tirar endavant. En el balanç entre uns ingressos de quantia modesta i incerts i unes despeses segures i que previsiblement podien augmentar al llarg del procés de substitució de les fortificacions, el projecte va quedar en suspens per segon cop.

Noves pressions civils i exploració de plans alternatius, 1845-1848

L'edició de les obres completes de Jaume Balmes dirigida pel seu gran biògraf, el pare Ignasi Casanovas, fa constar que el sacerdot i filòsof havia quedat insatisfet amb la seva primera sèrie de quatre articles dedicats a Catalunya i publicats a la seva revista unipersonal *La Sociedad* entre el 15 de març i l'1 de maig de 1843, i que per aquest motiu va voler afegir-hi el complement de sis articles escrits quan ja s'havia desplaçat a Madrid i que aparegueren a partir de l'1 de març de 1844.²³ Porten el nom de Barcelona com a rètol general potser perquè, en aquell moment, més que la peculiaritat catalana captava la seva atenció el contrast tipològic entre la ciutat industrial que havia deixat enrere i el centre del poder polític on volia influir i actuar. Altrament, entre els dos lliuraments, el ritme vertiginós de canvis conjunturals que s'havien anat succeint des de 1833 començava a minvar i, finalment, s'anunciava una estabilització del sistema polític espanyol. Per això, és més de notar en Balmes la capacitat de sostenir una mateixa línia interpretativa, marcada, és clar, pel seu compromís personal com a ministre de l'Església catòlica, que el feia misatger d'una visió tradicional de la societat. Però l'aguda i ambivalent percepció dels canvis lligats a la revolució industrial l'allunyava de la interpretació dels disturbis urbans proclamada sovint pels successius capitans generals i ancorada en altres tradicions menys nobles. Ho ha remarcat oportunament Josep Maria Fradera:

La tesi fonamental balmesiana, que deriva de l'anàlisi dels deu anys de conflictes a Barcelona, es pot sintetitzar de la manera següent: contra l'opinió, molt estesa però hàbilment distorsionadora, que les bullangues eren expressió d'un separatisme català invariable, Balmes les entén com l'expressió de la vinculació catalana

sanche de Barcelona», *Barcelona Quaderns d'Història*, 14 (2008), p. 171.

23. Jaume BALMES, *Obras Completas*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1949, vol. V, p. 955, «Nota bibliográfica».

al procés de revolució liberal a escala espanyola, això sí, amb un ritme diferent resultat de la major maduració burgesa i industrial.²⁴

El segon dels articles de la sèrie sobre Barcelona, aparegut l'1 de març de 1844, «La cuestión del derribo de murallas y fortalezas, examinada bajo el punto de vista militar y político», va seduir especialment el biògraf d'Ildefons Cerdà, Fabià Estapé, per la seva proximitat al món de preocupacions del futur autor del pla d'eixample de la ciutat.²⁵

Agafant la pregunta llançada per l'Ajuntament el 1840 sobre els possibles avantatges d'enderrocar les muralles, Balmes hi ratifica la resposta positiva de Monlau amb un èmfasi característic en els efectes espontanis i immediats que tindria la supressió de les fortificacions:

Por lo tocante a las ventajas que reportaría Barcelona del derribo de las murallas y de los fuertes, respectivamente al desarrollo de sus intereses materiales, es cosa tan evidente que podemos abstenernos de ocuparnos en demostrarla; baste decir que, atendida su situación topográfica, la blandura de su clima, la belleza de sus alrededores, el espíritu industrial y mercantil de sus habitantes, es probable que, ensanchándose de repente la ciudad, se uniría desde luego con Gracia, y en seguida con otros pueblos vecinos, convirtiéndose en el espacio de veinte y cinco años en una de las capitales más extendidas y más vistosas de Europa.

Aquesta certesa procedia de la constatació dels greus danys soferts per les fortificacions l'any anterior i del càlcul sobre la dificultat d'executar en un termini breu els ambiciosos dissenys posats damunt la taula pels enginyers militars:

¿Le está reservado este porvenir? Creemos que sí, porque la cuestión de las murallas está ya casi resuelta. Derribada una parte de ellas y estropeada otra, es urgente el proceder a su reparación o al ensanche: lo primero es difícil se realice; y cuando se haya convenido en ensanchar, será también muy difícil que en el nuevo recinto se levante una fortificación en regla. Se comenzará por levantar interinamente unas tapias, y se aplazará para tiempo indefinido la construcción de la nueva muralla.

24. Josep M. FRADERA, *Jaume Balmes, Els fonaments racionals d'una política catòlica*, Vic, Eumo, 1996, p. 197.

25. Fabià ESTAPÉ, «Vida y obra de Ildefonso Cerdà», dins Ildefons CERDÀ, *Teoría general de la urbanización*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1971, vol. III, p. 63-86, va aplegar les notícies molt significatives sobre les relacions personals entre Jaume Balmes i els diversos membres de la família Cerdà reportades per Casanovas, tot i que no podia provar una influència directa de les idees del sacerdot sobre les de l'enginyer.

A la provisionalitat de les reparacions factibles, l'observador hi oposava la força imparable de la civilització del vapor transformant el territori de Barcelona:

Entre tanto los edificios irán ganando terreno, se alzarán otras fábricas al lado de las existentes, los intereses industriales, fomentados cada día más, se atreverán a mayores exigencias, así la ciudad como los alrededores interpondrán su poderosa mediación para que no se realice el proyecto de encerrar de nuevo la población con otra línea de fortificaciones, hasta que al fin se abandonará semejante idea y se dejará que las cosas sigan su curso natural y poco menos que necesario.²⁶

La Constitució de 23 de maig de 1845 i les lleis municipal i provincial que la precediren des del 8 de gener del mateix any i que «expresan el criterio centralizador, de dependencia jerárquica y desconfianza, más puro» posaren en marxa finalment l'esperada solidificació de l'Estat, amb la seva administració perifèrica.²⁷ Tot i que quedava sota el ferm control del governador civil com a anella més pròxima dins la cadena de càrrecs unipersonals que articulava tot el sistema implantat pels liberals moderats, l'empara del Ministeri de Governació variava l'equilibri en les conflictives relacions entre l'Ajuntament de Barcelona i els caps militars responsables de la defensa estratègica.

El 29 de juny del mateix 1845 es va posar en marxa un moviment en pro de l'eixample que volia deixar enrere el projecte suspès l'any anterior, fent bons els pronòstics de Monlau i Balmes sobre la inutilitat de l'entestament militar basat en arguments tècnics, segons els quals sols es podria controlar el potencial revolucionari de la capital catalana mantenint-la envoltada de murs, bastions i glacis i separada dels suburbis engruixits per l'expansió econòmica. Aquell dia, l'Ajuntament se sumà a una reunió convocada al saló de la Llotja, aparentment per iniciativa particular, «para tratar de negocios de sumo interés para realizar el proyecto de ensanche de esta ciudad al barrio de Gracia», que pertanyé al terme municipal de la capital fins el 1850.²⁸

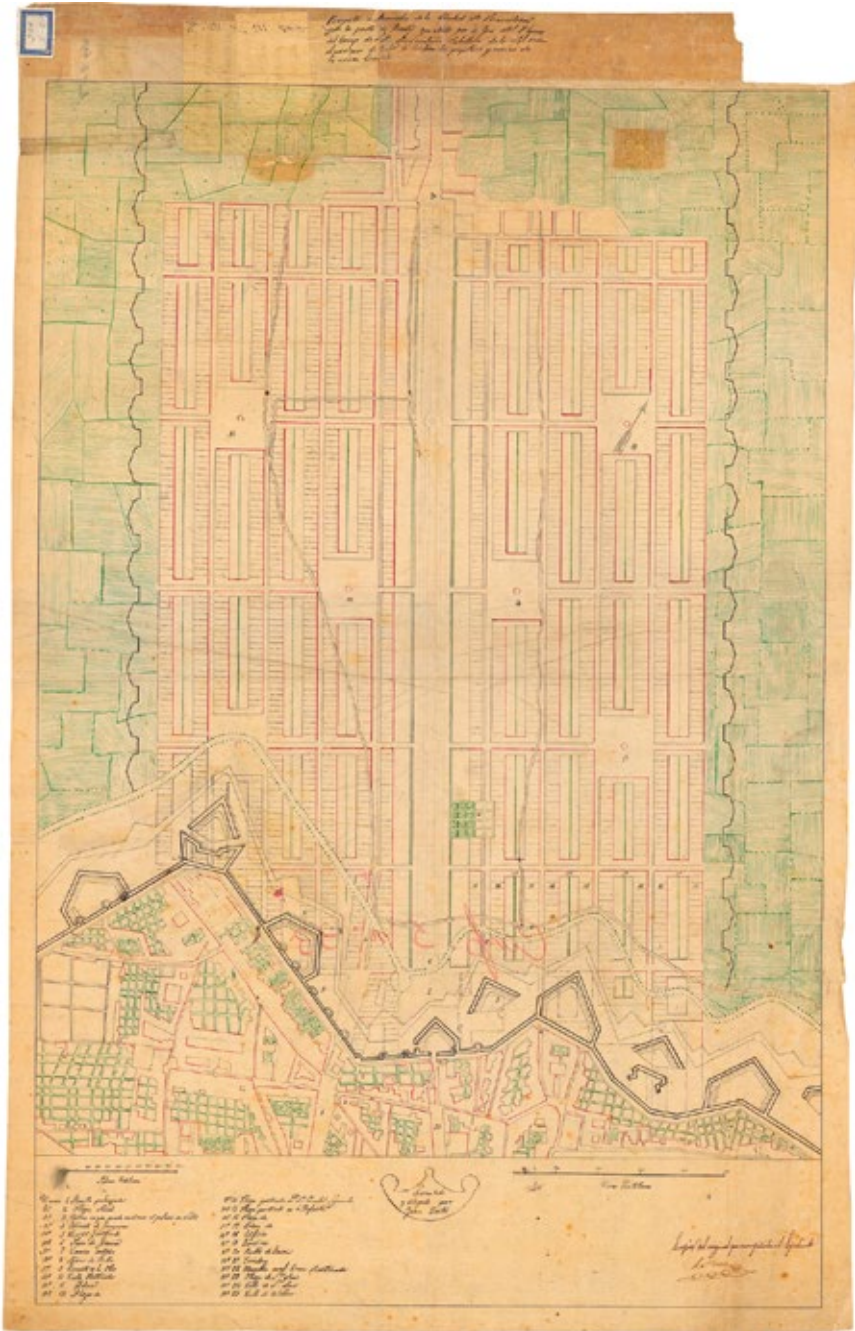
L'objecte de consideració i debat fou el *Proyecto de ensanche de la ciudad de Barcelona por la parte de Gracia concebido por D. José Manuel Planas*, qui es presentava com a «propietario y vecino de la misma ciudad», però afegia en el mateix encapçalament del plànol unes quantes distincions personals concedides per la Corona.²⁹ Que aquest notari no era un ciutadà qualsevol es

26. Jaume BALMES, «Barcelona. La cuestión del derribo de murallas y fortalezas examinada bajo el punto de vista militar y político» (1-III-1844), dins *La Sociedad. Revista religiosa, filosófica, política y literaria*, Barcelona, Brusí, 1843, vol. II, p. 342-343.

27. Adolfo POSADA, *Evolución legislativa del régimen local en España, 1812-1909* (1910); edició en facsímil, Madrid, Instituto de Estudios de Administración Local, 1982, p. 193.

28. AMCB, A-134, *Actes del Consell Plenari*, 1845, f. 533r (27-VI-1845).

29. AGMM, B-58/10.

Projecte d'eixample entre Barcelona i Gràcia (Cortés, 1845), proposat a l'Ajuntament de Barcelona a títol particular per Josep Manuel Planas i considerat favorablement pel consistori municipal, que l'elevà a les autoritats superiors. AGMM

fa encara més evident per la seva condició de comandant d'un batalló de la Milícia Nacional el 1837 i, sobretot, per l'exercici, que es prolongaria molts anys, com a secretari de l'Alcaldia i escrivà del Tribunal de Comerç.³⁰ Dibuxat per Joan Cortés, el plànol presenta una densa urbanització ortogonal orientada segons el passeig de Gràcia, entre l'esquerra del baluard de Tallers i l'esquerra del de Sant Pere i fins a enllaçar amb les primeres cases del suburbi, amb nombrosos detalls –una plaça principal i sis places de barri, porticats en alguns carrers, parcel·lació i distribució entre buits i plens dins de cada illa, reserva d'un espai a la sortida del Portal de l'Àngel per a un palau reial, etc.– que contrasten amb la despreocupació a l'hora d'afrontar el nou recinte estratègic. Sense considerar el tancament de Gràcia per la banda de les muntanyes, l'eixample és tancat a dreta i esquerra mitjançant una «muralla civil» consistent en una «línea bastionada» que, llegida com a proposta formal, havia de ser una veritable provocació per als enginyers militars per la seva futilitat.

El Ministeri de Governació va emetre el 25 de juliol de 1845 una ordre que interessava tots els municipis importants d'Espanya i que legitimava un augment de llurs atribucions urbanístiques –i cartogràfiques– fins i tot en les places de guerra com Barcelona. Cada consistori municipal hauria d'aixecar pel seu compte «el plano geométrico de la población, sus arrabales y paseos, trazándolos según su estado actual» a escala 1:1.250, i s'hi haurien d'afegir «con líneas convencionales las alteraciones que hayan de hacerse para la alineación futura de cada calle, plaza, etc.».³¹ Però encara el 1848 el Ministeri de la Guerra proclamaria l'exclusiva dels enginyers militars en l'aixecament de plànols d'eixample dins la zona tàctica de les ciutats fortificades i, per descomptat, en els relatius al recinte, «para que estos trabajos no tengan publicidad ni se estienda fuera de las autoridades militares el conocimiento del verdadero estado del sistema defensivo de cada plaza».³²

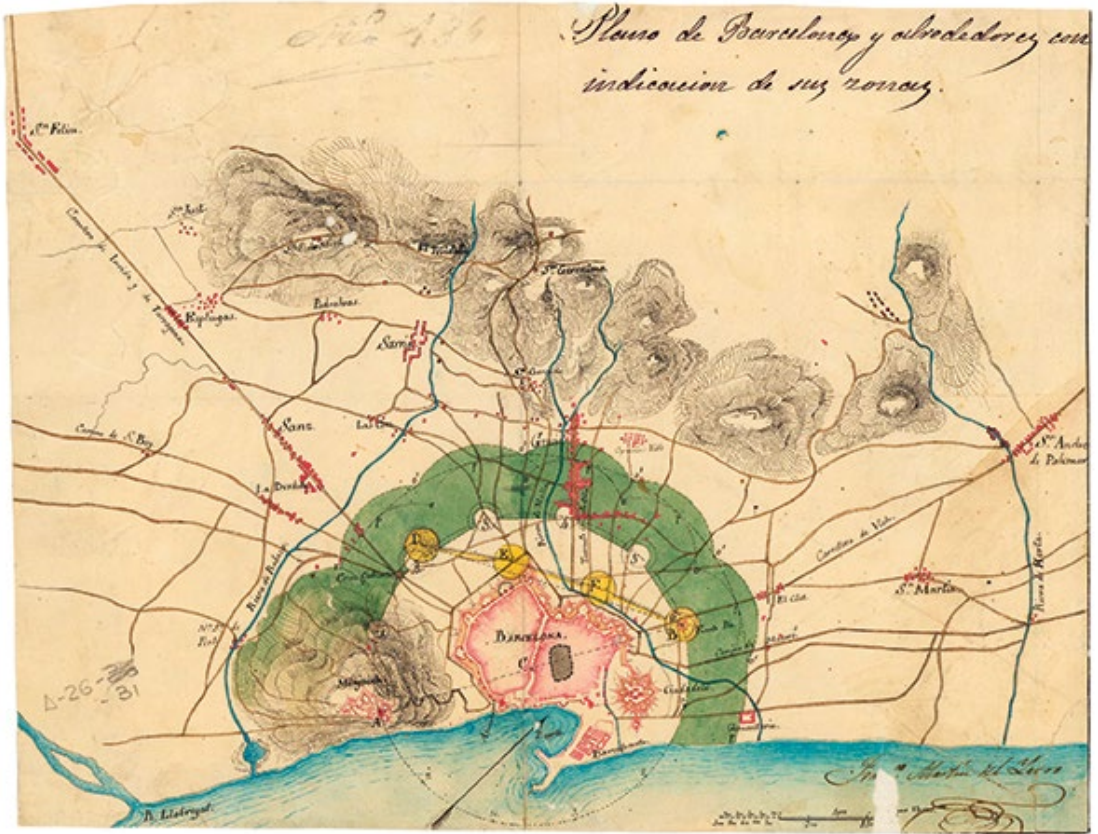
En aquest context de secretisme i conflicte de competències, i després d'un any d'inactivitat, la direcció dels enginyers militars de Catalunya va reorganitzar el seu servei i a final de maig de 1846 constituí la Comissió Topogràfica i d'Eixample de Barcelona, a càrrec del tinent coronel d'enginyers Manuel Ramón García.³³ La comanda específica a l'equip reforçat era fer els passos per culminar l'eixample entre Tallers i Jonqueres, ja aprovat pel

30. Pere ARMENGOL I CORNET, *Memoria necrológica de D. José Manuel Planas y Compte, leída en la sesión pública de la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País el día 5 de julio de 1874*, Barcelona, Jaime Jepús, 1874.

31. AMCB, A-134, *Actes del Consell Plenari*, 1846, vol. II, f. 213v (7-VIII-1846).

32. Reial ordre de 3-XI-1848, citada per MURO, «Los ingenieros del Ejército y la planimetría...», p. 66, nota.

33. MURO, «Los ingenieros del Ejército y la planimetría...», p. 69-76.

Mapa esquemàtic del Pla de Barcelona explorant la possibilitat de substituir les muralles contínues per sistemes de forts aïllats, amb el Fort Pius a llevant i una nova fortalesa a la Creu Coberta a ponent com a principals punts de suport (Martín del Yerro, desembre de 1843). AGMM

Govern dos cops, el 1839 i el 1844, i la primera tasca fou recuperar els dissenys de Brochero per a la part civil i els de Martín del Yerro per als baluards i les casernes, explorant si convenia continuar amb el sistema setcentista de Louis de Cormontaigne, seguidor de Vauban, o aprofitar les modificacions del contemporani Pierre-Marie-Théodore Choumara. Val a dir que, el desembre de 1843, el mateix Martín del Yerro havia estat l'encarregat d'explorar la possibilitat de substituir el recinte tancat per un sistema de forts aïllats, però aquesta opció més flexible havia estat descartada l'any següent i ara no era considerada en absolut.³⁴

El 7 d'agost de 1846, a la mateixa sessió municipal on s'havia llegit l'ordre ministerial relativa a l'elaboració del plànol urbà, el consistori acordava ja

34. AGMM, B-5/21: *Plano de Barcelona y alrededores con indicación de sus zonas.*

formar una comissió mixta de regidors, propietaris de l'interior i d'extramurs i arquitectes per negociar amb el flamant cap de la Comissió Topogràfica i d'Eixample a fi d'aconseguir «que el ensanche de la ciudad se extienda en los términos más ventajosos a los intereses de la población».³⁵ Un mes més tard, l'11 de setembre, l'Ajuntament aprovava una petició formal adreçada a la reina demanant l'eixample entre Barcelona i Gràcia i descrivint tant l'angoixosa estretor de la ciutat emmurallada com el creixement del suburbi «en varias direcciones sin ningún plan metodizado».³⁶

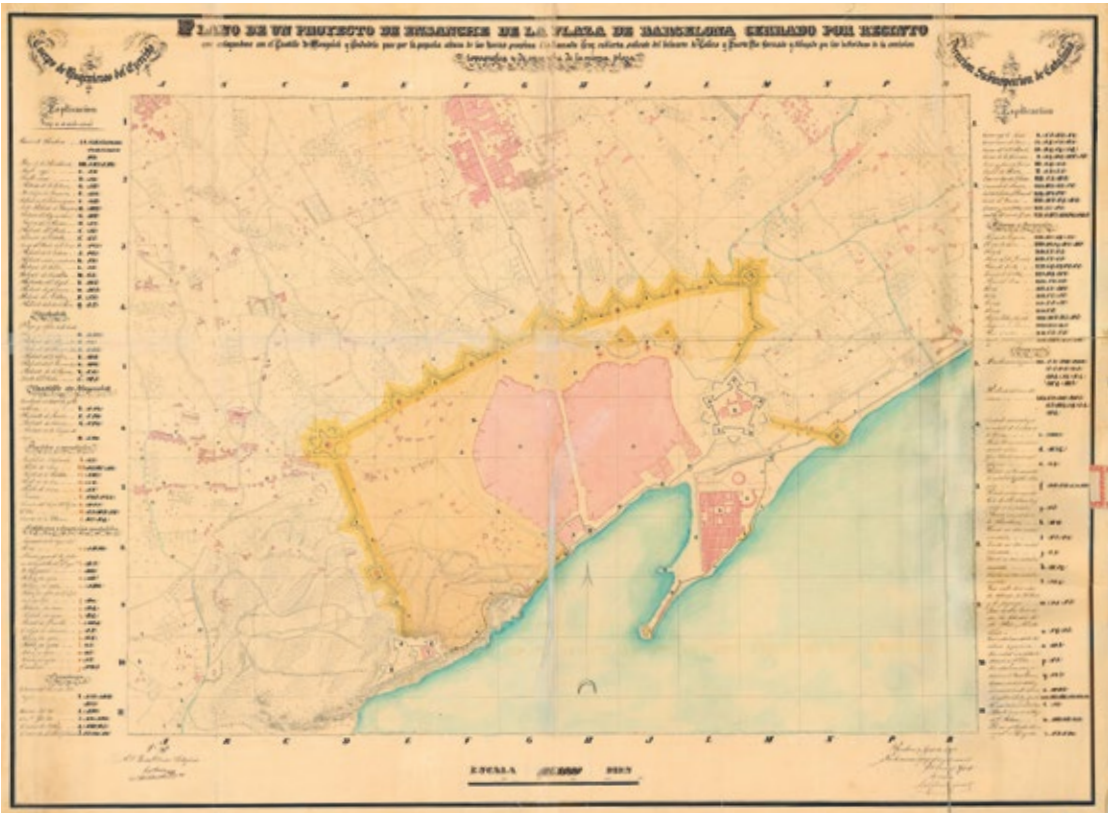
Obtenir un coneixement cartogràfic del territori d'extramurs que s'anava transformant a ulls veients era una exigència inclosa en l'encàrrec fet a la Comissió Topogràfica el 3 d'abril de 1847 de calcular la població que cabria dins l'Eixample dels Estudis, en dos recintes estesos en direcció a la muntanya de Montjuïc –les Hortes de Sant Bertran fins a l'altura del baluard de Sant Antoni o fins a la Creu Coberta– i en la hipòtesi de Gràcia assumida per l'Ajuntament i acollida de moment pel Ministeri de la Governació. Es demanava un «ligero plano de Barcelona en que, sin marcar su caserío ni los detalles de sus fortificaciones, se marque con ecsactitud su actual recinto, la situación de los edificios exteriores más contiguos a él, señaladamente por la parte de Gracia, la situación de los pueblos o casas que rodean a este barrio para juzgar de su procsimidad e importancia, y la topografía de las alturas y demás contornos del mismo barrio».³⁷

Indubtablement, la dificultat d'encerclar Gràcia amb fortificacions calcant sobre els contraforts de Collserola i el cost previsible de posar en solfa els murs laterals de l'eixample estès entre el suburbi i la ciutat eren elements dissuasius que s'afegien a l'interès de poder aïllar i controlar separadament els diferents possibles focus de resistència al Govern dins de la conurbació. Per això, els oferiments d'eixamples més generosos que el dels Estudis preparats per la Comissió Topogràfica seguiren la idea indicada en el plànol de Martín del Yerro, de desembre de 1843, d'establir una separació taxativa amb Gràcia des de ben a prop de les antigues muralles de la ciutat mitjançant una connexió entre el Fort Pius, com a posició avançada respecte a la Ciutadella, i una nova fortificació al peu de la muntanya de Montjuïc i vinculada, al seu torn, amb el castell. Aquesta idea, que restringia l'espai urbanitzable a la petita

35. AMCB, A-134, *Actes del Consell Plenari*, 1846, vol. II, f. 215r-v (7-VIII-1846).

36. AMCB, A-134, *Actes del Consell Plenari*, 1846, vol. III, f. 276v i insert (acord d'11-IX-1846 i memorial de 14-IX-1846). Seguiment de la tramitació: f. 289r (22-IX-1846), 399v-400r (15-XI-1846) i 429r-v (31-XII-1846). L'agent a Madrid va creure que es podria aprofitar la decisió reial d'eixamplar la capital del regne.

37. Instrucció de l'enginyer general, 3-IV-1847. Recollida a les *Memorias relativas al ensanche de la plaza de Barcelona escritas por los ingenieros que han compuesto la Comisión Topográfica y de Ensanche de la misma plaza* (25-V-1846 – 25-XI-1848), document pertanyent a la col·lecció reunida pel general Joaquín de la Llave i comunicat per Ignacio Muro (Biblioteca Central Militar de Madrid, ML163-A).

Plànol d'un projecte d'ampliació del recinte de Barcelona, delimitat pel castell de Montjuïc, un nou fort a la Creu Coberta, el Fort Pius i la Ciutadella, amb les seves dependències costaneres (García, agost de 1848). AGMM

falca dels Estudis i a les Hortes de Sant Bertran, quedà materialitzada en el *Plano de un proyecto de ensanche de la plaza de Barcelona cerrado por recinto que, enlazándose con el Castillo de Monjuich y Ciudadela pase por la pequeña altura de las Horcas, próxima a la llamada Cruz Cubierta, saliente del baluarte de Tallers y Fuerte Pio* de 9 d'agost de 1848, el *non plus ultra* de les ofertes del ram militar a la societat barcelonina, que amb la gran fortalesa de les Forques trepitjava, això sí, el pla urbanístic municipal per a Hostafrancs tot just aprovat el 1846.³⁸

Els informes tècnics de 1847 sobre el pressupost de l'Eixample dels Estudis plantejat per Manuel Ramón García indicaven ja la conveniència d'estalviar despeses prescindint de construccions supèrflues. La possibilitat de finançar el projecte ampliat era, doncs, remota, tant pel cost de les

38. AGMM, B-58/6. AMCB, A-134, *Actes del Consell Plenari*, 1846, vol. III, f. 413v-414r i plànol d'urbanització d'Hostafrancs (22-XII-1846).

indemnitzacions als propietaris dels terrenys per on havia de travessar la muralla com pel de la mateixa construcció. El 25 de novembre de 1848, com a pas previ a poder debatre l'obra al Ministeri, García elevà, com era prescriptiu en aquesta classe de treballs, tres projectes alternatius, amb els pressupostos respectius, que consideraven tres reduccions progressives del disseny del mes d'agost. La primera variant prescindia de la continuïtat del mur més enllà de Jonqueres i deixava el Fort Pius tal com havia estat concebut, com una posició avançada.³⁹ La segona tirava pel dret la nova tanca des del castell de Montjuïc fins al Portal de Sant Antoni, reduint força l'espai urbanitzable i deixant el fort veí de la Creu Coberta com una altra posició avançada.⁴⁰ La tercera, que fou l'aprovada, era el simple retorn al projecte de l'Eixample dels Estudis segons els dissenys ja coneguts, amb un títol inequívoc: *Plano del proyecto de las fortificaciones que deben egecutarse para cerrar provisionalmente el ensanche entre los baluartes de Tallers y Junqueras de esta plaza con obras que puedan servir para su construcción definitiva o para enlazar esta parte en otro proyecto que abrace mayor superficie.*⁴¹

Epíleg: la impossible marxa enrere, 1849-1858

Mentre es reprenien els estudis i les especulacions de la Comissió Topogràfica entorn de les fortificacions per a l'Eixample dels Estudis, desapareixia l'antic edifici universitari que al segle XVI havia estat encaixat en el curs de la Rambla i que ara deixava expedit altre cop. La demanda lògica d'una nova porta de la ciutat, si més no provisional, en aquest punt fou finalment atesa i executada l'agost de 1847. Poc després de la inauguració del Portell d'Isabel II, l'historiador Pi i Arimon indicava un problema estructural per a la metròpoli naixent que havia d'ocupar els urbanistes, inclòs Ildefons Cerdà, per molt de temps:

La disposición de la Rambla parecía indicar de suyo la conveniencia de abrir una puerta a su extremo; esto venia a resultar además en ornato de Barcelona: una vía agradable y segura guiaba del sitio más concurrido de la ciudad, de su paseo céntrico, al del barrio vecino. ¡Lástima grande que los que trazaron el paseo de Gracia no previeran, como bien parece podían, la mejora que ha tenido lugar poco tiempo hace, y no dieron a su línea la dirección de la de la Rambla! ¿Cuánto

39. AGMM, B-58/5: *Plano de un proyecto de ensanche de la plaza de Barcelona cerrado por recinto que, partiendo del Castillo de Monjuich, pase por la pequeña altura de las Horcas, próxima a la llamada Cruz Cubierta y saliente del baluarte de Tallers y se enlace con el antiguo en la cara izquierda del de Junqueras.*

40. AGMM, B-40/14: *Plano de un proyecto de ensanche de la plaza de Barcelona cerrado por recinto que, partiendo del Castillo de Monjuich, pase por los actuales baluartes de San Antonio y Tallers se enlace con el antiguo en el flanco izquierdo del de Junqueras.*

41. AGMM, B-40/13.

hubiese contribuido al embellecimiento de Barcelona una recta y espaciosa calle de árboles desde Atarazanas hasta la vecina villa!⁴²

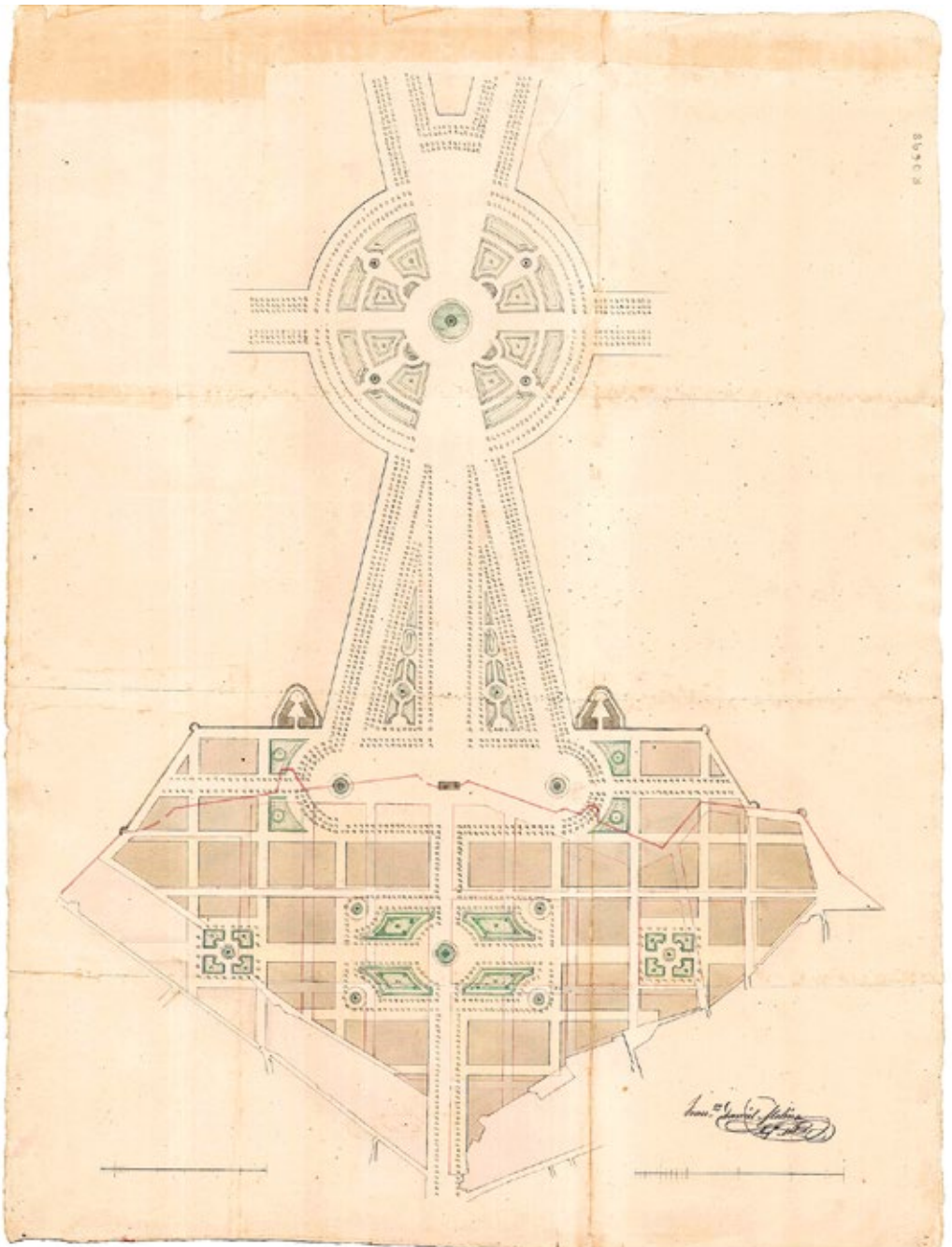
Excepte el projecte de Francisco Martín del Yerro de 1844, cap dels dissenys de l'Eixample dels Estudis, començant pel de Massanés, no havia afrontat l'enllaç entre els dos passejos, i, a més, les fortificacions dibuixades per Huarte Jáuregui i els seus successors trepitjaven el tram inferior del passeig de Gràcia, sense donar-li cap solució clara. Presentada en diàleg amb el plànol oficial de 25 de novembre de 1848, sí que en formularen una els arquitectes municipals el 1853, a base de prolongar en línia recta la Rambla com a eix principal fins a una gran plaça rodona on confluïrien el passeig de Gràcia i una altra avinguda simètrica amb una via transversal destinada «a empalmar con la carretera general de Madrid en la Cruz Cubierta, y [...] con la carretera de Vich y Francia en los molinos situados extramuros de la Puerta Nueva». Tant aquesta descripció literària com el molt retòric plànol corresponent, signat per Francesc Daniel Molina, impliquen un eixamplament il·limitat i palesen una absoluta despreocupació per les necessitats estratègiques expressades repetidament pels militars, com a l'antic projecte de Planas. Deixen obert el recinte entre dos ridículs baluards amb «el local suficiente para construir en cada uno un cómodo cuartel», i a l'espai intermedi «podrían quedar preparados para el inesperado caso de una invasión estrangera todos los trabajos necesarios, construyendo desde luego los cimientos que correspondan a la nueva muralla hasta en superficie de la tierra», i «en el interín podría cerrarse la ciudad con un emberjado».⁴³

El 24 de maig de 1853, l'Ajuntament va trametre a la reina una exposició que rebutjava el projecte de l'Eixample dels Estudis, demanava formalment una expansió il·limitada i reclamava la propietat dels terrenys desafectats per les fortificacions. Treballada al si de la Comissió Especial d'Eixample i consultats els diputats a Corts per Barcelona, els representants dels interessos econòmics locals i els directors dels periòdics editats a la ciutat, la redacció final d'aquest important document ha estat atribuïda al famós jurista Manuel Duran i Bas. Ara bé, Fabià Estapé ha mostrat que, quan el discurs s'eleva «al plano de los principios políticos y sociales, Duran y Bas reúne y sintetiza todos y cada uno de los temas analizados diez años antes por Jaime Balmes».⁴⁴ En efecte, afirmacions contundents com ara que «la civilización sólo puede

42. Andreu Avel·lí P1 i ARIMON, *Barcelona antigua y moderna*, Barcelona, Tomás Gorchs, 1854, vol. I, p. 336-337 (publicació pòstuma: l'autor havia mort el 1851).

43. AMCB, A-137, exp. 1375 A1, peça 1a, f. 5-6 (document sense datar inserit entre papers de març de 1853).

44. ESTAPÉ, «Vida y obra de Ildefonso Cerdà...», p. 143.

Projecte municipal d'ampliació de l'Eixample dels Estudis amb avingudes enjardinades fins a Gràcia (Molina, març de 1853?). AMCB

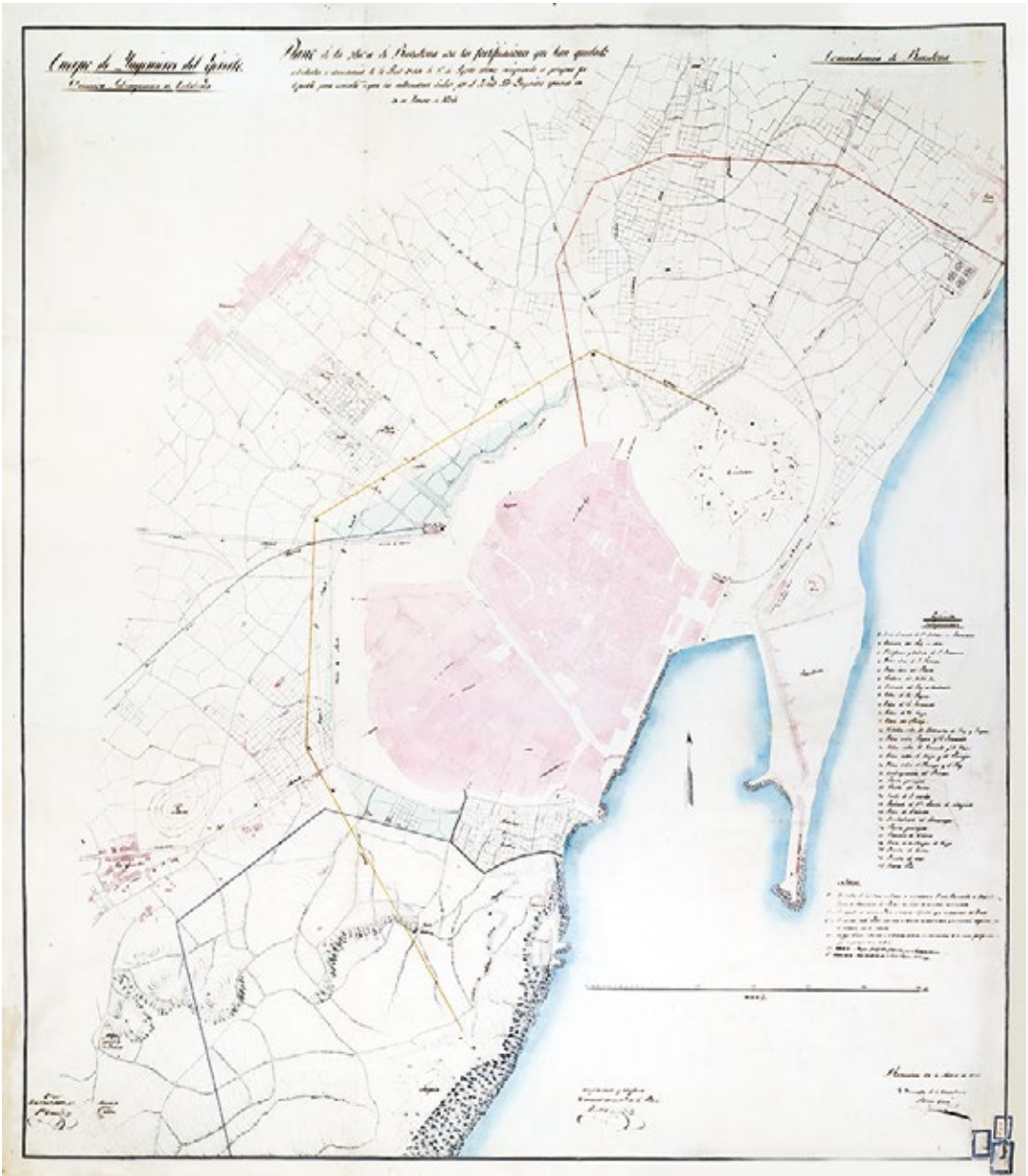
desarrollarse en ciudades populosas», que «no cabe temer que, favoreciendo el desarrollo de las grandes ciudades, se destruya la vida de las pequeñas poblaciones» o que «si la España quisiera recobrar en la Europa el lugar que ocupó [...], es de interés sumo fomentar el acrecentamiento de Barcelona» estan directament inspirades pel primer dels articles publicats pel cèlebre sacerdot l'1 de març de 1844.⁴⁵

Vist el lent i sincopat desenvolupament dels negocis oficials d'Espanya, no importa gaire que el pas fet aleshores no tingués efectes immediats, perquè el consens social havia esdevingut ja inamovible. Com és sabut, l'Ajuntament i la Diputació de Barcelona es van adherir el 14 de juliol de 1854 al pronunciament militar de final de juny a Vicálvaro, i el capità general de torn va ser incapaç d'aturar l'acció revolucionària i l'inici del Bienni Progressista. El 8 d'agost va començar l'enderroc de les muralles, i el dia 12 mateix aquesta acció va ser legitimada per una reial ordre. Alguns dels passos següents, amb l'entrada en escena d'Ildefons Cerdà a la tardor, van tenir efectes irreversibles per al coneixement de l'entorn urbà i per a la ideació de la seva forma futura. Tanmateix, el Govern no s'havia decidit a treure Barcelona de la llista de places fortes, i aviat, mentre als governants progressistes se'ls multiplicaven els problemes, el Ministeri de la Guerra tornava a explorar les possibilitats de construir un nou recinte fortificat compatible amb un eixamplament. Les instruccions donades el 3 de febrer de 1855 en aquest sentit donaren lloc al plànol signat pel coronel d'enginyers Fernando Camino el 30 de març següent, on la major part de l'espai lliurat a usos civils era el de l'antic glacis i la resta era just el que donava de si l'estricta geometria del nou polígon. Luis Urteaga i Ignacio Muro han destacat que «este sencillo mapa constituiría una de las guías esenciales de los futuros proyectos de fortificación del Cuerpo de Ingenieros» fins a la concessió de l'eixample indefinit el 9 de desembre de 1858 i, encara més enllà, fins a l'aprovació definitiva del pla d'Ildefons Cerdà a la primavera de 1860.⁴⁶

Durant una vintena d'anys, la demanda social d'eixamplament urbà, alimentada per un creixement econòmic sostingut malgrat els entrebancs conjunturals, havia topat amb la resistència dels responsables militars. Però a l'hora d'emprendre la recomposició ampliada de l'antiquat sistema de fortificació contínua, que els semblava l'únic adequat per assegurar a l'Estat que

45. «Exposición elevada al Gobierno de S. M. en 24 de mayo de 1853», citada per ESTAPÉ, «Vida y obra de Ildefonso Cerdà...», p. 143-144. Jaume BALMES, «Barcelona. Reflexiones sobre las causas de su prosperidad y refutación de algunas preocupaciones» (1-III-1844), dins *La Sociedad...*, vol. II, p. 292-300.

46. AGMM, B-5/94. Luis URTEAGA i Ignacio MURO, «Los últimos proyectos de fortificación de Barcelona, 1854-1860», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Mapes i control del territori a Barcelona. Vuit estudis*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2016, p. 97.

Mapa amb la proposta de nou recinte de Barcelona, amb les reserves estratègiques entorn de les Drassanes, el castell de Montjuïc, la Ciutadella i el Fort Pius, i marcant com a zones d'eixample el glacis i els escassos terrenys adjacents de propietat particular assenyalats en color blau, separats de la futura muralla poligonal per una àmplia franja de protecció (Camino, març de 1855). AGMM

conservaven la capacitat de controlar la revolucionària ciutat de Barcelona, els caps de l'Exèrcit també topaven repetidament amb els elevats costos de les necessàries indemnitzacions per ocupar terrenys particulars amb les noves estructures de defensa i per aixecar el cinyell defensiu. Les despeses podien ser parcialment compensades amb la venda dels solars creats en l'espai alliberat per les fortificacions obsoletes, si és que l'Estat aconseguia d'afirmar el seu dret de propietat en contra de les pretensions municipals. Les dificultats financeres portaven a restringir l'abast del futur espai urbà, i, a més, tant la topografia del Pla com el desenvolupament imparable i temut dels suburbis, especialment de Gràcia, feien emplaçar les noves fortificacions molt a prop de les antigues, poc més enllà dels límits del glacis. Operacions com la segregació municipal gracienc, consumada el 1850, de poc servirien, perquè, com més avancés localment la civilització del vapor retratada per Jaume Balmes, més impracticable seria el disseny militar i més forta havia de ser la pressió civil en pro de la solució que apareixia com a natural; és a dir, una refosa dels dos pols urbans de Barcelona i Gràcia amb eix en el passeig que els comunicava des del 1827. En definitiva, el projecte de l'Eixample dels Estudis fou el camp de batalla on les sorolloses exhibicions de força dels capitans generals no evitaren un constant retrocés davant una societat civil cada cop més segura de les seves opcions.

La dualitat metodològica en urbanisme. Una perspectiva des de Barcelona

Entre 1855 i 1859, l'enginyer de camins, canals i ports Ildefons Cerdà va concebre un projecte per a l'eixample de la ciutat de Barcelona inspirat en el disseny ortogonal propi de les fundacions colonials, entre elles la mateixa Barcino, que va aconseguir d'imposar-se legalment i es va anar materialitzant durant les dècades següents fins a esdevenir la peça més característica de l'estructura urbana de la capital catalana. L'enginyer va considerar el seu pla com la plasmació d'una metodologia científica. És més, va ser ell qui va plantejar per primera vegada de manera rotunda a escala europea la possibilitat de resoldre el problema de la producció de l'espai urbà per aquesta via. Per això, des d'una perspectiva barcelonina, l'examen de les problemàtiques relacions històriques entre urbanisme i ciència és gairebé un exercici obligat.

La intenció científica en urbanisme

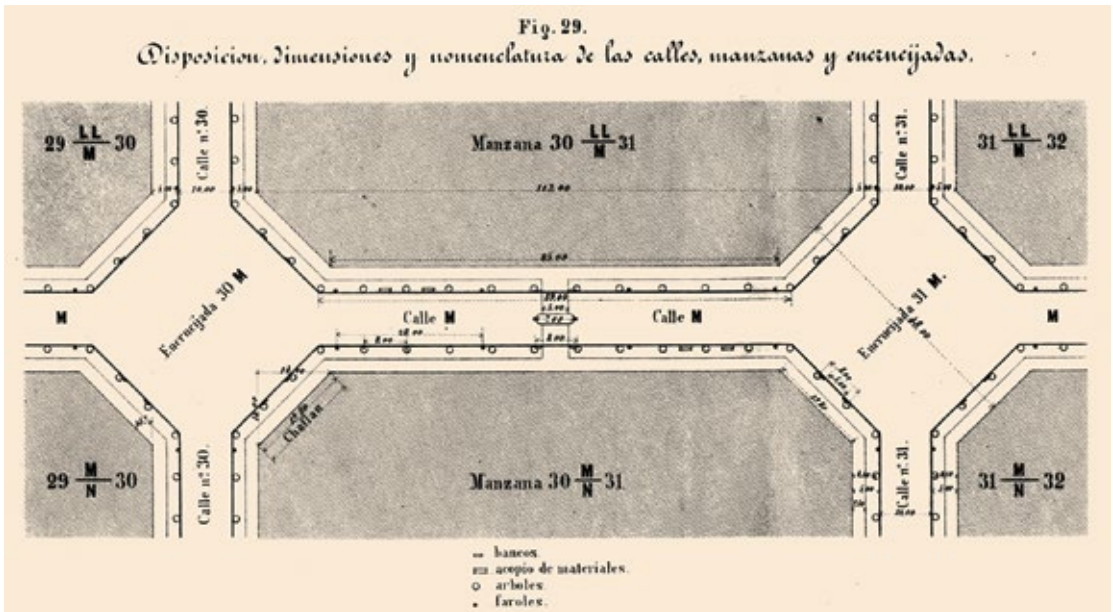
En el lllindar de la *Teoría general de la urbanización*, Ildefons Cerdà manifesta amb vigor que els seus primers estudis sobre el fenomen urbà amb ànim d'intervenir-hi li van descobrir un nou món per a la ciència.¹ En la seva visió, l'ingredient científic no és simplement la cerca curiosa de dades empíriques sobre les localitats en les quals es pretén d'actuar, com estipulen les intervencions urbanístiques modernes, sinó la mateixa invenció formal, que és considerada per ell un producte no sols de les anàlisis positives, sinó, sobretot, d'un exercici intel·lectual de generalització i deducció lògica que condueix a resultats estrictes, però diferents dels derivats de les normes estètiques que havien dominat fins aleshores les grans intervencions urbanes.

Cap al final de la seva vida, l'enginyer català va condensar aquesta concepció personal del seu ofici gairebé a manera d'epitafi:

No me he contentado con resolver casuísticamente las cuestiones, como vulgarmente se hace, y es lo más cómodo, sino que allí donde me ha hecho falta una teoría a la cual subordinar el asunto de que se trata, la he inventado, las más de las veces, por no decir siempre, con el más ímprobo trabajo.²

1. Ildefonso CERDÀ, *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, Madrid, Imprenta Nacional, 1867, vol. I, p. 8-9.

2. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 5D.18, 1/3, «Despojo».

Disseny de les formes, les dimensions i els elements del carrer ordinari de l'Eixample de Barcelona, inclòs en l'opuscle d'Ildelfons Cerdà *Necesidades de la circulaci3n y de los vecinos de las calles con respecto a la v3a p3blica urbana, y manera de satisfacerlas*, escrit en defensa dels xamfrans despr3s de 1860

Le Corbusier, sens dubte el m3s t3pic i conegut dels urbanistes del segle xx, va compartir amb Cerdà aquesta opci3n metodol3gica per l'abstracci3, aix3 com moltes altres idees sobre el fenomen urbà i el seu endegament. Les seves paraules semblen, sovint, una mera glossa dels conceptes del pioner català:

Proc3dant à la mani3re du praticien dans son laboratoire, j'ai fui les cas d'esp3ces: j'ai 3loign3 tous les accidents; je me suis donn3 un terrain id3al. Le but n'3tait pas de vaincre des 3tats de choses pr3existants, mais d'arriver, en construisant un 3difice th3orique rigoureux, à formuler les principes fondamentaux d'urbanisme moderne. Ces principes fondamentaux, s'ils ne sont pas controuv3s, peuvent constituer l'ossature de tout syst3me d'urbanisation contemporaine; ils seront la r3gle selon laquelle le jeu peut se jouer. Envisager dans la suite le cas d'esp3ce, c'est-à-dire n'importe quel cas: Paris, Londres, Berlin, New York ou une minuscule bourgade, c'est 3tre ma3tre, si l'on part des certitudes acquises, de donner une direction à la bataille que va s'engager. Car c'est livrer une formidable bataille que de vouloir urbaniser une grande ville contemporaine.³

© Photoaia

Detall del Pla Voisin de Le Corbusier (1925), proposant la substitució radical de la major part del centre històric de París per una trama ortogonal amb gratacels isolats

Sens dubte, aquesta subordinació del traçat de les ciutats concretes a les invencions abstractes és summament controvertible, sobretot pels seus efectes pràctics. D'una banda, és lògic que el cientisme vuitcentista produís en algun lloc la idea d'associar la construcció de ciutats al mètode científic. De l'altra, el programa cerdanià no sols és congruent amb aquesta tendència cultural del seu temps, sinó que, a més, incorpora un dels ingredients més nobles de la política del segle XIX: l'impuls igualitari. No obstant aquesta intenció socialment benèfica, en les apel·lacions de Cerdà a la ciència, i molt més en les que llançaria Le Corbusier en una època massa tardana perquè puguem creure a ulls clucs en la sinceritat del seu cientisme, hi ha una part de retòrica autoritària. És a dir, l'apel·lació a la ciència no és només una opció metodològica que aquests urbanistes seguien en el silenci de llur treball d'introspecció social i d'invenció formal, sinó també una arma de combat, un recurs per a fer callar l'oponent, el receptor de l'obra, el ciutadà. En aquest sentit, no sols és explicable, sinó també lògic i sa, que les concepcions científiques de l'urbanisme hagin estat durament criticades. Amb ingenuïtat o amb malícia, a temps o anacrònicament, estan ancorades en una magnificació de la ciència que l'experiència històrica del segle XX ha relativitzat força.

Ara bé, la denúncia de propostes com les de Cerdà i Le Corbusier ha seguit, en general, rumbos que al seu torn mereixen una crítica profunda. Per

exemple, la proposició principal de Françoise Choay en la seva coneguda antologia del pensament urbanístic diu:

Malgré les prétentions des théoriciens, l'aménagement des villes n'est pas l'objet d'une science rigoureuse. Bien plus: l'idée même d'un urbanisme scientifique est un des mythes de la société industrielle.⁴

És a dir, de la crítica de la creença científica es passa, sense cap matís, a la desqualificació de l'intent de vincular urbanisme i ciència. Més enllà de fer-se ressò de les legítimes protestes contra les retòriques autoritàries, l'actitud de Choay afavoreix el rebuig de les prestacions del mètode científic en el control racional de l'activitat humana sobre el medi. D'altra banda, aquesta negació descansa en una imatge molt rígida que correspon precisament als estereotips del científisme del Vuitcents: la ciència com un conjunt de coneixements veritables que s'aniria produint al marge de pressupostos ideològics i creixent per acumulació simple.

Arran de la detecció d'elements ideològics en els escrits dels pensadors urbanístics més caracteritzats, i partint d'una visió empirista que fa arrencar de Patrick Geddes i la seva atenció a les peculiaritats locals, Choay rebutja la intenció científica que els animava com una mera disfressa per a ocultar unes finalitats inconfessables. I així, seguint la cèlebre denúncia de Jane Jacobs a *Death and Life of Great American Cities*, llibre de 1961, la pintura del treball de l'urbanisme modern esdevé cada vegada més sinistra i melodramàtica.

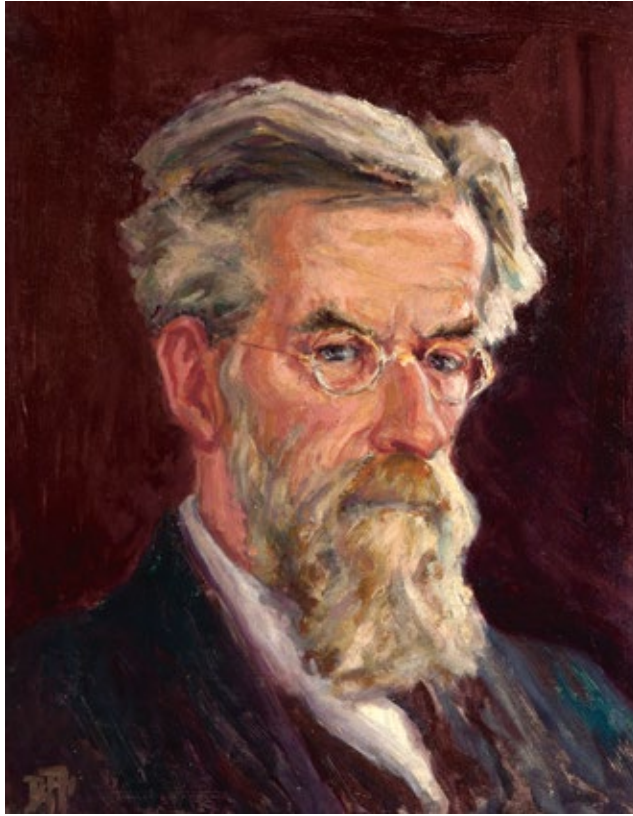
Quinze anys després de *L'urbanisme. Utopies et réalités*, Françoise Choay situa el seu nou treball, *La règle et le modèle*, en relació amb l'obra anterior amb les paraules següents:

Je me propose aujourd'hui d'autres objectifs. Il ne s'agit plus de chercher ce que les écrits de l'urbanisme ne sont pas, en repérant leurs écarts et leurs dérives par rapport à un type discursif connu, le discours scientifique. Il s'agit de découvrir ce qu'ils sont, les intentions secrètes que masquent identiquement leurs prétentions explicites et leurs idéologies tacites, et de définir leur statut véritable.⁵

Però la imatge del discurs científic com un tipus discursiu que es trobaria a resguard de tota arbitrarietat i de tot ensurt és no sols manifestament inadequada per donar compte de la seva aplicació al camp de les ciències socials,

4. Françoise CHOAY, *L'urbanisme. Utopies et réalités. Une Anthologie*, París, Éditions du Seuil, 1965, p. 74.

5. Françoise CHOAY, *La règle et le modèle. Sur la théorie de l'architecture et de l'urbanisme*, París, Éditions du Seuil, 1980, p. 10.

Creative Commons

El biòleg i sociòleg Patrick Geddes (Ballater, Escòcia, 1854 – Montpeller, 1932). Retrat anònim. National Galleries of Scotland

sinó també obsoleta pel que respecta al procés seguit per les mateixes ciències naturals.

Ciències naturals i ciències socials

Els historiadors de la ciència moderns han mostrat que el coneixement científic no avança linealment deslligat de supòsits ideològics, sinó a través de mecanismes menys purs. Segons la popular síntesi de Thomas S. Kuhn, ho fa a través de l'establiment de “paradigmes” interpretatius que tenen una certa capacitat d'il·luminar la realitat, i de la seva substitució periòdica, una vegada s'ha esgotat el seu potencial, per mitjà de “revolucions científiques” que imposen una perspectiva diferent d'abast més ampli. A la vista de l'aplicació mecànica que algun cop s'ha fet d'aquests conceptes en el camp de les ciències humanes, no sembla ocios recordar que Kuhn els va introduir, precisament, per definir les ciències naturals en contraposició a les socials:

Particularly, I was struck by the number and extent of the overt disagreements between social scientists about the nature of legitimate scientific problems and methods. [...] the practice of astronomy, physics, chemistry, or biology normally fails to evoke the controversies over fundamentals that today often seem endemic among, say, psychologists or sociologists. Attempting to discover the source of that difference led me to recognize the role in scientific research of what I have since called “paradigms”. These I take to be universally recognized scientific achievements that for a time provide model problems and solutions to a community of practitioners.⁶

Els moviments de revisió crítica del positivisme a final del segle XIX i inici del XX van establir la distància existent entre la complexitat de la natura i els resultats obtinguts per les ciències naturals. A més d'ajudar a redefinir els mètodes d'aquestes darreres, els filòsofs van plantejar aleshores decididament dubtes sobre l'oportunitat d'imitar-les en els estudis sobre l'ésser humà com a individu i com a col·lectivitat. Probablement, l'aproximació més aprofundida sobre la particular manera de ser de les ciències socials és la desenvolupada pels membres de l'escola historicista alemanya, Wilhelm Dilthey, Ernst Troeltsch, Friedrich Meinecke i Max Weber.⁷

La popularitat del paradigma newtonià derivada dels seus èxits en el coneixement de la natura va engegar al segle XVIII una llarga polèmica entre dues actituds contraposades sobre els mètodes científics aplicables en els estudis sobre la Humanitat que s'ha mantingut almenys fins entrat el segle XX. En aquest sentit, és molt útil la terminologia encunyada per Troeltsch, seguint Dilthey, així com la seva delimitació històrica del fenomen:

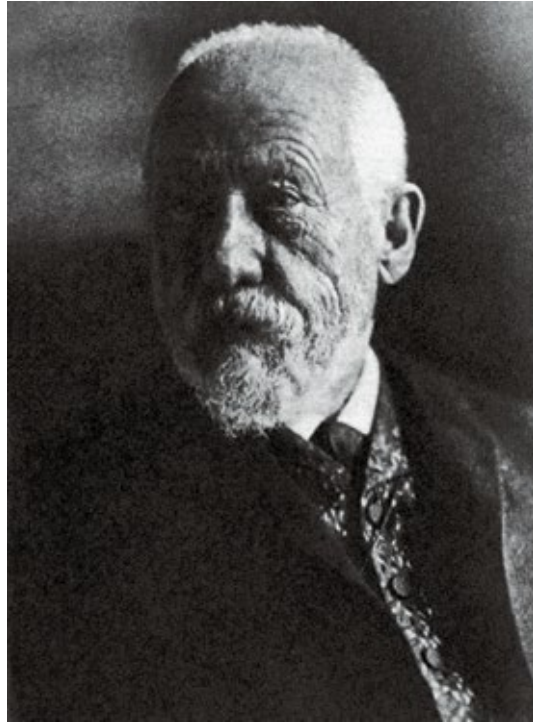
Naturalismus und Historismus sind die beiden grossen Wissenschaftsschöpfungen der modernen Welt, die der Antike und den Mittelalter in diesen Sinne unbekannt waren.⁸

El naturalisme, segons aquesta concepció, és l'actitud que sosté la necessitat d'aplicar el mètode de les ciències naturals, fent èmfasi en l'explicació com a única via per fonamentar el caràcter científic dels estudis socials, mentre que l'historicisme predica que no es pot arribar a un coneixement veritable dels

6. Thomas S. KUHN, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago/Londres, The University of Chicago Press, 1962, p. IX.

7. Nicolás ABBAGNANO, *Historia de la Filosofía*, Barcelona, Montaner y Simón, 2a ed., 1973, vol. III, p. 487-515. H. A. HODGES, «Wilhelm Dilthey», i Thomas F. O'DEA, «Ernst Troeltsch», dins David S. SILLS (dir.), *Enciclopedia Internacional de las Ciencias Sociales*, Madrid, Aguilar, 1977, vol. III, p. 696-698, i vol. X, p. 531-534, respectivament.

8. Ernst TROELTSCH, *Der Historismus und seine Probleme*, Tubinga, Mohr, 1922, p. 282.

© Photoaia

El filòsof Wilhelm Dilthey (Wiesbaden, 1833 – Seis am Schlern, Tirol del Sud, 1911)

fets humans a través de la inclusió dels casos particulars en classes, com es fa amb els fenòmens naturals, i insisteix en la necessitat d'accedir a la comprensió de les intencions que guien les accions humanes i en la percepció del que és concret en tota la seva intrínseca concreció.

L'enfrontament entre aquestes dues actituds s'ha traduït en una alternança entre períodes més favorables a plantejaments naturalistes i uns altres de signe historicista. Aquest tipus d'evolució característica a base de moviments pendulars respon a un mecanisme posat en marxa per la voluntat d'incidir en la pràctica social en un sentit utilitari, motor essencial de les ciències socials naturalistes (i, de fet, també de les ciències naturals). En efecte, la ciència ha hagut de prescindir d'una part substancial de les innumbrables facetes que presenta la realitat viva per poder avançar cap a conclusions rellevants des del punt de vista del benefici social. Els intents d'aplicar els resultats abstractes de les ciències socials naturalistes a través de la política susciten moviments de reacció que posen en relleu aspectes d'interès social no considerats en el procediment. La incorporació d'algunes d'aquestes dades empíriques és la condició per al sorgiment d'una nova generació de teories naturalistes més matisades que les precedents, però que, tard o d'hora, són igualment impugnades

en nom, novament, d'interessos insatisfets per l'acció reformadora. En suma, encara que el mòbil de les crítiques historicistes hagi estat la destrucció de les certes falses dels oponents, la seva aportació de dades empíriques, quan són realment rellevants, ajuda a configurar una dinàmica de creixement científic.

La majoria dels practicants de les disciplines científiques treballen assumint sense problemes el paradigma vigent, com explica Kuhn. Però és clar que molts dels grans mestres que s'han succeït en el conreu de les ciències socials al llarg dels darrers segles han tractat d'oferir síntesis superadores del conflicte entre ambdues tendències. Ara bé, darrere del naturalisme i l'historicisme hi ha el que Dilthey va denominar *weltanschauungen*, cosmovisions o idees del món, que són irreductibles:

Der Kampf der Weltanschauungen untereinander ist an keinen Hauptpunkt zu einer Entscheidung gelang. Die Geschichte vollzieht eine Auslese zwischen ihnen aber ihre grossen typen stehen selbstmächtig, unbeweisbar und unzerstörbar aufrecht da. Sie können keiner Demonstration ihren Ursprung verdanken, da sie von keiner Demonstration aufgelöst werden können. Die einzelnen Stufen und die speziellen Gestaltungen eines Typus werden widerlegt, aber ihre Wurzel im Leben dauert und wirkt fort und bring immer neue Gebilde hervor.⁹

El dualisme metodològic en urbanisme

L'existència d'una dualitat de tendències en la història de l'urbanisme modern és un fet advertit amb una certa freqüència pels teòrics i els practicants de la disciplina, així com pels historiadors que s'hi acosten.

En la seva anàlisi del pensament urbanístic entès com a ideologia, Françoise Choay ha construït un esquema històric que falla en un aspecte elemental per a l'historiador professional, el respecte de la seqüència cronològica dels fets, i que és discutible per la selecció i la jerarquització d'autors i textos (com qualsevol antologia, d'altra banda). No obstant això, dibuixa amb gran claredat la contraposició recurrent entre un model que anomena "progressista" i un altre qualificat de "culturalista".

Choay estableix l'origen històric del primer d'aquests models en els anomenats "socialistes utòpics o romàntics", com Robert Owen, Charles Fourier, Étienne Cabet o Pierre-Joseph Proudhon. Encara que el rètol amb què els engloba fa referència a la seva fe en el progrés, són encara més significatius per a llur caracterització els principis metodològics que ens els mostren com a hereus del naturalisme de la Il·lustració:

9. Wilhelm DILTHEY, *Die Typen der Weltanschauung und ihre Ausbildung in den metaphysischen Systemen*, 1911; citat per *Gesammelte Schriften*, Leipzig/Berlín, Teubner, 1931, p. 86.

La historiadora de l'urbanisme i de l'arquitectura Françoise Choay (París, 1925)

Tous ces auteurs ont en commun une même conception de l'homme et de la raison, qui sous-tend et détermine leurs propositions relatives à la ville. Lorsqu'ils fondent leurs critiques de la grande ville industrielle sur le scandale de l'individu "aliéné", et lorsqu'ils se proposent comme objectif un homme accompli, c'est au nom d'une conception de l'*individu* humain comme *type*, indépendant de toutes les contingences et différences de lieux et de temps, et définissable en besoins-types scientifiquement déductibles. Un certain rationalisme, la science, la technique doivent permettre de résoudre les problèmes posés par la relation des hommes avec le monde et entre eux. Cette pensée optimiste est orientée vers l'avenir, dominée par l'idée de progrès. La révolution industrielle est l'événement historique-clé qui entraînera le devenir humain et promouvra le bien-être. Ces prémisses idéologiques nous permettront d'appeler progressiste le modèle qu'elles inspirent.¹⁰

10. CHOAY, *L'urbanisme. Utopies et réalités...*, p. 16-17.

Choay opta també per denominar el segon dels models a partir del valor que considera preferit pels representants del corrent:

La critique sur laquelle repose ce modèle est donc au départ *nostalgique*. [...] elle postule la possibilité de faire revivre un stade idéal passé, et on voit le moyen dans un retour aux formes de ce passé. La clé de voûte idéologique de ce modèle n'est plus le concept de progrès mais celui de culture.¹¹

No hi ha tampoc gaire dificultat a descobrir els trets de l'opció metodològica historicista en la definició que Choay fa del model culturalista, identificat –potser amb menys encert global que en el cas de l'urbanisme progressista i els socialistes utòpics– amb els noms d'Augustus W. N. Pugin, John Ruskin i William Morris, com a pioners, i, més endavant, els de Camillo Sitte, Ebenezer Howard i Raymond Unwin, com a realitzadors:

Son point de départ critique n'est plus la situation de l'individu, mais celle du *groupement* humain, de la cité. A l'intérieur de celle-ci, l'individu n'est pas une unité interchangeable comme dans le modèle progressiste; par ses particularités et son originalité propre, chaque membre de la communauté en constitue au contraire un élément irremplaçable. Le scandale historique dont partent les partisans du modèle culturaliste est la disparition de l'ancienne unité *organique* de la cité, sous la pression désintégrante de l'industrialisation.¹²

En la seva preocupació per establir la connexió de cadascun d'aquests dos discursos ideològics amb la realitat històrica de la revolució industrial, Choay deixa a l'ombra les relacions entre si. Però a partir de la mateixa definició del model culturalista, és fàcil de deduir que aquest segon model és vist com una resposta no tant als problemes creats per la revolució industrial com a les solucions proposades des del camp progressista.

No obstant això, la creença que aquests dos models es produeixen al llarg del segle XIX només en un “preurbanisme”, és a dir, com a discursos sense incidència en la pràctica de la construcció de les ciutats, i la concentració efectiva en autors que són utopistes van portar Choay a no dibuixar la seqüència cronològica entre les diverses manifestacions de la preocupació urbanística, a no percebre cap lògica evolutiva dins d'aquesta branca de l'activitat intel·lectual. Per aquest motiu, a l'hora d'explicar el canvi entre el “preurbanisme” del segle XIX i l’“urbanisme” del XX, hagué d'acudir, de nou, als canvis externs:

11. CHOAY, *L'urbanisme. Utopies et réalités...*, p. 22.

12. CHOAY, *L'urbanisme. Utopies et réalités...*, p. 21.

Alors que le pré-urbanisme avait été lié à des options politiques tout au long de son histoire, l'urbanisme est *dépolitisé*. Cette transformation de l'urbanisme peut s'expliquer par l'évolution de la société industrielle dans les pays capitalistes. Après la phase militante, héroïque, du XIXe siècle, les sociétés capitalistes se libéralisent et leurs classes dirigeantes reprennent, en les coupant de leurs racines, certaines idées et propositions de la pensée socialiste du XIXe siècle. En outre, ces idées vont être mises en application. Au lieu d'être cantonné dans l'utopie, l'urbanisme va assigner à ses techniciens une tâche *pratique*.¹³

L'antologia de textos de Choay és representativa d'una línia d'interpretació que deriva d'un coneixement profund –encara que no prou distanciat– d'algunes de les manifestacions més influents de la ideologia urbanística moderna.

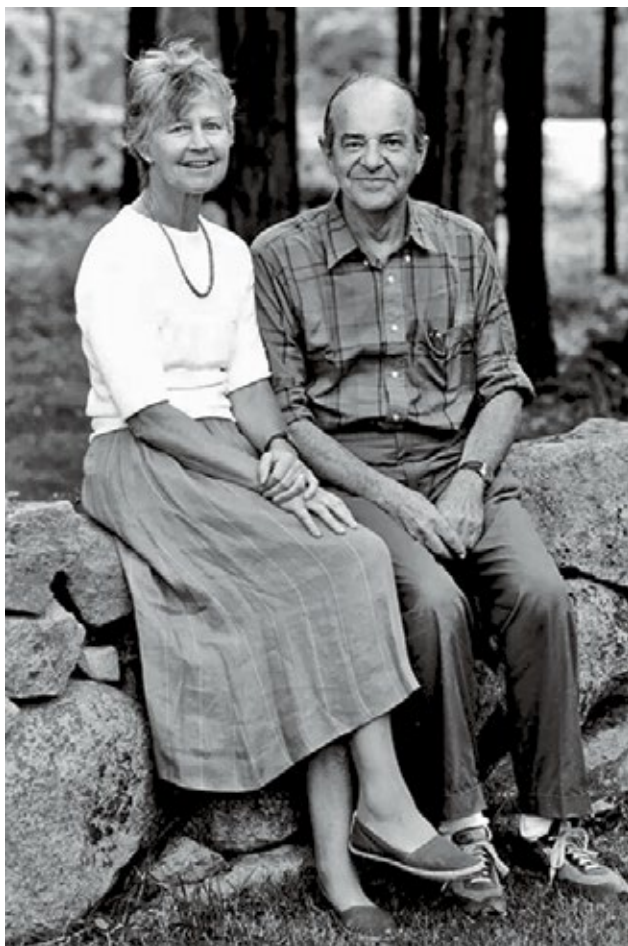
Altres aproximacions a la història de l'urbanisme presten una atenció més sostinguda a la pràctica de la construcció de ciutats. Amb això, no sols eviten les arbitrarietats pròpies de la perspectiva ideològica, sinó que, a més, accedeixen a una visió menys fragmentària del procés, on les diverses proposicions filosòfiques o tècniques s'articulen necessàriament les unes amb les altres, encara que sigui per oposició, a través de la materialitat de les canviants ciutats. És significatiu que, a través d'aquesta perspectiva d'estudi centrada en els instruments tècnics i no en les especulacions filosòfiques, emergeixi també, i amb més claredat encara, una imatge històrica de l'urbanisme estructurada al voltant d'una dualitat metodològica.

En la seva «Re-consideración de Camillo Sitte», que és una actualització, per a l'horitzó de 1980, de les conclusions de la seva monografia sobre aquest urbanista austríac publicada el 1965, George R. Collins centra la seva atenció, precisament, en el dualisme metodològic:

[...] podemos decir que hay dos procedimientos posibles de naturaleza opuesta en el proceso de planeamiento. Por un lado está el gran plan esquemático o abstracto, a veces geométrico y casi siempre de ámbito regional. Por el otro, está su contrario –en esencia el que Sitte aconsejó– de escala arquitectónica, paisajística o de construcción de la ciudad, que en comparación con aquél es más adaptable, *ad hoc*...¹⁴

13. CHOAY, *L'urbanisme. Utopies et réalités...*, p. 30.

14. George R. COLLINS, «Re-consideración de Camillo Sitte», dins George R. COLLINS i Christiane C. COLLINS, *Camillo Sitte y el nacimiento del urbanismo moderno* (editat amb una reedició de Camillo SITTE, *Construcción de ciudades según principios artísticos*), Barcelona, Gustavo Gili, 1980, p. 139.

Els historiadors de l'art i de l'urbanisme Christiane Crasemann Collins (Hamburg, 1926 – West Falmouth, Mass., 2018) i George Roseborough Collins (Springfield, Mass., 1917 – West Falmouth, Mass., 1993)

Collins percep la complementarietat virtual dels dos mètodes, però pren nota que, a la pràctica, aquest diàleg possible no s'ha produït en pau i que la combinació de les aportacions respectives ha estat més aviat el resultat de la reaparició cíclica de cadascuna de les dues tendències:

No es necesario decir que estas dos actitudes frente al planeamiento están casi siempre presentes y, pensamos, podrían ser combinadas –el plan general y los específicos detalles para la actuación–; pero quizá porque el planeamiento está generalmente cargado de polémica esto ocurre muy pocas veces, y en cambio las dos tendencias parecen surgir cíclicamente en el tiempo. Puede ser que toda

la historia del planeamiento occidental sea la de una fluctuación entre estas dos actitudes.¹⁵

L'elevació dels dos procediments urbanístics a la categoria de dues visions del món, en el sentit diltheyià de l'expressió, porta Collins a reconsiderar la significació històrica de Camillo Sitte:

Si tomamos a Sitte como una reacción a la aplicación mecánica del plano abstracto, la cuestión que surge es si representa un fenómeno moderno esencial en el campo del planeamiento urbano o si meramente estaba participando en el recurrente ciclo histórico que hemos bosquejado aquí. Cuando le tradujimos y escribimos nuestro libro, a principio de la década de 1960, pensábamos que se trataba de lo primero, pero ahora estamos menos seguros de ello.¹⁶

Françoise Choay, que extreu sobretot de Camillo Sitte el seu retrat de l'urbanisme culturalista, està parlant evidentment de la mateixa dualitat metodològica, encara que l'autora francesa apunti a la seva expressió ideològica, i el nord-americà, al seu vessant pràctic. Per vies independents i a partir de fenòmens en aparença separats, aquests dos estudiosos han arribat a una construcció molt similar. La coincidència confereix una certa seguretat a la idea que el dualisme és una característica important a l'hora d'entendre la història del planejament urbà. Més encara: ofereix pistes per a plantejar alguns dels problemes relatius a la natura i a la història de l'urbanisme de manera diferent a com queden situats en llurs discursos personals.

En efecte, la confluència dels esquemes de Choay i Collins porta a plantejar immediatament un seguit de qüestions: determina sempre la ideologia quines seran les solucions tècniques, com sembla sostenir Françoise Choay? O és l'aplicació d'unes opcions tècniques determinades la que suscita automàticament una reacció en sentit contrari en el mateix nivell de la pràctica, com apunta George R. Collins? En definitiva, es relacionen ideologia i instruments tècnics? I si és així, com ho fan? Situat el problema en aquests termes, i a la vista de l'estructura de les grans contribucions a l'urbanisme durant el segle XIX, començant per la de Cerdà, sembla clar que la relació entre el nivell de definició general dels objectius socials i el de les tècniques d'intervenció al territori s'estableix a través de l'apel·lació a la metodologia científica.

Invocant la ciència i subjectant-se voluntàriament als seus cànons –encara que fos de manera aproximativa o fins i tot retòrica–, persones com Ildefons Cerdà o Reinhard Baumeister van obrir pas a un exercici de control

15. COLLINS, «Re-consideración de Camillo Sitte...», p. 140.

16. COLLINS, «Re-consideración de Camillo Sitte...», p. 141.

sobre prejudicis ideològics i a l'ajust de les invencions formals a les dades empíriques sobre la societat, obrint la porta cap a una dinàmica d'auto-correccions, que, d'altra banda, és la clau del progrés en qualsevol disciplina. Ni la pràctica urbanitzadora és independent de la ideologia ni està determinada linealment per aquesta ideologia, perquè reuneix també el valor de comprovació empírica d'unes teories proposades amb intenció científica.

Des del nostre punt de vista, considerar el planejament urbà en el context de les ciències socials permet de proposar un criteri relativament ferm pel que fa al problema de la delimitació cronològica o, dit de manera diferent, pel que fa al problema de l'especificitat de l'urbanisme modern respecte a la pràctica tradicional de la construcció de ciutats.

El 1965, Françoise Choay es feia ressò de les proclamacions sovint emfàtiques dels urbanistes del segle xx sobre la novetat de llur disciplina i de la seva imbricació amb la revolució tecnològica recent. Com que les acceptava, no feia remuntar els orígens del "preurbanisme" més enrere de l'esclat de la industrialització al continent europeu, a principis del segle xix. A la seva monografia publicada el mateix any d'aparició de l'antologia de Choay, George i Christiane Collins acceptaven també la imatge llegada pels protagonistes del procés i afirmaven la novetat dels plantejaments exposats per Camillo Sitte al seu llibre de 1889: *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*.

En canvi, el 1980, George Collins obre amb la seva reconsideració de l'urbanista austríac una perspectiva històrica d'extensió indefinida en què les pràctiques modernes tendeixen a aparèixer com una continuació de tendències seculars. Choay ha evolucionat en el mateix sentit. El descobriment de l'existència d'Ildefons Cerdà i de la seva condició de primer advocat de l'estatus científic de la disciplina, amb aplicació pràctica a la ciutat de Barcelona, li feu alterar la frontera cronològica entre el "preurbanisme" i l'"urbanisme", fent-la retrocedir cap a mitjan segle xix, però la disciplina, en si, arrencaria del tractat de Leon Battista Alberti, *De re aedificatoria*, a mitjan segle xv.¹⁷ Sense mirar més enllà de la cultura local barcelonina, es podria remuntar encara més amunt, fins al *Dotzè llibre del Crestià*, obra escrita pel gironí Francesc Eiximenis a la dècada de 1380, a cavall de les ciutats de Barcelona i València. La seva apologia de la ciutat com a primera i principal creació social i política de la Humanitat, destinada a sobreviure a l'eclipsi de les monarquies, inclou una prescripció de la forma urbana ideal, una disposició sobre planta ortogonal quadrada.¹⁸ És clar que aquest frare franciscà s'inspirava en la teoria agustiniana de les dues ciutats, amb l'afegit d'Aristòtil i Ciceró, entre altres

17. CHOAY, *La règle et le modèle...*, 1980, p. 11.

18. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, I, 1, Girona, Universitat de Girona, 2005, p. 230-243 (capítols 106-111).

referències clàssiques, que el seu model formal eren les fundacions romanes i que la mateixa pràctica urbanística dels segles XIII i XIV a les bastides del migdia de França, a les noves ciutats de la Corona d'Aragó i a la mateixa Ribera de Barcelona mostra la reintroducció dels traçats regulars.¹⁹ En definitiva, seguir aquests camins inacabables de les mirades retrospectives pot relativitzar exageradament la idea de canvi històric.

Conclusió

És evident que la pràctica de la construcció de les ciutats neix amb aquestes i, sens dubte, la mateixa qualitat del disseny de les urbs antigues, medievals, renaixentistes o barroques, així com l'existència de discursos sobre aquestes urbs, són raons que fan aconsellable una relativització de l'impacte de la revolució industrial dels segles XVIII i XIX. No obstant això, en el Setcents s'inicia una important transició en la ideació de l'espai urbà, tan important com en altres facetes de l'activitat social que experimenten l'impacte del paradigma newtonià. Arran d'aquest discurs emergent, la tècnica de construcció de ciutats tindria l'opció de seguir el camí escollit per altres branques del saber lligades a l'acció política, deixant de ser una activitat merament empírica –o regulada en tot cas des de l'estètica– i dotant-se d'un cos teòric autònom amb aspiracions a compartir el rigor característic de les ciències de la natura.

A partir del projecte d'elevat la pràctica de construcció de ciutats a la categoria de ciència, les posicions divergents sobre el valor del llegat històric o sobre les possibilitats del progrés o les inclinacions cap al disseny de grans plans o de projectes concrets prenen l'aire de diferències internes d'una disciplina, exactament com en la resta de les anomenades "ciències humanes o socials". Això és, adopten la forma característica de la dualitat entre naturalisme i historicisme.

19. Josep PUIG I CADAFALCH, «Idees teòriques sobre l'urbanisme en el segle XIV: un fragment d'Eiximenis», dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1936, vol. I, p. 1-9. David GUIXERAS, «L'urbanisme al Dotzè del Crestià», *Mot so razo*, 8 (2009), p. 68-87.

Ildefons Cerdà, un saintsimonià per a la reinvençió de la ciutat

La crítica del racionalisme especulatiu

Un bon dia, a Ildefons Cerdà, arribat al cim de la seva capacitat com a urbanista i en l'apogeu de la seva influència pública, se li va acudir d'amidar-se amb Jean-Jacques Rousseau, el gran pensador del segle XVIII. Ho feia des de la primera frase del seu estudi en pro de la reforma interior de la ciutat de Madrid, signat el gener de 1861:

En medio del caos de ideas nuevas e inconexas, de grandes verdades y de grandes errores, que precedió a la revolución político-social que a últimos del siglo pasado vino a regenerar el mundo, nació una secta filosófica que, observando el malestar y la degradación de la sociedad, sin acertar a comprender y explicar

El filòsof Jean-Jacques Rousseau (Ginebra, 1712 – Ermenonville, 1778)

las verdaderas causas de situación semejante, atribuídas –según la manía de la época– a un origen meramente político, maldecía todo lo existente y, acusando a la civilización del enervamiento físico del individuo, causa a su vez de la degradación moral de la sociedad, presentaba el estado de pura naturaleza pintado con los más hermosos y halagüeños colores, como el único medio de devolver al hombre toda su pujanza y los bríos necesarios para reconquistar su independencia individual y los derechos que, en medio de su debilidad, había dejado que le arrebatasen.

Davant de les prèdiques en pro del retorn de l'individu a l'estat de natura, Cerdà advocava per la condició social de l'home en una perspectiva de progrés compartit i acumulatiu:

Nosotros negamos rotundamente que la civilización, hija de la sociabilidad innata en el hombre, causa de sus progresos y mejoramiento y expresión genuina de sus destinos sobre la tierra, pueda ser nunca enemiga del hombre ni causarle por consiguiente el menor daño ni quebranto físico, moral ni intelectual.

Aquesta confiança en la marxa progressiva de la Humanitat no exclou el recurs excepcional a les revolucions regeneradores quan els obstacles es fan massa pesants, com a la França de finals del segle XVIII i a l'Espanya de començament del XIX. Però en termes generals –segons Cerdà–, els mals no poden procedir de la civilització, sinó d'abusos de l'interès particular que, al capdavall, són responsabilitat «de los gobiernos y de las administraciones que no supieron prevenirlos y evitarlos». Si la reforma política i una bona administració eviten i fan innecessàries les revolucions, tot esdevé més manejable i menys dramàtic. La conclusió sobre Rousseau, tanmateix, pot sobtar per l'amalgama d'arrogància i candidesa:

Si el filósofo ginebrino, en vez de dejar correr su imaginación lozana por los campos de una teoría irrealizable, se hubiese concentrado dentro de sí mismo y hubiese ecsaminado y estudiado en el fondo de su propio corazón y en su misma vivienda la causa genuina de ese profundo disgusto que experimentaba y que le llevó al extremo de declararse enemigo de la sociedad, no sólo habría comprendido y tocado que ese malestar suyo provenía de las privaciones y de las pésimas condiciones de su ecsistencia –a que le condenaba la ya entonces escesiva condensación del vecindario parisiense, hacia el cual sus instintos de sociabilidad a pesar suyo le arrastraban–, sino que, además, por una inducción lógica y natural, habría encontrado que una causa análoga o idéntica ocasionaba el malestar y la degeneración de la sociedad, que a tan distinto origen atribuía. Y entonces, en vez de un pacto social, habría ideado con su buen talento

un sistema de mejor organización de las ciudades que, sin privar al individuo de los goces legítimos de la sociedad, le permitiesen, sin embargo, vivir con la independencia y la holgura que esa naturaleza pròvida, que tanto encomió, tiende a proporcionar a todos.¹

A l'entrada de la part segona del mateix estudi, dedicada al pla econòmic per a la reforma viària madrilenya, Cerdà amplia la consideració crítica, no referida ja sols a la peculiar teoria de Rousseau, sinó també a tota la mentalitat del segle anterior, aquell que coneixem amb els noms de Segle de les Llums, de la Il·lustració o de l'Enciclopèdisme:

Pasó el siglo de los proyectistas, esa época de candidez en que era admitida con aplauso cualquier idea o teoría encaminada a un fin laudable, sin ecsaminar si llevaba en sí misma elementos de realización. En nuestro siglo esencialmente práctico, tras continuos escarmientos y desengaños, acompañados de pérdidas considerables de tiempo y de dinero, después de escuchar, con gusto, si se quiere, la esposición de un pensamiento que, por su utilidad y ventajas, nos halaga, nos apresuramos a pedir y ecsaminar la posibilidad inmediata de su aplicación y los medios y recursos con que para ello puede contarse. Si no trae estos ausiliares indispensables, lo rechazamos desde luego, y bien pronto queda relegado al olvido.²

Aquesta invocació al segle, a l'esperit de la seva època, no és banal i no hauria de passar desapercebuda. Perquè una part considerable de les confusions existents en relació amb Cerdà i la seva obra deriva d'una certa desconexió entre el món actual i el clima cultural de fa cent cinquanta anys. La distància –evident per a qualsevol estudiós del pensament filosòfic, científic o artístic– queda, tanmateix, camuflada per la llarga pervivència d'unes paraules plenes de connotacions positives: Raó, Progrés, Avantguarda, Ciència, entre d'altres. Ara bé, l'erosió del temps s'ha exercitat damunt d'aquestes paraules màgiques dins la Modernitat –una altra noció mítica!– i, fins i tot quan conserven una part del seu prestigi antic, han adquirit altres regustos. Es desconfia de la raó, s'ha vist l'altra cara del progrés, el gest trencador dels artistes romàntics s'ha repetit fins a esgotar-se en les darreres avantguardes, la ciència actual deixa molt enrere les ingènues certituds del primer Vuitcents, i encara més les doctrines apriorístiques del Setcents.

1. Ildefons CERDÀ, *Teoría de la viabilidad urbana y reforma de la de Madrid*, 1861, edició dins el volum *Cerdà y Madrid*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ayuntamiento de Madrid, 1991, p. 51.

2. CERDÀ, *Teoría de la viabilidad urbana...*, p. 185.

Per aquesta llunyania espiritual entre el món posterior a la Segona Guerra Mundial i l'anterior a la Primera, sovint les lectures modernes de Cerdà l'han vinculat massa alegrement amb una de les formes clàssiques del racionalisme: la Il·lustració del segle XVIII. Però les frases del nostre enginyer que acabem de presentar ens el mostren desencantat amb la Il·lustració i, en un sentit molt concret, directament oposat al verbalisme d'aquest corrent, a la satisfacció purament intel·lectual que ofereixen les exploracions dels enciclopedistes i les seves receptes optimistes per treure el món d'un suposat marasme i fer-lo avançar cap a la llum definitiva. És més, el rebuig a la manca de sentit pràctic del racionalisme de la Il·lustració i a la seva irresponsabilitat històrica abasta també l'utopisme reviscolat al llindar del segle XIX. I potser el rebutja amb més èmfasi encara, perquè als ulls del nostre enginyer els utòpics del Vuitcents repeteixen inútilment i fora de temps el gest intel·lectualista dels seus predecessors:

Hemos visto aparecer en nuestros tiempos algunas utopías brillantes, deslumbradoras, y realmente han brillado y deslumbrado, pero simplemente a la manera de un relámpago fugaz, y no han dejado en pos de sí rastro alguno.

Enfront d'això, Cerdà, emprant un plural inclusiu, reafirma la nova fe:

Convencidos de ese positivismo de nuestra época, que aplaudimos como beneficioso, claro está que no venimos a proponer la reforma de Madrid como una bella idea simplemente especulativa con el pueril objeto de entretener a los necios.

I encara més:

Tan lejos estamos de esto, como que antes de hacer el menor estudio sobre la conveniencia y necesidad de dicha reforma y de los medios facultativos de llevarla a cabo, habíamos ya estudiado y combinado los recursos económicos con que podíamos contar para reducir a la práctica y convertir en hecho nuestro pensamiento filosófico.³

Un rebuig amb efectes pràctics

Probablement, l'escrit de 1861 és el document més clar per identificar les filies i fòbies filosòfiques d'Ildefons Cerdà, i no manquen altres frases o declaracions congruents amb aquestes, des del seu únic discurs com a diputat

3. CERDÀ, *Teoría de la viabilidad urbana...*, p. 185.

a Corts el 1851 fins als memorials i els dietaris de l'any 1875. Ara bé, és ben significatiu que la seva crítica dels enfocaments purament especulatius fes un tomb decisiu el 1859. En el mateix moment d'assumir la posició de poder que li permetria canviar la forma urbana de Barcelona, Cerdà desqualifica en el projecte definitiu per a l'eixample i la reforma interior el disseny d'habitatges comunitaris destinats a la classe obrera, element central del denominat "socialisme utòpic", que havia estat objecte de molta atenció en el seu avantprojecte de 1855.

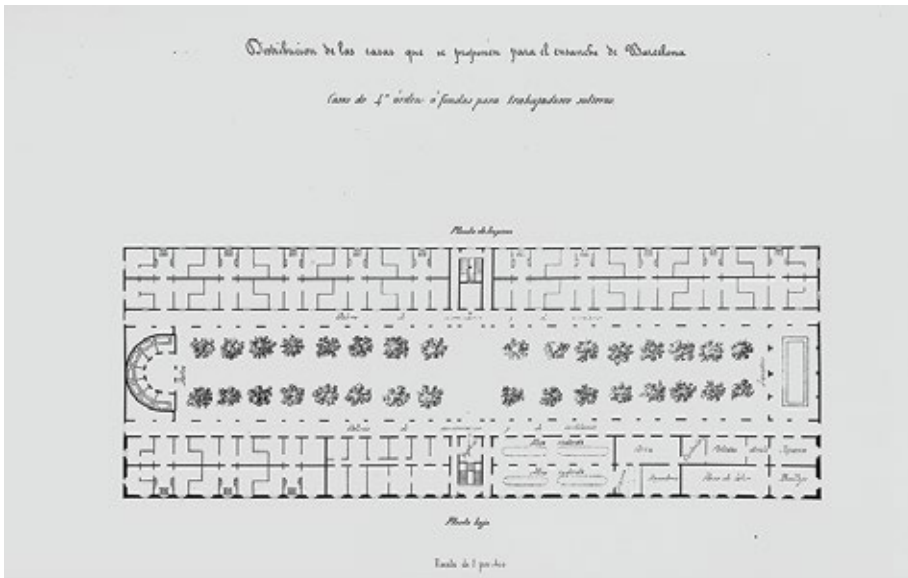
En efecte, en aquest avantprojecte la presentació dels paràmetres per a les cases urbanes de tipus ordinari destinades a substituir els models corrents fins aleshores a Barcelona anava precedida per una exploració de possibilitats congruent amb l'ambient polític europeu d'aquells anys i que, fins i tot, responia a incitacions emanades dels poders públics espanyols:

Pero antes de presentar estos cálculos es mi deber el llamar muy particularmente la atención de la superioridad sobre la solicitud, verdaderamente cristiana, con que las naciones más adelantadas en la carrera de la civilización miran el mejoramiento de las viviendas de la clase obrera como el más principal medio de su regeneración moral y material.

Després de repassar la iniciativa anglesa de 1844 en aquesta matèria, patrocinada per la reina Victòria i el príncep Albert, i els seus ressons a Bèlgica, Alemanya, Itàlia i França, Cerdà assumia el disseny del govern espanyol en sentit anàleg:

También el gobierno español, por Real Orden de 9 setiembre de 1853, escita el celo de los Ayuntamientos de Madrid, Barcelona y cualquiera otra ciudad populosa, para que escogiten los medios más aptos de edificar en barrios extremos una o más habitaciones para pobres en las que la comodidad e indispensable holgura se aúnen con la baratura de los alquileres y con los hábitos de esta parte de la población. Pero, que nosotros sepamos, no ha tenido hasta el día ningún resultado tan benéfica escitación y no podemos dejar de consignar en este escrito que, ya se considere bajo el punto de vista moral y social, ya se mire con relación a la prosperidad y a la salubridad nacional, o bien bajo el concepto artístico, es del mayor interés el mejorar las casas de la clase obrera.⁴

4. Ildefons CERDÀ, *Ensanche de Barcelona. Ensanche de Barcelona de los trabajos facultativos y estudios estadísticos hechos de orden del Gobierno y consideraciones que se han tenido presentes en la formación del ante-proyecto para el emplazamiento y distribución del nuevo caserío*, 1855, edició dins el volum *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, p. 72.

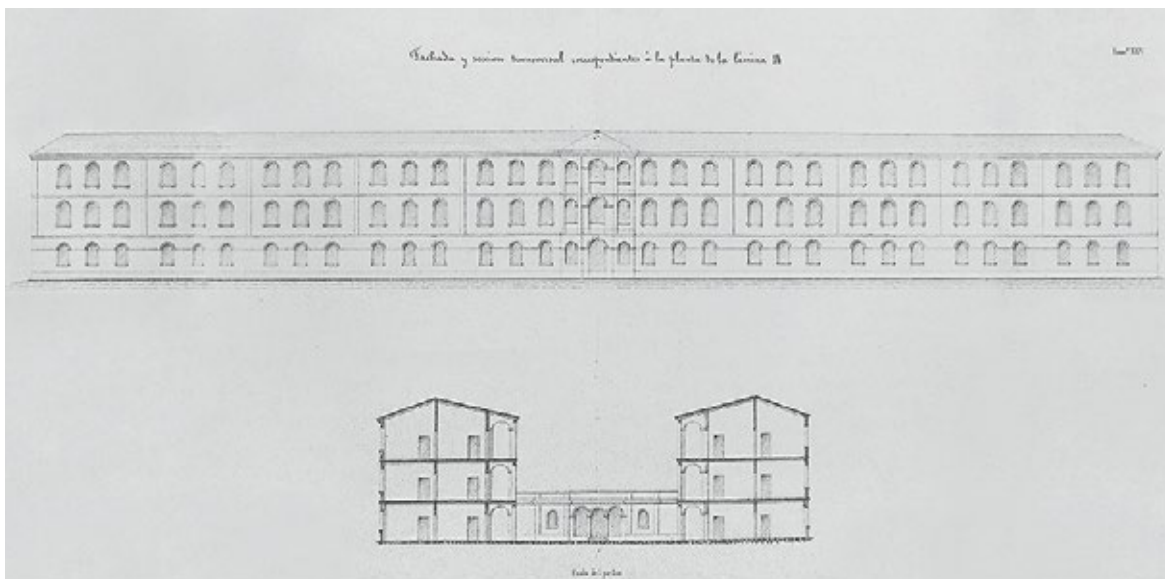
Projecte d'un conjunt de cases per a treballadors solters, de l'atles de l'avantprojecte per a l'eixample de Barcelona. Planta (Cerdà, 1855). AGA

D'acord amb una voluntat d'aprofitar la prescripció estatal i respondre-hi amb un disseny específic, l'enginyer plasmava diverses propostes d'habitatges destinats a la classe obrera a l'atles que acompanya la memòria de l'avantprojecte.⁵

A diferència dels tipus ordinaris de cases destinades a l'habitació dels altres estrats socials, combinables *ad libitum* en una trama viària aleshores encara per determinar, pel que fa als obrers, Cerdà, seguint models europeus, dissenyava unes casernes de planta rectangular més o menys allargada i tres alçades entorn de patis porticats i enjardinats, amb arbres. Els quatre models presentats consideren situacions humanes diferents, des de les famílies àmplies, mereixedores d'habitatges que conservarien una certa autonomia funcional, fins als treballadors solters, allotjats en "fondes" on predominen els espais i els serveis compartits.

A la memòria definitiva d'abril de 1859, Cerdà abandona aquesta via radicalment. D'una banda, blasma la superposició de gent de diferents classes socials en un mateix edifici, tradicional a Barcelona des del segle XVIII, i ho fa sobretot pel dany moral que suposa per als llogaters pobres dels pisos alts veure quotidianament i envejar sempre la riquesa allotjada en els pisos principals.

5. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, làmines XV-XIX i XXII-XXV.

Projecte d'un conjunt de cases per a treballadors solters, de l'atles de l'avantprojecte per a l'eixample de Barcelona. Alçat i secció (Cerdà, 1855). AGA

D'una altra, descarta la segregació dels obrers en barris a part, lluny del centre urbà, perquè això agreujaria la temible confrontació social derivada de la revolució industrial. I, finalment, rebutja la solució formal de les casernes per la conveniència política i d'ordre públic:

El sistema de *Cités* obreras en forma de conventos o de casernas, que tanto ruido ha metido en el extranjero, es otra disposición rechazada por los gobiernos y por los obreros mismos. Es contrario a los unos y a los otros; a los primeros, porque no les interesa tener reunido un centro de acción que, en momentos dados pudiera convertirse en contra suya, y a los segundos, porque no quieren, y con razón, que se les tenga acuartelados en grandes casernas a manera de soldados y que se les pueda circumbalar, comprometer y sacrificar fácilmente el día menos pensado.

Deixant en l'oblit el seu propi esforç de 1855 per assimilar i adaptar els dissenys de casernes obreres, Cerdà menysté ara aquesta forma com una falsa solució, inadequada des de tots els punts de vista:

Ha sido otra de las modernas invenciones que han muerto en el acto mismo de nacer porque se erigieron sin la debida meditación, faltando a todas las condiciones que la época y las circunstancias imponen. Estas creaciones, sin satisfacer

convenientemente las cuestiones económica e higiénica, han faltado por completo a la cuestión moral y social.⁶

En definitiva, el projecte urbanístic per a Barcelona de 1859 situa el problema de l'allotjament dels obrers en un context que abasta també la resta de grups socials, afectats tots per les deficiències higièniques de les cases i el desequilibri entre oferta i demanda en les ciutats emmurallades. Cerdà confia en els efectes positius d'un eixamplament il·limitat sobre el mercat immobiliari i prepara l'acomodament lliure dels diversos estrats socials, sense zonificació, mitjançant un disseny planimètric que, deliberadament, no estableix *a priori* grans diferències internes. Aquesta visió d'un procés autoregulat dins les normes de l'ordre liberal és ben oposada, certament, al dirigisme inseparable de les invencions dels socialistes utòpics.

L'ombra de Saint-Simon

Té moltíssima raó Fabià Estapé, el biògraf modern de Cerdà, quan el situa lluny d'especuladors com ara Charles Fourier, inventor dels falansteris. En efecte, Cerdà participa d'una «versión muy concreta del que puede denominarse “reformismo capitalista”, el cual sólo por pereza puede llamarse “socialismo utópico”» i on «la figura decisiva era la d'Henri de Saint-Simon».⁷ Entenguem, però, que el saintsimonisme busca més la reforma de l'individualisme liberal, procliu al minifundi econòmic, inhibidor de les grans operacions, que no pas la del capitalisme. Ben al contrari, en la superació dels obstacles individualistes a la concentració de poder econòmic, els saintsimonians busquen alhora la possibilitat de les grans obres –també el gran negoci– i la redempció de la classe obrera. Socialisme i gran capitalisme són les dues cares d'una mateixa moneda. Les vivències del segle xx han fet rara o impensable aquesta associació; les del segle XXI potser ens hi acostumaran altre cop. Per comprendre Cerdà, cal recuperar aquell esperit d'un capitalisme en expansió, prou intel·ligent per corregir-se i evitar, així, l'onada destructora de la revolució dels oprimits.

Karl Marx, que es reconeixia hereu de Saint-Simon, l'arreglerà malgrat tot amb altres “socialistes romàntics o utòpics”. I potser per la gran influència marxista en la historiografia de les ciències socials, el saintsimonisme ha quedat confós amb altres propostes i corrents decididament menors i que eren –com indicava Cerdà– flor d'un dia. L'abast del pensament saintsimonià

6. Ildefons CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona*, 1859, edició dins el volum *Cerdà y Barcelona...*, p. 358-359.

7. Fabián ESTAPÉ, «En torno a la ideología de Ildefonso Cerdà», *Ciudad y Territorio*, XXXI, 119-120 (1999), p. 16.

El filòsof Claude-Henri de Rouvroy, comte de Saint-Simon (París, 1760-1825)

és molt més ampli. Importen, sobretot, el seu tarannà pragmàtic –com el de Marx: deixem d’interpretar el món, ha arribat l’hora de canviar-lo– i la seva influència en la transformació material del món (ferrocarrils transcontinentals, canals transoceànics), exercida des de la centralitat cultural i empresarial de la França de Lluís Felip i de Lluís Napoleó.

No ha de ser cap sorpresa que el referent ideològic principal de Cerdà sigui Saint-Simon, perquè ho era també per a tots els professionals de l’enginyeria civil, primer a França, a través de la cèlebre École Polytechnique, i després també a Espanya, on l’Escuela de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos de Madrid seguia el model parisenc amb prou fidelitat. En Saint-Simon trobarem la clau per comprendre l’actitud crítica i una mica petulant envers la Il·lustració que exhibeix Cerdà, així com el seu pragmatisme:

Dans le siècle dernier, on s’est occupé de mettre les questions les plus abstraites à la portée de *tout le monde*, de les soumettre au jugement de *tout le monde*. Cette manière de faire était très-bonne pour amener une RÉVOLUTION, ce qui était le

but que les savants se proposaient. Mais aujourd'hui, le seul objet que puisse se proposer un penseur, est de travailler à la RÉORGANISATION du système de *morale*, du système *religieux*, du système *politique*, en un mot, du système des IDÉES.⁸

Després de la mort de Saint-Simon el 1825 i de la foguerada de la revolució de 1830 a París, que significà l'apogeu momentani de la seva escola, l'escissió del saintsimonisme produí una versió mitigada que tindria una gran influència en la política francesa al llarg del segon terç del segle XIX, el temps de l'estesa de les xarxes ferroviàries i de l'obertura dels canals de mar a mar.

A Catalunya, el 1847 l'apologeta Joaquim Roca i Cornet s'encarregava d'explicar als joves barcelonins que aquests saintsimonians dissidents, tot i que el moviment original «señalaba de un modo tan sensible las tendencias inevitables de una sociedad salida de sus vias regulares», potser eren recuperables perquè, «ilustrados por la experiencia y mejor inspirados por su razón y por sus sentimientos, no buscaron ya más el mejoramiento o el orden social sino allí donde realmente reposa, es decir, en los principios de la fe católica y de la caridad cristiana».⁹

De fet, Saint-Simon compartia amb els corifeus del conservadorisme del primer quart del segle XIX la crítica a l'individualisme liberal i la voluntat de reconstruir el sistema social, desballestat per l'onada revolucionària, com un tot orgànic, i accentuava la responsabilitat de les elits intel·ligents. També en els escrits de Jaume Balmes, una altra font ideològica propera a Ildefons Cerdà –i en aquest cas, propera quasi a nivell de relació familiar–, pot veure's hi la crítica als enciclopedistes des de l'angle de la reflexió sobre les responsabilitats intel·lectuals:

Lúchese en buen hora con las armas, cuando sea preciso; pero sin olvidar nunca la fuerza de la palabra y de la pluma; [...] que los estragos de la revolución francesa fueron precedidos de las palabras de fuego de Rousseau y de Voltaire.¹⁰

Dins d'aquesta consciència del poder del discurs –abans emprat per produir la destrucció, ara buscat com a eina de restauració moral–, però amb un ànim menys directament combatiu que el sacerdot català, el 1813 Saint-Simon havia decidit no publicar la seva introducció a la ciència de l'home i difondre-la sols i de manera personalitzada entre els escollits:

8. Henri de SAINT-SIMON, *Mémoire sur la science de l'homme*, 1813; edició: París, Dentu, 1876, p. 11; cursives i versaletes de l'autor.

9. Joaquín ROCA Y CORNET, *Ensayo crítico sobre las lecturas de la época en la parte filosófica y social*, Barcelona, Brusi, 1847, vol. II, p. 222.

10. Jaime BALMES, *Pío IX*, Barcelona, Brusi, 1850, 2a ed., p. 50-51.

Les personnes qui ont fait une étude particulière de ces grandes questions sont les seules qui, puissent, sans inconvénient pour l'ordre général, et au contraire, à son avantage, les examiner et les discuter.¹¹

Amb el mateix afany d'evitar noves revolucions, Ildefons Cerdà s'adreça repetidament al Govern com el veritable destinatari de la seva *Teoría general de la urbanización* a les pàgines del primer volum d'aquesta obra. I en el segon volum, deixa que els quadres estadístics –llenguatge inaccessible per a la majoria social– parlin de la insalubritat de la vella Barcelona:

La naturaleza de esta publicación y el plan que para su desenvolvimiento nos hemos trazado, no sólo nos han privado en el decurso de la obra de entrar en preámbulos y consideraciones filosóficas sobre cada uno de los diferentes estados que insertamos, sino que nos impiden también esponer aquí con claridad y lisura las consecuencias lógicas que de ellos se desprenden y dar rienda suelta a los multiplicados y concluyentes comentarios que se agolpan en tropel en nuestra imaginación.¹²

Positivisme

Saint-Simon és tingut avui –més que no pas el seu secretari i continuador *sui generis* Auguste Comte, abans més preuat– com el primer teoritzador del positivisme, l'etiqueta que ens proposa Ildefons Cerdà per definir el seu segle. I és interessant d'examinar la pràctica cerdaniana a la llum d'aquesta segona gran tongada d'intents de constituir unes ciències sobre l'home i la societat d'acord amb el model de les ciències naturals, imitant, com la primera, l'espectacular triomf de Newton en el camp de la física.

Els positivistes foren molt crítics amb els seus antecessors il·lustrats, perquè aquests –malgrat la professió de fe eclèctica que pretenia combinar els avantatges del racionalisme amb els de l'empirisme– sovint construïen llurs enuncisats més mitjançant l'especulació que no pas a partir de l'estudi atent de la realitat. En qualsevol cas, les teories enciclopedistes teixides entorn de les idees de l'home natural i dels drets universals havien mostrat la seva capacitat d'emmotllar la vida social, primer sota el despotisme il·lustrat i, de manera més esclatant, arran de la Revolució Francesa. Passat aquest darrer tràngol, la reafirmació del mètode newtonià –o millor, la il·lusió d'anar construint un coneixement científic sobre l'home i la societat damunt l'observació

11. SAINT-SIMON, *Mémoire sur la science...*, p. 11-12.

12. Ildefons CERDÀ, *Teoría general de la urbanización*, Madrid, Imprenta Nacional, 1867, vol. II, p. 698-699.

pacient i repetida de casos i per generalitzacions graduals— no va deslliurar el positivisme de la part de l'herència il·lustrada que abocava a l'acció immediata. Al contrari, com hem vist a través de les paraules de Cerdà, l'eix ordenador de tot el procés d'elaboració intel·lectual esdevingué encara més clarament la voluntat de transformar el món, i de fer-ho en una direcció diferent del foment de la revolució politicosocial contínua suposadament propi dels enciclopedistes.

La contradicció entre la urgència d'obtenir pautes per intervenir “científicament” en la marxa de la societat a la vista de teories d'abast universal i els protocols i la lentitud propis del procés de coneixement empíric no impedí en els decennis centrals del segle XIX l'aparició d'un bon grapat de projectes disciplinaris i teories de gran ambició, lligats al positivisme pròpiament dit o a altres formes de cientisme. Però a la llarga, la insuficiència de base empírica els passaria factura, i el cicle de controvèrsies sobre el fonament científic tornaria a engegar-se amb nous capítols que aquí no pertoca resseguir.

Dins d'aquell univers de teories vuitcentistes, la proposta de ciència de la urbanització d'Ildefons Cerdà descansa sobre un plantejament peculiar del problema de la inducció, és a dir, de la connexió entre recerques empíriques i producció d'enunciats de valor universal. L'aplicació dels instruments analítics més moderns a un únic objecte —la ciutat de Barcelona—, per més acurada i minuciosa que fos, difícilment feia que els salts de Cerdà cap a la generalització poguessin acollir-se a les prescripcions aleshores vigents sobre el procediment inductiu, que exigien l'estudi d'un nombre suficient i ampli de casos anàlegs.

En aquest punt decisiu del lligam entre estudis empírics i enunciats teòrics —que ha de legitimar el pas cap a les aplicacions pràctiques—, les creences de Cerdà surten fora de la tradició newtoniana que encarnaren successivament la Il·lustració i el positivisme. Com hem pogut veure a través de la seva crítica a Rousseau, Cerdà reclama el valor de la introspecció com a mètode vàlid per a la formació d'hipòtesis i enunciats d'aplicació universal en matèria d'humanitats. Possiblement reforçat per la influència de Jaume Balmes i la seva teoria del coneixement pràctic, se separa així de l'objectivisme propi de les ciències naturals i acudeix a la identitat parcial entre subjecte i objecte com a font d'un coneixement segur. És d'aquesta manera que Cerdà forma part del món de les ciències humanes: no sols per l'objecte dels seus estudis, sinó també per la creença en la possibilitat d'aplicar-hi mètodes diferents dels de la ciència natural.

I en aquest gir ideològic romàntic cap a la teoria de la comprensió —en el seu cas, basada, això sí, en un estudi profund i escrupolós que li dona el tremp del coneixement empíric—, es troba segurament bona part del secret de l'obra cerdànica: el valor intrínsec del seu informe sobre la contextura física

© Photobaisa

El filòsof Jaume Balmes i Urpià (Vic, 1810-1848)

i social de Barcelona, la sensibilitat del seu projecte per a aquesta urbs, la seva pragmàtica adaptabilitat a exigències canviants i la seva eficàcia. Es tracta –al capdavant, i al marge dels debats sobre l'estatus científic de l'urbanisme– d'un cas veritable de mútua pertinença i compenetració entre un subjecte de coneixement –Ildefons Cerdà– i un objecte predilecte –la ciutat de Barcelona–, que ho és a la vegada com a fonament empíric de les teories i com a destinatària de l'actuació conformadora.

El cas de Barcelona i la teoria general

Ildefons Cerdà aplicà la voluntat de redempció universal a un objecte que li era especialment estimat, la ciutat de Barcelona. D'aquest vincle tan intens, en deriva tant el gran esmerç d'ènergies en l'anàlisi del cas concret com la invenció d'una teoria general, una ciència de la urbanització. Veiem créixer el coneixement positiu sobre Barcelona, des de l'avantprojecte de 1855 fins al projecte de 1859, i entre aquest i la *Teoría general de la urbanización* de 1867, encara que aquesta obra tracta d'adoptar un to d'universalitat i pretén reduir

Barcelona a la condició simple de primer exemple d'aplicació dels flamants coneixements científics: Cerdà n'ofereix les estadístiques *exempli gratia*. Els cants de les sirenes espanyoles, que a començament dels anys de 1860 prometen convertir les idees de Cerdà en llei aplicable a totes les ciutats del país, tenen molt a veure amb l'adopció d'aquest to generalista.

Sens dubte, la teorització, és a dir, el trasllat de les qüestions des de l'àmbit on es presenten plenes de connotacions concretes cap a una altra esfera on són destriades d'aquest "soroll" ambiental i és possible veure-les amb claredat, és un procediment científic. Però no oblidem que la base empírica de les induccions cerdanianes és únicament el cas de Barcelona. L'elevació o –si es vol dir sense la connotació positiva d'aquesta paraula– la reducció dels problemes als termes de la màxima abstracció possible és funcional respecte a allò que és clau en la personalitat d'Ildefons Cerdà –la ferma voluntat d'incidir en el progrés social a través de la transformació de les estructures territorials– i és, també, una estratègia per aconseguir l'autoritat incontestable sense la qual la consecució d'aquest benefici seria inassolible.

Com confessa Cerdà mateix, és la perspectiva de l'acció concreta la que legitima l'esforç de teoritzar i la que n'orienta els resultats. D'això se'n diu "pragmatisme". El diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans, en la seva edició de 2007, ens informa que el pragmatisme és una «doctrina filosòfica segons la qual la funció essencial de la intel·ligència no és conèixer les coses, sinó possibilitar la nostra acció sobre elles». El definidor del corrent, el filòsof nord-americà William James, situava l'origen de la denominació vers l'any 1898, una vintena d'anys després de la mort d'Ildefons Cerdà. És clar que James, el 1906, va afegir al seu compendi doctrinal *Pragmatism* un subtítol expressiu: *A New Name for Some Old Ways of Thinking*. El nom era nou, però les formes de pensar que s'hi encabien tenen fonts més antigues. L'utilitarisme britànic i el positivisme francès, fill de Saint-Simon, n'eren la manifestació clara en el llindar del Vuitcents. Ildefons Cerdà n'és un excel·lent traductor a escala catalana/espanyola i, més concretament, al servei del relleu històric de la seva ciutat, tan polèmica respecte a l'Espanya oficial.

L'actitud ambivalent de Cerdà respecte a la seva invenció teòrica –és funció exclusiva del cas de Barcelona?, pot assolir aplicació general?– no té res d'estrany en el context del saintsimonisme. Un dels més notables enginyers d'aquesta filiació, Jean Reynaud, en parlava el 1842 en termes que segurament Cerdà subscriuria (o subscriuria):

L'utilité d'une théorie générale, lors même que cette théorie ne devrait servir à aucune réalisation positive, n'est donc pas douteuse; et n'en résulterait-il même d'autre effet que de faire sentir plus clairement aux villes combien leur ordonnance est imparfaite, et combien il leur serait facile, par des moyens souvent

peu dispendieux, de remédier aux vices les plus essentiels dont elles souffrent, ce service mériterait bien quelque estime. J'ai même pensé quelquefois que ce serait un beau sujet d'étude pour les architectes que de se proposer, non point, comme l'a fait Ammanati, la conception d'une ville purement imaginaire, mais celle de la ville nouvelle qu'il y aurait à substituer, conformément aux règles de l'art, à quelqu'une des villes existantes, en partant du même emplacement, de la même population, des mêmes moeurs, du même degré d'aisance, des mêmes besoins généraux; et ce sujet, si varié dans son universalité, est même susceptible de fournir pour chaque ville des solutions multiples, par la clause de conserver des anciennes constructions tout ce dont la ville nouvelle peut s'accommoder sans trop de gêne.¹³

Forma i procés

Les analogies entre el model geomètric que Cerdà incorpora al seu disseny per a l'eixample de Barcelona i les ciutats ideals dels utopistes de tots els temps, inclòs l'aleshores moderníssim Étienne Cabet, són tan evidents com, al capdavall, irrellevants. Perquè el cor de la proposta cerdaniana per a la capital de Catalunya no és el dibuix en si, ni molt menys el suadíssim plànol hipodàmic, que era presentat ingènuament pels utòpics com la imatge ordenada d'una societat ideal futura, quan, de fet, havia donat cos a innumerables ciutats colonials, des de Filadèlfia i Buenos Aires fins a Torí... o a la mateixa Barcino, anant cap enrere. Tot això –ho sabessin o no els maliciosament denominats “socialistes romàntics”– pertanyia al passat, i el nostre urbanista n'era del tot conscient. Com Marx.

Si Cerdà no retrocedia davant d'aquella distribució urbanística tan òbvia no era tan sols perquè sabia enriquir la quadrícula amb detalls innovadors com els xamfrans, tan útils per als mitjans mecànics de locomoció, o com les generoses proporcions entre cases i jardins, tan recomanables per a la salut física i mental de la població urbana, sinó també, i en un pla més elemental, perquè l'homogeneïtat del traçat de l'Eixample permetia d'esmolat les diferències de posició dels propietaris dels solars afavorits per l'engrandiment de la ciutat de Barcelona, establir unes regles universals per a la reparcel·lació i distribuir entre tots els interessats la càrrega de la imprescindible cessió gratuïta de terrenys per a fer-hi les vies urbanes i els altres espais públics.

Per damunt de la seducció eventual d'una bellesa matemàtica, atemporal, predomina en Cerdà la consciència de les dificultats del procés de canvi

13. Jean REYNAUD, «Villes», dins *Encyclopédie nouvelle. Dictionnaire philosophique, scientifique, littéraire et industriel, offrant le tableau des connaissances humaines au XIXe siècle*, París, Charles Gosselin, 1842, vol. VIII, p. 683.

Retrat fotogràfic d'Ildefons Cerdà i Sunyer vers 1860 (Centelles, 1815 – Caldas de Besaya, Cantàbria, 1876)

Caricatura de Cerdà publicada a la revista satírica *El Tiburón* (1-1-1864).

en un context històric advers a les grans empreses col·lectives; és el context derivat de la revolució liberal o burgesa, que havia imposat un gran respecte per l'exercici del dret a la propietat particular i havia deixat els poders públics lligats de peus i de mans. A Cerdà li importa la forma final de la ciutat, la seva nova configuració com a subjecte social i econòmic, però no la literalitat del dibuix, que n'és una simple prefiguració (tot i que el dibuix continuava monopolitzant l'atenció dels arquitectes aspirants també, en aquell temps, a aconseguir la competència urbanitzadora; i per aquesta fixació formalista van perdre la batalla):

Lejos, muy lejos de poderse considerar el plano de reforma y ensanche de una población como una premisa de la cual haya de partirse para llevarla a cabo, el proyecto no debe mirarse más que como la construcción geométrica de la fórmula final a la cual se haya podido llegar después de serios y detenidos estudios sobre los inconvenientes que tienen las ciudades actuales y sobre el modo de remediarlos, teniendo en cuenta los derechos, las necesidades y los medios de que, para satisfacerlos, puede disponer nuestra civilización.¹⁴

Els enciclopedistes francesos de mitjan segle XVIII havien pensat que la mera destrucció de l'Antic Règim –conjunt d'errors històrics i d'estructures de poder deformadores de la societat– permetria que aquesta darrera, ja alliberada de ròssecs ancestrals, engendrès immediatament tota la perfecció possible per a la Humanitat. Havien predicat el final de la Història. El seu progrés era un resultat, un punt d'arribada, no un trànsit que arrenqués amb els peus ben plantats en el món heretat i s'encaminés cap a conjuntures sempre renovades dialècticament. La revolució feu passar aquella esperança en un canvi total i irreversible pel sedàs de la crítica més inapel·lable; perquè, un cop superat el gran trasbals i fets alguns canvis estratègics en matèria jurídica, es veien reparèixer, adaptats a la nova situació, antics costums i velles tendències socials, algunes de les quals, reforçades amb la industrialització: l'explotació de l'home per l'home. Com s'ha tornat a constatar cap al final del segle XX, la història continuava, i el naixent XIX havia de ser batejat justament com el Segle de la Història. La millora social podria ser lenta o ràpida, podria ser accelerada per l'acció conscient de la humanitat intel·ligent, però, en qualsevol cas, seria un procés. I un procés incert, perquè calia comptar amb un munt de resistències.

14. CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades...*, p. 116.

Conèixer per transformar: el plànol topogràfic de 1855

El desembre de 1854, Ildefons Cerdà va emprendre l'aixecament del plànol topogràfic que havia de permetre d'afrontar amb seguretat la tan desitjada ampliació de Barcelona. Una desena d'anys més tard d'acabar-lo, l'octubre de 1865, va deixar de ser el funcionari encarregat de respondre a les iniciatives particulars de construcció en els termes municipals de la ciutat i dels pobles i suburbis del Pla de Barcelona ajustant-les a les alineacions del seu projecte d'eixample, aprovat a final de maig de 1860. En aquells onze anys llargs, l'enginyer va desenvolupar un seguit de tasques que implicaven un coneixement sistemàtic de les característiques del territori, plasmat en plànols que havien de ser una referència inequívoca i incontestable per als agents públics i privats. I al damunt hi va continuar dibuixant noves propostes urbanístiques fins a l'efímer període democràtic de 1868-1874.

Per comprendre les aportacions de Cerdà a la cartografia de Barcelona, que no exclouen les rectificacions, cal tenir present la combinació entre la finalitat urbanitzadora, nord invariable de l'enginyer, i la seva habilitat per aprofitar les oportunitats que anava oferint discontinuament l'instable Estat liberal espanyol, responent-hi amb una seqüenciació d'objectius adaptada a uns temps d'execució incerts.

Una labor sota pressió ambiental

Tot reconeixent l'existència de molts mapes del mateix territori, elaborats per particulars, per les corporacions municipals, pels enginyers militars i per la Hisenda pública, Cerdà justificava la seva empresa cartogràfica amb determinació:

Pero ninguno de ellos, por más recomendables que sean para el objeto especial que fueron levantados, reúne la circunstancia, indispensable para el caso que nos ocupa, de representar de una manera precisa por medio de curvas de nivel el verdadero relieve del terreno sobre el cual se determine hacer el ensanche de la ciudad o las obras a él accesorias.¹

1. Ildefons CERDÀ, *Ensanche de Barcelona. Memoria descriptiva de los trabajos facultativos y estudios estadísticos hechos de orden del Gobierno y consideraciones que se han tenido presentes en la formación del*

L'antecedent més immediat eren els treballs desenvolupats entre 1846 i 1853 per la Comissió Topogràfica i d'Eixample de Barcelona formada dins l'exèrcit espanyol i dirigida per Manuel Ramón García Herrera. El mapa final produït per aquest equip a escala 1:5.000 es conforma amb un sistema de representació del relleu més imprecís que les corbes de nivell. Tot i resultar plàsticament força brillant, crea una impressió exagerada de contrast abrupte entre unes zones de gran relleu i unes altres absolutament planes a la rodalia de Barcelona. La deficiència és insuficientment compensada pel dibuix complementari de vuit seccions verticals que recorren el territori de nord a sud i de ponent a llevant.² Ara bé, el control de la geometria horitzontal del Pla de Barcelona en aquesta peça, fet a partir d'operacions geodèsiques mostrades en un mapa a escala 1:20.000, no sols és perfectament homologable al que exhibeix Cerdà el 1855, sinó que, a més, abasta un territori força més ampli, especialment a les zones deltaïques del Llobregat i del Besòs i a la serralada de Collserola, amb els seus contraforts d'interès estratègic en previsió d'una desaparició de les fortificacions contínues.³

El coneixement d'aquesta bona qualitat de la planimetria servida per la Comissió Topogràfica i d'Eixample ha suggerit que l'enginyer civil podria haver partit d'ella.⁴ Una oportunitat concreta perquè es produís aquesta transferència fou l'efímer intent d'afrontar el planejament de l'eixample mitjançant una comissió mixta a tres bandes.

En efecte, seguint una ordre del Ministeri de la Guerra de 26 d'octubre de 1854, durant el mes de novembre el governador civil de Barcelona Ciril Franquet, deixat en el càrrec per Pascual Madoz, gran advocat dels interessos barcelonins l'estiu anterior, va organitzar una comissió integrada per l'enginyer militar Salvador Arizón y Castro en representació d'aquell Ministeri, l'enginyer civil designat pel Govern provincial, Ildefons Cerdà, i un arquitecte en representació de l'Ajuntament, que seria l'aleshores regidor Antoni Rovira i Trias.⁵

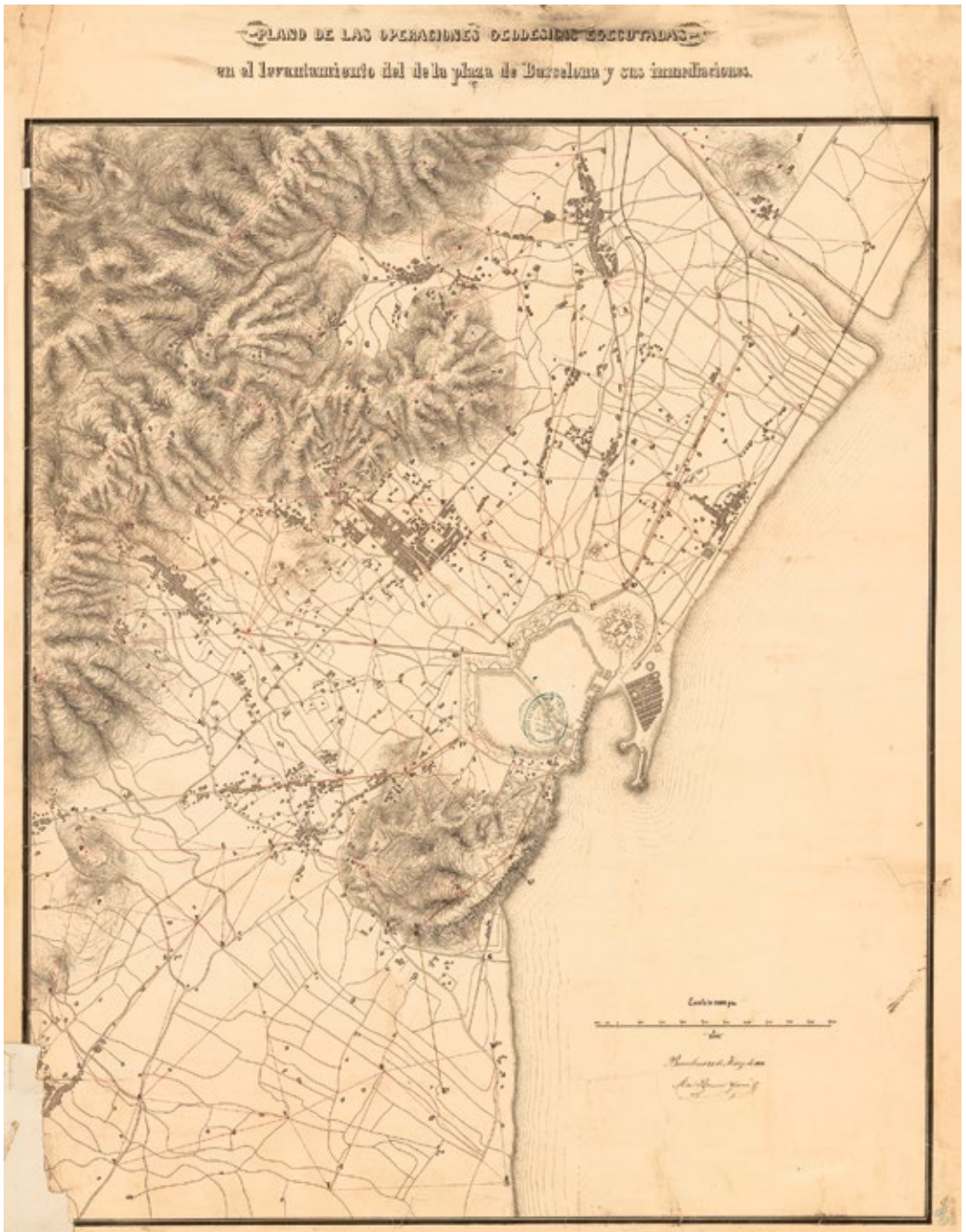
ante-proyecto para el emplazamiento y distribución del nuevo caserío, 1855, edició dins *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, p. 57.

2. AGMM (Archivo General Militar de Madrid), B-61-1-(1-6): *Plano de la plaza de Barcelona y su terreno hasta la distancia de una legua de las fortificaciones*, 2-IX-1853. Ignacio MURO, «Los ingenieros del Ejército y la planimetría de la ciudad de Barcelona en el siglo XIX», dins Carme MONTANER i Francesc NADAL (ed.), *Aproximacions a la història de la cartografia de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Institut Cartogràfic de Catalunya, 2010, p. 64 i 77.

3. AGMM, B-35-03: *Plano de las operaciones geodésicas egecutadas en el levantamiento de la plaza de Barcelona y sus inmediaciones*, 21-III-1853. MURO, «Los ingenieros del Ejército...», p. 78.

4. Ignacio MURO, «Un plano para una nueva ciudad: la Brigada Topográfica y de Ensanche del Cuerpo de Ingenieros del Ejército (1846-1852)», dins H. CAPEL, J. M. LÓPEZ i J. PARDO (coord.), *Ciencia e ideología en la ciudad*, I, València, Generalitat Valenciana, 1992, p. 239.

5. Arturo SORIA Y PUIG, «El projecte i la seva circumstància, o com l'individu Cerdà empenquè la tasca de fundar una teoria i refundar la seva ciutat», dins DIVERSOS AUTORS, *Treballs sobre Cerdà i el*

Mapa del territori de Barcelona amb les operacions geodèsiques de l'aixecament de la Comissió Topogràfica i d'Eixample de Barcelona, 21-III-1853. Antecedent immediat dels treballs d'Ildefons Cerdà. AGMM

El polític progressista Pascual Madoz e Ibáñez (Pamplona, 1806 – Gènova, 1870), establert a Barcelona el 1832. Governador civil de Barcelona a la decisiva arrencada del Bienni Progressista, entre agost i octubre de 1854. BNE

En la divisió del treball al si d'aquesta comissió tècnica, a Cerdà li havia estat assignada precisament la responsabilitat d'estudiar el relleu del terreny de la rodalia. La representació de la planimetria, en canvi, havia estat encomanada a l'arquitecte designat per l'Ajuntament, mentre que la recopilació de dades estadístiques requeria, curiosament, en els enginyers militars.⁶ És ben possible que aquest repartiment fos interpretat negativament per aquests

seu Eixample a Barcelona, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992, p. 41. Javier GARCÍA-BELLIDO, «Pascual Madoz e Ildefonso Cerdà, dos pioneros en la epifanía de la urbanística», *ACE. Arquitectura, Ciudad y Entorno*, I-1 (2006), p. 19-20. AMCB, Llibre d'Actes del Consell Plenari, 1854, vol. II, f. 429: nomenament de Rovira i Trias (9-XI-1854).

6. Luis URTEAGA i Ignacio MURO, «Los últimos proyectos de fortificación de Barcelona, 1854-1860», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Mapes i control del territori a Barcelona. Vuit estudis*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2016, p. 94-95.

darrers. L'encàrrec de l'estudi altimètric a l'enginyer civil podia semblar una suplantació de funcions, que trobava, però, un justificant plausible en la innovació metodològica. Era la promesa de deixar enrere les seccions verticals sobre determinats perfils de valor estratègic o escollits com a representatius del territori i avançar cap a les seccions horitzontals, que n'oferirien un retrat exhaustiu mitjançant corbes de nivell contínues. Altrament, l'exèrcit espanyol no s'havia decidit encara a adoptar l'avantatjós sistema mètric decimal, vinculat a aquesta tècnica.

Al seu nomenament com a enginyer civil al servei dels interessos de la Hisenda pública signat pel governador provincial el 5 de novembre de 1854, Cerdà afegí des del dia 29 del mateix mes la condició de regidor i síndic de l'Ajuntament de Barcelona, i ocupà a més un lloc a la Secció d'Obres, on fins en aquell moment havia actuat el regidor cessant Rovira i Trias.⁷

El 16 de desembre immediat, Ildefons Cerdà rebé l'ordre del governador Franquet que li encarregava d'aixecar amb el seu propi equip humà el mapa topogràfic que havia de servir de base per a l'eixample.⁸ La tasca cartogràfica de l'enginyer civil consistiria, en primer lloc, a transportar la informació existent a l'escala 1:1.250, prescrita per llei el 1846. A banda del probable ús del mapa militar de 1853, hi ha constància que Cerdà va incorporar a la seva obra planimetries d'altra procedència, com la planta del cementiri, facilitada per l'Ajuntament.⁹ I en segon lloc, i sobretot, havia d'estudiar el relleu del territori destinat a allotjar l'eixample mirant de plasmar-ne els accidents amb eficàcia.

Que la part planimètrica del treball és àmpliament deutora de mapes anteriors és una impressió que es reforça a la vista de les àrees realment cobertes pels quarterons. En efecte, els dotze fulls a escala 1:1.250 i dimensions diverses no sols no inclouen tot el Pla de Barcelona que apareixeria després en el plànol general, sinó que, a més, la sèrie presenta diverses discontinuïtats internes. La disposició irregular dels fulls, en ventall entorn del centre urbà i en direcció als quatre nuclis principals del Pla –Sants, Sarrrià, Gràcia i Sant Andreu–, fa palès que s'hagué de partir d'un marc de referència topogràfic més ampli.

Altrament, també s'hi fa evident que la recollida de dades es restringí a aquells coneixements considerats útils en funció de la finalitat urbanitzadora. Així, no hi ha anotacions altimètriques en els fulls o parts de full consagrats a la planimetria de la mateixa Barcelona, de la Barceloneta i dels quatre pobles esmentats, nuclis tots ells tangents al futur Eixample. Aquestes restriccions

7. AMCB, Llibre d'Actes del Consell Plenari, 1854, vol. II, f. 467v i 471 (sessions de 28 i 29-XI-1854).

8. Ildefons CERDÀ, «Diario. Índice cronológico (1815 a 1875)», dins *Cerdà i Barcelona...*, p. 636.

9. AMCB, Llibre d'Actes del Consell Plenari, 1855, f. 79v: acta de 3-III-1855.

Disposició i característiques dels fulls preparatoris del plànol topogràfic de Barcelona i el seu entorn, d'Ildefons Cerdà, 1855. Elaboració pròpia

revelen que, en aquell moment, els límits del territori considerat urbanitzable –o a incloure en el projecte per evitar qualsevol temptació de reintroduir enclavaments militars– eren la riera de Magòria, cap a ponent, la travessera de Collblanc o de Gràcia, vers la muntanya, i la riera d'Horta, divisòria entre el terme municipal de Sant Martí de Provençals i els de Sant Andreu i Sant Adrià, cap a llevant.

Les operacions foren dutes a terme amb una gran agilitat. Començaren el dia 18 de desembre de 1854, arran mateix de l'encàrrec del governador civil. Els dos col·laboradors principals d'Ildefons Cerdà, el seu germà Miquel i el mestre d'obres Josep Fontserè i Mestre, encetaren les anotacions altimètriques entre dos punts no connectats directament a la xarxa geodèsica de la Comissió Topogràfica i d'Eixample: la torre de les Pucses, a la vora del mar, a les Drassanes, i el turonet de les Forques o de la Creu Coberta.¹⁰

Segons els comptes de les despeses generades per l'elaboració del plànol, en acabar el mes de gener de 1855 s'havia invertit ja gairebé la meitat del valor total de les compres de material, i a final del mes de març s'havien consumit la meitat dels diners que s'esmerçarien a pagar sous fins al final de la tasca, a

10 . CERDÀ, «Diario. Índice cronológico...», p. 637.

Vista del recinte de les Drassanes, punt de partença dels amidaments de l'equip de topògrafs d'Ildelfons Cerdà. Fotografia de Franck de Villecholle, 1852. AFB

començament d'octubre. Els salaris pagats per la setmana del 22 al 27 de gener, que havia començat amb unes grans nevades i fred intens, ascendiren sols a un 17 % de la mitjana de la resta de setmanades dels mesos de gener i febrer, que foren en general menys inclements. Tot confirma que els treballs de camp es van desenvolupar principalment en aquesta estació tan poc propícia.¹¹

Un sentiment d'urgència va marcar el procés. A la inquietud per la precarietat del govern progressista, que efectivament cauria el 1856 sense haver enllestit el canvi constitucional promès, s'hi afegia l'escassa consciència social sobre la magnitud dels reptes inherents al gran disseny urbanitzador. Ho palesa una premsa que –enmig de dificultats òbvies i de tota mena, des dels desastres sanitaris fins a la crisi industrial, les commocions obreres i les ofensives polítiques i militars de les faccions de la dreta, la liberal i l'antiliberal– fingia no veure per què no es posava en marxa tot seguit la construcció fora muralles i s'oferia d'aquesta manera treball als desocupats; més concretament, semblava no copsar que per fer possible l'Eixample calia aconseguir importants recursos financers i posar en solfa seqüencialment diversos instruments tècnics.

11. ICGC, FVC, 1b, p. 1-2, «Gastos hechos en la Comisión para el levantamiento de planos preparatorios para el ensanche de Barcelona desde el 17 de diciembre de 1854 hasta el 5 de octubre de 1855». Dades meteorològiques extretes del *Diario de Barcelona*, 1855, p. 1-1.641 (d'1-I a 24-II).

Així, per exemple, *El Centinela barcelonés*, un diari de tendència tanmateix progressista, a final de setembre de 1855 s'havia preguntat:

¿Cómo es que un asunto de tanto interés para Barcelona se halla encallado, sin adelantar un paso, sin que ni siquiera se sepa qué se hace o, cuando menos, que se piensa algo?

I dos dies més tard, després d'una resposta tranquil·litzadora del regidor encarregat de l'afer, Gaietà Almirall, la redacció del periòdic manifestava el seu escepticisme i etzibava un lleig comentari sobre el costós estudi altimètric engegat per Cerdà:

No creemos que estos trabajos estén tan próximos a su término, según se quiere suponer, y sí, al contrario, que no se han empezado todavía, pues aún no está ni tan siquiera delineado el plan: lo único que se hizo, y esto cuesta mucho oro, es algo sobre la nivelación.¹²

Cerdà va haver d'acabar el seu mapa topogràfic sota aquesta pressió ambiental, a la qual caldria sumar els moviments dels enginyers militars per no perdre competències sobre la plaça de Barcelona.¹³ El dia 16 de novembre manifestava al consistori municipal que estaven «próximos a su conclusión los planos preparatorios para el ensanche de esta ciudad», i el dia 27, un cop acabats, el governador civil apressava a divulgar-los, mentre que l'alcalde, a la vista de l'obra, proposava obsequiar Cerdà amb una medalla i feia aprovar la idea pel plenari.¹⁴

És possible que la decisió de traslladar les dades recollides a l'escala més reduïda d'1:5.000 estigui relacionada amb les pressions externes. No obstant això, la prescripció estatal de treballar a l'escala d'1:1.250 per als plànols de representació d'espais urbans hauria dut, en el cas de l'ambiciosíssima ampliació de l'àrea de Barcelona, a unes dimensions físiques del mapa poc manejables. Per presentar els trets generals del futur disseny n'hi havia ben bé prou amb l'1:5.000, mentre que l'estructura parcel·lària, que hauria justificat el detall superior per veure la incidència de les línies del projecte sobre la propietat, no havia estat objecte de l'aixecament. A les seves «Consideraciones generales», Cerdà ofería sobre aquesta qüestió una racionalització característica:

12. *El Centinela barcelonés*, 26 i 28-IX-1855, respectivament.

13. URTEAGA i MURO, «Los últimos proyectos de fortificación...», p. 94-100.

14. AMCB, Llibre d'Actes del Consell Plenari, 1855, f. 419v i 426-427.

Detall de l'original del plànol topogràfic del Pla de Barcelona, a escala 1:5.000, en 36 fulls (Cerdà, novembre de 1855). CHCM

La determinación del plano catastral de las propiedades rurales nos hubiera llevado un tiempo precioso, siendo por otra parte innecesaria hasta después que esté definitivamente resuelto el emplazamiento que deberá darse al nuevo caserío. Por eso es otro de los trabajos que he creído debían aplazarse para más adelante, sobre todo cuando la principal garantía para la formación de un proyecto acertado es el olvidar y hacer abstracción completa de quiénes sean los dueños de las propiedades sobre las cuales deberá esparcirse la nueva población.¹⁵

D'altra banda, fins i tot en el cas d'haver-hi afegit aquesta informació catastral, l'escala 1:1.250 hauria estat insuficient per a la definició precisa dels

15. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona. Memoria descriptiva...*, p. 58.

nous límits entre espais públics i espais privats. A Barcelona mateix, l'alineació de carrers havia comportat treballar a escales molt més detallades ja al segle XVIII.¹⁶

Probablement, la urgència política fou també la responsable d'altres dèficits que presenta el plànol topogràfic de Cerdà. N'és un de prominent l'absència d'informació planimètrica i altimètrica sobre la part alta i més accidentada del Pla de Barcelona, més amunt de la travessera de Gràcia. Aquesta informació, tanmateix, era essencial per comprendre la xarxa hidrogràfica i poder preparar una disposició del clavegueram que assegurés l'escolament de les aigües d'origen natural i d'origen urbà fins al mar. Teòricament, Cerdà va resoldre aquesta dificultat amb la ideació d'un doble canal col·lector per recollir i desviar tots els cursos naturals provinents de qualsevol part de Collserola i els seus contraforts per fora de l'àmbit del futur Eixample i, per tant, fora també de l'àrea objecte d'estudi. Segons diu el dietari del mateix Cerdà, tot just entre el 10 i el 21 d'agost de 1855 foren fets uns anivellaments especials i el traçat d'aquests dos "ramblars" exteriors, originats a la riera de Vallcarca i bifurcats a l'altura de l'església dels Josepets, una branca cap al sud-oest, fins a trobar el mar a la Marina de Sants, i l'altra cap a llevant, fins a la llera del Besòs.¹⁷

En aquest context, és un veritable enigma l'esforç desplegat per Cerdà a la muntanya de Montjuïc, que havia de restar sota control militar i sense ocupació urbana i que, no obstant, va merèixer l'aplicació de tècniques d'anivellament més complexes i un dibuix més elaborat que la resta del territori. Tal vegada cal interpretar-ho com un efecte de l'eufòria revolucionària de 1854 o com un repte explícit a la capacitat dels cartògrafs militars en llur reducte territorial més preuat.¹⁸

El dia 3 de desembre de 1855, l'alcalde comunicava al consistori que el president Espartero i el ministre de la Guerra O'Donnell veien bé el desig d'eixamplar Barcelona.¹⁹ El diputat a Corts Francesc Camprodon instava l'Ajuntament a «aprovechar las circunstancias presentes para que [...] lleguen

16. MARINA LÓPEZ GUALLAR, «Els plànols d'alineació de carrers a Barcelona, 1772-1817», dins RAMON GRAU i CARMEN MONTANER (ed.), *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: Els mapes d'una ciutat en expansió*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2014, p. 74-93.

17. CERDÀ, «Diario. Índice cronológico...», p. 637.

18. Abans dels perfils continguts en el plànol de 1853, l'enginyer militar Àngel Romero y Walsh havia intentat representar el relleu de Montjuïc amb corbes de nivell el 1844, un treball poc reeixit però pioner en l'ambient espanyol (Ignacio MUÑOZ, «Cartografía militar de la montaña de Montjuïc, 1823-1880», dins RAMON GRAU i CARMEN MONTANER (ed.), *Vistes panoràmiques, cartes militars i plànols urbanístics a Barcelona del segle XVI al XIX*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2020, p. 150-153).

19. AMCB, Llibre d'Actes del Consell Plenari, 1855, f. 437.

El general Leopoldo O'Donnell (Santa Cruz de Tenerife, 1809 – Biarritz, 1867), decidíu com a ministre de la Guerra i després com a president del Consell de Ministres per a la supressió de les muralles de Barcelona i el llançament de l'Eixample. MET

al terreno práctico los beneficios que naturalmente deben seguirse del derribo de las murallas de Barcelona».²⁰

No és estrany que l'Ajuntament de Barcelona afavorís o almenys acceptés que, al plànol topogràfic, l'enginyer hi afegís un avantprojecte urbanístic, ni que es fes responsable de l'elevació conjunta dels dos estudis a mans d'Espartero i d'O'Donnell per una comissió integrada per Almirall i el mateix Cerdà.²¹ En efecte, sota el títol genèric *Ensanche de la ciudad de Barcelona*, la *Memoria descriptiva de los trabajos facultativos y estudios estadísticos hechos de orden del gobierno y consideraciones que se han tenido presentes en la formación del ante-proyecto para el emplazamiento del nuevo caserío* emmarca tant el

20. *Diario de Barcelona*, 6-XII-1855, 340, p. 9.723.

21. AMCB, Llibre d'Actes del Consell Plenari, 1855, f. 443 (4-XII-1855): nomenament d'Almirall i Cerdà com a comissionats; i f. 477 (28-XII-1855): informe dels comissionats sobre la recepció favorable del «proyecto de ensanche y plano levantado de las afueras de la ciudad».

plànol topogràfic objecte de comanda com, molt més àmpliament, la proposta urbanística, engegada *motu proprio* i que, de moment, no podia arribar encara a la concreció planimètrica, més enllà d'indicar aproximadament l'abast territorial de la futura ciutat i esbossar-ne els principals eixos viaris.

Amb aquesta prefiguració, però, Ildefons Cerdà, amb l'aval de l'Ajuntament de Barcelona, deixava plantada una fita que, superada la involució dels anys 1856-1858, fructificaria ràpidament a partir de desembre de 1858, ja sota el denominat "govern llarg" d'O'Donnell, que no cauria fins als primers mesos de 1863. No obstant això, en aquesta altra etapa, havia de mancar la bona entesa entre l'enginyer i el consistori municipal, perquè Cerdà mirava de fer servir l'aprovació en principi de l'avantprojecte com a aval per convertir-lo en projecte definitiu, mentre que l'Ajuntament sostenia que aquest havia de ser el fruit d'un concurs públic.²²

La recepció positiva i els instruments de la crítica actual

A les «Consideraciones generales que se han tenido presentes para proceder al levantamiento del plano y sistema que se ha seguido en las operaciones de campo y en los trabajos de gabinete» que obren la memòria de l'avantprojecte, després de descriure l'instrumental i les operacions dutes a terme per a determinar les variacions altimètriques del territori destinat a l'Eixample, Cerdà proclama l'exactitud dels resultats obtinguts:

Con esta breve reseña y la inspección del plano general se hecha de ver que el sistema de operaciones adoptado es el que la ciencia y la localidad han manifestado ser más exacto y aplicable. En cuanto a instrumentos, se han usado para cada caso especial los más perfeccionados y propios para el objeto, y a fin de prevenir, comprobar y rectificar cualquier error que pudiera haberse cometido en las operaciones, se han hecho cada una de ellas, cuando menos, por tres distintos facultativos, resultando de aquí todas las garantías de exactitud y seguridad que deben buscarse en este género de trabajos.²³

Malgrat el regust pragmàtic d'aquesta meditada manifestació, que mitiga les emfàtiques apel·lacions a la ciència i a l'exactitud amb les referències a les circumstàncies locals i l'aplicabilitat, ningú no ha discutit mai –que sapiguem– les explicacions tècniques de Cerdà.

22. Glòria SANTA-MARIA BATLLÓ, *Decidir la ciudad futura. Barcelona 1859*, Barcelona, MUHBA, 2009, ha precisat el sentit i l'abast d'aquest enfrontament, exagerat com a enfrontament entre centralisme i catalanisme per bona part de la bibliografia local a partir de Francesc PUIG I ALFONSO, «Génesis del Ensanche de Barcelona», *Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros*, XXII, separata (1915).

23. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona. Memoria descriptiva...*, p. 58.

Abans de quedar sepultada en un arxiu de l'administració estatal fins al seu retrobament avançada la dècada de 1980,²⁴ la memòria de l'avantprojecte fou objecte el març de 1856 d'una ressenya a la *Revista de Obras Públicas*, òrgan del cos d'enginyers de camins, canals i ports. El *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona*, «primorosamente dibujado en grande escala», en sortia exalçat com «el plano topográfico más claro y más perfecto que hemos visto, en que se representa el terreno por secciones de nivel, distantes entre sí un metro, cuya figura no tiene de arbitrario la más pequeña porción», com a fruit d'unes operacions descrites assumint en general el discurs del mateix autor, amb un matís sobre l'ocasió i l'abast de les comprovacions: «Se repitieron todas las nivelaciones trasversales que no coincidieron con la perimetral».²⁵

Si amb aquesta glossa primerenca Cerdà obtenia un suport públic incondicional dels seus antics companys dins l'escalafó funcional de l'enginyeria civil, molt més significatiu és l'èxit pràctic que obtingué entre els seus competidors directes, els enginyers militars.

En efecte, en el decurs de la involució política posterior a la caiguda dels progressistes el 1856, els enginyers militars instal·lats a Barcelona reberen l'encàrrec d'estudiar l'encaix del futur eixample, malgrat tot inevitable, a les conveniències estratègiques en la hipòtesi de reimplantar algun tipus de ciutadell fortificat. El coronel Francesc Casanova, encarregat de l'estudi, va tenir accés als dos mapes a la mateixa escala d'1:5.000 disponibles i ja esmentats: el *Plano de la plaza de Barcelona y su terreno* de 1853 i el *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona* de 1855, que aleshores es trobava ja a la seu de la Capitanía General a Barcelona. El cap militar qualificava el segon treball com «una adquisición preciosa para el ramo de la Guerra por estar acotado con curvas de nivel cortadas por planos horizontales a un metro de distancia» i, donada «la exactitud que es de creer atendidos sus detalles», el situava per davant d'aquell altre en l'elaboració del qual ell mateix, Casanova, havia intervingut sota la direcció del coronel Manuel Ramón García. En conseqüència, el mapa de Cerdà fou la base utilitzada per l'exèrcit en el replantejament de fortificacions i eixample des de maig de 1857. Els plànols signats per Casanova el 30 d'abril de 1858 fan palès que les anunciades «comprobaciones que esta Comisión está practicando» sobre el treball previ de l'enginyer civil no havien trobat res a esmenar, tot i que, en completar corbes de nivell per tal de situar forts als cims del Putxet, la Creueta del Coll, el Carmel i el Turó

24. Jaume PUIG, «El projecte d'Eixample Cerdà i la teoria urbanística», dins DIVERSOS AUTORS, *La formació de l'Eixample de Barcelona. Aproximacions a un fenomen urbà*, Barcelona, Olimpíada Cultural, 1990, p. 27-41. Javier GARCÍA-BELLIDO, «Prefacio», dins *Cerdà y Barcelona...*, p. 27-29.

25. «Anteproyecto para el ensanche de Barcelona», *Revista de Obras Públicas*, 1-III-1856, p. 57.

Ús de la base cartogràfica de Cerdà per a un nou projecte de fortificació de Barcelona (Casanova, 30-IV-1858). AGMM

de la Rovira, el seu traçat és incompatible amb la descripció que Cerdà havia dibuixat més avall de la Travessera.²⁶

L'activitat simultània de l'Ajuntament de Barcelona també es produí a l'ombra del topogràfic de Cerdà. El setembre de 1857, el consistori encarregà als seus arquitectes l'aixecament d'un plànol dels afores amb vista a l'elaboració del seu propi projecte d'eixample, però Francesc Daniel Molina se'n va desvincular tot seguit dient que era feina innecessària havent-hi a Capitanía General el plànol de Cerdà.²⁷ Es tractava, senzillament, d'aconseguir el permís per treure'n còpia. Mentrestant, un altre membre de l'equip tècnic

26. Agraïxo molt especialment a Luis Urteaga i Ignacio Muro que posessin a la meua disposició l'informe emès pel coronel Casanova el 14 de maig de 1857 tan bon punt el van trobar a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, així com les nombroses oportunitats posteriors per compartir informacions i opinions sobre aquest episodi tan revelador.

27. PUIG I ALFONSO, «Génesis del Ensanche...», p. 23-24. El context d'aquesta negativa queda explicat a URTEAGA I MURO, «Los últimos proyectos de fortificación...», p. 103-104.

municipal, Miquel Garriga i Roca, presentava al consistori el novembre següent diverses variants del projecte d'eixample que se li havia demanat sobre una base cartogràfica a escala 1:5.000 que no incorpora encara les informacions altimètriques del mapa de Cerdà.

Quan, entrat ja l'any 1859, l'Ajuntament va decidir de convocar un concurs de projectes d'eixample, es comptà, certament, amb el plànol topogràfic de 1855. Raonablement, l'alcalde Josep Santa-Maria considerava que l'escala 1:5.000 era insuficient perquè s'hi pogués representar la futura urbanització amb tot detall i, en conseqüència, va ordenar als arquitectes municipals que en fessin un trasllat a 1:1.000. Com tantes vegades en aquells anys –però per raons que convindria esbrinar–, els tècnics de la institució no van tirar endavant aquesta nova comanda cartogràfica, de manera que no hi hagué cap més remei que conformar-se amb la versió original del mapa topogràfic de Cerdà. En conseqüència, el 5 d'abril, l'Ajuntament n'encarregà dues-centes còpies litogràfiques per lliurar als concursants, mentre que les «varias noticias estadísticas, trabajo precioso y de imprescindible necesidad» que figuraven al peu del mapa en la versió original eren objecte d'una publicació complementària en forma d'opuscle.²⁸

En resum, amb el *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona*, i gràcies sobretot a les innovadores corbes de nivell, Cerdà havia aconseguit un prestigi com a cartògraf que a Barcelona i a Espanya ningú no li sabia –o volia– discutir. Una altra cosa és l'ús que ell mateix i els concursants del certamen municipal de 1859 en van fer.

L'entorn immediat de la Barcelona emmurallada conté un únic relleu important, la muntanya de Montjuïc, amb un cim a 176 m sobre el nivell del mar, que per impediment estratègic quedava exclosa dels plans d'expansió urbana. Terra endins, el límit superior del futur eixample –o almenys el dels anivellaments practicats per Cerdà– va quedar establert a la travessera de Gràcia, que discorre de manera si fa no fa paral·lela a la costa, més avall dels primers contraforts de Collserola i sense gaires desnivells, per unes cotes al voltant dels 55 m. D'aquest Pla de Barcelona en sentit estricte, l'enginyer deia que «merece la calificación de accidentada desde el momento que se considere relativamente al trazado y establecimiento de una nueva población», però havia de reconèixer que no estava «sembrado de colinas que determinen una red complicada de divisorias y thalwegs» i que «su máxima pendiente general es del uno al cuatro por ciento».²⁹

De fet, si els projectes anteriors a 1859 –per exemple, els esmentats de Garriga i Roca– no havien pogut comptar amb una base altimètrica, els

28. SANTA-MARIA BATLLÓ, *Decidir la ciudad futura...*, p. 64-67.

29. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona. Memoria descriptiva...*, p. 57.

Projecte d'eixample entre els nuclis de Barcelona i Gràcia (Garriga i Roca, 28-XI-1857), aprovat per l'Ajuntament de Barcelona el 6-IV-1858. AHCB

Projecte d'Antoni Rovira i Trias, primer premi al concurs municipal per a l'eixample de Barcelona el 1859. AHCB

Projecte de Francesc Soler i Glòria, primer accèssit al concurs municipal per a l'eixample de Barcelona el 1859. AHCB

Projecte de Josep Fontserè i Mestre, segon accèssit al concurs municipal per a l'eixample de Barcelona el 1859. AHCB

dissenys d'Ildefons Cerdà i del guanyador del concurs municipal, Antoni Rovira i Trias, encara que dibuixats directament sobre els trenta-sis fulls de què es compon la litografia de l'1:5.000, no palesen tampoc cap influència especial del nou coneixement: continuen fent *tabula rasa* dels accidents topogràfics puntuals, a excepció dels agrupaments d'edificacions, i aprofitant la suau i regular inclinació natural del territori entre els primers contraforts de Collserola i el mar.

Tampoc no en manifesta un altre dels plànols distingits en el concurs, el de l'enginyer de la Marina Francesc Soler i Glòria, que no feu servir la litografia subministrada per l'Ajuntament, sinó que en va copiar fidelment planimetria i altimetria –excepte la de la muntanya de Montjuïc, tan minuciosa com inútil per al seu propòsit– en un nou suport destinat a afegir com a urbanitzable un ampli sector no considerat per Cerdà, des de la part alta del terme de les Corts fins ben entrat el delta del Llobregat. Soler deixà aquest afegitó sense cap indicació altimètrica, una opció negativa que suggereix que tampoc considerava que aquest tipus de dada fos rellevant a l'efecte del planejament urbanístic a la resta del Pla de Barcelona.

El tercer i darrer dels plànols presentats al concurs municipal que s'han conservat, degut al mestre d'obres Josep Fontserè i Mestre, ofereix encara més matèria de reflexió. Com hem vist més amunt, el seu autor havia estat un dels principals auxiliars en el treball dels anivellaments plasmats en els quarterons. Doncs bé: malgrat l'experiència prèvia com a membre estable i destacat de l'equip de topògrafs reunit per Ildefons Cerdà, el 1859 Fontserè presentà el seu projecte en una còpia del *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona*, que prescindeix totalment de les corbes de nivell. L'àrea coberta pel seu disseny urbanístic és una mica més àmplia que l'abastada per Cerdà, perquè engloba els pobles de la rodalia i porta les edificacions fins al peu dels primers turons, més amunt de la Travessera. Per això, segurament, Fontserè hi dibuixà corbes horitzontals croquitzades i discontinues que destaquen, sense rigor ni altimètric ni tan sols planimètric, la posició dels cims i els vessants d'aquests turons i que produeixen, amb efecte purament pictòric, allò que al mapa de 1855 era al·ludit però estranyament absent: el context natural de la futura ciutat instal·lada en una plana sense accidents dignes d'esment. Que el mateix recurs gràfic fos aplicat a la muntanya de Montjuïc encara sorprèn més, perquè això equivalia a renunciar a la precisió aparentment aconseguida en el plànol topogràfic de 1855.

Tots aquests indicis apunten a una consciència autocrítica de Cerdà i el seu equip que l'afiorament modern dels quarterons fa ben comprensible. Però a més d'aquesta crítica interna del plànol topogràfic, l'aparició recent del *Lever nivelé de la place de Barcelone*, aixecat amb tota tranquil·litat pels enginyers militars francesos entre 1823 i 1827, amb uns procediments altimètrics

més complexos i més precisos, permet de fer-ne una crítica externa, *avant la lettre*.

El procediment per obtenir les cotes altimètriques

Un cop definida l'àrea susceptible d'enquibir l'eixample entre l'antiga Barcelona i les dues reserves estratègiques de Montjuïc i la Ciutadella, per un costat, i els pobles de Sants, Gràcia i Sant Andreu, per l'altre, Ildefons Cerdà explica la divisió del territori comprès entre la carretera del glacis al voltant de les fortificacions centrals, d'una banda, i la riera de Magòria, la travessera de Gràcia i la riera d'Horta, de l'altra, en diversos polígons tangents i separats per vies de comunicació o rieres, cadascun dels quals seria estudiat a part i dibuixat en un full diferent. En primer lloc, va establir els anivellaments perimetrals en relació amb el nivell del mar i, a continuació, feu un seguit de recorreguts, marcant-hi les cotes a cada pas de metre. Pel que fa a l'instrumental utilitzat, detalla:

Los perímetros se han determinado sobre el terreno con un buen teodolito de Troughton de cero metros ciento sesenta y cinco milim. de diámetro, que da los resultados con menos de 20 segundos de error, y se han transportado sobre el papel por cálculo trigonométrico. Las nivelaciones de detall se han hecho con el nivel de aire y las longitudes se han medido con la cadena.³⁰

No hem sabut trobar cap rastre de la primera operació sobre el paper, és a dir, en els quarterons, i, per tant, no ens ha estat possible de relacionar-ne els resultats amb les operacions del rang inferior ni entendre com es van dur a terme les comprovacions selectives.

A partir de la fixació dels perímetres dels polígons es va procedir als anivellaments interns a intervals de 40 m, seguint línies paral·leles «en el sentido de la máxima pendiente general del terreno», segons diu Cerdà.³¹ Aquesta afirmació és inexacta, perquè, de fet, en cadascun dels quarterons l'orientació de les línies fou guiada –possiblement per motius pragmàtics de facilitat de control de les operacions– per un dels costats del polígon corresponent, en uns casos fent-les paral·leles i en d'altres perpendiculars.

Els anivellaments del full 2, al peu de Montjuïc, foren traçats perpendicularment a la part de la carretera del glacis corresponent a l'actual ronda de Sant Pau, una direcció en aquest punt adequada, que ho esdevé menys quan es fa extensiva a l'àrea adjacent a la carretera de Madrid, una línia conservada en l'actual avinguda de Mistral. Els anivellaments del full 3,

30. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona. Memoria descriptiva...*, p. 58.

31. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona. Memoria descriptiva...*, p. 58.

SURVEYING.

PLATE IX.

Portable THEODOLITE by Troughton.

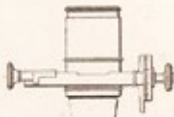

Fig. 4.

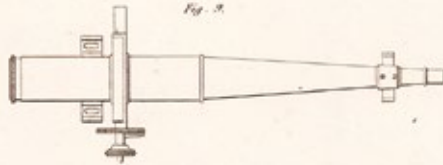

Fig. 3.

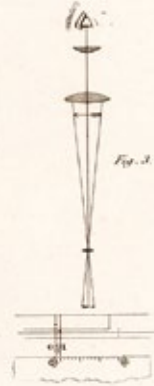

Fig. 2.

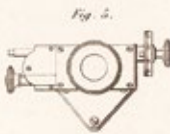

Fig. 5.

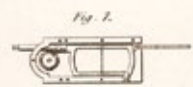

Fig. 1.

Fig. 6.

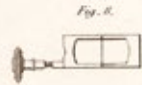

Fig. 8.

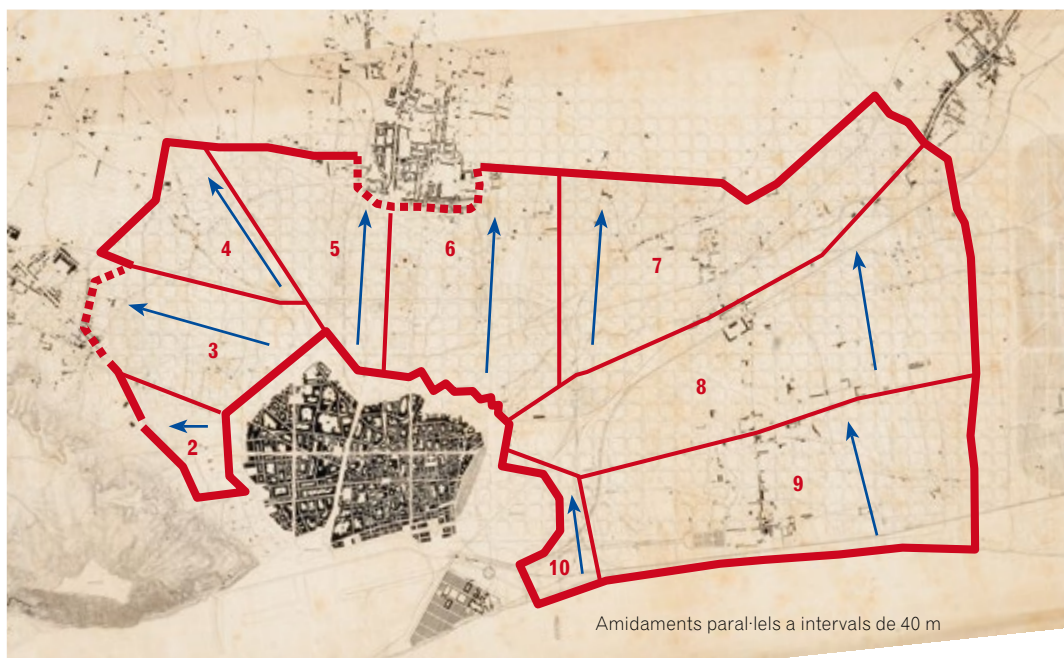
Fig. 7.

J. Perry delin.

Published at the Art Director, City, by Longman, Hurst, Roe, and Co. Booksellers, Paternoster Row.

Large A.

Teodolit de Troughton

Polígons anivellats i direcció dels amidaments del plànol topogràfic de Cerdà, 1855. Els recorreguts queden interromputs en arribar als nuclis de Sants i de Gràcia. Elaboració pròpia

entre Barcelona i Sants, foren fets en paral·lel a la línia del ferrocarril a Martorell, actual avinguda de Roma, mentre que els del contigu full 4, fins a les Corts, s'orienten segons la carretera de Sarrià, de manera que en deriva un canvi d'angle considerable. En aquests dos casos –i especialment en el segon, una àrea amb pendents més definits i uniformes–, l'examen de les mateixes acotacions de Cerdà i, amb més claredat encara, la comparança amb el mapa francès de 1823-1827 mostren que no se seguí el criteri teòric del màxim pendent en la definició de les línies per als amidaments. Una altra variació remarcable d'angle –uns 45° en direcció nord– es produeix entre el full 4 i el 5, on els amidaments foren fets al llarg de línies paral·leles al passeig de Gràcia, que n'és el límit oriental i que, certament, coincideix amb el pendent principal d'aquella part cèntrica del Pla de Barcelona. La mateixa orientació –i amb el mateix grau d'encert– adopta l'adjacent full 6, fins passat el torrent de Mariné, que feia la partió entre Gràcia i Sant Martí, i arribant al de Delemús, una riera que coincideix en bona part amb el curs de l'actual carrer de Sardenya. Per al full 7, els anivellaments segueixen línies paral·leles al torrent de Delemús en tota la franja alta del territori martinenc entre la Travessera i la carretera de Ribes, fins a la riera d'Horta, límit municipal amb Sant Andreu. Els fulls 8 i 9 cobreixen dues

àrees allargassades, també fins a la riera d'Horta, entre la carretera de Ribes i la platja, i contenen anivellaments perpendiculars a la carretera de Mataró, ara Pere IV, que n'és l'eix divisor. Finalment, la petita part del full 10 que conté amidaments fins al glacis de la Ciutadella segueix la mateixa orientació de l'adjacent full 9, i tant en un cas com en l'altre el desnivell natural és ben escàs.

Al llarg de les línies fixades d'aquesta manera i que naturalment tenen longituds diferents d'acord amb la forma del polígon respectiu, els quarterons recullen intervals de metre, obtinguts amb el nivell d'aire, mentre que les distàncies foren establertes mitjançant la cadena, sempre segons la *Memoria*. Tot i la repetició sistemàtica de tots els càlculs declarada per Cerdà o restringida als casos dubtosos, el testimoni en paper d'aquestes operacions deixa veure que el procediment fou problemàtic.

En enregistrar sols intervals de metre i no davallar fins al detall dels centímetres –com sí que havien fet tres dècades abans els enginyers militars francesos i com hauria de fer el mateix Cerdà cinc anys més tard per donar consistència al seu mapa cadastral–, rarament es presenta el cas que hi apareguin determinats els punts d'arrencada i d'arribada dels anivellaments, en el contacte amb les línies perimetrals del polígon corresponent. A més d'aquesta manca de tancament dels recorreguts, no hi ha cap senyal que s'efectuessin controls laterals per detectar i corregir desviacions eventuais en el càlcul de distàncies i valors verticals.

Pel que fa a les dades planimètriques que haurien pogut ser aprofitades per controlar les cotes altitudinals, ja hem vist que eren més aviat escasses. De fet, el que els quarterons manifesten és no sols absència de divisions parcel·làries, sinó també poc rigor a l'hora d'incloure de manera clara i homogènia les edificacions, els camins o les rieres que haurien de figurar a l'escala d'1:1.250, de manera que la relativament densa inscripció de cotes altimètriques no troba una correlació adequada en el registre d'accidents topogràfics ni hi queda associada amb fermesa. Aquests accidents, en qualsevol cas, no són objecte de l'atenció que semblava preludiar un altre dels paràgrafs de les «Consideraciones generales» en descriure el Pla de Barcelona i que potser delata una certa perplexitat:

Se halla surcado por ramblas y torrentes cuyos cajeros son, en varios puntos, mucho más elevados y, en otros, mucho más bajos que el terreno natural. Lo propio sucede con las carreteras y los ferro-carriles que parten de esta ciudad en diferentes direcciones y que se cruzan entre si y con aquellos torrentes pasando unas veces de nivel, otras por encima o por debajo, y siempre levantados o encajonados

respeto de la superfície del terreno, cuya topografía está completamente deformada por la explotación agrícola.³²

La conversió de les cotes en corbes de nivell

La proximitat d'escalles –els fulls del mapa francès són a 1:1.000, els quarterons de Cerdà, a 1:1.250– fa més palesa la qualitat superior de l'aixecament més antic. La decisió *ad hoc* dels enginyers militars francesos escollint com a punt de referència per als seus amidaments un punt elevat, visible des de tota la plana de Barcelona, com és la base dels murs frontals del castell de Montjuïc, és segurament la font de la perfecció planimètrica i altimètrica del *Lever nivelé de la place de Barcelone*. A diferència de Cerdà trenta anys més tard, els autors tingueren tot el temps del món per tirar endavant un treball cartogràfic en bona part experimental, mentre contribuïen a l'encàrrec primari d'anar allargant el control militar francès sobre una Barcelona teòricament retornada a la sobirania absoluta de Ferran VII. L'elaboració d'un cadastre no fou llur finalitat, però, d'acord amb els interessos estratègics, van voler determinar amb cotes de precisió centimètrica, a més dels detalls de totes les fortificacions, la profunditat de les rieres en relació amb el glacis natural en què són tallades o la de les excavacions provocades per les bòbiles, l'alçària dels murs que definien les terrasses agràries i el nivell concret de cadascun dels racons dels camps. En relació amb aquesta exhaustivitat, la interpolació de corbes a intervals d'un metre, deduïdes de cotes sempre pròximes –excepte a la baixíssima plana a llevant de la Ciutadella–, apleix dues funcions importants, però clarament subsidiàries: en l'aspecte de detall, traduir amb versemblança els pendissos a les superfícies contínues delimitades per accidents naturals o per obra humana, i, en una visió panoràmica, fer clarament perceptibles les inflexions del relleu del Pla de Barcelona.

El *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona*, en canvi, prescindeix d'acotaments precisos en favor exclusiu de les més laxes corbes de nivell. Sobretot si considerem el procediment seguit per obtenir-les, és clar que hi foren clarament sobreestimades com a sistema d'informació sobre la contextura del territori. En efecte, el principal tret diferencial de les corbes del mapa de Cerdà respecte a les del mapa francès –i a la pràctica usual– és que no foren extretes per interpolació a partir d'una malla d'amidaments altimètrics de punts identificables i relativament pròxims entre si. Les abstractes inscripcions numèriques dels quarterons no tenien cap altra substància ni cap altra funció que deixar marcats, a intervals laterals de 40 m, els punts per on

32. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona. Memoria descriptiva...*, p. 57.

havien de passar, obligadament, les corbes. Aquesta tècnica de relació directa entre cota i corba, que segurament va ser escollida per la seva simplicitat i rapidesa d'execució quan es va abordar el treball de camp el desembre de 1854, a l'hora de dibuixar va comportar uns problemes que, sens dubte, Cerdà i els seus col·laboradors hagueren d'advertir –i patir– de manera immediata i que tornen a aflorar avui per poc que examinem amb ull crític tant els materials preliminars com l'obra acabada, i de manera més evident si comparem aquesta amb aquells.

Sense interpolació, no es podia confiar a cap fórmula matemàtica la definició dels arcs que havien de descriure les línies de relligament entre els punts. En aquest aspecte, la inseguretat del traç de les corbes en tots els fulls preliminars és molt eloqüent. El plànol definitiu, deixant enrere les cotes numèriques, havia de posar fi formalment a totes les vacil·lacions, però no ho feu de manera gaire escrupolosa ni reeixida.

Com hem observat, la precarietat del suport planimètric no oferia orientacions per vincular adequadament cada punt amb els que l'envoltaven. Un cas de difícil resolució era quan un mateix valor numèric es repetia en punts successius al llarg d'un anivellament, perquè els encarregats de dibuixar, que per principis no podien ignorar la indicació, no disposaven de cap informació suplementària per saber si, entremig, el terreny davallava o s'aixecava i, per tant, cap a quin costat calia fer passar la corba; aquesta corba, en qualsevol cas, era arrossegada per la repetició i havia de reproduir, amb poca variació, la línia escollida per fer l'anivellament. En la direcció transversal, eren especialment conflictives les cotes que presentaven més d'un valor numèric com a reflex d'un desnivell vertical sobtat i que forçaven a fondre les corbes vinculades als successius talls horitzontals en aquell punt precís, no en tota l'extensió de l'accident, que potser ja no es retrobava en els anivellaments a 40 m de distància cap a l'esquerra i cap a la dreta.

L'opció per la monocromia en el plànol general, segurament en funció del projecte de divulgar-lo mitjançant còpies litogràfiques, no ajudà a combinar de manera clara i intel·ligible les línies hipsomètriques i les corresponents a rieres, camins, carreteres o ferrovies. La impressió visual és que els elements de la topografia del Pla han estat superposats a les corbes, i, en efecte, aquestes corbes queden interrompudes en la major part dels encreuaments amb camins i rieres. La dificultat d'establir la correspondència de les corbes a banda i banda sense cotes numèriques de suport esdevé impossibilitat a les zones de contacte entre quarterons sempre que en el procés dels anivellaments respectius s'hi hagués produït algun tipus de desfasament, com és el cas dels fulls 4 i 5, separats per la carretera de Sarrià. Aparentment, aquesta via interurbana hauria pogut funcionar com una referència altimètrica inequívoca per als dos

fulls, perquè el mateix Cerdà n'havia estat l'autor del projecte el 1845 i havia de conèixer el terreny a la perfecció.

El resultat: un retrat borrós de l'entorn urbà

Els problemes inherents a la tècnica que es poden detectar en anàlisis detallades pesen sobre el retrat global que el plànol topogràfic de Cerdà fa del territori destinat a l'eixample, amb causes idèntiques però efectes aparentment diversos en cadascuna de les dues grans unitats fisiogràfiques abastades, la plana al·luvial i el glacis de Collserola, separades pel denominat "graó barceloní".

Als sectors més plans, com la fondalada de Valldonzella, extramurs del Portal de Sant Antoni, que és representada en el quarteró 3, i, sobretot, l'extensa plana litoral entre la Ciutadella i la riera d'Horta, que és la matèria dels fulls 9 i 10, s'hi observa no sols indecisió en el dibuix, sinó també pura absència de corbes, que hagué de ser compensada en el plànol definitiu.

En aquesta Marina de Llevant, els enginyers militars francesos, que n'estudiaren la part compresa entre la Ciutadella i el cementiri, havien deixat ben retratada una topografia extremament plana, amb una xarxa de camins i reguers elevats sobre uns camps que bé podrien conservar encara l'antic caràcter d'aiguamolls. A l'hora de completar la descripció gràfica amb corbes de nivell, no experimentaren l'*horror vacui* que sembla afectar Cerdà quan ha de superar la inhibició inicial dels seus dibuixants. En efecte, els senyals posats pels topògrafs al servei de l'enginyer català, teòricament en trobar cada salt de metre, en realitat responien a haver anat topant repetidament, en aquells marges aixecats, al llarg de desenes o centenars de metres, sempre amb els mateixos valors -2 i 3 m sobre el nivell del mar, rarament 4 –, que no expressen l'altitud mitjana de la planura ni reflecteixen cap pendent definit. No és estrany que els primers dibuixants que s'hi enfrontaren no veiessin clar com traduir-los en corbes de nivell. En desaparèixer formalment del plànol de novembre de 1855, aquestes acotacions deixaven com a herència un traçat de corbes arrossegades amunt i avall per les xifres enganyadores. Zigzaguejant sobre llargues distàncies i sovint tancades sobre si mateixes, diferents en aparença als carrers i les cases que s'hi havien construït al damunt i a la resta d'accidents inclosos en el suport planimètric, les corbes suggereixen aquí una ondulació del sòl força irreal. Per ajudar a desembullar la troca, la confusa part del mapa que documenta el territori entorn del nucli del Poble nou –no abastat ja pel mapa francès de 1823-1827– inclou, excepcionalment, alguns nombres vinculats a les corbes.

La part més elevada del territori del futur Eixample, just per sota de la travessera de Gràcia, entre les Corts de Sarrià i Sant Andreu, és cartografiada als quarterons 5, 6 i 7. El segment central, entre el nucli suburbà de Gràcia i el límit municipal amb Sant Martí de Provençals, també fou estudiat pels

Detall del mapa francès de 1824-1827 corresponent al territori a llevant del nucli de Gràcia. SHD

Detall del full 6 de l'aixecament del plànol topogràfic de Cerdà corresponent al mateix territori. AHCB

Detall del plànol topogràfic de Cerdà corresponent al mateix territori. IHCM

cartògrafs de l'exèrcit francès i apareix representat en el full 9 de la sèrie corresponent. Una confrontació puntual d'aquest mapa amb els resultats gràfics de les dues fases del treball dirigit per Ildefons Cerdà aporta una informació crítica prou completa i concloent.

En la mostra que hem seleccionat –un quadrilàter que correspon gairebé al que delimiten els actuals carrers de Bailèn, Sant Antoni Maria Claret, Sicília i Rosselló–, a llevant mateix del nucli gracienc i al voltant de Can Grassot, el *Lever nivelé* retrata un paisatge molt humanitzat, típic de la Mediterrània, anàleg al que es pot documentar històricament al Pla de Barcelona i del qual, malgrat els grans canvis dels darrers dos-cents anys, queden prou vestigis al Maresme o en altres comarques del litoral català. En sentit muntanya-mar, s'hi aprecia un pendent molt regular, que en una distància d'uns 450 m davalla des dels 51 m sobre el mar (225 m segons el sistema *ad hoc* del mapa francès) fins als 34 m, la qual cosa implica un desnivell del 3,8 %. Aquest pendent és ritmat pels murs destinats a regularitzar les lleixes, que ordinàriament queden per sota del metre d'alçària. La superfície és solcada pels torrents del Pecat, Pregon i de Mariné (de Rius, segons el mapa francès), aquest darrer a una distància més o menys del doble de la que separa els dos anteriors i amb una derivació que arrenca per sota de Can Grassot (Garod, segons el mapa) i que es va acostant al curs del torrent Pregon. La

Vista del Pla de Barcelona des dels contraforts de Collserola. L'extrem oriental de Gràcia, en segon pla, i, al fons, la ciutat i el mar. Gravat tret d'un daguerreotip, 1842. AHCB

breu distància entre els dos primers tàlvegs, uns 160 m a la part alta i uns 90 a la baixa, es tradueix en un llom apreciable, mentre que l'altre interfluvi, de 300 m d'amplada a la vora de l'esmentada masia, és molt més pla. En qual-sevol cas, es tracta d'unes ondulacions lleus, dins les quals els cursos fluvials circulen, tanmateix, força encaixats, 2 i 3 m més baixos que els camps veïns, o més encara en alguns indrets. Al vessant dret del torrent Pregon, d'acord amb el nom i la fama d'aquest accident geogràfic, els camps presenten pendents prou acusats per damunt del canal fluvial. La presència de dobles murs paral·lels a la circulació a banda i banda de la part alta d'aquest curs i del torrent del Pecat, tocant a les darreres rengleres de cases de Gràcia, manifesta uns grans desnivells relatius que van minvant aigües avall.

La part corresponent al quarteró 6 de Cerdà presenta algunes irregularitats en les separacions i la direcció precisa dels anivellaments, que també es poden trobar en altres fulls i que no considerem gaire transcendents. Com ja s'ha dit, en aquest full els amidaments foren fets seguint en veritat el màxim

pendent zonal, i per això els traços són, *grosso modo*, paral·lels als cursos fluvials, que sols són travessats per alguna de les línies un o dos cops en el mig quilòmetre considerat, de manera que hi ha poques oportunitats d'enregistrar-ne les depressions característiques. L'excepció és la gran corba del ramal baix del torrent de Mariné, però tampoc el registre dels desnivells locals hi és gaire recíbit. Seguint l'ordre de l'amidament cap a muntanya, el descens cap a la seva llera –un pendent invers– no és enregistrat per cap dels anivellaments que el travessen, mentre que la remuntada de l'altra banda, que el mapa francès vincula a la presència del clos del mas Grassot, mostra, en canvi, una ràpida acumulació de cotes que la traducció en corbes no sap interpretar adequadament ni situar amb precisió.

Sobre la mateixa distància de 450 m observada en el *Lever nivelé*, en el full de Cerdà la variació vertical va, aproximadament, dels 48 m als 36, cosa que fa un pendent del 2,9 %, una diferència sensible respecte a aquell mapa. A la carretera de ronda, línia d'arrencada dels amidaments del quartèrro esmentat, trobem a l'altura del baluard de Sant Pere una alçària de 14 m, mentre que la font francesa en donava 13. Tenint en compte la diferència qualitativa entre ambdues fonts, la discordança pot no semblar rellevant, però quan arribem a l'altura del carrer del Rosselló s'hi ha acumulat un altre metre d'excés i, en canvi, a mesura que ens anem acostant a la Travessera, s'hi adverteix la tendència contrària, amb una subestimació dels cartògrafs catalans que pot arribar, al final del recorregut, fins als 3 m.

Més importants són els freqüents desfasaments observables en el càlcul del binomi alçària-distància al llarg dels amidaments paral·lels, que denoten errors no esmenats. La ziga-zaga densa que es produeix al llarg de les corbes associades a un valor mètric, amb una oscil·lació més o menys marcada cada 40 o 80 m, n'és el resultat sospitós. La reducció a escala 1:5.000 ho fa veure amb més claredat que els fulls previs a escala 1:1.250, de dibuix sempre confús. A pesar de les esmenes puntuals, les corbes definitives continuen indicant una freqüència irreal de tàlvegs paral·lels, sovint amb forts pendents laterals, que, a més, resten clarament dissociats dels cursos fluvials existents i que, tanmateix, una informació planimètrica ja molt consolidada havia deixat prou ben localitzats. Únicament la poca experiència en lectura de mapes basats en corbes de nivell pogué donar resultats tan anòmals com els que veiem al voltant dels tres torrents mencionats i que es poden trobar repetits en tota la franja alta del mapa de Cerdà al pas de les rieres. És l'error del qual va voler aixecar acta la veu excepcionalment crítica de Pau Vila el 1972, a l'inici d'una gran etapa d'entusiasmes cerdanians.³³

33. Pau VILA, «Presentación», dins MONTSERRAT GALERA, FRANCESC ROCA i SALVADOR TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona: siglos XVI-XX*, Barcelona, Colegio Oficial de Arquitectos de Cataluña y Baleares, 1972, p. 14.

En definitiva, el detallisme aparent que tant va seduir els contemporanis de Cerdà –i fins i tot un bon grapat dels nostres– i que ha estat apreciat com a senyal d'exactitud és, ben al contrari, l'efecte d'una tècnica encara poc experimentada.³⁴

34. Salvador TARRAGÓ, «Els aixecaments topogràfics del Pla de Barcelona: Cerdà i Garcia Fària», dins MONTANER I NADAL, *Aproximacions a la història de la cartografia...*, p. 108.

El moment higienista, 1855: l'avantprojecte per a l'eixample urbà

Una premissa discutible

A mitjan decenni de 1980, van ser localitzats a l'Arxiu General de l'Administració de l'Estat, a Alcalá de Henares, els manuscrits d'un grapat d'obres d'Ildefons Cerdà inèdites i fins aleshores desconegudes. La publicació d'aquestes aportacions de l'enginyer vuitcentista l'any 1991 va marcar un salt endavant en el coneixement del seu ideari. Alguns dels originals retrobats, com ara l'estudi per a la reforma interior de Madrid, datat el gener de 1861, eren més aviat una sorpresa. D'altres, en canvi, i especialment els manuscrits corresponents a l'avantprojecte d'eixample de Barcelona i al projecte de reforma i eixample de la mateixa ciutat, acabats el desembre de 1855 i l'abril de 1859, respectivament, eren com una resposta a les pregàries dels admiradors del disseny urbà de Cerdà, cada vegada més nombrosos d'ençà del centenari del seu pla, celebrat l'any 1959.¹

Un dels estudiosos més perseverants de l'obra d'Ildefons Cerdà al llarg de la dècada de 1970, Arturo Soria y Puig,² va mirar tot seguit d'incorporar els textos trobats a una antologia del pensament cerdanià. Els intents de divulgar aquest ideari mitigant la pesantor de la prosa vuitcentista no havien pogut tenir fins aleshores cap altre eix que el primer volum de la *Teoría general de la urbanización*, publicat el 1867 i reeditat en facsimil cent anys més tard.³ El nou intent de Soria partia de la hipòtesi que els diversos treballs de Cerdà en matèria d'urbanització formaven part d'un únic sistema, expressió d'una mentalitat tan radicalment racional que feia descartable, *a priori*, qualsevol incoherència i on sols es podia admetre una maduració unidireccional:

1. *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991; conté, entre altres escrits, les dues memòries: *Ensanche de Barcelona. Ensanche de Barcelona de los trabajos facultativos y estudios estadísticos hechos de orden del Gobierno y consideraciones que se han tenido presentes en la formación del ante-proyecto para el emplazamiento y distribución del nuevo caserío*, 1855, p. 51-105, i *Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona*, 1859, p. 107-450. *Cerdà y Madrid*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ayuntamiento de Madrid, 1991; conté: *Teoría de la viabilidad urbana y reforma de la de Madrid*, 1861, p. 45-280.

2. Arturo SORIA, *Hacia una teoría general de la urbanización. Introducción a la obra teórica de Ildefonso Cerdà (1815-1876)*, Madrid, Turner, 1979.

3. Ildefonso CERDÀ, *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, Madrid, Imprenta Española, 1867, 2 vol. (reedició: Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1968).

Portada del manuscrit de la memòria del plànol topogràfic i avantprojecte d'eixample de Barcelona (Cerdà, 1855). AGA

[...] a la vista de toda la obra que hasta la fecha se conoce, y atando cuanto cabo disperso he topado, abordé la tarea de establecer el posible índice de acuerdo con el cual [Cerdà] hubiera ordenado las materias que tenía que tratar en los tomos que no llegó a publicar de su *Teoría general de la urbanización*. Se trata sin duda de un índice hipotético, pero no improvisado [...]. Por otra parte, llegué a la conclusión de que sus escritos anteriores a la *Teoría general de la urbanización* se podían considerar como borradores de la misma. El siguiente paso fue, lógicamente, insertar en los grandes apartados del índice general todos esos borradores, ya fueran pequeños fragmentos, ya grandes y elaborados discursos. Como el material procede de años distintos y las opiniones y conclusiones de Cerdà cambiaron con el tiempo, intenté describir telegráficamente esa evolución en el enfoque de cada tema y entresacar lo fundamental de sus últimas conclusiones conocidas. Como esas conclusiones se hallaban a su vez dispersas, hube de buscar la lógica interna de las mismas e hilvanar de acuerdo con ella todos los fragmentos antologados.⁴

Hi ajudava, és clar, la retòrica emprada pel mateix Cerdà a les pàgines més precioses del llibre de 1867, editat sota la seva responsabilitat personal i ofert al lector com la decantació de tot el conjunt de treballs derivats de la seva vocació urbanitzadora, quallada als vint-i-set anys d'edat com un «propósito, que, desde aquel momento, no vacilé en elevar al rango de último, definitivo e irrevocable».⁵ Com que Cerdà anunciava, al lllindar de la *Teoría general de la urbanización*, un pla de desenvolupament convincent i com que, per desgràcia, l'obra va quedar inacabada, té lògica que modernament es veiés la descoberta dels projectes anteriors com una oportunitat per completar el puzzle del seu sistema d'idees. Però la digestió dels materials retrobats i publicats el 1991 s'ha revelat difícil.

En efecte, Soria, que havia començat la selecció de textos el 1988 i que tingué personalment un paper molt rellevant com a assessor de la «Mostra Cerdà, urbs i territori», inaugurada el setembre de 1994, no va poder completar la seva antologia a temps per oferir-la en el marc d'aquella magna exposició. Finalment, fou publicada el 1996 amb el títol *Cerdà. Las cinco bases de la teoría general de la urbanización*, i des d'aleshores ha estat un text de referència, amb una àmplia repercussió internacional. Després de la llarga elaboració, i atesa la pretensió de fer justícia a l'enginyer català i d'oferir una visió panoràmica de les seves aportacions, sorprèn trobar-hi la restricció següent:

4. ARTURO SORIA, *Cerdà. Las cinco bases de la teoría general de la urbanización*, Madrid, Electa, 1996, p. 47.

5. *Diarios, 1815-1875*, dins *Cerdà y Barcelona...*, p. 651.

Aquí, si bien hemos podido ofrecer una visión de todos los escritos cerdianos sobre las vías que hasta la fecha se han encontrado, no hemos podido darla completa de los temas que él incluía bajo la rúbrica *intervías*. Por falta de tiempo nos hemos dejado en el tintero todo lo relativo al solar “considerado como campo de asentamiento de la casa”, a la planta de la casa y a la propia casa “considerada como habitación de la familia”. También omitimos aquí todos los estudios estadísticos, económicos, sociales e higienistas relativos a la vivienda obrera, a los alquileres y a las condiciones sanitarias, así como buena parte de sus profundas observaciones sobre la independencia del individuo en el hogar y del hogar en la urbe.⁶

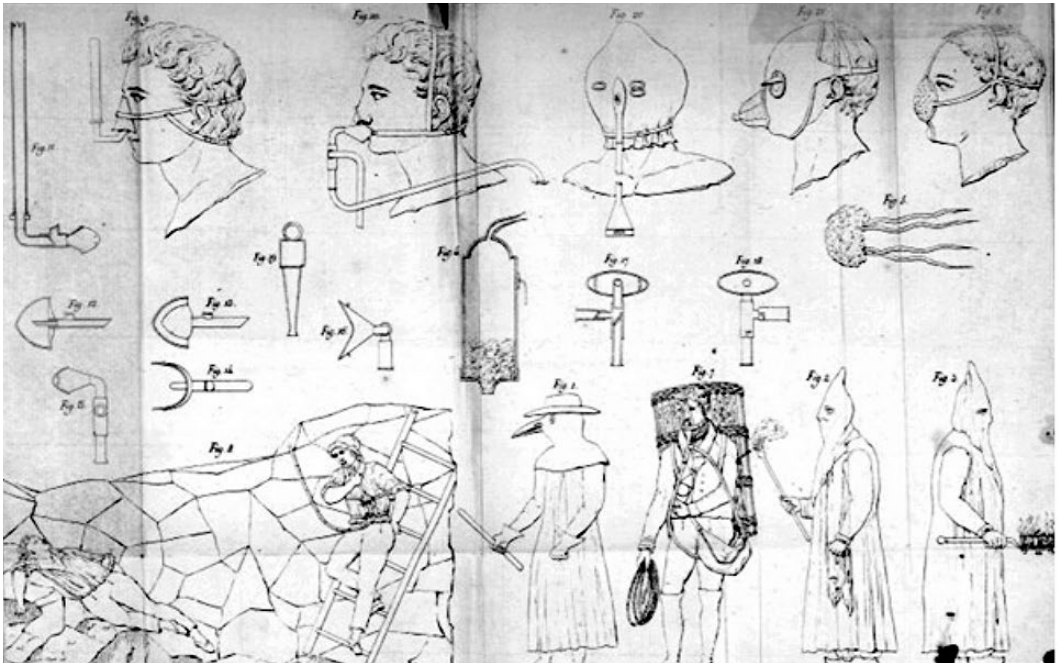
Com sap qualsevol persona mitjanament coneixedora de l'aportació d'Ildefons Cerdà o, simplement, familiaritzada amb el seu projecte per eixamplar Barcelona, això significa deixar de banda ben bé –i pel cap baix– la meitat del discurs del nostre urbanista. No creiem que es pugui justificar un forat d'aquesta magnitud amb la raó accidental al·legada, com és la manca de temps. Més aviat l'hem d'atribuir a una dificultat intrínseca. I aquesta és, a parer nostre, la falsedat de la hipòtesi de partença sobre el grau de coherència dels punts de vista defensats per Cerdà en diversos moments de la seva vida productiva i sotmès a estímuls externs canviants.

Potser sí que els escrits cerdians sobre la vialitat i els plànols que s'hi relacionen es poden arrencar i coordinar sense que hi apareguin discordances significatives i mostrant diferents nivells complementaris d'aproximació a l'objecte. Però si l'antologista no pot arbitrar una solució alhora satisfactòria i representativa del conjunt d'anàlisis, meditacions i propostes de Cerdà en matèria d'habitació és perquè, en aquesta esfera, el camí de l'intel·lectual vuitcentista no va ser tan lineal.

La clau de la gran eficàcia creativa de Cerdà en l'àmbit de la vialitat és que aquí descansava directament en la seva formació professional, i això evità que s'hagués de dedicar a revisar-ne els primers principis. En canvi, abordar l'altre vessant de l'estructura urbana li suposava internar-se en territori aliè, més propi tradicionalment dels professionals de la construcció, mestres de cases i arquitectes, i modernament també dels experts en sanitat privada i pública, i familiaritzar-se amb altres matèries com el dret, els estudis socials, la geografia, la política, etc., etc. Tot això ho afrontava amb un gran optimisme personal:

En presencia del cuadro de tan vasto y extenso trabajo, confieso que estuve a punto de arredarme; la circunstancia, empero, de no tener más que 27 años y

6. SORIA, *Cerdà. Las cinco bases...*, p. 102.

Mascaretes i sistemes de protecció respiratòria contra els miasmes. Imatge: Alexandre Jean-Baptiste PARENT-DUCHÂTELET, *Hygiène publique, ou Mémoires sur les questions les plus importantes de l'hygiène appliquée aux professions et aux travaux d'utilité publique*, 1836, vol. 1, entre p. 92 i 93

la consideración de que no era necesario estudiar bajo el punto de vista especialista cada una de las mentadas ramas, bastando solamente conocer cada una de ellas lo justo referente al trabajo especial que trataba de hacer, me alentaron a continuar.⁷

Unes raons poderoses l'inclinaren a comprometre-s'hi. Però fer-ho, arrossegat de moment per l'optimisme tecnocràtic, l'abocava a un procés incert. Cal relacionar aquesta incertesa amb l'amplitud i la diversitat de les matèries rellevants, però sobretot, al capdavant, amb la tensió inherent al cientisme del segle XIX entre les exigències pròpies del mètode de la ciència empírica i la urgència d'extreure'n conceptes d'aplicació pràctica. Aquesta dificultat peculiar, en el fons insoluble a curt i a mitjà termini, fa de la preparació d'un hàbitat higiènic per a Barcelona en l'avantprojecte de 1855 un dels moments més reveladors de la personalitat pragmàtica d'Ildefons Cerdà.

7. *Diarios, 1815-1875...*, p. 651.

La memòria de les dues experiències iniciàtiques

Arturo Soria repassa la producció de Cerdà referida a les ciutats individualitzant-ne les aportacions i datant-les. Atent sobretot a les plasmacions gràfiques, arriba a distingir dues etapes: una primera, corresponent als anys 1855-1859, en la qual Cerdà «concibe aún la ciudad como una agrupación de edificios y el énfasis lo pone en los problemas de vivienda», i una segona, els anys 1860-1863, en la qual «profundiza en las cuestiones relativas a la circulación y enuncia la que llamó primera ley de la vialidad: la continuidad del movimiento».⁸

És tota una altra visió la que ens ofereixen els eloqüents i sens dubte sincers testimonis autobiogràfics d'Ildefons Cerdà, quallats amb una qualitat literària molt estimable en els dos textos liminars de la *Teoría general de la urbanización*, «Al lector» i «Proemio», que ens transporten, successivament i per separat, als dos moments decisius de la seva vocació.

El primer dels dos textos rememora l'experiència iniciàtica viscuda el 20 de juliol de 1844 i enregistrada puntualment en els seus diaris, en veure per primer cop el funcionament de la màquina de vapor aplicada al transport terrestre:

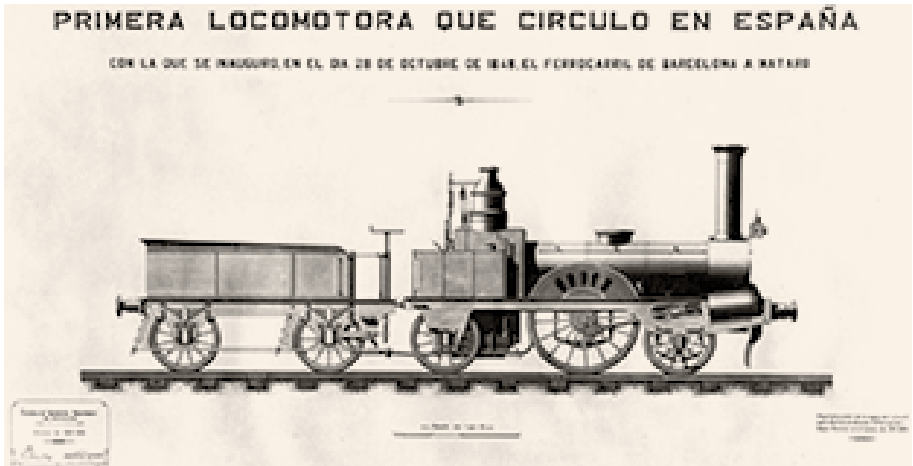
Llego a Nimes, veo por primera vez la manera de funcionar de los ferro-carriles y se me ocurre la primera idea de estudiar la influencia trascendental que, al generalizarse, han de ejercer sobre la urbanización.⁹

En «Al lector», Cerdà té cura d'explicar-nos que ja coneixia amb anterioritat la màquina de vapor i el seu funcionament aplicat a la indústria –la Barcelona de la seva adolescència vibrava al compàs de la modernització fabril– i, també, que a l'Escola d'Enginyers se li havia explicat que el mateix principi mecànic s'aplicava a la locomoció, marítima i terrestre. Res de tot això li podia causar cap sorpresa:

Lo que aquí me sorprendió [...] fue contemplar aquellos largos trenes en que, a vueltas con una gran cantidad de mercancías, iban y venían multitud de viajeros de todos sexos, edades y condiciones, semejando poblaciones enteras ambulantes. Este espectáculo siempre grandioso, nuevo a la sazón para mí, después de la natural sorpresa que hubo de causarme, elevó mi espíritu a las más altas consideraciones en el orden social, sobre todo al observar la dificultad con que aquel tropel de inesperados huéspedes penetraba por las estrechas puertas, se desparramaba

8. SORIA, *Cerdà. Las cinco bases...*, p. 28 i 31.

9. *Diarios, 1815-1875...*, p. 635.

Màquina i tender del primer ferrocarril del servei entre Barcelona i Mataró

por las angostas calles y buscaba albergue en las mezquinas casas de las antiguas poblaciones.¹⁰

En efecte, el punt inicial de l'interès professional de Cerdà per la ciutat fou la inadequació de les trames heretades davant del nou mitjà de transport, portador d'un progrés desitjable i imparable, que és cantat amb la seva prosa vehement. La inspiració que el jove enginyer rebé aleshores –de fet, sols quatre anys abans de la inauguració de la línia de tren entre Barcelona i Mataró– sembla abocar lògicament a dues propostes. D'una banda, i de manera més immediata, una reforma dels carrers existents per garantir la continuïtat del moviment, que, un cop completat el trànsit ràpid de llarga distància, hauria de poder penetrar també fluidament en qualsevol teixit urbà. I, d'altra banda, la invenció de nous espais urbans plenament harmonitzats amb el ritme que anava imposant el ferrocarril.

Com tota intuïció genial, aquesta del jove Cerdà sembla, un cop revelada, una obvietat. Al capdavant, es tractava sols d'estendre l'aplicació dels coneixements professionals sobre la vialitat, amb un desplaçament des d'una escala territorial més àmplia –la que correspon a les carreteres i a les línies fèrries– a una altra de més concreta: la dels carrers a l'interior de les ciutats. Era un moviment lògic dins d'una dinàmica d'afirmació d'un col·lectiu professional jove, l'intent de conquerir un nou àmbit d'actuació, més que no pas una idea literalment inèdita. Sense anar més lluny, a Barcelona, des

10. Ildelfonso CERDÀ, *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, Madrid, Imprenta Española, 1867, vol. I, p. 6.

de 1824, s'anava obrint una via transversal destinada a agilitzar el moviment urbà, des de la Rambla fins a la Ciutadella, amb intervenció dels arquitectes municipals. El darrer tram d'aquest eix, el carrer de la Princesa, quedaria enllestit just quan es podia plantejar l'engegada de l'eixample a començament de l'any 1859, i, naturalment, l'experiència fou un bon combustible per a la viva intel·ligència d'Ildefons Cerdà.¹¹ El resultat de l'aplicació de la seva mentalitat d'enginyer al problema de l'estructura viària és una concepció del carrer dotada d'una coherència i riquesa de matisos rarament assolida, no ja entre els enginyers civils i els arquitectes de la seva època, sinó també entre els urbanistes de qualsevol temps.

A les pàgines que porten per títol «Proemio», Cerdà abandona, des de la primera frase, la retòrica progressista del discurs anterior i ens porta a considerar que, al marge o com a contrapunt de la dinàmica ascendent de la Humanitat, aquesta experimenta un gran malestar que amenaça el seu futur. I tot subratllant la cesura entre l'instant de la revelació primera i el segon període de la decantació vocacional, ens diu:

Al emprender mis estudios de nuestras ciudades, estaba muy distante de presumir que la prosecución de semejante tarea habría de conducirme a poder arrojar alguna luz a esta cuestión, la más grave y más trascendental que se haya propuesto jamás a la resolución de la ciencia y de los gobiernos.¹²

El que Ildefons Cerdà expressa amb aquestes paraules és que, en acostar-se a la ciutat com a objecte d'estudi per tal de modernitzar-la, havia començat a assolir una consciència del fet que intervenir-hi no era sols manipular o variar unes estructures materials des de les certeses aportades per la tecnologia, sinó també actuar damunt de les persones que les utilitzaven i les patien i lluitar per redimir-les. L'ampliació d'horitzons derivada de l'accés a un coneixement empíric de fenòmens penosos que no encaixaven en la fàcil i popular filosofia de la història basada en la idea de progrés va marcar un punt de no retorn en la seva trajectòria personal. Com a tècnic, podria tornar a desplegar les seves habilitats en matèria de carreteres, ferrocarrils i carrers urbans, sempre que calgués. Com a intel·lectual i com a polític, ja mai més no podria desentendre's de la complexitat de l'agenda urbanitzadora ni de les responsabilitats socials que pesen sobre tots els agents que intervenen en la constitució de l'hàbitat urbà.

11. Marina LÓPEZ GUALLAR, «La política urbanística barcelonina. Una dècada decisiva, 1851-1860», dins Marina LÓPEZ GUALLAR (cur.), *Cerdà i Barcelona. La primera metròpoli, 1853-1897*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2010, p. 15-25.

12. CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, vol. I, p. 12.

Fotografia presa vers 1860 des del campanar del Pi. En primer terme, l'església parroquial de Sant Jaume al carrer de Ferran i, al fons, el port. AFB

Eixample sense límits contra resistència militar

En la seqüència de manifestacions públiques de Cerdà es pot detectar el trànsit des de l'actitud juvenil, optimista i ingènua en l'acceptació dels lemes de la seva època i de la seva professió, però fecunda en aplicacions pràctiques, cap a una maduresa socialment més compromesa, però progressivament problemàtica. El seu únic discurs parlamentari de 1851, amb el programa d'obres públiques assumit com la redempció d'Espanya, pertany encara a la primera etapa.¹³ Amb les primeríssimes frases de la memòria del seu avantprojecte d'eixample de 1855, frases recuperades amb poca variació dins la memòria definitiva de 1859, Ildefons Cerdà s'està obrint pas cap a la segona:

Quando al desaparecer el cólera-morbo, dejando escrita en cada casa una página de su terrible dominación, restituiáanse las familias de esta capital a sus moradas, tocaban todas al entrar en ellas la prueba fatal de las malas condiciones higiénicas del caserío de Barcelona y los funestos resultados de haber permitido la excesiva aglomeración de habitantes sobre una superficie de terreno escasísima. Natural fué pues que el público viese con satisfacción que al fin se derribaban las murallas contra las cuales clamara inútilmente años hace porque ahogaban

13. Publicat per Salvador Tarragó dins la revista *2C. Construcción de la Ciudad*, 6-7 (1976), p. 13-15.

DOS COSAS QUE FAN PO

NOBAS AUGAS DE REDOLINS.

O LA PRIMERA HUELGA.

FULLAS INSTRUCTIVAS PER LOS NOYS. N.º 1.

1. any 1855 va ser que huesta y còlera hi va haber.

2. La nostra indústria naixia y al anglès no convenia.

3. Per seta mh no faltaba qui per servirlos treballaba.

4. Lo treballad ençanyat contra 'is amos se ha girat.

5. La autoritat intervingué molt temps, sense lograr rí.

6. Després de moltes contades eren las fàbricas paradas.

7. Odónell y Dulce 's promociaban y la llibertat posaban.

8. Barcelona al pronunciar-se dos grans vapors van cremarse a la rambla afusellada.

9. Tres dels mal intencionats a la rambla afusellats.

10. Del incendi resultà molta senes feyas y senes pè.

11. En tant lo còlera estallaba que lo malastar 'l entraba.

12. La guerra que hi havia a Orient 'o 's portà molt potent.

13. Qui menja fruita imprudent 'l arripicava de valent.

14. Del còlera son atacats al hospital molta soldats.

15. Al saber-se 'l general sen va cap a l' hospital.

16. Barcelona es abandonada de molta gent espantada.

17. Per recullir los mols metalls se foren tres hospitals.

18. Gran sort que governador fos lo ilustre Pascual Mader.

19. Fora arcaibis constitucional Pau Piferrer, bon liberal.

20. Amoros pen doner a las muralles derribà.

21. A Sen Gervasi y a Gracia fa 'l còlera gran desgracia.

22. Queda deserta y deserta la pobre Barcelona.

23. Gent de valor no hi habia y Barcelona n' hi envia.

24. Lo governador en tant anaba exemple donant.

25. Qui estava necessitat en prompto auxiliat.

26. Una subscripció 's fundà per los pobres auxiliat.

27. Al Reient de la Audiencia lo ataraba la dolencia.

28. Del còlera se salvà y alegria va donar.

29. La peste de prompto à entret de Març en la ciutat.

30. Pels la gent esportada y el hi que no es auxiliat.

31. Lo Jove metje Cruceiro logra sanar-se la gent.

32. En Vilanova y Tarragona hospitalisats non donen.

33. Lo còlera yà à entret allí dalt de Monservat.

34. També feya uns canns morts senes a Sant Llorenç dels Piters.

35. Berga es casi abandonada de tanta gent espantada.

36. Entra à Santa Maria del Hort y Maria mas 'l recorre.

37. A Lleida, Girona y Olot à molta ne la porta al sol.

38. Lo treball per tot se paraba y així 'l còlera escampaba.

39. La vila de Sabadell del còlera le un gros tropell.

40. Lo temps per fi refrescaba y la peste sen anaba.

41. Lo aniembr' al acabar xracias à Deu so volen dar.

42. Lo quatre d' octubre à Gracia ja no hi habia cap desgracia.

43. Barcelona el dia d'hor donar gracies à Deu.

44. La gent sabia entrantant à Barcelona tornant.

45. Amos y obrers perjudicats à los treballs non tornaba.

46. Treball y llibertat havia y tothom se divertia.

47. Ab las huelgas ya està entès que may a' hi ha guanyat rí.

48. L' mal que la primera causà no prou tothom lo plora.

Litografia de Vidal. Carrer de Sta Pau 13 Barcelona.

Auca sobre els trasbalsos de l'any 1854: crisi industrial amb vaga, cop revolucionari i epidèmia de còlera. ANC

nuestra industria, comercio y prosperidad; y a este gozo siguió bien pronto el vivo y unánime deseo de ver cuanto antes en práctica el ensanche de la ciudad.¹⁴

Sempre eficaç com a narrador, Cerdà ens mostra nítidament en aquest paràgraf la seqüència d'impressions rebudes pels barcelonins al llarg dels mesos estiuencs de 1854 i els anhels socials. El respecte aparent per la veritat objectiva no exclou la càrrega interpretativa ni la voluntat personal d'extreure'n forces per a l'acció immediata. En efecte, amb independència d'altres implicacions, les seqüeles de l'epidèmia de còlera són presentades aquí com a font de reflexió col·lectiva sobre la causa de la virulència de la mortaldat: la densitat urbana excessiva. La confluència cronològica d'aquesta percepció del dèficit higiènic de l'hàbitat barceloní amb l'enderroc de les muralles, resultat d'una llarga lluita que responia –segons indica el mateix autor– a una altra lògica, purament econòmica, li permet d'afrontar, tanmateix, el problema esdevingut prioritari dins l'agenda urbanística: l'eixamplament serà la solució a l'alta mortalitat que presenta Barcelona si es configura com un hàbitat molt menys condensat.

El 28 de juny de 1855, una comissió representativa de les corporacions i les institucions barcelonines, presidida pel regidor Gaietà Almirall i formada pel metge Juan Magaz, l'arquitecte Elies Rogent, l'empresari Pau Maria Tintorer i el jurista Manuel Duran i Bas, produí una memòria que contenia unes bases generals per a l'eixample acordades per majoria i una àmplia justificació dels criteris adoptats, incloent-hi una resposta circumstanciada a la proposta alternativa expressada pel membre discrepant, Pau Maria Tintorer.¹⁵

El desembre de 1855, Ildefonso Cerdà es va desplaçar a Madrid, juntament amb Gaietà Almirall, en qualitat tots dos de regidors i comissionats municipals, per exposar al Govern les bases generals per a l'eixample i també el plànol topogràfic que l'enginyer acabava d'enllestir com a instrument per conèixer i controlar l'entorn territorial, aixecat a escala 1:5.000.

Fou en aquella ocasió, i a títol, en principi, de justificació tècnica dels treballs topogràfics i de presentació de l'aplec d'informació estadística complementària, que Cerdà hi va adjuntar la *Memoria descriptiva de los trabajos facultativos y estudios estadísticos hechos de orden del Gobierno y consideraciones que se han tenido presentes en la formación del ante-proyecto para el emplazamiento y distribución del nuevo caserío*. Com ja es desprèn del títol, l'escrit va

14. Ildefonso CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 55, i *Teoría de la construcción de las ciudades...*, p. 125.

15. *Memoria que la Comisión elegida entre los representantes de las corporaciones e institutos de Barcelona, reunida en presencia del Excmo. Sr. Gobernador civil de la provincia, ha presentado proponiendo las bases generales que en su concepto debieran adoptarse para el ensanche de esta ciudad*, Barcelona, Francisco Sánchez, 1855.

molt més enllà de l'explicació del treball cartogràfic i del plantejament d'unes bases generals per a l'eixample avalades per les forces vives locals, que era allò que l'Ajuntament de Barcelona considerava oportú de presentar al Govern en aquella conjuntura.

De fet, la major part del text, connectada amb un atlas amb trenta-set làmines, versa sobre la formació de les cases, la seva distribució en l'àrea destinada a eixample i la relació amb els carrers. D'altra banda, com a complement d'aquestes prescripcions sobre models d'habitació i de xarxa viària, Cerdà afegia al mapa topogràfic del Pla de Barcelona un full transparent superposable i, per tant, fet a la mateixa escala, on avançava un esbós de distribució general de la nova àrea urbana. Aquest fràgil full s'ha perdut, però ens podem fer càrrec del seu contingut, no sols per la descripció literària que tanca la memòria de l'avantprojecte, sinó també perquè el mateix Cerdà va recuperar-ne les traces en dos dibuixos, molt elementals, inserits a la memòria del projecte definitiu de 1859.¹⁶

En relació molt directa amb la conjuntura política, les iniciatives personals de Cerdà es combinen amb les accions col·lectives afavorides per l'Ajuntament de Barcelona de manera tèrbola des del punt de vista procedimental, però límpidament pel que fa a finalitats urbanístiques i a arguments socials, dins d'un procés que Ferran Sagarra ha descrit ben justificadament com una ideació col·lectiva.¹⁷

És cert que l'any anterior, el 1854, a l'empara del cop d'estat progressista, havia estat decretat l'enderroc de les muralles de Barcelona, i que això era –com recordava Ildefons Cerdà– la resposta a un clam d'anys. Però la demolició de les fortificacions no implicava que Barcelona deixés de ser considerada una plaça estratègica ni que el Govern renunciés a encerclar-la un altre cop.

Durant la Dècada Moderada de 1844-1854, el general Narváez havia presidit el Govern o s'havia mantingut més o menys en l'ombra com a home fort del règim. Ara bé, el Bienni Progressista no representà pas un retorn dels caps de l'exèrcit a les seves casernes, sinó més aviat el contrari. I altrament, ningú no es podia refiar gaire de l'estabilitat governamental servida pels generals Espartero, O'Donnell i companyia, de manera que era de témer que un retorn dels "moderats" al poder significués o bé la reconstrucció de les muralles de Barcelona sobre la mateixa planta de les demolides –això ja havia passat el 1843– o bé una nova delimitació que permetés sols un eixamplament massa migrat per a les necessitats econòmiques i higièniques dels barcelonins.

16. CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades...*, p. 375-376, p. 312-313 del manuscrit. Vegeu p. 62-63 en aquest mateix volum.

17. FERRAN SAGARRA I TRIAS, *Barcelona, ciutat de transició (1848-1868). El projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1996, p. 167-177.

Desferres de la muralla davant dels edificis monàstics de Santa Anna. Oli de Ramon Martí i Alsina, 1862. MNAC

La proximitat de les masses edificades de Sants i, sobretot, de Gràcia deixava molt poc marge per plantejar un nou sistema de fortificacions i reserves estratègiques en aquesta àrea central de la plana, si és que aquest era el disseny del poder estatal. I en efecte, aquesta darrera opció es mantindria vigent fins al 9 de desembre de 1858, quan, sota el govern centrista de la Unió Liberal d'O'Donnell, les autoritats militars admeteren finalment la promulgació d'un decret que treia Barcelona de la llista de places fortificades del país. Mentrestant, en l'intent de domesticar la demanda de la societat civil i treure'n profit a favor de la Hisenda estatal o, almenys, finançament per a les noves fortificacions, els enginyers militars continuaven perfilant un projecte tendent a eixamplar el recinte cap a l'oest, fins a la Creu Coberta i el castell de Montjuïc. La limitada oferta de terrenys per a nous carrers i solars edificables plasmada en els mapes resultants confirma la impressió que no calia esperar de la nova delimitació de la capital de Catalunya un resultat gaire apreciable en termes d'utilitat civil.¹⁸

En l'anterior conjuntura revolucionària, el 1840, quan els liberals progressistes de Barcelona havien inserit la demolició de les muralles en el seu programa d'acció preferent, un dels intel·lectuals lligats a aquesta tendència política, el metge Pere Felip Monlau, els havia subministrat l'opuscle *Abajo las*

18. Lluís URTEAGA i José Ignacio MURO, «Los últimos proyectos de fortificación de Barcelona, 1854-1860», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Mapes i control del territori a Barcelona. Vuit estudis*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2016, p. 92-123.

murallas!!! Memoria de las ventajas que reportaría Barcelona, y especialmente su industria, de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad, premiat en un concurs municipal fet a mida el 1841 i que serviria d'encenalls per a l'intent frustrat de demolició no consensuada de l'any 1843. Dins d'un discurs de fons econòmic, basat en les necessitats d'apropiació de l'entorn urbà per la burgesia local emergent, s'hi encastaven arguments nous de caràcter higienista. Més que nous, dits en clau més moderna. Durant el darrer quart del segle XVIII –i particularment a la polèmica sostinguda l'any 1797 a propòsit de l'intent de limitar l'alçada de les construccions–, havien estat orejades la densitat anòmala de la ciutat, vinculada a l'emmurallament, i la qualitat sempre decreixent dels habitatges, les seves conseqüències sanitàries i les responsabilitats respectives dels propietaris dels immobles, dels professionals de la construcció i de l'administració municipal.¹⁹ Però Monlau i els seus coetanis del temps de la revolució burgesa, avesats ja als beneficis de les desamortitzacions, triaven com a boc expiatori els militars del present i sobretot els del passat com a culpables únics dels mals de Barcelona. Apuntaven així a un objectiu polític ben definit i, de pas, evitaven entrar en anàlisis i valoracions de les altres responsabilitats socials.²⁰

En aquest context, el gest final d'*Abajo las murallas!!!* té un regust d'irrealitat que es podria considerar anecdòtic –un mer excés retòric–, si no fos perquè el retrobem en el rerefons de l'opció urbanística barcelonina de l'any 1855:

Y en último apuro, un medio legal nos queda todavía, medio cuya adopción no vacilaríamos en aconsejar si quedasen burladas nuestras esperanzas. Este medio consiste en migrar al campo, abandonar el recinto amurallado, e irse estableciendo en Gracia, por ejemplo, y sus contornos. Si el gobierno se empeña en tenernos acorralados, nosotros podemos muy legalmente empeñarnos en vivir al aire libre, con la holgura que demandan nuestra salud y nuestras ocupaciones. Queden dentro de las murallas los que viven del presupuesto público; permanezca aquí ahogándose la Barcelona *oficial*; pero los que viven de su trabajo, profesión o industria, la Barcelona manufacturera e industriosa, puede y quiere respirar con libertad e independencia. Al campo, pues, y fundemos, si es preciso, una NUEVA BARCELONA!²¹

19. Joaquim SABATÉ BEL, *El proyecto de la calle sin nombre. Los reglamentos urbanos de la edificación*, Barcelona, ETSAB (tesi doctoral), 1986, p. 401-416.

20. Glòria SANTA-MARIA, *Barcelona 1843. Progressisme versus muralles*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona, 18), 2005.

21. Pedro Felipe MONLAU, *Abajo las murallas!!! Memoria de las ventajas que reportaría Barcelona, y especialmente su industria, de la demolición de las murallas que circuyen la ciudad*, Barcelona, Imprenta del Constitucional, 1841, p. 21.

Efectivament, Ildefons Cerdà i la comissió presidida per Almirall compartien aquest esperit de fugida cap endavant que abocava a un eixample sense límits. Com el 1841, l'exigència higiènica hi encaixa, de fet, com un argument auxiliar per aconseguir que l'economia barcelonina en expansió es tragués del damunt les consideracions estratègiques que coartaven l'ús civil del territori.

Justificant l'extensió del seu aixecament topogràfic, per exemple, Cerdà afirma la conveniència d'agregar les poblacions de la rodalia separant-la de les modestes necessitats de la població actual i fins i tot de les que crearà el previsible creixement al llarg d'un segle. Perquè l'objectiu és posar fi de manera definitiva a la discontinuïtat anòmala creada per les determinacions estratègiques:

Para ello no sólo tuve en cuenta la superficie que en buenas condiciones de salubridad correspondería al exceso de población actual y a su incremento probable en un período de cien años, sino que además hube de comprender todas las poblaciones inmediatas que deben reputarse como otros tantos arrabales o suburbios de la ciudad y de la cual sólo les separa la zona de mil doscientos cincuenta y tres metros con ochenta y cinco centímetros (mil quinientas varas) que la severidad de las ordenanzas militares no ha permitido hasta el día edificar.²²

Les bases de la comissió són, en aquest sentit, encara més transparents. La primera estipula que «el plano debe formarse comprendiendo todo el terreno que se estiende desde la ciudad actual hasta las vecinas poblaciones de Sans, Las Corts, Sarriá, San Gervasio, Gracia, Horta, San Andrés de Palomar y San Martín de Provencals». Entre parèntesis: mesos abans de la publicació d'aquest document, Cerdà ja havia fet el treball de camp per al plànol topogràfic amb aquesta mateixa extensió, excepció feta d'Horta, ficada ja entre turons. Les bases vuitena, novena i desena indiquen com a model la casa isolada d'ús familiar i unes densitats d'ocupació baixes: cases de planta baixa, primer pis i golfes, parcel·les ocupades al 50 % per patis o jardins, i illes prou grans per encabir dues terceres parts de terreny sense edificació.²³

En el seu vot particular, Tintorer proposava unes densitats molt més altes, similars a la pràctica barcelonina discutida el 1797. A l'hora de justificar el criteri adoptat per majoria, la comissió, a més d'esgrimir el criteri higienista de la casa unifamiliar, adduïa que els pobles destinats a fondre's amb Barcelona presentaven ja quasi exclusivament cases baixes i anunciava fórmules –no gaire realistes, s'ha de reconèixer– per fer disminuir l'alçària dels edificis i el nombre de pisos de la ciutat antiga aprofitant les peticions de permís per

22. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 57.

23. *Memoria que la Comisión...*, p. 3 i 5.

Les hortes de Sant Bertran, l'extrem occidental del Raval, el Pla de Barcelona i els nuclis de Sant Gervasi i Gràcia al peu dels contraforts de Collserola. Fotografia d'August Brauneck, 1860. RB

reedificar. La finalitat real d'unes proporcions tan esplèndides (en termes generals, anàlogues a les que són lloades com una de les grans originalitats de la proposta urbanística de Cerdà) aflora sense embuts:

[...] destinándose cada casa a la habitación de una o dos familias a lo más, el desarrollo de la población obligaría a convertir en edificables todos los terrenos comprendidos en el espacio señalado en la base primera, alcanzando a todos de esta suerte y en un tiempo no remoto los beneficios del ensanche de la ciudad.²⁴

Res no hauria d'ocultar la manca de lògica que té pretendre «levantar una ciutat nova para agregarla a otra ya ecistente» i donar-li unes proporcions tan magnífiques.²⁵ Era assumir amb aparent tranquil·litat que la ciutat malalta continuaria existint en contrast amb la nova i encabint durant un temps indefinit la gran majoria dels barcelonins, aclaparats pels problemes sanitaris de sempre:

Porque todos estos inconvenientes no pueden, en una población antigua, extirparse instantáneamente de raíz. Pero pueden y deben evitarse al fundar una nueva población, no dejando que se construya al acaso, como ha sucedido hasta ahora; no permitiendo que el interés privado explote la salud de las generaciones venideras.²⁶

24. *Memoria que la Comisión...*, p. 10-11.

25. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 55.

26. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 70.

La inconseqüència és prou evident, per poc que no ens deixem emportar per la retòrica i l'habilitat discursiva amb què Ildefons Cerdà sap encadenar fets, sensacions, anhels i programes i conduir-ho tot cap a l'eixample il·limitat, un objectiu que ell i l'entorn barceloní de 1854-1856 trobaven no sols factible, sinó sobretot urgent davant la incertesa política. Mentrestant, quedaven en segon terme la reforma, urgent des del punt de vista sanitari, però difícil d'atacar amb els instruments legals aportats per la doctrina clàssica del liberalisme, la ideologia que fa del respecte escrupolós de la propietat privada la pedra angular de l'ordre social:

Observemos ahora que, autorizando la apertura de calles escesivamente estrechas, permitiendo la acumulación de pisos unos encima de otros hasta la enorme altura de 19 a 20 metros y tolerando la reducción de las habitaciones a su última expresión de capacidad, es como los solares de Barcelona han venido a adquirir ese valor considerable en beneficio de las rentas particulares y de las del Estado, pero con notable perjuicio de la pública salubridad. Pero, como quiera que todos estos intereses se han creado a la sombra de la ley, la verdadera cuestión está en respetarlos cual corresponde, mejorando al mismo tiempo las condiciones sanitarias de la población actual y más principalmente las de la que se proyecta.²⁷

Dins de la trajectòria personal del nostre enginyer, adoptar el discurs en pro de l'eixample fins als pobles de la rodalia popularitzat en l'ambient barceloní des de 1840 implicava un doble canvi de front. En primer lloc, era deixar de banda la perspectiva de reformar una ciutat que patia la inadequació als nous mitjans de transport i passar a ocupar-se de la seva reinvençió completa sobre un territori verge. I, en segon lloc, era subordinar, dins aquest nou territori, l'afany de modernització viària a l'aixecament d'habitatges higiènics. Aquest desplaçament d'interessos l'allunyava de les competències bàsiques que li oferia la professió, les que ell tenia més treballades. Li aportaria, però, punts de vista complementaris –higiene, d'una banda, i economia, de l'altra– i li permetria de servir-se d'aquelles altres qualitats de l'enginyeria que tenen a veure amb la gestió de la complexitat i projectar-les en un lideratge evidentment cobejat:

La formación del proyecto de una nueva población, y más principalmente el de ensanche de una preexistente, es de las cuestiones más complejas y trascendentales que pueden ofrecerse a un ingeniero; porque en él ha de sugetarse a las condiciones de salubridad, comodidad y economía de los habitantes, cuidando

27. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 89.

muy particularmente de armonizarlos con los intereses creados de antemano, de manera que no vengan a sufrir el menor quebranto.²⁸

Londres com a model llunyà

La memòria de l'avantprojecte pretén convertir les impressions narrades arran de l'epidèmia de còlera i el decret d'enderroc de les muralles en conclusions científiques, mitjançant l'aportació d'informacions sobre altres ciutats que permetin d'establir l'excepcionalitat dels fenòmens barcelonins i la correspondència entre les anomalies principals que presenta la localitat. Ara bé, la qualitat d'aquestes dades comparatives i la manera com s'addueixen poden sorprendre els coneixedors de l'extraordinari devessall d'estadístiques que conté el segon volum de la posterior *Teoría general de la urbanización*.

En efecte, el desembre de 1855, Cerdà comença per confrontar ràpidament les condicions naturals favorables a la ciutat de Barcelona –posició geogràfica, emplaçament, clima– amb l'altíssima mortalitat, atribuïda tot seguit a una densitat excessiva, fruit de l'especulació immobiliària, fomentada al seu torn –més aviat: engendrada en exclusiva– per l'existència de les muralles. Per demostrar la correlació directa entre gran densitat urbana i elevada mortalitat, Cerdà disposa d'un ventall reduït i poc organitzat de països, ciutats i parts de ciutat amb dades sobre una de les dues variables o sobre totes dues. De les quatre úniques ciutats finalment comparables, Barcelona presenta la densitat més elevada, de 741 habitants per hectàrea, per damunt de Filadèlfia, amb 321, París, amb 306, i Londres, amb 91. Val a dir que la superfície considerada en el cas de Barcelona no és el terme municipal, sinó l'intramurs estricta, extretes fins i tot les fortificacions. Pel que fa a la mortalitat, Barcelona en pateix un 2,857 % anual, i la segueixen, en ordre descendent, París, amb un 2,7027 %, Filadèlfia, amb un 2,5511 %, i, finalment, Londres una altra vegada, amb un 1,67 %.²⁹

La correlació directa entre densitat i mortalitat que Cerdà buscava ha quedat fixada d'aquesta manera, i a l'adopció de Londres com a model no cal buscar-hi altres subtilitats. Per exemple, no considera que la xifra de densitat de la vasta aglomeració londinenca encobreix unes extraordinàries variacions internes. O que la millora moderna dels indicadors vitals de la capital britànica té més a veure amb la reforma de les infraestructures en els seus districtes centrals que no pas amb el simple fet de la baixa densitat del conjunt. O que la dissemblança climàtica entre Anglaterra i Catalunya podria ser tinguda en

28. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 68.

29. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 63-64.

Plànol general de Londres en temps de Cerdà

© Photoaisa

compte a l'hora d'establir les proporcions dels elements urbans, tot prevenint-ne les conveniències diferencials, com feia l'higienista contemporani que més va influir en Cerdà:

Toutefois dans les pays chauds, l'étroitesse et la sinuosité des rues, jointes à la hauteur des maisons, corrige les effets excessifs de la température.³⁰

I a Cerdà tampoc no li interessaven les avaluacions negatives que la capital anglesa rebia en qualitat de ciutat desbordada per excel·lència dels temps moderns. Les crítiques a la condició metropolitana sovintegen entre els higienistes i les trobem, en particular, en un autor tan pròxim com Pere Felip Monlau:

Londres, por ejemplo, con sus 250.000 casas, con sus 1.870.727 almas (según el censo de 1841), con sus 34 plazas de mercado, sus 1.800 carnicerías, con sus 13 cárceles, 98 hospitales, 200 fábricas de cerveza, etc., no puede menos de ser población eminentemente insalubre, incómoda y peligrosa.³¹

30. Michel LÉVY, *Traité d'hygiène publique et privée*, Paris, Baillière, 1850 (2a ed.), p. 573.

31. Pedro Felipe MONLAU, *Elementos de higiene pública*, Barcelona, Pablo Riera, 1847, p. 75.

Ara bé, vist el context polític del Bienni Progressista, no ha d'estranyar que Londres sigui elevada per Cerdà a la categoria de model a imitar per Barcelona justament per la seva condició de ciutat immensa i il·limitada. Cap aquí porten les dues parts que formen la memòria de 1855. A la primera, després de reunir les dades estadístiques, Cerdà n'extreu una conclusió, ferma en l'establiment de la relació causal esmentada i imperativa pel que fa a l'acció urbanística:

Barcelona, a pesar de su bello clima, por tener una población específica óctupla de la de Londres, tiene una mortalidad doble de la de esta gran ciudad. Si, pues, se desea mejorar, para las generaciones que deben sucedernos, las condiciones de salubridad urbana que tanto hechamos de menos, preciso es dar al nuevo caserío de Barcelona el mismo esparcimiento que tan excelentes resultados está dando en la capital del Reyno Unido de la Gran Bretaña.³²

I al final de la segona part, quan ha de justificar els límits de l'àrea urbanitzable a l'entorn del vell recinte barceloní, en remarca no sols l'amplitud inicial prevista, sinó també la provisionalitat de la demarcació, car es tractaria de mantenir, per sempre més, una densitat anàloga a la general de Londres, a base d'anar fent créixer l'àrea urbanitzable al ritme que determinés l'increment de la població:

La extensión superficial que hemos adoptado para la distribución que proponemos está limitada, por ahora, en el sentido de la longitud por la carretera de Sans y por el rio Besós, y en el sentido de la anchura por la travesera de Coll Blanch y por el mar. Parecerá ecsagerada esta extensión, pero a los que de tal la califiquen, les contestaremos que toda ella se necesita para que la población actual de Barcelona esté con el esparcimiento específico que Londres, en donde la mortalidad anual es un cincuenta por ciento menor que la de esta ciudad.³³

La lleugeresa d'aquest discurs, tan feblement fonamentat i tan lineal, no es pot atribuir sols a la provisionalitat de la memòria de l'avantprojecte, ni tampoc a la joventut d'Ildefons Cerdà i a la seva condició de nouvingut al món de l'estadística social, sinó que tradueix la gran complicitat amb el seu context social i polític, a Barcelona i a Madrid.

32. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 67.

33. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 90.

L'adopció de la perspectiva higienista

La posició higienista que el 1855 comparteixen la comissió de les corporacions barcelonines i Ildefons Cerdà té un antecedent local clar en l'obra del doctor Pere Felip Monlau, qui, d'altra banda, continuava produint estudis rellevants durant els anys d'ideació de l'eixample.³⁴ Els *Elementos de higiene privada* i els *Elementos de higiene pública* editats el 1846 i el 1847, respectivament, contenen, especialment en la primera secció de les dues obres, titulada «Atmosferología», observacions sobre la qualitat de l'aire i sobre les condicions que han de reunir els habitatges i les ciutats.³⁵ Malgrat el to prescriptiu i no específicament acadèmic dels dos llibres de Monlau, s'hi veu clarament la relació amb la bibliografia internacional, principalment la francesa, produïda des del darrer terç del segle XVIII.

Com a darrera aportació moderna en aquestes matèries incorporada al segon compendi del metge català destaca el *Traité d'hygiène publique et privée* de Michel Lévy, editat per primer cop en dos volums el 1844-1845. Aquesta síntesi de les recerques i les experimentacions atiadés a França per les epidèmies de còlera del decenni de 1830 va ser objecte de nombroses reedicions fins a final de segle, de les quals la segona, de 1850, i la tercera, de 1857, coetànies dels plantejaments decisius per a l'eixample de Barcelona, contenen ampliacions de la base empírica i nous arguments que foren tinguts en compte per l'enginyer català. En efecte, Cerdà cita Lévy a la bibliografia de la seva memòria de 1859, juntament amb el manual més recent, però més elemental, d'Alexandre-Auguste Sovet.³⁶ Malgrat la seva tendència a autoretratar-se com a precursor de la ciència de la urbanització sobre un teló de fons bibliogràfic negre, Cerdà es refereix als preceptes pòuats en el corrent higienista en termes reverencials. Són les expressions pròpies de qui vol fer-los servir per rectificar les pràctiques urbanístiques locals i que no es planteja pas discutir-ne la validesa, ni refer o comprovar amb treball personal de recerca uns experiments que accepta com a objectius.

L'impacte de les epidèmies de còlera era molt present a l'Europa del segon terç del segle XIX, però la microbiologia de Koch i Pasteur encara pertanyia al futur. Tots els autors que anem mencionant compartien la teoria dels miasmes, de llarga tradició. La trobem esgrimida en els debats

34. LUIS URTEAGA, «Barcelona y la higiene urbana en la obra de Monlau», dins DIVERSOS AUTORS, *El nacimiento de la infraestructura sanitaria de la ciudad de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1987, p. 89-99. SAGARRA, *Barcelona, ciutat de transició...*, p. 29-30.

35. PEDRO FELIPE MONLAU, *Elementos de higiene privada*, Barcelona, Pablo Riera, 1846, p. 11-53, i *Elementos de higiene pública...*, p. 21-335.

36. MONLAU, *Elementos de higiene pública...*, p. 17 i 78-83. MICHEL LÉVY, *Traité d'hygiène publique et privée*, París, Baillière, 1844-1845, 2 vol. CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades...*, p. 117. ALEXANDRE-AUGUSTE SOVET, *Hygiène privée et publique*, Brussel·les, Jamar [1853], 2 vol.

Pere Felip Monlau i Roca (Barcelona, 1808 – Madrid, 1871), metge, higienista i polític progressista

setcentistes sobre la degradació de l'hàbitat barceloní, i just aleshores prenia embranzida un altre cop i per darrera vegada. En efecte, la vella teoria podia aprofitar els estudis empírics sobre la composició química de l'aire deguts a Lavoisier i els experiments sobre la respiració animal i humana engegats per Priestley.³⁷

Segons la teoria miasmàtica, la quantitat i la qualitat de l'aire respirable és, en general, la variable fonamental per a la salut dels éssers vius, i, en particular, els contagis epidèmics es produeixen per via respiratòria. D'acord amb aquestes idees, aconseguir volums més generosos d'aire net per persona conduïa indefectiblement a proposar l'ampliació dels espais domèstics i rebaixar les densitats d'edificació per afavorir la circulació de l'aire en els espais privats. I de la mateixa manera, la millora qualitativa de l'element atmosfèric en el conjunt de l'espai urbanitzat era la justificació principal per a modernitzar les infraestructures d'evacuació de residus orgànics.

37. Alain CORBIN, *Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social (XVIIIe-XIXe siècles)*, Paris, Flammarion, 1986, p. 105. Maxime GIROUX, *La biopolitique hygiéniste. Généalogie du dispositif de sécurité hygiénique dans la France moderne (1750 à 1900)*, Montreal, Université du Québec, 2010 (tesi doctoral), p. 130-132.

© Wikipedia Creative commons

Michel Lévy (Estrasburg, 1809 – París, 1872), militar, metge i higienista

A mitjan Vuitcents, els afiliats al moviment higienista eren prou conscients de les dificultats de donar solidesa científica a les impressions sobre la degradació de l'aire en recintes tancats mitjançant anàlisis químiques:

Ainsi, ce qu'il y a de plus dangereux dans l'air altéré des habitations étroites, nous ne le savons pas; la chimie ne nous l'a pas appris; mais nos sens plus délicats que la chimie nous démontrent d'une manière évidente la présence de matières putrides délétères dans l'air où l'homme a longtemps séjourné.³⁸

El diagnòstic mèdic no era exacte i les imputacions causals eren incorrectes, però la correlació estadística entre densitat i mortalitat era prou manifesta perquè la reforma de les pràctiques urbanístiques coadjuvés a obtenir efectes favorables sobre la salut col·lectiva.

Als *Elementos de higiene pública*, Monlau emmarca els conceptes divulgats per Lévy amb un seguit de referències de caire més ideològic extrems de la cultura enciclopedista francesa –Jean-Jacques Rousseau i l'*abbé*

38. Pierre-Adolphe Piorry, *Des habitations et de l'influence de leurs dispositions sur l'homme, en santé et en maladie*, París, Pourchet, 1838, p. 85.

Raynal— que l'impel·lien a produir un discurs antiurbà, fàcilment relacionable amb el que anaven fent els denominats socialistes utòpics a la primera meitat del Vuitcents.³⁹ En efecte, un cop reconeguts els mals de tota mena de les grans concentracions de població, com ara Londres, Monlau subscrivia les profecies d'Étienne Sainte-Marie, membre del consell de salut de Lió:

J'aperçois à travers le massif des siècles, et malgré les torrens de ténèbres que l'âge présent verse et accumule sur ces âges lointains, une époque où les hommes, mieux éclairés sur les intérêts qui les touchent de plus près, et réglés dans leurs rapports par un pacte social mieux entendu, détesteront les villes, regarderont leur séjour comme une habitude des temps barbares et émigreront dans les champs pour leur santé, pour leur bonheur, pour la sûreté autant que pour l'agrément de leurs communications et pour le libre exercice des deux plus grands éléments de leur puissance, l'agriculture et l'industrie. Des milliers de siècles s'écouleront peut-être avant que cette prédiction s'accomplisse, ou que ces vœux se réalisent. De grandes cités sont debout, et la multitude se pressera longtemps encore dans leur enceinte.⁴⁰

Un pronòstic a tan llarg termini no tenia cap valor pràctic, de manera que el metge francès i el seu col·lega català arribaven a la conclusió que calia, de moment, proposar una desdensificació de les ciutats, evitant les alçàries de cases permeses en ciutats com París, Madrid, València o Barcelona, que són els exemples evocats per Monlau abans de prescriure allò que trobem recollit el 1855 a les bases generals per l'exemple barceloní:

[...] las casas no debieran tener más que dos pisos o altos regulares y terrado [porque] los habitantes no han de estar *superpuestos* unos a otros, sino extendidos, espaciados; harto insalubre es ya el que estén *yuxtapuestos*.⁴¹

Per arribar a una conclusió pràctica similar, però que, en obsequi del realisme econòmic, no suprimeix la casa de renda, Ildefons Cerdà no faria pas una marrada ideològica com aquella. En el seu cas, l'aposta per la gran ciutat —que ell veia com el producte més elevat de l'instint humà de sociabilitat— era, almenys, tan forta com l'aposta per un hàbitat higiènic, i es tractava de combinar-les, no de confrontar-les. La seva recepta era avançar

39. SAGARRA, *Barcelona, ciutat de transició...*, p. 30-31.

40. Étienne SAINTE-MARIE, *Lectures relatives à la police médicale, faites au Conseil de Salubrité de Lyon et du département du Rhône pendant les années 1826, 1827 et 1828*, París, Baillièrre, 1829, p. 15-16 (traducció literal: MONLAU, *Elementos de higiene pública...*, p. 76).

41. MONLAU, *Elementos de higiene pública...*, p. 87.

cap a un estadi superior de civilització, no pas retornar al mític estat natural de Rousseau, com explicitaria el 1861 al llindar de la *Teoría de la viabilidad urbana*.⁴²

La voluntat de contribuir des de l'àmbit de la medicina al redreçament dels hàbitats urbans no era pas una cosa inèdita ni gens estranya en una etapa marcada per la revolució industrial i l'increment dels corrents migratoris cap a les ciutats. Ben al contrari. Però encara planaven els ròssecs de la cultura enciclopedista. En l'ambient dels tècnics responsables de l'acció, es distingia una higiene privada, que, com a branca de la medicina amb una llarga tradició, s'ocupava de l'individu –i, per extensió, del grup familiar– i fornava les observacions fonamentals, i una higiene pública, tributària dels assoliments de l'anterior i abocada a un reformisme sense calendari determinable:

L'hygiène publique a pris naissance à la suite des maux dont les centres peuplés devinrent les foyers; elle n'a point présidé à leur formation, elle n'a point dirigé la construction de ces ruches nombreuses où s'agitent, frelons et travailleurs, les races mélangées qui constituent la plupart des agglomérations humaines: science tardive, sa tâche est de réparer plutôt que d'édifier. Les générations antérieures ont légué aux nôtres une mission difficile: la refonte des cités, qu'elles ont élevées dans l'ignorance ou dans l'incurie de tous les principes de la salubrité publique. [...] leur régénération sanitaire impose de grandes dépenses et ne peut s'effectuer qu'avec le secours des siècles.⁴³

La disciplina de la higiene arribava a ocupar-se de la ciutat a través de l'atenció a les condicions de vida de les persones i aspirava a regenerar-les globalment, però des de l'acció sobre la seva cèl·lula elemental i repetida, l'habitacler familiar.

Tot i que marcada per una relació preferent amb la realitat tangible i no pas amb ideals utòpics, la dels higienistes era una aproximació al fet urbà i a la seva reforma prou diferent de la visió panoràmica que trobem en el primer Cerdà, sorgida en funció de les expectatives que la revolució dels transports generava en matèria d'organització general del territori. I el que ofereix l'avantprojecte barceloní de 1855 és una simbiosi entre ambdós discursos. L'adopció franca del punt de vista higienista en matèria d'edificacions –detallista per definició– incideix també a l'hora de projectar els carrers, i, recíprocament, la composició dels edificis es beneficia de la capacitat de copsar la ciutat en la seva globalitat transcendent i no sols com a agregació de cases. L'expressió més general de la influència de l'higienisme sobre Cerdà –i no pas la menys important des del punt de vista teòric– és l'analogia entre

42. CERDÀ, *Teoría de la viabilidad urbana...*, p. 51-52.

43. LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1850 (2a ed.), p. 569.

casa i ciutat, que tan vastes repercussions conceptuals i metodològiques té en la seva obra, observables primer en la manera d'afrontar el plànol regulador entre 1855 i 1859 i finalment a la *Teoría general de la urbanización* de 1867.

La teoria del cub atmosfèric

El punt de partença dels càlculs de Lévy sobre l'aire respirable en recintes tancats és el treball del físic Eugène Pécelet, al segon volum del *Traité de la chaleur considérée dans ses applications*, en l'edició de 1843, discutit i desenvolupat pel metge militar Sabin Papillon, a *De la ventilation appliquée à l'hygiène militaire*, de 1849.⁴⁴ Les premisses de Pécelet són: que l'aire atmosfèric conté aproximadament un 20 % d'oxigen i un 80 % de nitrogen; que sols el primer gas és útil a la vida animal; que la mitjana d'inspiracions i expiracions humanes per minut és de vint vegades i la quantitat d'aire inspirat és de 656 cm³ cada cop; que cada respiració consumeix fins a una tercera part de l'oxigen contingut, transformant-lo en àcid carbònic, impropri ja per a la funció respiratòria, i que quan resta sols un terç de l'oxigen la respiració esdevé dificultosa. Atenent sols el consum d'oxigen, estima que calen 0,537 m³ d'aire per persona i hora:

Mais dans cette hypothèse le même air passerait un grand nombre de fois dans les poumons, et c'est une cause d'insalubrité qu'il est important d'éviter, surtout dans les grandes réunions, car l'air exhalé contient de la vapeur d'eau et probablement des matières animales dont la respiration peut être dangereuse.⁴⁵

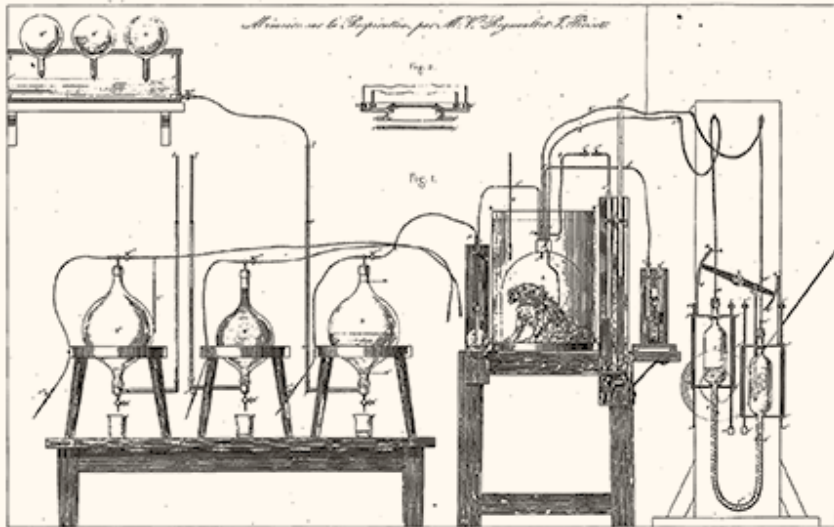
Per evitar aquesta contaminació, la quota s'hauria d'eleva a 0,787 m³.

Tanmateix, segons Pécelet, caldria fer un salt extraordinari fins als 6,937 m³ per tal de contrarestar els efectes nocius de la transpiració cutània. El 1849, els químics Victor Regnault i Jules Reiset, responsables d'escrupolosos experiments sobre la respiració animal, mostraren la poca significació quantitativa de les exhalacions corporals a part de la respiració pulmonar:

Cependant on nous objectera, peut-être, que, pour maintenir l'air de notre cloche dans les conditions normales, il ne suffit pas d'absorber l'acide carbonique produit et de remplacer l'oxygène consommé; qu'il faut encore absorber les miasmes qui se dégagent du corps de l'animal, et que l'on regarde généralement comme pouvant exercer une influence très-nuisible sur sa santé, bien que leur quantité soit ordinairement trop petite pour pouvoir être reconnue par l'analyse

44. LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1857 (3a ed.), p. 648-656: «Cubage atmosphérique».

45. Eugène PÉCELET, *Traité de la chaleur considérée dans ses applications aux arts et aux manufactures*, París, Malher et Comp., 1828, vol. II, p. 353-354.

Maquinària per als experiments sobre respiració animal de Regnault i Reiset, 1849. Imatge: B. ARCHIZA, J.F. WELCH i A.W. SHEEL, «Classical experiments in whole-body metabolism: closed-circuit respirometry», *Eur J Appl Physiol* 117, 1929–1937 (2017), p. 1931, figura 1.

chimique. Sans nier l'existence de ces miasmes, nous pensons qu'on exagère beaucoup les effets.⁴⁶

Ara bé, Lévy encara els contradia explícitament, apel·lant a la diferència entre animals i éssers humans i reafirmant la teoria tradicional centrada en els miasmes:

Les vapeurs qui se dégagent de la surface humaine se mêlent à l'air et s'y dissolvent; elles sont accompagnées de matières animales qui ne tardent point à communiquer à l'air une mauvaise odeur; et ses matières sont sans contredit la cause la plus puissante d'insalubrité.⁴⁷

A la pràctica, Pécllet s'inclinava per un càlcul menys ambiciós que l'enunciat, però el dictamen de Lévy sobre la manca d'aportació positiva de la química és lapidari:

La question des miasmes a sa solution dans l'expérience séculaire de la médecine, non dans l'analyse chimique.⁴⁸

46. VICTOR REGNAULT i JULES REISET, «Recherches chimiques sur la respiration des animaux des diverses classes», *Annales de chimie et de physique*, 3a sèrie, 26 (1849), p. 518.

47. LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1857 (3a ed.), p. 650-651.

48. LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1857 (3a ed.), p. 651, nota 1.

Lévy configura les habitacions per tal que garanteixin a cadascun dels individus la ració necessària d'aire, d'acord amb les variables objectives que són el nombre d'individus per cambra, la durada de la seva estada en el decurs de les 24 hores del dia i les condicions de renovació de l'aire. Entre les propostes de Pécllet, Lévy opta pel càlcul més generós, que és el més congruent amb la creença en la influència determinant dels miasmes humans sobre la morbiditat, i aborda la definició del cub atmosfèric en el cas real més aproximat a la hipòtesi simple: el dormitori.

Si cada persona consumeix de mitjana 6 m^3 d'aire cada hora, i el descans nocturn dura entre set i vuit hores, la cambra corresponent, sense un sistema de ventilació eficaç, hauria de contenir entre 42 i 48 m^3 , que Lévy arrodoneix en el ventall dels 40 - 45 m^3 . Posa en relleu també que els volums previstos en els plànols de les modernes casernes franceses no arriben ben bé a la meitat d'aquesta xifra idònia. Els tècnics militars que les han ideades compten amb aportacions accidentals d'aire respirable als dormitoris a través de portes, finestres i esclotxes, però Lévy descarta aquesta dada com a insegura i no computable.⁴⁹ A més, atenent el fet que l'aire s'escalfa en l'acte de la respiració i que per aquesta raó es desplaça cap amunt dins la cambra, considera aconsellable distribuir aquells 40 - 45 m^3 en peces amb sostres alts, de proporcions cúbiques. Les proporcions quadrades i la derivació cúbica són traslladades pels higienistes a l'hora d'establir relacions raonables i predictibles entre front i profunditat en una casa idealment isolada, entre alçària general de l'edifici i dimensió del pati central que n'ha de garantir l'oreig i la il·luminació interiors, i entre l'alçària de la renglera dels edificis i l'amplada dels carrers:

Ce qui enlève à nos maisons le bénéfice des diverses expositions à volonté, c'est leur alignement au cordeau, sans solution de continuité: il faudrait que leurs quatre façades fussent en contact avec l'air libre, en même temps que des cours spacieuses leur assureraient la jouissance de deux aspects opposés du ciel [...]. Les cours ne sont vraiment salubres que lorsqu'elles ont une largeur et une longueur égales à la hauteur des bâtiments qui les dominent. [...] La hauteur des maisons se règle sur la largeur des rues: [...] l'élévation de celles-ci [les maisons] et le diamètre transversal de celles-là [les rues] doivent être égaux, si l'on veut que le soleil donne à midi sur les parties inférieures des édifices.⁵⁰

49. LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1857 (3a ed.), p. 655.

50. LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1850 (2a ed.), p. 627-628.

Les fortes implicacions igualitàries del punt de vista mèdic, que menysté en principi les diferències individuals per edat, sexe o classe, afecten la composició arquitectònica dels edificis compartimentats:

Le nombre des étages une fois arrêté, distribuez par masses égales entre eux l'air que vous confinez entre les quatre murs fondamentaux; sacrifier, comme on le fait, les étages supérieurs aux inférieurs, c'est infliger à leurs habitants des conditions très différentes de vie.⁵¹

L'aplicació crítica a l'hàbitat barceloní

A l'hora d'examinar la ciutat de Barcelona i d'idear alternatives higièniques, Cerdà va assumir com a article de fe les conclusions de les recerques sobre el volum d'aire respirable en recintes tancats sintetitzades per Lévy:

En cuanto a la cantidad de aire atmosférico que se necesita para mantener la respiración en buenas condiciones de salubridad, es sabido que, de las experiencias de ventilación hechas bajo la dirección de Mr. Pécelet e independientes de toda idea teórica preconcebida, resulta ser de 6 a 10 metros cúbicos por hora y por hombre.⁵²

Com veiem, l'enginyer català tendeix a obrir més el ventall que no pas l'higienista francès. I això, perquè dona per feta una degradació més ràpida de la composició de l'aire:

Cuando sale expirado de nuestros pulmones, ha perdido su oxígeno, contiene por término medio 4 por ciento de ácido carbónico y no se considera ya como respirable sin que peligre gravemente la existencia.⁵³

Així mateix, subscriu la impermeabilitat nocturna com a hipòtesi de treball ferma a l'hora d'idear el dormitori conjugal:

Cuando se trata de recintos habitados y desprovistos de aparatos de ventilación o de chimeneas, la experiencia enseña que no se puede contar con una renovación muy eficaz del aire a favor de las juntas de las puertas y de las ventanas [...]. Por eso la capacidad mínima de un dormitorio que deba estar cerrado y desprovisto de aparatos de ventilación, si ha de contener dos personas durante 8 horas, tendrá

51. LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1850 (2a ed.), p. 628.

52. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 71.

53. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 71.

que determinarse por la expresión $2 \times 8 \times 6 = 96$ metros cúbicos, que viene a ser próximamente unos 50 metros cúbicos por individuo y por noche.⁵⁴

La disposició del cubicatge dins la cambra conjugal es completa també mitjançant la consideració de la dinàmica de l'aire:

Mas si el calor humano determina la transpiración cutánea y pulmonar que in-ficionan la atmosfera particular de cada individuo, ese mismo calor da a esta atmosfera un aumento de temperatura que viene a producir una corriente constante de aire, sobrado fuerte para barrer y confinar en la región superior de los aposentos aquellos vapores mefíticos a medida que se van produciendo. Así se explica cómo podemos pasar las largas horas de la noche encerrados en un reducido recinto sin perecer.⁵⁵

En confrontar les condicions ofertes per les cases barcelonines amb aquests criteris, fixats estirant els estàndards més ambiciosos esgrimits en els debats que s'anaven desenvolupant a França sobre higiene dels recintes dedicats a habitació, l'enginyer no topa amb cap dificultat a l'hora d'assegurar que els habitatges de Barcelona queden molt per sota de l'ideal plasmat en la teoria del cub atmosfèric i que són molt insalubres.

Ara bé, la base empírica per arribar a aquest dictamen és feble, tot i que les xifres detallades i el nombre de paràmetres inclosos en els quadres estadístics que Cerdà elabora, arriscadament, a base d'hipòtesis encadenades, han semblat convincents als apologistes a ultrança del caràcter científic de tots els treballs de l'enginyer en virtut del seu afany humanitari i progressista.⁵⁶

D'entrada, Cerdà ha de declarar que treballa amb els models autoritzats per l'Ajuntament, en bona part preparats anys enrere per l'arquitecte municipal Josep Mas i Vila i especificats pels edictes municipals de 1839 i anys posteriors. És a dir, que les anàlisis estan fetes:

[...] dejando a un lado los gravísimos defectos que encierran gran parte de las antiguas casas consideradas con respecto a la salud de sus moradores, y limitándome sola y exclusivamente a las que se han hecho y hacen con arreglo a las ordenanzas vigentes.⁵⁷

54. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 71.

55. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 71.

56. SALVADOR TARRAGÓ, «L'evolució de l'intervies de Cerdà. Tres propostes (1855, 1859 i 1863) per a la fundació d'una nova ciutat industrial», dins DIVERSOS AUTORS, *Cerdà. Urbs i territori. Una visió de futur*, Barcelona, Electa, 1994, p. 70.

57. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 68.

Aquest aprofitament de la restricció del fonament positiu per suggerir que la realitat urbana era força més penosa és un gest verbal que manifesta una actitud científica, que convé no confondre amb un respecte curós dels protocols de la ciència. Com demostra la seva obra posterior, el positivista Cerdà tenia una aguda consciència que la denúncia de les pèssimes condicions de l'hàbitat barceloní hauria hagut de recolzar en un estudi exhaustiu de l'espai urbà. I aquest espai comprenia vastes zones amb estructures heretades de l'Edat Mitjana i sobrecarregades després per la conjunció entre creixement econòmic i persistència de les muralles, i no sols construccions modernes, tot i que els volums d'aquestes construccions i la seva relació amb les amplades dels carrers aprofitessin encara els estàndards atapeïts que s'havien acceptat al segle XVIII sota les restriccions militars. No sols Cerdà no disposava el 1855 d'aquest coneixement profund, sinó que havia de reconèixer que la distribució interior dels edificis tampoc no estava continguda en la font principal que utilitzava:

Sus prescripciones alcanzan solamente a las obras exteriores, a la determinación de la altura de cada piso y de la total del edificio, cuyo límite se fija en 19,50 metros.⁵⁸

En efecte, les ordenances vigents, i encara les que serien promulgades el 1856, segueixen els criteris de control mínim establerts al darrer quart del segle anterior, atents sols a l'afectació de l'espai públic per les obres privades i deixant pràcticament de banda les condicions higièniques de les llars contingudes en els edificis resultants.⁵⁹

Atesa la compartimentació dels edificis barcelonins en diversos habitatges de lloguer, la diferent alçària dels estrats admesa per les ordenances municipals esdevé la dada fonamental per estimar les desigualtats en la disponibilitat d'aire respirable per als habitants respectius. És de notar que les dades sobre alçària dels estrats dels edificis a la taula titulada «Superficie y distribución ordinarias de los solares de edificación, altura de los techos y volumen de aire contenido en cada habitación» no coincideixen amb les prescripcions de les ordenances de 1839-1856. Difereixen especialment a la planta baixa i al quart pis, força més estrets en la taula, potser perquè Cerdà intenta delimitar els buits continguts dins els embolcalls de la construcció.⁶⁰

58. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 68.

59. Joaquim SABATÉ, «Les ordenances de construcció», dins DIVERSOS AUTORS, *Treballs sobre Cerdà i el seu eixample a Barcelona*, Barcelona, MOPT i Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 236.

60. SABATÉ, *El proyecto de la calle sin nombre...*, p. 557-570.

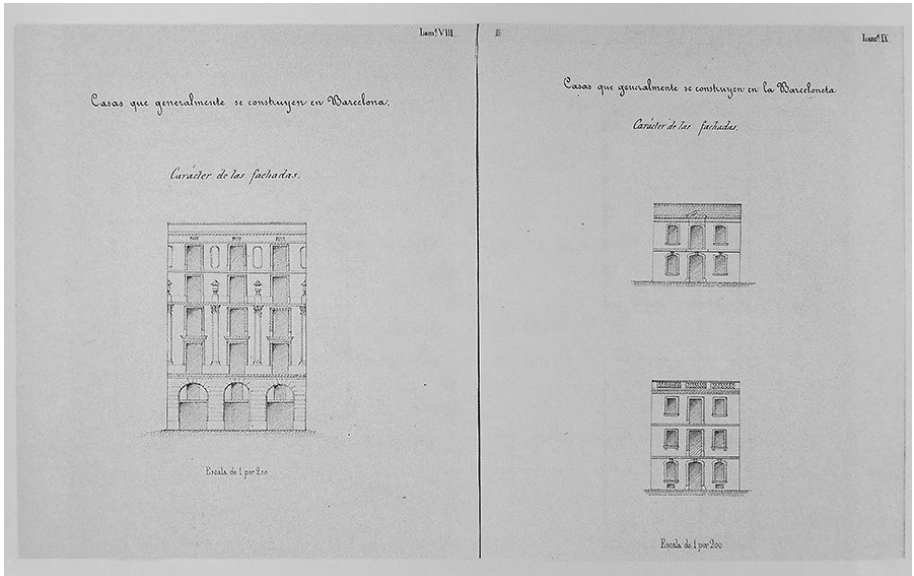
La taula esmentada i les làmines I-IX de l'atles que corona la memòria tipifiquen les construccions civils que “generalment” es construeixen a Barcelona i detallen el cas especial de la Barceloneta; això és, edificis de cinc plantes per a la ciutat central, i de dues o tres per al suburbi marítim:

1º. Casas de primer orden con 4 tiendas al llano de la calle, una sola habitación en el primer piso y dos en cada uno de los restantes. 2º. Casas de segundo orden para la clase media con dos tiendas al llano de la calle, una sola habitación en el primer piso y dos en los demás. 3º. Casas de tercer orden para trabajadores, con una tienda al llano de la calle y dos habitaciones en cada uno de los pisos. 4º. Casas de cuarto orden para gente mayor pobre, con una habitación en los bajos y cuatro en cada uno de los demás pisos. Casas de una sola clase en la Barceloneta.⁶¹

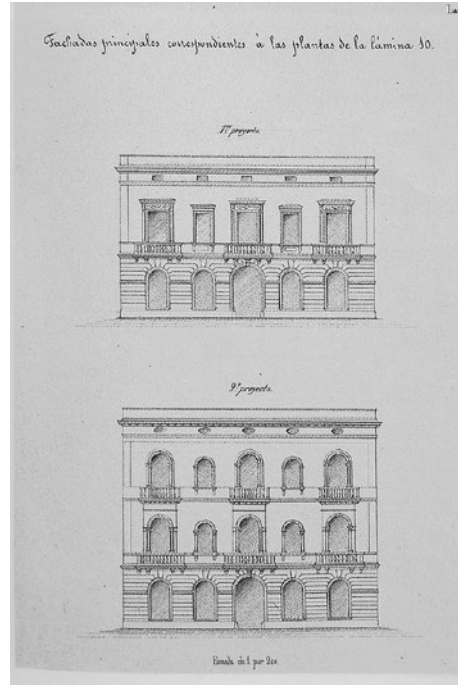
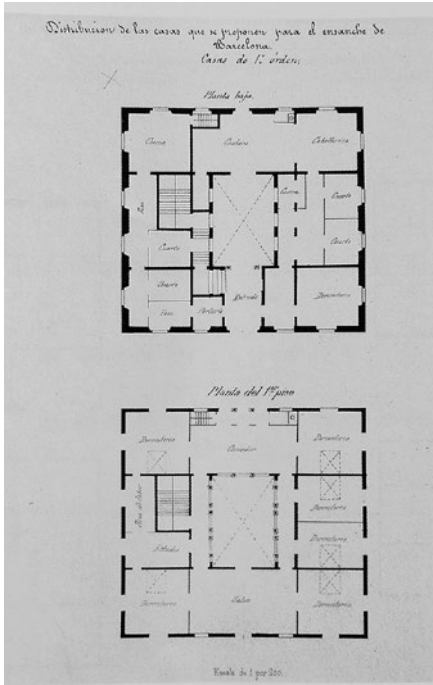
Els exemplars de primera classe tindrien 302,25 m² de superfície; els de segona, 226,70; els de tercera i quarta, la meitat, és a dir, 113,35 m², mentre que les cases regulars de la Barceloneta en tenen efectivament 70,56. Cerdà planteja la distribució interna de cada unitat d'habitació d'acord amb una idea estandarditzada de l'estructura dels usos de la família i la plasma damunt de parcel·les amb planta ortogonal. Ara bé, aquesta regularitat, tot i que tendia a imposar-se al Raval, era força infreqüent dins la Barcelona més antiga i sols aflorava en els solars procedents de les desamortitzacions dels béns eclesiàstics i en altres operacions, com l'ampliació del Pla de Palau, que en aquell moment eren efectivament les àrees preferents per a l'aplicació de les ordenances municipals.

El càlcul de l'aire per habitatge oscil·la entre els 818,2 m³ als primers pisos de les cases de primera categoria i els 61,37 als pisos quarts de les cases de quarta categoria, força per sota dels pisos de la Barceloneta, que assoleixen els 85 m³. L'aire disponible per persona i hora durant les vuit hores que se suposa que dura el descans nocturn en el dormitori tancat hermèticament seria de 5,3337 i 1,256 m³, respectivament. Tot i que a la taula principal hi són detallats els resultats dels càlculs hipotètics per a cadascun dels estrats de les diferents categories d'edifici, a la taula titulada «Resumen deducido de estado anterior» la reducció a mitjanes permet dir que la ració d'aire per persona i hora nocturna era de 2,54 m³ a les cases de primer ordre, de 3,13 a les de segon ordre, de 2,30 a les de tercera categoria, d'1,4 a les de quarta i d'1,17 a les cases de la Barceloneta.

61. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 69.

Alçats dels models de façana aplicats a Barcelona i a la Barceloneta d'acord amb les ordenances vigents, a l'atles de l'avantprojecte de Cerdà, 1855. AGA

Plantes i alçats de la proposta per a les cases de qualitat superior a l'exemple, a l'atles de l'avantprojecte de Cerdà, 1855. AGA

Aquestes operacions aritmètiques, que oculten les diferències de disponibilitat d'aire respirable en els diferents estrats dels edificis —remarcant de pas, en canvi, les que existirien entre unes cases i les altres segons les hipotètiques diferències tipològiques—, són funcionals amb vista a interessar en la renovació urbana tots els estrats socials, inclosos els més elevats. De tota manera, el filantrop Cerdà no deixa d'alliçonar sobre les injustes desigualtats:

La sociedad lleva su avaricia hasta el punto de no consignarnos más que 1,4 mc a 3,1 mc, es decir una cuarta parte de la dotación mínima para el pobre y una mitad de la misma para la clase acomodada.⁶²

Una altra taula, «Clasificación de las casas, número de personas que se albergan en ellas, superficie que ocupan, precio e importe del solar, precio e importe de la construcción, importe total y renta que producen», fa emergir una nova constatació dramàtica, que se centra més en el maltractament de les classes inferiors:

Notemos también, para que en todo resalte la injusticia con que la sociedad trata a la clase pobre, que, mientras paga con su alquiler el 1 p % más de interés al capital del casero, éste le reduce la ración de aire a una mitad menos de la que concede a la clase acomodada.⁶³

Un coneixement empíric més profund de la construcció a Barcelona aflorarà a la memòria del pla d'eixample i reforma del 1859, que, no obstant això, repeteix amb poca diferència les conclusions numèriques i els comentaris del projecte del 1855.⁶⁴ L'estudi exhaustiu i plenament quantificat de l'hàbitat barceloní només apareixerà a l'impressionant segon volum de la *Teoría general de la urbanización*, publicat l'any 1868. I a través de les síntesis estadístiques d'aquesta obra final es pot percebre que les parts de la ciutat construïdes d'acord amb els models criticats a les esmentades taules de 1855 presenten les taxes de mortalitat més baixes de la ciutat, en particular l'entorn de la Rambla, la plaça Reial i el carrer de Ferran, que constitueixen el nou centre de la ciutat vuitcentista.

L'acurat estudi i plasmació cartogràfica de les xifres del segon volum de la *Teoría general* degut a Anna Cabré i Francesc Muñoz defineix, en efecte, una estructura urbana amb aquell centre privilegiat, unes àrees intermèdies i unes perifèries socialment deprimides. Altrament, aquests estudiosos

62. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 70.

63. CERDÀ, *Ensanche de Barcelona...*, p. 70.

64. CERDÀ, *Teoría de la construcción de las ciudades...*, p. 152-172.

constaten que la memòria de 1855 i el llibre de 1867 tenen un to diferent en relació amb la interpretació de la mortalitat urbana:

[...] en la nostra percepció, entre tots dos treballs s'observa una notable disminució de la contundència i la rotunditat amb què Cerdà afirma la relació entre densitat i mortalitat.⁶⁵

Per explicar aquesta evolució, Cabré i Muñoz revisen tres possibles causes. La primera seria el canvi de prioritats un cop aprovat el projecte d'eixample, que descarten a la vista de la insistència higienista tan prominent encara en el primer volum de la *Teoria general*. La influència dels canvis en l'epidemiologia és descartada, en segon lloc, perquè la substitució del paradigma miasmàtic pel bacterià es va produir uns quants anys després de mort l'enginyer català. I en tercer lloc, consideren probable que Cerdà analitzés les relacions entre les estadístiques que ell mateix havia recopilat, tot i que no va fer explícites enlloc les possibles conclusions. Ara bé, encara que l'inacabament de la *Teoria general* no permet certificar que l'enginyer fos plenament conscient del resultat advers o ambigu del seu esforç de recopilació de dades, les mateixes síntesis estadístiques de l'obra n'ofereixen un símptoma prou clar:

Efectivament, comparant el nostre rànquing de mortalitat de 42 barris amb el rànquing d'onze barris que Cerdà mostra a la Taula 2E, observem que la seva selecció està feta amb molta cura per demostrar allò que volia demostrar, però que moltes altres seleccions possibles haurien pogut demostrar l'absència de relació entre mortalitat i densitat i fins i tot la seva relació inversa.⁶⁶

De fet, la conclusió més important de Cabré i Muñoz, possiblement entrevista per Cerdà, és que en aquella Barcelona emmurallada no hi havia una correlació clara entre mortalitat i densitat d'edificació o d'ocupació. Sense excloure el pes d'aquest argument, la comprovada adaptabilitat del personatge als canvis de conjuntures —factor clau dels seus èxits— aconsella no rebutjar la primera de les explicacions, és a dir, el canvi de prioritats.

L'oferta urbanística de l'avantprojecte de 1855

Les elucubracions arquitectòniques plasmades gràficament a les plantes i els alçats de les làmines X-XXV de l'atles indiquen que la tipificació crítica de

65. Anna M. CABRÉ i Francesc M. MUÑOZ, «Ildefons Cerdà i la insuportable densitat urbana: algunes consideracions a partir de la cartografia i anàlisi de les estadístiques contingudes en la *Teoria general*», dins *Cerdà, urbs i territori. Una visió de futur. Catàleg de la Mostra...*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca, 1994, p. 38.

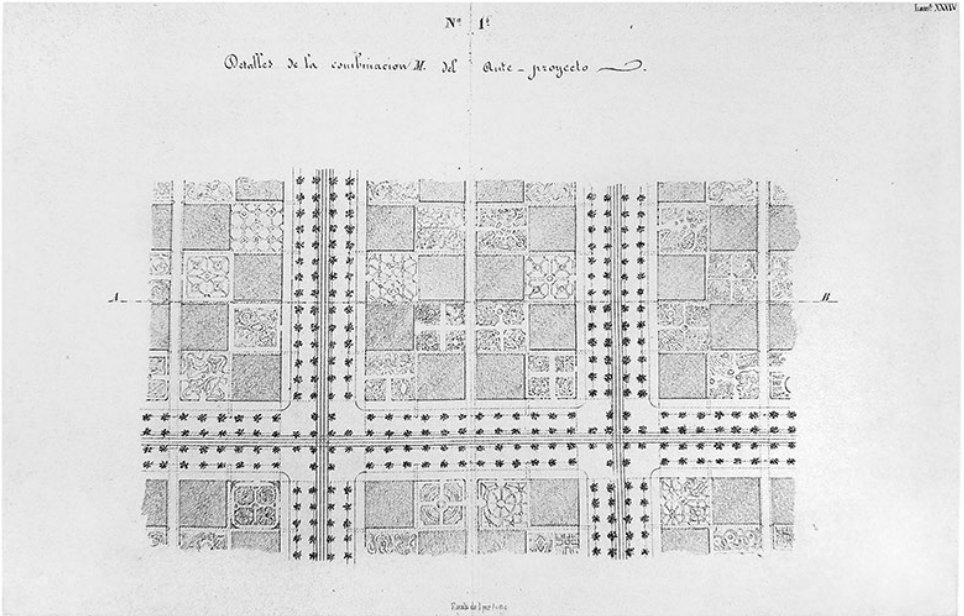
66. CABRÉ i MUÑOZ, «Ildefons Cerdà i la insuportable densitat urbana...», p. 45.

les cases existents a Barcelona té com a funció principal establir un terme de comparació per a cadascuna de les propostes alternatives i, per tant, ajudar a comprendre l'oferta que l'avantprojecte d'eixample fa a cada segment de l'espectre social: un model d'edifici amb quatre façanes i proporció cúbica per a les cases de primer ordre, unifamiliars; un tipus amb tres façanes i una mitgera –per tant, adossades per parelles– per a les de segon ordre, ja amb pisos de lloguer, i dos models entre mitgeres però amb àmplies façanes anterior i posterior i pati interior que substitueixen les tradicionals cases de cos com a tipus de tercera i quarta categoria.

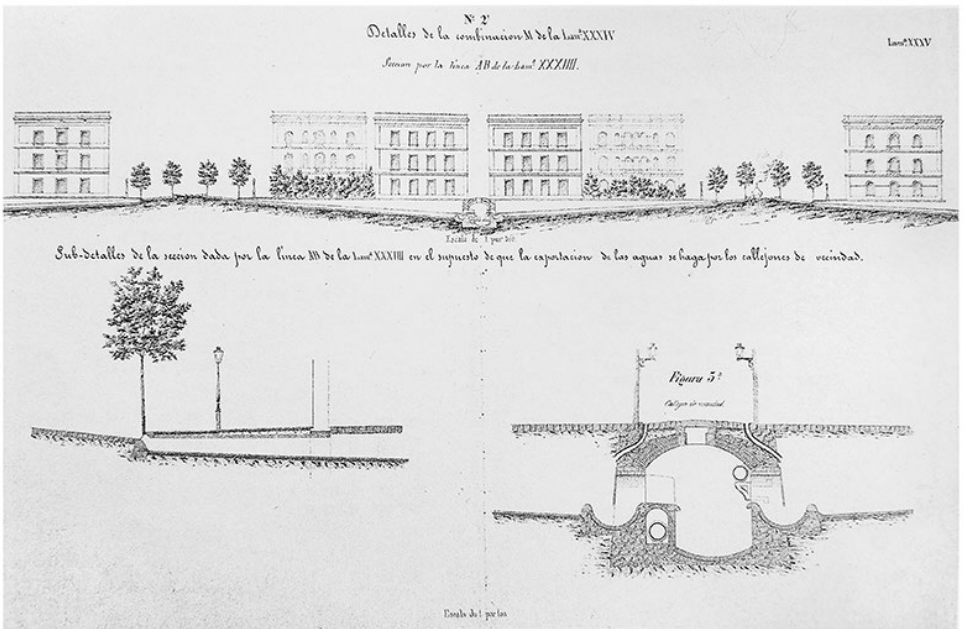
Una menció a part mereixeria la cura amb què en aquest atlas de 1855 Cerdà, responent a previsions legislatives espanyoles, presenta diversos assajos tipològics d'habitatges obrers inspirats en experiències europees i basats en l'establiment d'equipaments comuns. Les combinacions d'edificis dins d'illes amb formes rectangulars força allargades, amb uns generosos patis centrals enjardinats, suggereixen el pas a una ideació d'abast urbanístic. Ara bé, a la memòria d'abril de 1859, Cerdà rebutja categòricament aquests projectes de ressonàncies utòpiques i aposta per un hàbitat socialment mixt.

En qualsevol cas, començar la refiguració de la ciutat des de la cèl·lula elemental que és la casa posposa la producció d'una imatge global de la nova Barcelona bellament perfilada a l'estil dels arquitectes, que potser hauria estat més engrescadora per als ciutadans i els polítics. Les làmines XXVI-XXXII de l'atles de 1855 mostren un ventall no tancat de possibilitats per a la configuració d'illes, ortogonals i de disposició rectangular, congruent amb les especulacions esmentades sobre habitatges comunitaris per als obrers. S'hi respecta el principi genèric d'ortogonalitat i el local d'orientació, marcada tant per l'exposició als vents i al sol com per les preexistències urbanes, començant pel *cardo* i el *decumanus* de la primitiva Barcino, que suggerien el traç de la Gran Via, tangent a la ciutat antiga. Però la indeterminació de la freqüència dels carrers ordinaris en les dues direccions triades deixa els dissenys de detall de cases i grups de cases sense un vincle clar amb el disseny general d'ocupar tot el Pla de Barcelona. Tot i que dibuixat a escala 1:5.000 per fer-lo superposable al plànol topogràfic, el primer esbós de l'eixample no podia contenir una altra cosa que una imatge vaga, amb el port, la ciutat emmurallada i els altres nuclis d'edificació del Pla connectats per avingudes radials, però sense farciment de carrers i illes.

El 1859, l'abandonament dels dissenys per a l'habitatge obrer col·lectiu i l'opció per l'amalgama social tingué la virtut de desbloquejar el disseny viari de l'eixample. El plànol de 19 de març d'aquell any, que no és explicat encara en la *Teoría de la construcción de las ciudades* datada el mes d'abril, pot seguir finalment la preferència higienista pels mòduls quadrats i la uniformitat de la trama i recuperar així la fórmula clàssica de les ciutats colonials americanes.

Planta d'una combinació hipotètica de vies, edificis i jardins en illes rectangulars, a l'atles de l'avantprojecte de Cerdà, 1855. AGA

Secció de la mateixa combinació, que mostra la dissociació de les xarxes de circulació en superfície i de clavegueram. AGA

El benefici de la quadrícula era doble: d'una banda, afavoria la mateixa fluïdesa de moviments en les dues direccions principals de la ciutat, i, de l'altra, deixava delimitades unes illes amb grans espais oberts i una orientació general favorable a l'exposició equilibrada de totes les cases a la llum solar.

A l'avantprojecte de 1855, el carrer és sols objecte de les quatre làmines finals (XXXIII-XXXVII), amb l'accent posat en les diferents hipòtesis d'organització dels desguassos de les cases i del clavegueram, representades en secció transversal. Una d'aquestes imatges, quasi a títol d'informació complementària, representa, a més, la circulació en superfície, amb reserva de canals específics per als vianants i per als diferents tipus de transport de mercaderies, la qual cosa en justifica la gran amplada, de 35 m. El virtuosisme d'aquestes quatre darreres imatges palesa un intens procés d'estudi i assimilació de les tècniques modernes de canalització soterrada i d'estructuració de la superfície dels carrers practicades a París i en altres ciutats d'Europa, sense tanmateix excloure corol·laris personals, força originals i plasmats en el text amb notable concisió i una gran seguretat conceptual en la defensa d'una amplada única dels carrers, contra el parer de la comissió de les corporacions, entre d'altres. Cal suposar que aquesta independència de criteri en matèria de vialitat urbana havia estat conquerida abans de l'impacte de l'epidèmia de còlera de 1854 i de la variació temporal d'objectius preferents.

Epíleg: un canvi de prioritats

Les baixes densitats recomanades pels higienistes tenien un interès conjuntural en el context de la pugna barcelonina contra el poder militar espanyol entorn del manteniment o no de l'estatut de plaça forta. Aquesta conjuntura dugué fins al Decret de 9 de desembre de 1858. Arran d'aquesta cessió decisiva dels militars, es produí una ràpida dissolució del front comú local mantingut des de 1854 i una erosió de les exigències en pro d'un eixample il·limitat amb baixa densitat d'ocupació del sòl i cases unifamiliars. L'erosió fou més forta en el bloc articulat per l'Ajuntament de Barcelona que en els projectes de Cerdà, però aviat es faria sentir també en les prioritats pràctiques de l'enginyer. La conveniència higiènica no desapareixia de les agendes, és clar, però en aquestes agendes ja no hi figurava sols l'eixample, territori verge que permetia projectar tots els anhels socials sense topiar amb grans obstacles, sinó també la reforma interior. Aquí, aconseguir la regeneració dels teixits era molt més problemàtic, i difícilment es podia aspirar a imposar els estàndards indicats per l'ortodòxia higienista. Es tractava, tanmateix, d'un pas lògic –o, si es vol, d'un retorn a la lògica–, perquè eren els patiments de la ciutat emmurallada els que havien donat ales a aquells somnis, i no tenia cap sentit que no hi revertissin positivament.

A l'hora de convocar el concurs municipal de projectes de 1859, l'alcalde Josep Santa-Maria, gran defensor de portar endavant alhora la reforma i l'eixample, ho va expressar amb una claredat i una energia paradigmàtiques:

Mezquino y sin elevadas miras sería el ensanche si sus consecuencias no fueran extensivas a la mejora de lo existente, si la Barcelona antigua no debiese ver desaparecidas todas sus condiciones anti-higiénicas, de ninguna comodidad, de falta de ornato, esas condiciones que tanto la afean a los ojos de nacionales y extranjeros. Entonces el ensanche fuera una monstruosidad, un todo informe que las pondría más en relieve, y por esto el Ayuntamiento consignó –y esa es cabalmente su mayor gloria– que el ensanche tenía dos obgetos: uno la mejora de lo existente, otro el verdadero ensanche, lo que realmente lo constituye.⁶⁷

Sols un cop superat legalment l'obstacle militar, el consistori municipal presidit per Santa-Maria, que anava amb peus de plom, havia començat a preparar una convocatòria de concurs públic de projectes urbanístics, que es preveia celebrar cap a l'estiu de 1859. Simultàniament, el Govern estatal prenia el doble treball de Cerdà –plànol topogràfic i memòria de l'avantprojecte– com a antecedent validat ja per l'Ajuntament de Barcelona i concedia a l'enginyer, el 2 de febrer de 1859, la facultat de fer el projecte urbanístic definitiu. Sens dubte, Cerdà l'havia anat madurant des de desembre de 1855, com manifesta la nova memòria, molt més extensa, rica i depurada que l'anterior, tant pel que fa a les propostes urbanístiques com pel que fa a la informació empírica sobre la Barcelona del seu temps. Ultimat a la primavera, el cèlebre plànol de reforma i eixample fou tot seguit aprovat pel Reial decret de 7 de juny. Significativament, aquesta primera aprovació governamental es referia sols a l'eixample, és a dir, a l'operació prevista el 1855, i no a la reforma interior, que fou inclosa expressament en la segona i definitiva aprovació de 30 de maig de 1860, després de tancat el sorollós cicle del concurs municipal, celebrat a la segona meitat de l'any 1859 amb uns resultats que foren desestimats pel Govern.

Aquesta ràpida i conflictiva resolució posà en evidència una vella entesa de sotamà entre l'enginyer i el Govern, i en concret amb el Ministeri de Foment, en detriment de les competències municipals de Barcelona. En contraposició a la consigna descentralitzadora present en el programa governamental de la Unió Liberal i encomanada al Ministeri de Governació, Foment –ben servit pel braç intel·ligent del Cos d'Enginyers Civils, els col·legues de Cerdà– era portador d'un disseny neocentralista, argumentat en la necessitat

67. Carta de l'alcalde de Barcelona Josep Santa-Maria al governador civil, Ignasi Llasera, 30-VI-1859; citada per Glòria SANTA-MARIA, *Decidir la ciutat futura. Barcelona 1859*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2009, p. 155.

d'afrontar seriosament les grans infraestructures del país i d'intervenir en les parts del territori afectades prescindint de les divisòries provincials i municipals que les travessaven. L'acord entre el professional independent Ildefons Cerdà i el Ministeri per al qual havia treballat com a funcionari fins al 1849 aprofitava una implicació de la idea de l'eixample il·limitat, òbvia però aparentment no considerada pels altres agents al llarg de les primeres fases del procés. El mateix Cerdà s'encarregaria de destapar la jugada en el combatiu pròleg de les *Ordenanzas municipales de construcción para la ciudad de Barcelona y pueblos comprendidos en su ensanche*, de setembre de 1859,⁶⁸ i encara ho retrauria en la molt posterior instància elevada al ministre de Foment el 20 d'abril de 1872.⁶⁹ En definitiva, abastant els territoris de diversos municipis, institucions iguals en l'ordre jeràrquic administratiu, allò que havia estat denominat eixample de Barcelona era en realitat una nova ciutat d'àmbit supra-municipal que escapava al control tant del consistori de la plaça de Sant Jaume com dels de la rodalia i que no podia ser sinó competència del Govern, com a superior jeràrquic de tots ells: ajuntament de tots els ajuntaments del país.

La reacció municipal barcelonina, sens dubte amb un suport important de la societat local, fou tan plena de lògica com estèril, i el premi concedit al plànol d'Antoni Rovira i Trias en dona una imatge clara. D'una banda, aquest plànol restringeix l'eixample al territori del municipi de la capital, amb mesuradíssimes incursions en els marges dels termes veïns. De l'altra, renuncia al principi de la igualació social, no sols a l'àrea de nova construcció, sinó també, i sobretot, per l'acceptació implícita –però aviat teoritzada per Ruper-to Lacosta– d'una conurbació exterior no controlada, segregada físicament i sense garanties de serveis. I, finalment, planteja de manera molt tímida la reforma interior, que tradueix la dificultat tècnica –i, sobretot, legal i econòmica– a l'hora de fer-hi front des dels paràmetres higienistes.

En aquesta conjuntura, i malgrat que ell no estava lligat als termes de la convocatòria urbanística municipal, Cerdà va afrontar en el plànol d'abril de 1859 la necessitat d'afegir seriosament la reforma interior al seu projecte d'eixample. I potser, més que la indicació en el plànol de les tres grans vies de reforma i les respectives franges laterals expropiables, que havien de garantir la salubritat dels edificis frontalers i contribuir al finançament de l'operació, el compromís es reflecteix en el pensament econòmic que engloba ambdues accions, l'eixample i la reforma.

Dibuixat arran de l'aprovació del seu plànol, aquest disseny econòmic es va anar desenvolupant fins a la *Teoría de la viabilidad urbana y reforma de la de Madrid* de 1861, que, en certa manera, consisteix en una justificació

68. *Cerdà y Barcelona...*, p. 517-518.

69. *Cerdà y Barcelona...*, p. 626.

Wikimedia creative commons

Palau Robert, aixecat al passeig de Gràcia el 1898, associable encara al tipus de casa de primer ordre proposat per Cerdà el 1855

de l'eixample de Barcelona, tal com es començava a construir en aquell moment. Cerdà concebia ara l'execució de l'eixample –tan rendible per als propietaris dels solars que passaven de rústics a urbans– no sols com a un objectiu en si, sinó també com el mitjà per obtenir els immensos cabals necessaris per fer front a les indemnitzacions dels altres propietaris, els de la vella ciutat, que havien de quedar afectats per les obres d'eixamplament de la xarxa viària i de sanejament de la massa edificada.

Dins d'aquest programa de llançament combinat de l'eixample i la reforma de Barcelona (i de Madrid, i de les altres ciutats espanyoles), on l'estímul a la construcció sobre solars verges era condició *sine qua non* per obtenir recursos financers, l'higienisme més rigorós no oferia ja la funcionalitat que havia tingut en la fase de lluita per la supressió de l'estatus de plaça forta. En la conjuntura que s'iniciava el juny de 1859, el fervor higienista de Cerdà deixava enredre la revisió a l'alça dels mòduls d'aire respirable de Pécelet i els càlculs en cadena que l'havien portat de la determinació del cub atmosfèric del dormitori a la prefiguració de totes les superfícies de l'hàbitat barceloní, fins a encaixar amb la densitat ideal londinenca. En el projecte per a Madrid, la relaxació de les exigències obre la porta a una reducció generalitzada –i discrecional– de les proporcions urbanes:

La química nos enseña que la cantidad de aire que consume el hombre durante una hora para dar el combustible necesario a su máquina es de 6 a 10 metros cúbicos. De suerte que, suponiendo que se trate del descanso o sueño diario que

ha de ser de 6 horas por lo menos, la pieza en que se encierre con este fin habría de tener de 36 a 60 metros cúbicos. Esto en el supuesto que la pieza no tenga ventiladores como las chimeneas que llamamos francesas, que, aun cuando no tengan este objeto, sirven sin embargo admirablemente para conseguirlo, u otros análogos, pues teniendo estos medios el aire se renueva, y una capacidad regular produce los efectos de otra mayor.⁷⁰

En qualsevol cas, Cerdà no tractava pas de reduir les dimensions de l'Eixample d'acord amb una flexibilització de les exigències sanitàries; entre altres raons, perquè l'aprovació governamental del plànol de març de 1859 era el fruit d'una llarga lluita social i la garantia d'un triomf irreversible del model de ciutat oberta sobre la voluntat de control militar. Ben al contrari. Quan el 1863 va revisar el seu pla urbanístic amb l'objectiu principal de posar ordre en els traçats ferroviaris que arrencaven de la ciutat, l'enginyer va emfasitzar la idea de l'eixamplament il·limitat afegint-hi encara nous espais, amb cura, tanmateix, de no alterar el conjunt de la xarxa viària ja aprovada. Al mateix temps, però, en aquest nou disseny que no va ser posat en pràctica, Cerdà proposava una notable densificació de l'hàbitat, coherent amb aquella revisió dels paràmetres higienistes. S'hi augmentava en alguns casos la profunditat edificable, però, sobretot, s'hi introduïa com a model general l'illa amb tres dels quatre fronts construïts, en lloc dels dos del plànol anterior. I seguint les implicacions de la seva pròpia parcel·lació dels terrenys del glacis militar engegada el 1861, hi augmentava el nombre d'exemplars de l'illa edificada pels quatre costats, és a dir, el model que ha predominat de manera aclaparadora en l'Eixample des de la gran onada constructora del darrer quart del segle XIX.

70. CERDÀ, *Teoría de la viabilidad urbana...*, p. 124.

El pla urbanístic de 1859 i el nou estudi cartogràfic

El trasllat d'escala: un nou marc de referència

Un cop va quedar definitivament aprovat a final de maig de 1860 el pla d'eixample d'Ildefons Cerdà, dibuixat a escala 1:5.000, es tractava de preparar l'instrument cartogràfic per al control de la urbanització que seria batejat amb el nom de *Plano Particulario*, a escala 1:500. El 9 de juliol següent es va començar «a entelar papel para la construcción de toda clase de planos de detalles».¹

La primera operació vinculada al considerable canvi d'escala era precisar la posició dels futurs carrers en relació amb la topografia de la ciutat i el seu entorn. «Las observaciones astronómicas necesarias para la determinación de la meridiana verdadera» van permetre certificar la posició de la catedral i, d'acord amb aquest punt, establir, dins l'àmbit de la projectada reforma interior, la posició i la direcció del carrer T, és a dir, la via que havia de passar just per davant de la seu,² marcar tot seguit la posició i la direcció de la Gran Via o carrer N, paral·lel a l'anterior en l'àrea de l'Eixample, i de la perpendicular número 30 –el futur carrer de Claris, prolongat cap a mar per la Via Laietana–, i a continuació plantar estaques a les cruïlles al llarg de la Gran Via, primer cap a llevant de Claris i després cap a ponent. Aquestes operacions foren dutes a terme entre el 16 de juliol i el 18 d'agost de 1860.³

El *Plano Particulario* consisteix en una sèrie tancada de vint-i-vuit fulls de paper Canson entelat de 146 × 264 cm, orientats d'acord amb les alineacions del projecte urbanístic i numerats amb romans d'oest a est i de muntanya a mar. Cada full comprèn una àrea equivalent a quaranta illes del tipus regular (4 × 10), on són dibuixats els eixos viaris que deixen delimitades les illes en brut –no sempre hi apareixen els perfils de les illes en net, amb els seus característics xamfrans– i indicades l'escala i la clau de les tres cotes inscrites

1. Ildefonso CERDÀ, *Diario. Índice cronológico (1815 a 1875)*, dins *Cerdà i Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, p. 640.

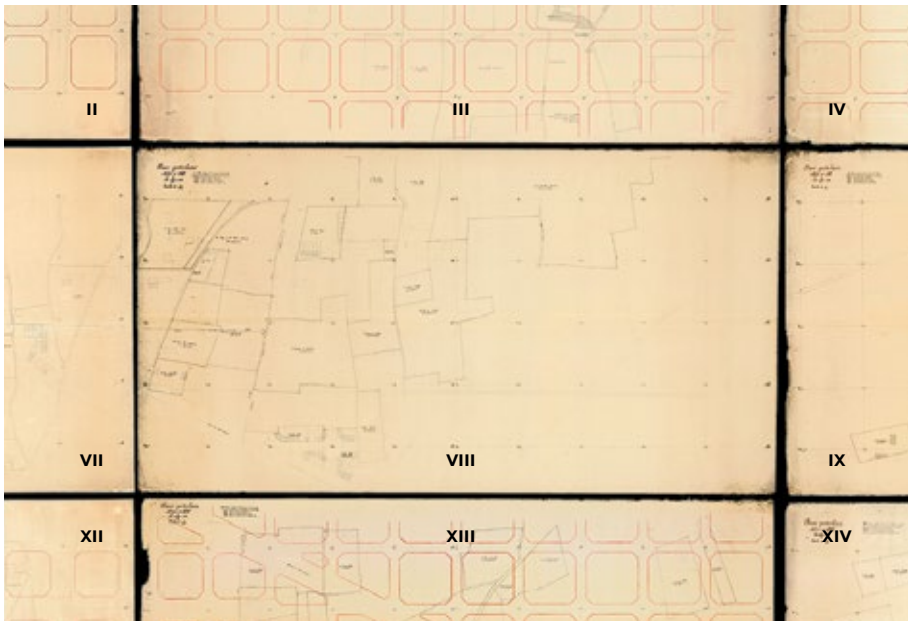
2. Miquel COROMINAS, «El parcel·lari del Pla i la mansana Cerdà», dins DIVERSOS AUTORS, *Treballs sobre Cerdà i el seu Eixample a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i MOPT, 1992, p. 192. Corominas pensava, en canvi, que el carrer T és la futura Via Laietana, però l'aplicació de números i lletres en el projecte Cerdà és inequívoca i aquella lletra correspon a la línia dels futurs carrers del Marquès de Campo Sagrado i de Pallars, que havien enllaçar-se a través de l'avinguda de la Catedral. Entenem que el traçat de les tres vies de la reforma en el quarteró 1 de 1855, lleugerament desplaçat cap a nord-oest, respon a un assaig anterior al plànol de març de 1859.

3. CERDÀ, *Diario. Índice cronológico...*, p. 640.

Plànol original del projecte d'eixample i reforma de Barcelona, 19-III-1859. RABASF

Full VIII del *Plano particulario* en relació amb els fulls contigus. AHCB

en cadascuna de les futures cruïlles: el nivell “natural”, és a dir, l’anterior a la intervenció urbanitzadora; el de la rasant del futur carrer; i el del fons de la claveguera. Per assegurar l’encaix, els fulls presenten un encavalcament sistemàtic que suposa la duplicació d’una columna d’illes senceres a banda i banda –en sentit Llobregat-Besòs– i dues meitats llargues de fileres a les parts superior i inferior.⁴

El conjunt dels fulls s’inclou en un rectangle d’uns 30 km², estructurat per seixanta-cinc rectes o carrers virtuals perpendiculars a la costa, els nous *decumani*, distingits amb numeració aràbiga (la “trama”, segons la terminologia cerdaniana), i vint-i-set moderns *cardines*, identificats amb les lletres majúscules i el signe &, en sentit Llobregat-Besòs (l’“ordit”). Queden fora algunes parts incorporades teòricament a l’Eixample segons el plànol de 1859, en especial als seus extrems de llevant i de ponent. És, sens dubte, una restricció del creixement “il·limitat” de Barcelona, però, en qualsevol cas, l’àrea posada en el mercat continuava sent una garantia contra les vel·leïtats castrenses i podia ser un factor de moderació dels preus en els espais més centrals.

4. Per excepció, el full XXI té a l’esquerra, de dalt a baix, un suplement de paper d’uns 43 cm d’amplada per poder-hi encabir l’illa triangular entre el Paral·lel i els carrers de Manso i Calàbria, tot i que, de fet, no hi seria dibuixada.

Àrea inclosa en la sèrie tancada de 28 fulls del *Plano particulario*, que implica una restricció del territori destinat a l'Eixample el 1860. Elaboració pròpia

Cap a llevant, el *Particulario* prescindeix de l'extens territori situat enllà de les línies 54 (carrer d'Espronceda, entre el límit de muntanya i el carrer de les Corts) i 63 (Maresme, entre Corts i la platja). A l'altre extrem, no hi són representades les terres a ponent de la vertical 8; una zona que ha restat sempre fora de l'Eixample. De fet, el límit de la quadrícula ha quedat establert en la línia 12, després carrer de Tarragona. En el quadrilàter que defineixen el nonat carrer 8 i les línies dels futurs Tarragona, València i Corts i que conté el nucli d'Hostafrancs, el full x mostra un treball únic en aquesta sèrie cartogràfica. Probablement perquè el barri ja formava part del terme municipal de Barcelona des del 1839, encara que era marginal respecte a l'Eixample com els altres suburbis, s'hi va voler plasmar en detall una adaptació de les opcions característiques del pla urbanístic a les vies i les construccions preexistents.

En els plànols anteriors a escala 1:5.000, s'hi poden veure, encara que menys detalladament, les adaptacions del pla en el contacte amb els nuclis suburbans. Hi ha suggeriments per a Gràcia i Sant Gervasi i, sobretot, el ferm disseny de la continuïtat de la Meridiana vorejant el poble de Sant Andreu per tal de deixar resolta la comunicació de la metròpoli amb el Vallès.

En qualsevol cas, totes aquestes adaptacions contrasten –tant en els plànols generals com, més significativament, en els fulls corresponents del *Particulario*– amb la inhibició o el tractament més dràstic que s'observa en els nuclis suburbans de Sant Martí de Provençals, menys consolidats, més ficats dins l'Eixample i, com veurem, afectats pel problema topogràfic més seriós que hagué d'afrontar l'enginyer.⁵

5. *Cerdà i Barcelona...*, p. 561-570: fulls IX, XIV, XXIII i XXVII.

Full X del *Plano particulario*, que mostra l'adaptació de la proposta general als traçats consolidats del barri d'Hostafrancs. AHCB

Dins el rectangle dels 30 km² on és traslladada a escala 1:500 la informació del projecte urbanístic, queda exclosa la representació de la muntanya de Montjuïc, de la part baixa del suburbi de Gràcia i, sobretot, del nucli de Barcelona. Això vol dir que el *Plano Particulario* no s'ocupa de la reforma interior de la ciutat. Tanmateix, cal recordar que les mateixes directrius de la “trama” i l’“ordit” havien de regir aquesta altra operació que, si més no modestament, s'engegà de manera simultània. El mateix Cerdà data l'11 d'agost de 1860 l'obertura de la futura Via Laietana en solars procedents del glacis, quan «se fijan las casas de Vidal, limitáneas con la calle de la reforma que es prolongación de la del nº 30 del ensanche», és a dir, el carrer de Claris.⁶ L'obertura de la via de reforma es pot seguir a través dels mapes elaborats per l'Estat Major de l'exèrcit: el de 1865 mostra encara la situació antiga, amb el carrer del Torrent de Jonqueres i el conjunt del monestir del mateix nom conservats, el de 1870 mostra la part septentrional d'aquest edifici convertida en solar i el de 1885 presenta ja l'obertura de l'aleshores denominat carrer de Bilbao, entre la plaça d'Urquinaona i el carrer Comtal.⁷

6. CERDÀ, *Diario. Índice cronológico...*, p. 640.

7. CGE (Centro Geográfico del Ejército): Ar.F-T.6-C.3-113, *Plano de Barcelona y sus alrededores*, Felipe Hernández Cavada, 1865; Ar.F-T.6-C.3-119-120, *Plano de Barcelona*, Narciso Barraquer, 1-III-

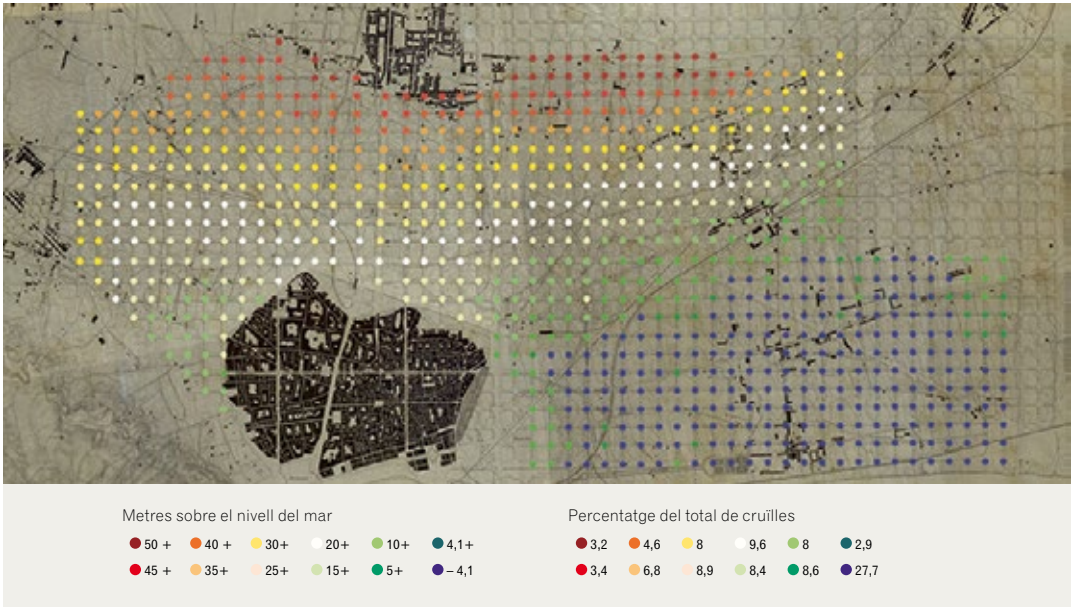

Plaça de Jonquieres, final del recorregut del carrer de Bilbao, primera i única aplicació de la reforma interior sota l'autoritat de Cerdà. Fotografia de Joan Martí, 1874. AFB

L'ambiciós projecte cartogràfic del *Plano Particulario* va prescindir de les corbes de nivell com a sistema per indicar el relleu i les substituï per un altre de cotes altimètriques vinculades a la posició de les futures cruïlles de l'Eixample. De fet, aquesta era l'única dada imprescindible a efectes pràctics un cop constatada l'absència de desnivells sobtats i importants en tota l'extensió de la zona urbanitzable.

Per aconseguir la precisió centimètrica, Cerdà no va procedir a un nou i més perfecte aixecament, que hauria retardat l'engegada de la urbanització i representat costos difícils d'assumir, sinó que va tornar a espremer els vells materials. Almenys damunt d'alguns dels "quarterons" de 1855, hi apareixen dibuixats els eixos dels futurs carrers de la xarxa ortogonal per poder relacionar-ne les cruïlles amb les cotes numèriques dels anivellaments. No hem trobat evidència gràfica que aquesta operació es completés, però,

1870; i Ar.F-T.6-C.3-122, *Plano de Barcelona. Año 1865*, José Barraquer, 1-III-1870. Jesús BURGUEÑO, «Cartografiar el entorno urbano. El *Plano de Barcelona y sus alrededores*, de Estado Mayor (1865)», dins LUIS URTEAGA i FRANCESC NADAL (ed.), *Historia de la cartografía urbana en España: modelos y realizaciones*, Madrid, Instituto Geográfico Nacional, 2017, p. 227-251. LUIS URTEAGA, «Dos planos de Barcelona formados por el Cuerpo de Estado Mayor del Ejército, 1870 y 1885», dins RAMON GRAU i CARME MONTANER (ed.), *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: Els mapes d'una ciutat en expansió*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2014, p. 144-161.

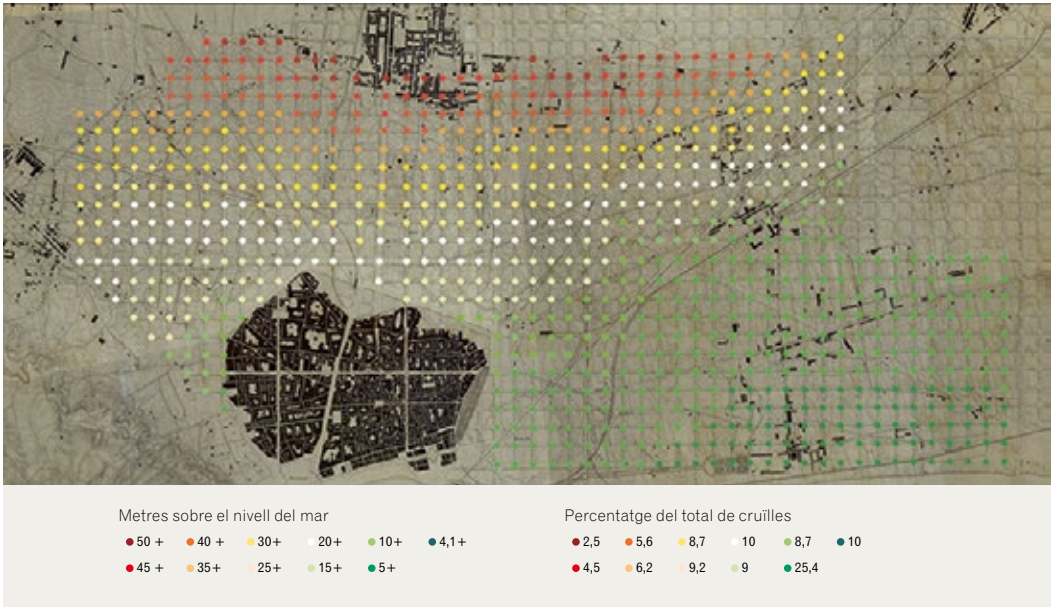

Cotes altitudinals del terreny de l'exemple abans de la intervenció urbanística segons el *Plano particulario*. Elaboració pròpia

refent càlculs, es pot deduir que en general –excepte potser alguna esmena *in situ*– les cotes “naturals” en metres i centímetres del *Plano Particulario* foren extretes per interpolació inversa; és a dir, a partir o bé dels amidaments inicials conservats en els fulls a escala 1:1.250, o bé de les línies hipsomètriques del mapa a 1:5.000. En general, els resultats no són molt diferents si s'utilitza una base o l'altra. A la vista de la nostra anàlisi crítica del *Plano Topogràfic* i de la gran ampliació de l'escala implicada –dues vegades i mitja en un cas, deu vegades en l'altre–, és clar que la dada numèrica obtinguda sols podia ser aproximativa, malgrat la cura posada en els càlculs derivats i l'aparença final de la cota.

Els vint-i-vuit fulls subministren 896 punts d'informació altimètrica, dels quals, a efectes de l'anàlisi, hem prescindit dels corresponents als acabaments dels carrers verticals quan arriben al Paral·lel i a les rondes, unes acotacions en bona part redundants. En 835 de les cruïlles figura, en tinta negra, la cota conceptualitzada com a “natural”; en 866 casos, s'hi llegeix, en vermell, la prescrita per al paviment dels nous carrers, i en 831 casos, s'hi ha inscrit en blau la cota corresponent al fons de les clavegueres projectades.

Els amidaments de la topografia “natural”, a partir dels volts de la travessera de Gràcia, zona que se situa entre els 55 i els 50 m sobre el nivell del mar, manifesten el declivi en general suau del Pla de Barcelona, fins

Cotes altitudinals calculades per al paviment dels futurs carrers en el *Plano particulario*. Elaboració pròpia

als 15-10 m a les portes de l'antiga ciutat emmurallada. En conjunt, de 784 intervals de carrer a carrer en sentit muntanya-mar que es poden calcular, un 52 % presentaven abans de la urbanització desnivells inferiors al 2 % i sols un 5,5 % superaven pendents del 5 %. El descens era molt gradual a ponent, fins al Paral·lel, gairebé amb l'excepció del petit turó de les Forques o de la Creu Coberta. A llevant de Gràcia, els pendents eren una mica més acusats –la plana alta es va estrenyent–, però per sota del Rec Comtal el territori és ben pla. Quedaven per sota dels 5 m sobre el nivell del mar gairebé un 30 % de les acotacions del mapa, i totes concentrades en aquesta àrea.

En els recorreguts paral·lels a la costa, les distàncies gairebé regulars d'uns 133 m entre cotes deixen veure bé el perfil general del territori, amb un lleuger lloç en l'espai central, entorn del passeig de Gràcia, una davallada discreta cap a ponent que es corregeix just al final, a l'altura de l'actual carrer de Vilamarí, i cap a llevant un descens també lent sobre una distància més llarga i assolint cotes molt més baixes per sota del “graó barceloní”, amb un aixecament puntual del terreny en acostar-se al recorregut terminal de la riera d'Horta. Això no vol dir que, a la part més alta sobretot, no hi hagi forts desnivells puntuals, la majoria vinculats a les incisions de les rieres, inconvenients per establir les connexions viàries i poc favorables per a l'edificació de cases urbanes.

El projecte de transformació de la topografia

La segona cota numèrica inscrita en cadascuna de les futures cruïlles de l'Eixample implica un projecte de transformació general de la topografia de la plana de Barcelona que calia anar transmetent als propietaris mitjançant la prescripció de les rasants dels trams de carrer que afectaven llurs finques, juntament amb la indicació de la tercera cota, relativa a la fondària a la qual s'havia de disposar el clavegueram. Sobre aquests prerequisits de l'aprofitament urbà, ja el 1854 els propietaris dels afores s'havien ofert a cedir gratuïtament l'espai per als nous carrers i a finançar-ne les infraestructures. I efectivament, a partir del seu avantprojecte de 1855, Cerdà els carregava amb les despeses «de construcción, conservación y limpieza de las obras subterráneas y de revestimiento del suelo de la nueva ciudad».⁸

El pas des de la topografia “natural” a la topografia “artificial” comporta la correcció dels desnivells puntuals de la plana alta, llimant carenes i recobrint tàlvegs amb manteniment del perfil general observat, i, en canvi, un aixecament generalitzat del terreny a la plana deltaica del Besòs. A les hortes del Portal Nou, des de l'entorn del Fort Pius i cap a la banda de mar, el mapa prescriu uns augments de cota superiors als 6 m per a tota una àrea contínua definida per 16 cruïlles. I a la zona central i més edificada de Sant Martí (l'eix Poblenou-Clot-Sagrera), Cerdà indica moviments de terra més moderats, però superiors als 2 m, clarament incompatibles amb la subsistència de les construccions cartografiades.

Miquel Corominas ha subratllat la paradoxa que, a diferència dels terrenys de secà de la plana alta, on troba que gairebé no calia la reparcel·lació atesa l'amplitud dels predis, «on sí que era imprescindible i no s'aplicà, era en el sector de regadiu del Rec Comtal».⁹ Potser la prescripció d'aquelles grans variacions de cota ajuda a entendre més la difícil posada en marxa i la plasmació imperfecta de l'Eixample en el territori martinenc, i potser també la cautela de Cerdà a propòsit del redisseny dels barris d'aquest municipi, que salta a la vista de qualsevol observador mínimament atent del projecte de 1859.¹⁰

Una de les crítiques més raonables que van aixecar-se contra el pla Cerdà el 1859 mateix centrava l'atenció en la part baixa del terme de Sant Martí de Provençals:

8. Marina LÓPEZ GUALLAR, «El pla econòmic de l'Eixample de Barcelona, 1854-1864», dins DIVERSOS AUTORS, *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, Vilassar de Mar, Fundació Ernest Lluch, 2007, vol. II, p. 211. Ildefons CERDÀ, *Ensanche de Barcelona. Memoria descriptiva de los trabajos facultativos y estudios estadísticos hechos de orden del Gobierno y consideraciones que se han tenido presentes en la formación del ante-proyecto para el emplazamiento y distribución del nuevo caserío*, 1855, edició dins *Cerdà y Barcelona...*, p. 90.

9. COROMINAS, «El parcel·lari del Pla...», p. 186.

10. Ramon GRAU, «La Barcelona industrial en la obra de Cerdà: ¿un ejemplo?», *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, 100 (1974), p. 30.

Intentar edificar una ciudad allí donde el agua está casi saliendo a la superficie de la tierra, donde todavía la agricultura no ha podido aprovechar todos los terrenos, donde no ha muchos años que las calenturas eran el azote de cuantos la necesidad obligaba a residir en aquel punto para ejercer una de las industrias que se alejan de las poblaciones, no sabemos como calificarlo, y nos contentaremos con decir que solo, este pensamiento, es hijo de la pueril vanidad de querer que Barcelona no tenga más límites que los que impone la naturaleza con sus ríos, mares y montes.¹¹

Després dels seriosos estudis anteriors del mateix Cerdà entorn de les condicions higièniques que havia de reunir la futura Barcelona, el sanejament general del territori amb l'estesa del clavegueram esdevingué una prioritat indefugible en el moment de la posada en marxa de l'Eixample i, per tant, un objectiu essencial de la nova cartografia de gestió. L'organització del subsol és, en efecte, la clau per entendre les indicacions per variar la superfície que hem observat més amunt, i principalment els grans canvis que afecten l'antiga zona de la Granota i el Joncar, on calia situar els nivells de base de tot el sistema i que en constitueix el taló d'Aquil·les.

Cerdà establí que, en arribar a la via Z (per sota dels actuals carrer i passeig del Taulat), ja a la vora de les platges, el fons de les clavegueres quedés almenys a 1,8 m sobre el nivell del mar per assegurar els abocaments en qualsevol circumstància. També va fixar en 2,3 m la distància vertical mínima entre la base del conducte soterrat i el paviment del carrer en aquests trams inferiors de la nova xarxa viària. La suma d'aquestes dues condicions comporta l'aixecament del terra fins als 4,1 m sobre el nivell del mar, com a mínim. Amb aquest aixecament, s'aconseguia que el quadrilàter comprès des de la Gran Via fins al mar, entre els actuals carrers de Badajoz i Maresme (187 illes), tingués el fons de les clavegueres entre 2,3 i 2,5 m per sota dels carrers. Des del "graó" cap amunt, en tota l'extensió de l'Eixample, els fons de claveguera havien de quedar més de 6 m per sota del paviment i, en determinats col·lectors principals que rebien corrents laterals –Villarroel fins a la Gran Via, passeig de Gràcia, passeig de Sant Joan fins a Aragó, entre els de la part central–, encara se situarien a més profunditat. En definitiva, es pretenia que els pendents de les clavegueres excavades al llarg dels carrers perpendiculars a la costa fossin més suaus que els dels paviments dels carrers

11. Ruperto LACOSTA, *Paralelo entre el proyecto de Ensanche de Barcelona de D. Antonio Rovira y Trias, premiado por la Junta calificadora del certamen abierto por el Exmo. Ayuntamiento, y el proyecto de D. Ildefonso Cerdà, espuesto en el concurso*, Barcelona, Luis Tasso, 1859. Edició dins CERDÀ, *Teoría general de la urbanización...*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1971, vol. III, p. 497.

respectius, possiblement per contribuir a la regulació del ritme dels escolaments i mitigar la força estacional dels corrents típica de l'àrea mediterrània.

L'aparent lògica interna d'aquest sistema de clavegueram, amb profunditats variables segons l'altitud de la zona i la importància de la xarxa d'escolaments previstos, així com la manca de clavegueres just en els carrers per on havien de passar ferrocarrils –Entença entre Aragó i Paral·lel, Balmes en tot el seu recorregut, Marina des d'Aragó cap a mar–, són fets que no trobem conciliables amb la hipòtesi formulada per Francesc Magrinyà a partir de la seva anàlisi d'aquest aspecte del pla Cerdà. Segons l'investigador modern, la disposició en profunditat de les canalitzacions subterrànies a la part superior de l'Eixample seria funció d'un projecte per encabir túnels ferroviaris entre les clavegueres i el terra dels carrers.¹² Tanmateix, es fa difícil d'acceptar una lectura del *Plano Particulario* –un instrument de gestió posat en marxa el 1860– feta a la llum de les elucubracions i els desenvolupaments cartogràfics d'Ildefons Cerdà posteriors a 1861.

La comprovació del grau d'acompliment de les prescripcions altimètriques del *Plano Particulario* a llarg termini es pot obtenir confrontant-ne les cotes amb les del celebrat plànol de Vicenç Martorell, el cap de la Brigada Topogràfica d'Enginyers de l'Exèrcit, qui, en passar al servei de l'Ajuntament de Barcelona el 1926, va renunciar a l'orientació universal ja consolidada dels mapes cap al nord geogràfic i adoptà la peculiar de la tradició local assumida pel mateix Cerdà i intensificada amb la cristallització de l'Eixample.¹³ Una visió comparativa superficial amb aquesta font manifesta que al territori de Sant Martí de Provençals, i en particular a la zona de les hortes del Portal Nou, no sembla haver-hi hagut els grans moviments de terres previstos i continuava sent una àrea deprimida. En canvi, a la part cèntrica de l'Eixample, entre els carrers de Balmes i de Roger de Flor, un 58 % de les cruïlles presentaven el 1930 una altitud superior a la preconitzada per Cerdà, encara que els desnivells puntuals havien estat compensats. Tot apunta, doncs, al fet que el canvi topogràfic indicat per l'enginyer vuitcentista no va ser portat a terme ni en una banda ni en l'altra.

L'engegada de l'Eixample

Probablement enllestit amb gran rapidesa, el replantejament del projecte a escala 1:500, amb el càlcul de les cotes prèvies a l'afectació urbana, les

12. Francesc MAGRINYÀ, «L'Avantprojecte de Docks de 1863: una proposta d'urbanització del ferrocarril per a Barcelona», dins Francesc MAGRINYÀ i Salvador TARRAGÓ (dir.), *Cerdà. Urbs i territori. Una visió de futur*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca (catàleg de la mostra «Cerdà. Urbs i territori. Una visió de futur», setembre de 1994 – gener de 1995), 1994, p. 241-246.

13. José Ignacio MUÑOZ, «Un plano exacto de la ciudad de Barcelona. La Brigada Topográfica de Ingenieros, 1915-1930», dins GRAU i MONTANER, *Estudios sobre la cartografía...*, p. 162-183.

previsions de modificació de la topografia i d'organització del subsol, era el punt d'arrencada per a un procés de durada indefinida que depenia del dinamisme del sector privat. En efecte, l'equip de Cerdà podia situar els predis en relació amb el plànol urbanístic, amidar-los i calcular-ne la part que s'havia de cedir per a les vies sols a mesura que els propietaris adreçaven a les autoritats les peticions per edificar. Un cop rebudes aquestes instruccions, el permís de construcció pròpiament dit havia de passar pels consistoris municipals, encara que els ajuntaments van haver de lluitar amb el poder provincial per veure respectada llur potestat. La posada en marxa de la nova urbanització fou vigorosa durant la primera meitat de la dècada de 1860, però la dimissió de Cerdà l'octubre de 1865, estadi reflectit en el *Plano Particulario*, va coincidir amb l'inici de la gran crisi econòmica i política que s'arrossegà fins entrada la dècada de 1870.

El conjunt dels fulls del *Plano Particulario* conté un total de 521 propietats indicades, de les quals 409 estan ben identificades i amidades. Els amidaments es beneficien de l'aplicació d'instrumental modern i del sistema mètric decimal i comporten uns nivells de precisió inassolibles entre els agrònoms responsables dels plànols cadastrals corrents fins aleshores. Els amidaments de la parcel·lació arriben amb Cerdà al detall dels centímetres quadrats, mentre que la unitat de mesura inferior dels agrònoms barcelonins era de 173 m² (la mitja mundina).

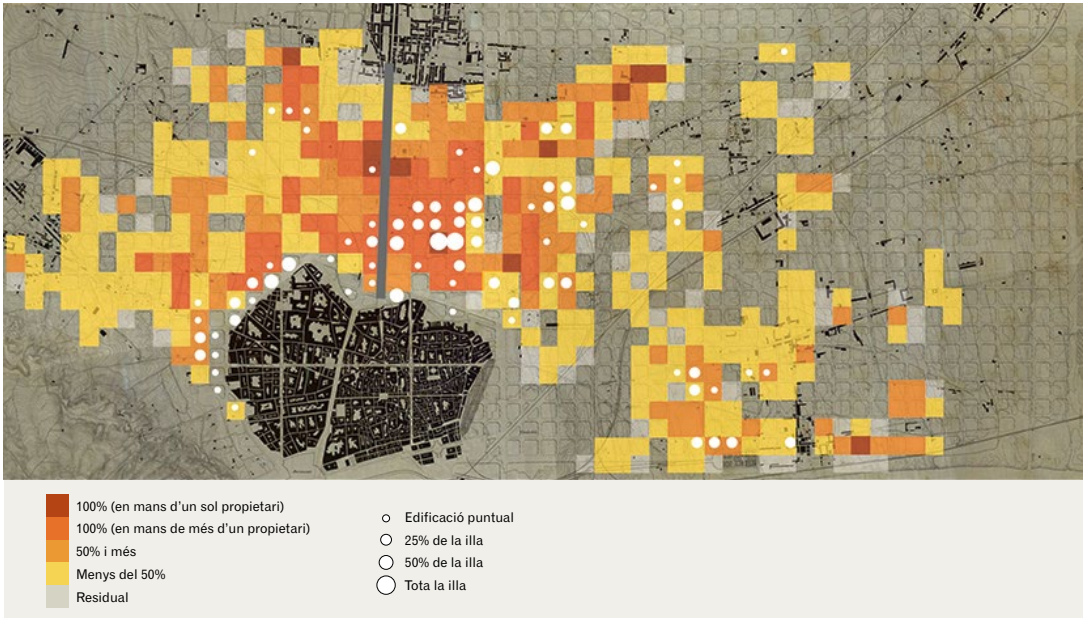
Ens ha estat possible confrontar 100 unitats (parcel·les o grups de parcel·les) identificables tant en els fulls de Cerdà com en el mapa aixecat per l'arquitecte Joan Soler i Mestres el 1849-1851,¹⁴ que es complementa amb un cadastre de la propietat rústica del terme municipal de Barcelona.¹⁵ En 18 casos, Soler sembla que subestima l'extensió d'aquests predis en més del 10 % de la seva extensió, però en 44 casos la desviació respecte a Cerdà és inferior, i en 28 els dos càlculs són pràcticament coincidents; sols en 11 propietats la desviació de Soler es produeix en sentit contrari. D'acord amb els experts, si donem per bons els amidaments de Cerdà, hem de considerar que, dins la seva categoria, també el mapa de Soler és excel·lent.¹⁶

De les 409 propietats definides, 241 estan enclavades en el territori municipal de Barcelona, 114 en el de Sant Martí de Provençals, 13 a cavall dels termes de Barcelona i Gràcia, 34 dins d'aquest darrer municipi i 7 en el

14. AHCB, R. 2943: *Plano geométrico del término jurisdiccional de la ciudad de Barcelona, separado de la villa de Gracia, que antes estaban reunidos*, Joan Soler i Mestres, 1-I-1851. Francesc NADAL, LUIS URTEAGA i José Ignacio MURO, *El territorio dels geomètres. Cartografia parcel·laria dels municipis de la província de Barcelona (1845-1895)*, Barcelona, Diputació Provincial, 2006, p. 45-49.

15. Publicat per Miquel COROMINAS, *Los orígenes del Ensanche de Barcelona: suelo, técnica e iniciativa*, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya, 2002, p. 63-68.

16. Agraïeix l'assessorament de Luis Urteaga i Francesc Nadal en aquesta matèria.

Localització dels predis incorporats al procés d'urbanització i de les noves construccions segons les dades del *Plano particulario* fins al 1865. Elaboració pròpia

de les Corts de Sarrià. En 122 casos, les representacions dels predis contenen construccions; en 69 casos, aquests edificis són anteriors al nou ordre urbà; en 15 parcel·les, hi conviuen vells edificis amb projectes acordats amb les alineacions de Cerdà, i els 38 restants presenten únicament dissenys arquitectònics moderns. Potser hi ha una subestimació d'aquest darrer rengle, atès que atorgar el permís de construcció era una facultat de les autoritats municipals. S'hi aprecia un contínuum urbà radial que, des de la ciutat antiga –cal tenir present que la font no inclou dades sobre les noves propietats del glacis, però sí les construccions que s'hi han projectat–, estableix un nou centre emergent, que seria denominat Dreta de l'Eixample, i estén els seus tentacles abraçant Hostafrancs i Sants, per un costat, Gràcia més sòlidament, per l'altre, i amb diverses solucions de continuïtat dins el territori de Sant Martí. La confrontació d'aquestes dades amb mapes com el plànol esmentat de l'Estat Major datat el 1885 o el més conegut *Plano de Barcelona y sus alrededores en 1890*, imprès i annexat a les Ordenances Municipals de 1891, mostra que, malgrat el sotrac de la crisi econòmica i politicoadministrativa dels deu anys posteriors al cessament de la gestió de Cerdà, les tendències no van variar. La preexistència dels nuclis emergents del territori de Sant Martí va ser aprofitada per consolidar el Clot, el Camp de l'Arpa o la Sagrera al marge del rigorós disseny ortogonal, però, en qualsevol cas, aquests barris confirmen la pauta radial de la conurbació.

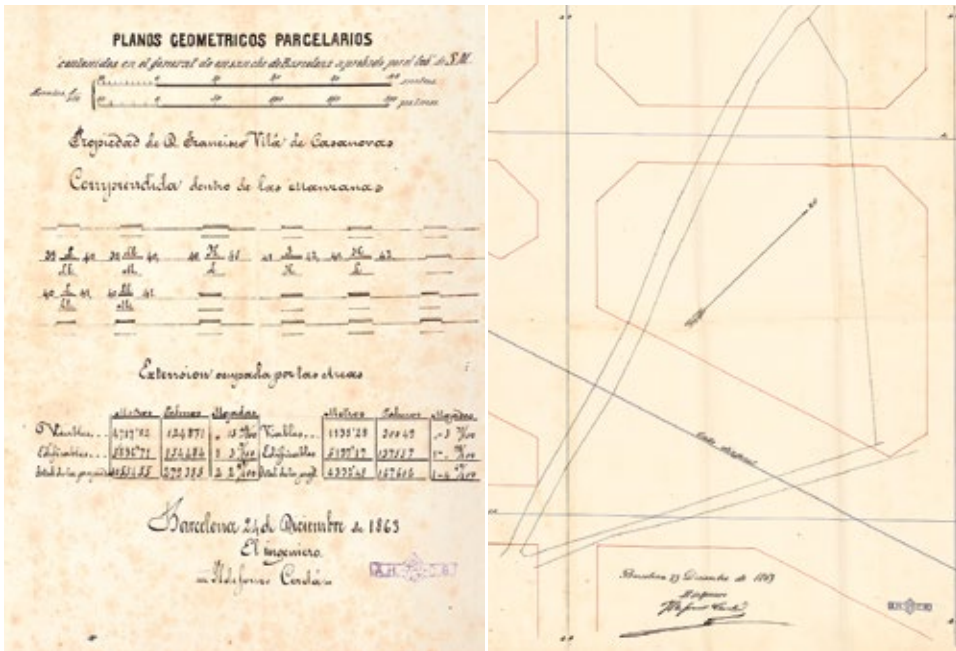

La casa Gibert, en primer terme, l'estació del ferrocarril a Martorell i, al fons, l'edifici de la Universitat. Fotografia de Joan Martí, 1874. AFB

Diversos arxius conserven algun exemplar dels *Planos geométricos parcelarios*, mitjançant els quals Cerdà trametia als propietaris les dades gràfiques i numèriques relatives a les seves finques incorporades al *Plano Particulario*. El full amb la informació codificada anava acompanyat per un plànol en paper vegetal, calcat del *Particulario* corresponent i, per tant, mantenint l'escala 1:500, amb la signatura autògrafa de l'enginyer.¹⁷

El primer exemplar d'aquest tipus de document és, segurament, el plànol geomètric de la propietat de Manuel Gibert que anava des de l'antiga carretera de ronda fins a la Gran Via, entre el passeig de Gràcia i la riera de Malla, signat per Cerdà el 17 d'octubre de 1860, responent a la sol·licitud de 14 d'agost anterior demanant «la demarcación de las alineaciones». Abans de rebre el plànol de l'enginyer, el cèlebre promotor de la primera casa de l'Eixample, situada dins l'actual plaça de Catalunya, havia encapçalat el 29 de setembre una petició dels propietaris de la zona demanant una rectificació puntual del plànol oficial per substituir la continuïtat de la Rambla fent-la

17. *Cerdà i Barcelona...*, p. 608 (Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí). Eva GIMENO i Francesc MAGRINYÀ, «La intervenció de Cerdà en la construcció de l'Eixample», dins MAGRINYÀ i TARRAGÓ, *Cerdà. Urbs i territori...*, p. 168. Marina LÓPEZ GUALLAR, *Cerdà i Barcelona. La primera metròpoli, 1853-1897*, Barcelona, MUHBA, 2010, p. 104.

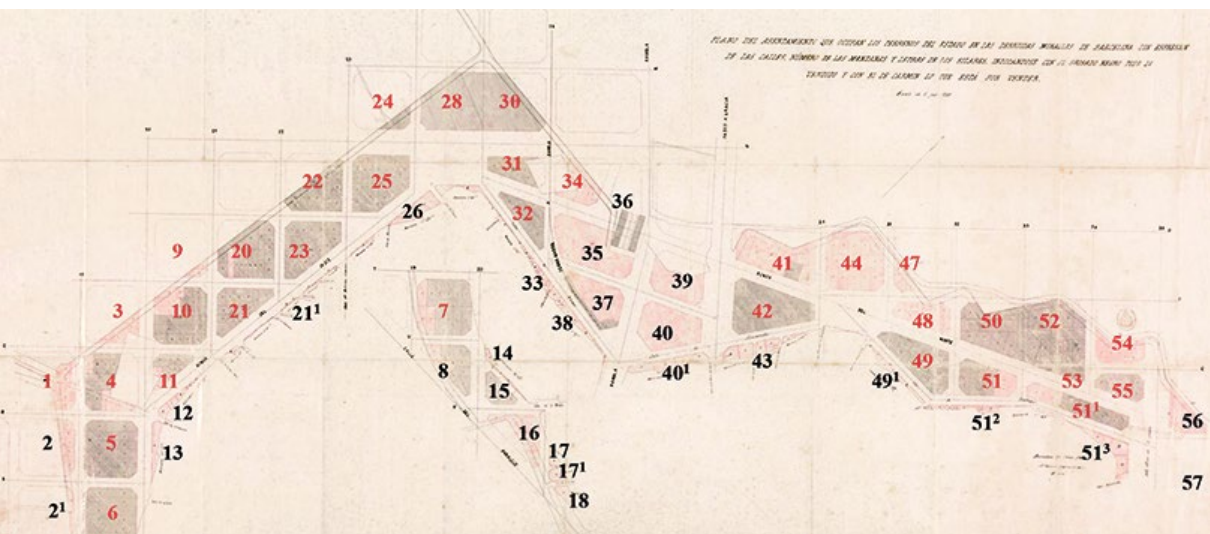
Full de dades i plànol amb la localització, l'amidament i la determinació de les parts edificables i les destinades a carrers d'una propietat particular a l'Eixample, amb signatura autògrafa d'Ildefons Cerdà, 23-XII-1863. AHCB

convergir amb el passeig de Gràcia i donar pas a una direcció alternativa, concordant amb la pauta general de l'Eixample i enllaçant amb la futura rambla de Catalunya. Els càlculs inscrits per Cerdà en el document palesen que, d'acord amb el plànol oficial, Gibert hauria hagut de cedir per a carrers la meitat del seu predi, mentre que la nova via, enllaçant amb la riera de Malla cap amunt, li estalviava una bona part de la cessió forçosa. El full XVII del *Particulario*, corresponent a la zona, conté la rectificació demandada per Gibert, acceptada pel Govern el 18 de juliol de 1861.¹⁸

El Llegat Cerdà de l'Arxiu Històric de la Ciutat conserva un altre exemplar especialment interessant.¹⁹ Datat el desembre de 1863, comprèn dues parcel·les d'un mateix propietari, situades a la vora del camí d'Horta –una línia diagonal respecte a les traces de la centuriació romana, fet que influeix en la forma irregular dels predis– i que resulten afectades per l'obertura de vies,

18. AMCB, Q127, Fo-1113bis-c-bis: *Plano geométrico del terreno de D. Manuel Gibert y distribución de su área en calles y manzanas según el proyecto aprobado por el gobierno*, Ildefonso Cerdà, 17-X-1860 (còpia). Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Les batalles per l'Eixample», dins Ramon GRAU, *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del centenari, 1888-1988*, Barcelona, Comissió Ciutadana per a la Comemoració, 1988, p. 216-218.

19. AHCB, 5D-18, c. 2, núm. 3.

Plànol resum de la gestió de l'antic glacis per Cerdà. En numeració vermella, les illes documentades entre maig de 1860 i juny de 1865. Elaboració pròpia

d'una banda positivament, perquè obtenen grans extensions de façana en els dos casos, i de l'altra negativament, per la gran pèrdua de superfície útil en la parcel·la travessada per la Diagonal. Per tot plegat, és un bon exemple d'una casuística que palesa la conveniència i la justícia de procedir a la reparcel·lació de tota l'illa en brut, una tècnica que fou exposada i defensada amb exhaustivitat i brillantor per Cerdà.²⁰

Els plànols de parcel·lació del glacis

Des de l'estiu de 1860, Ildefons Cerdà, com a enginyer civil al servei de la Hisenda Pública, havia de tenir una cura especial en l'aplicació del seu plànol en els terrenys alliberats de les muralles medievals i dels més vastos afegits de baluards i glacis dels segles moderns. En principi, es tractava de fer *tabula rasa* de les estructures militars, situar-hi els carrers d'acord amb els paràmetres generals del projecte aprovat i fer una parcel·lació de la resta. D'acord amb aquesta aparent manca de condicionants històrics, excepte la necessària harmonització amb els carrers i les últimes cases de la ciutat vella, Ildefons Cerdà en tingué prou amb recórrer a la mateixa escala 1:1.250 dels fulls originals. De fet, el full 1 de la sèrie de 1855, que conté la informació sobre els edificis que limitaven amb les muralles i sobre els carrers que hi venien a parar, és la base per als plànols de control d'aquesta àrea.

20. Ildefons CERDÀ, «Cuatro palabras sobre el Ensanche, dirigidas al público de Barcelona», Barcelona, Narciso Ramírez, 1861.

L'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona conserva un plànol general d'aquesta anella en procés d'urbanització signat per Cerdà el dia 22 de juny de 1865, pocs mesos abans de cessar en el seu càrrec.²¹ S'hi representa l'estat assolit aleshores en el procés de transferència de les parcel·les al sector privat. Aquestes noves propietats s'encabeixen en un conjunt de quaranta-cinc illes formades dins del glacis o migpartides amb els espais pertanyents a la propietat particular consolidada, més endinsats en el futur Eixample, i en les discretes ampliacions plantejades per a les illes de la ciutat vella, que s'havien de portar fins a les línies marcades per a les vies de contorn: el Paral·lel, les rondes de Sant Pau i de Sant Antoni i els carrers de Pelai, Fontanella, Trafalgar i el nou passeig de Sant Joan.

El Lligat Cerdà conserva un seguit de dobles folis plegats, cadascun dels quals reuneix les dades corresponents a una de les illes del glacis, dins una carpeta formada per dos dobles folis que porten, repetida, a manera de resum, la llista de les mateixes unitats d'urbanització amb el nombre de solars encabits en cadascuna.²²

Cada formulari conté un encasellat on figuren la llista dels solars formats dins la part de l'illa posseïda per l'Estat, identificats amb lletres majúscules, la dimensió respectiva amb les seves afrontacions i el preu estimat de cadascun dels solars a partir de l'establiment d'un preu per metre quadrat que varia d'acord amb consideracions no expressades, però que òbviament tenia a veure amb les expectatives socials sobre la centralitat relativa de les noves finques. El preu màxim, de 1.000 rals per metre quadrat, es dona únicament en dos solars de l'illa situada entre el passeig de Gràcia i la futura plaça d'Urquinaona, mentre que a la següent illa més valorada, just davant, a l'altra banda de la ronda de Sant Pere, el preu màxim ja no passa dels 500 rals. Els preus inferiors se situen en els 80 rals. En tots els fulls han quedat buides les caselles destinades a ser formalitzades arran de les subhastes.

A sota de l'encasellat, a l'esquerra, apareix sempre, a escala 1:1.250, el plànol de l'illa en brut, és a dir, el polígon que, a més de la part parcel·lable i edificable, incorpora la meitat de la superfície de les vies circumdants. Encara que en el cas del glacis els espais viaris serien transferits directament per l'Estat a l'Ajuntament, en el pla econòmic general de Cerdà la seva inclusió és una dada imprescindible per poder distribuir equitativament entre tots els propietaris de l'illa la càrrega que suposa la cessió gratuïta de l'espai necessari per a formar els espais públics. Hi són representats els límits entre la propietat

21. AMCB, R.517: *Plano del asentamiento que ocupan los terrenos del Estado en las derruidas murallas de Barcelona, con expresión de las calles, números de las manzanas y letras de los solares, indicándose con el grisado negro todo lo vendido y con el de carmín lo que está por vender*, lldedons Cerdà, 22-VI-1865 (còpia procedent del Servei del Plànol de la Ciutat).

22. AHCB, 5D-18, c. 2, núm. 3: *Recopilación de hojas parcelarias de las manzanas del terreno del Estado*.

estatal –detallant-hi, quan escau, les fortificacions existents– i les dels diversos possessors particulars, incloses les reclamacions fermes de drets de propietat subsistents des d'abans de l'ampliació de les fortificacions als segles XVII-XVIII. Les lletres minúscules que ressegueixen tots aquests límits són explicades a la part dreta del full. Els solars formats a la part estatal hi apareixen ratllats i identificats amb lletres majúscules.

Quinze dels fulls porten la base impresa i la signatura autògrafa d'Ildefons Cerdà, mentre que uns altres vint-i-tres són còpies enterament manuscrites. Com que en cinc casos la col·lecció conté original i còpia, en total hi són documentades trenta-tres illes diferents.

La datació de cada full permet veure que els mesos de juny-juliol de 1861 es completaren les parcel·lacions de la major part de les illes de la zona de la ronda de Sant Antoni; que, entre agost i novembre, l'atenció es concentrà sobretot a la zona de la ronda de Sant Pere, i que el gener-febrer de 1862 foren signats els fulls corresponents a la ronda de Sant Pau. Sols un dels expedients conservats és posterior a febrer de 1862 i correspon a una de les illes litigioses, a la sortida del Portal de Sant Antoni, per la invocació sobrevinguda de drets de propietat pel marquès de Monistrol, que n'al·legava també sobre una altra parcel·la menor, però estratègicament situada, que impedia l'obertura del carrer de Balmes entre la Ronda i la Gran Via. La ubicació de les estacions ferroviàries de les línies de Sarrià i de Martorell, el desig de formar una gran plaça a la sortida de la Rambla i del Portal de l'Àngel i l'afflorament d'un seguit de reclamacions sobre el mateix solar inhibí segurament els treballs de parcel·lació en aquest espai cèntric.

El plànol general de juny de 1865 revela que, durant tota l'etapa gestionada per Cerdà, les transferències de titularitat –no sempre fetes segons la parcel·lació indicada, com en el cas de la polèmica illa 4, on aniria el mercat de Sant Antoni, les dues ocupades per la Universitat i les tres reservades per a altres institucions acadèmiques a la ronda de Sant Pere– quedaren circumscrites a aquelles trenta-tres illes documentades, a excepció dels solars de dues illes triangulars situades a la bretxa de Sant Pau, que també hi consten com a venuts. Així, doncs, la col·lecció del Llegat sembla gairebé completa.

La formació de les illes del glaci s'engegà poc després que el 16 de març de 1861 l'Ajuntament impulsés una reforma del pla de Cerdà per a l'anella de les rondes, consistent a introduir-hi un bulevard monumental que hauria fet minvar sensiblement la superfície vendible a favor de l'Estat i créixer correlativament els espais públics cedits gratuïtament. Aquest projecte municipal, que Miquel Garriga i Roca va anar adaptant als esdeveniments, s'arrossegà durant més d'un any sense aconseguir aturar les parcel·lacions i les subhastes. Les inundacions catastròfiques de setembre de 1862 i la consegüent urgència de decidir per on havia de passar el col·lector que les evitaria reblaren el clau

a favor del disseny viari de Cerdà.²³ Aquesta decisió va consolidar la trama ortogonal a la zona prioritària d'expansió urbana, en l'ampli arc de contacte amb l'antiga ciutat emmurallada, i, consegüentment, va deixar indicada amb força aclaparadora la continuïtat dels nous carrers Eixample endins.

L'estudi de les distribucions parcel·làries del territori del glacis, que ha tingut com a objectiu principal la recerca de l'illa ideal de Cerdà, topa amb la dificultat del gran nombre d'illes de perfil irregular. De tota manera, la mateixa varietat de solucions ha pogut sorprendre aquells exegetes de Cerdà que hi busquen coherència absoluta i inflexibilitat enfront dels canvis externs. Miquel Corominas ha distingit en aquesta àrea especial de l'Eixample dos models de parcel·lació: el de franges i el de creu. Veiem aplicat el primer sistema principalment a les tres illes completes i tangents a la ciutat vella al llarg de la ronda de Sant Pau i en un parell de casos més complexos a l'àrea de Sant Antoni, on «parece como si aún se propusiera la edificación únicamente sobre dos caras de la manzana». El segon sistema, visible sols en dues illes a l'àrea de la ronda de Sant Pere, consisteix en «una distribución que reconoce ya totalmente el modelo de manzana cerrada así como la igual valoración de las cuatro calles perimetrales».²⁴ La resta d'illes, majoritàriament de perfil triangular, impliquen també la construcció en tots els fronts. Es fa evident, doncs, que el mateix enginyer rubricà ben d'hora no sols una notable densificació de l'Eixample respecte al seu disseny de 1859, sinó fins i tot un canvi radical del paisatge urbà. Les construccions documentades en els fulls del *Plano Particulario*, que deriven de permisos emanats del mateix Cerdà, corroboren aquesta conclusió.

Conclusions

La distància entre la cultura cartogràfica palesada per l'aixecament anivellat de l'exèrcit francès de 1823-1827 i la que revelen els treballs militars i civils duts a terme amb vista a la formulació d'un eixamplament per a Barcelona a les dècades de 1840 i 1850 és una petita però eloqüent mostra del retard d'Espanya. Des de l'inici de la revolució liberal, els governants d'aquest país no feien una altra cosa que inspirar-se en el prestigiós Estat francès, però sense posar-hi recursos especials ni aconseguir l'estabilitat de les estructures administratives i professionals que fou clau en l'èxit de la potència veïna a través de repúbliques, imperis i monarquies restaurades. En un ambient que, per

23. Ferran SAGARRA I TRIAS, *Barcelona, ciutat de transició (1848-1868). El projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1996, p. 316-321. Per al context polític, vegeu Marina LÓPEZ GUALLAR, «L'engegada de l'eixample i les batalles per la innovació jurídica, 1860-1897», dins Marina LÓPEZ GUALLAR (cur.), *Cerdà i Barcelona. La primera metròpoli, 1853-1897*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Ministeri de Cultura, 2009, p. 27-32.

24. COROMINAS, *Los orígenes del Ensanche...*, p. 122.

Conjunt de cases al passeig de Gràcia amb el carrer del Consell de Cent. Fotografia de 1867. AFB

exemple, encara era reticent a l'hora d'implantar el sistema mètric decimal, Ildelfons Cerdà es feia ressò d'aquella superioritat en matèria cartogràfica quan afirmava de manera taxativa que disposar d'un mapa amb corbes de nivell era imprescindible com a base per al planejament urbanístic.

El *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona* signat el 19 de novembre de 1855 fou localment un treball pioner i agosarat, que els professionals espanyols, amb una experiència escassa, si no inexistent, en aquella nova tècnica, van rebre sense crítica. Convertit tot seguit en una obra de referència, fins i tot entre els enginyers a càrrec de les fortificacions, esdevingué una plataforma d'influència i de poder sobre el territori a favor dels interessos civils.

Un cop comprovat que l'ampliació de la ciutat es podia allotjar en un entorn amb pendents força suaus i sense accidents destacables en una extensió suficient per fer impracticable la reintroducció d'emmurallaments, els projectes urbanístics van quedar en bona part alliberats de les determinacions topogràfiques. De fet, més que les referides a una xarxa hidrogràfica formada per cursos intermitents que ordinàriament funcionaven com a camins entre els

Perspectiva del passeig de Gràcia des de la plaça de Catalunya. Fotografia de Joan Martí, 1874. AFB

campes, podien ser enutjosos els obstacles derivats de la manca de planificació recent, especialment els traçats ferroviaris i les agrupacions d'edificis al bell mig de la plana, dins el terme de Sant Martí de Provençals.

Prou conscients dels problemes que havien hagut d'afrontar i resoldre contra relloge per ultimar-lo, el mateix Cerdà i els membres del seu equip foren probablement els més crítics amb el plànol topogràfic, encara que, per raons òbvies, no esbombaren llurs reserves sobre l'exactitud d'un producte amb una rendibilitat social evident. Els treballs engegats l'estiu de 1860 per posar en pràctica el projecte d'eixample comporten una rectificació del procediment cartogràfic que potser trasllueix una consciència autocrítica. Tanmateix, el que hi domina, un altre cop, és la voluntat pragmàtica de tirar endavant el programa urbanitzador sense mirar gaire cap enrere.

L'escala 1:5.000 del plànol de 1855 havia estat útil per a l'apropiació simbòlica del territori i va permetre una llúida presentació i confrontació dels projectes urbanístics del mateix Cerdà i dels seus competidors del concurs municipal de 1859, però resultava insuficient a l'hora de definir amb precisió el repartiment de l'espai entre els propietaris particulars i el domini públic de nova formació. I a l'hora de la veritat, tampoc va semblar adequada l'escala 1:1.250, prescrita pel Govern per als plànols geomètrics de les àrees urbanes i assumida per Cerdà en els quarterons inicials: no era ni carn ni peix. Per al

Detall de l'Eixample vers 1890. En primer terme, les tanques de delimitació de la plaça de Letamendi i, a la dreta, el carrer d'Aragó, amb la rasa ferroviària, el pas a nivell de les vies del tren de Sarrià pel carrer de Balmes i les cases de la cruïlla amb la rambla de Catalunya. AFB

Plano Particulario, la tria d'una escala més propera a les usuals en els projectes arquitectònics, 1:500, damunt d'una àrea de 30 km², aproximadament, va representar un cop més una opció inèdita en l'entorn espanyol.

Vist l'èmfasi anterior en les corbes de nivell com a sistema òptim per descriure el relleu, el tret que crida més l'atenció en la nova base cartogràfica és la seva substitució per un sistema de cotes dotades de precisió centimètrica. Ara bé, aquestes dades altimètriques aparentment tan exactes no foren establertes amb un nou treball de camp, sinó deduïdes per interpolació inversa a partir de les vacil·lants corbes de nivell dibuixades en els fulls de 1855 a escala 1:1.250 i retocades en la reducció a 1:5.000, i no es refereixen a punts destacats i identificables del paisatge real d'aleshores, sinó a les futures cruïlles de la xarxa viària.

Aquesta trama futura era constituïda per una quadrícula regular, de manera que les noves cotes aportaven una cobertura homogènia del territori urbanitzable i, de pas, llimaven els errors puntuals de les anteriors corbes. El primer objectiu del replantejament era avaluar el grau d'idoneïtat dels desnivells locals per a la finalitat urbana i prescriure sempre que convingués una modificació de cotes per aconseguir uns pendents regulars, especialment en els carrers perpendiculars a la costa. Al marge d'aquestes especulacions matemàtiques finalment poc efectives, la base cartogràfica que combinava les

dades sobre la topografia i el disseny urbanístic va mostrar la seva eficàcia en el control planimètric a mesura que els propietaris dels terrenys s'anaven afegint al procés urbanitzador. Afinant localitzacions i amidaments de les propietats, el *Plano Particulario* anava assolint així la condició d'un plànol cadastral modern i, de passada, perfeccionava la descripció del territori. Malauradament, el procés d'agregació de dades va quedar interromput l'octubre de 1865, però la confrontació de les minutes de l'aixecament francès de 1823-1827 amb els fulls del plànol de Cerdà més farcits d'informació, els corresponents a la part de l'Eixample situada entre els nuclis de Barcelona i Gràcia, mostra una coincidència molt remarcable que els converteix en una font important per documentar el trànsit des del passat periurbà fins a la urbanització intensiva.

En definitiva, els quarterons a escala 1:1.250, el famós plànol topogràfic a escala 1:5.000 i el plànol cadastral a escala 1:500 foren assoliments parcials i mai perfectes, supeditats a un ferm disseny urbanitzador que havia de vèncer obstacles molt diversos i aprofitar totes les conjuntures favorables. Amb el nivell de coneixements actual, l'aportació de Cerdà com a cartògraf no s'ha de jutjar per cap de les peces que la constitueixen per separat, sinó en conjunt, com les etapes d'un procés inacabat d'aprofundiment del coneixement topogràfic del Pla de Barcelona en un context que, malgrat la ideologia del segle, no era gaire favorable al conreu de la ciència.

Apèndix. La col·lecció cartogràfica del Llegat Cerdà

La col·lecció cartogràfica del Llegat Cerdà dipositat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona inclou un seguit de materials de treball que proporcionen una gran quantitat d'informació sobre el procés d'elaboració del coneixement de l'espai situat entorn del recinte emmurallat, entre la riera Blanca i la riera d'Horta, i fins als nuclis suburbans de Sants, Sarrià, Gràcia i Sant Andreu a la part alta del Pla, i també sobre els processos d'ideació urbanística.

Des de la darrerria del segle XIX, un bon feix de documentació personal d'Ildefons Cerdà restava als bufets dels advocats que havien representat les filles i una cosina de l'enginyer en llurs reclamacions; primer, davant el Govern estatal perquè fes front a l'impagament de part dels treballs professionals del seu parent, i després, prop de l'administració municipal barcelonina perquè n'adquirís els plànols i els estudis. En la seva instància a l'Ajuntament de Barcelona, Joseph Richardson, gendre de Cerdà, argumentava el juny de 1883:

Nadie como V. E. conoce lo que significa esta obra, que representa una serie larguísima de estudios y de trabajos que apenas fueron premiados durante la vida del malogrado autor del plano de ensanche; y como ella no vale sólo por la utilidad que puede reportar en la práctica, sino aún mucho más por ese valor histórico que tanto sabe apreciar quien conserva cuidadosamente en sus archivos

preciosos objetos que son un fehaciente recuerdo de las glorias de nuestro pasado, es indudable que no ha de permitir el Ayuntamiento de Barcelona estén por más tiempo inmolados tales estudios y memorias explicativas y se apresurará a adquirirlos para conservarlos debidamente y utilizarlos en la práctica cuando fuere conveniente.²⁵

Com ja trasllueixen els termes d'aquesta carta, i malauradament per als interessos de la família, el pas dels anys els anava en contra. I així, el 1891 l'enginyer Antoni González Frossard, a qui acudiren els Richardson-Cerdà perquè avalués i seleccionés els materials que valia la pena d'oferir de nou a l'Ajuntament, i que al seu torn s'aconsellà amb el seu col·lega Pere Garcia Fària, els feia saber que el municipi havia hagut de dotar-se ja d'una nova cartografia:

Todo, o la mayor parte, lo tiene ya hecho el Ayuntamiento a espensas de mucho tiempo y mucho dinero, valor que puede decirse que se ha robado a ustedes.

Podem afegir ara que aquesta nova cartografia era justament obra de l'enginyer i arquitecte Garcia Fària. Per això, sentint-ho molt, l'expert consultat conclouia que:

[...] la verdad lisa y llana es que, habiendo dejado pasar la oportunidad de enajenar los trabajos de su señor padre, hoy no tienen más que valor archeológico, muy grande para los que saben apreciar lo muchísimo que valía su autor, pero muy pequeño para los que buscan el provecho material que de ellos puede sacarse.²⁶

Després de dècades d'eclipsi, la major part del llegat va sortir a la llum arran de l'exposició commemorativa del centenari de la mort de Cerdà, que dirigí Salvador Tarragó i organitzà el Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports el 1976, i fou comprada per aquesta entitat al senyor Josep Viladevall García, successor d'aquells advocats.²⁷ El Col·legi, al seu torn, en feu donació a l'Ajuntament de Barcelona el 29 de setembre de 1979 amb l'objectiu de garantir-ne l'accés públic i l'ús científic, amb la qual cosa satisfesia, almenys en part i amb gairebé un segle de retard, la desiderata

25. ICGC (Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya), FVC (Fons Viladevall-Cerdà), 2b, p. 36-37.

26. ICGC, FVC, 2d, Carta d'A. González Frossard a Pepita Cerdà, 23-V-1891, p. 146-148.

27. Francesc MAGRINYÀ i Eva GIMENO, «Addenda: a propòsit del Llegat Cerdà», dins Francesc MAGRINYÀ i Salvador TARRAGÓ (dir.), *Cerdà. Urbs i territori. Una visió de futur*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca (catàleg de la mostra «Cerdà. Urbs i territori. Una visió de futur», setembre de 1994 – gener de 1995), 1994, p. 152-153.

expressada per Richardson.²⁸ El 2006, la família Viladevall va dipositar a l'Institut Cartogràfic de Catalunya un altre conjunt d'escrits de la mateixa procedència, inventariat el 2007 i que inclou peces autògrafes o signades per Ildefons Cerdà, així com documents posteriors entorn del seu llegat com els que hem citat més amunt.²⁹

Del primer lliurament, l'Ajuntament va dipositar els cinquanta-cinc plànols manuscrits de gran format i una litografia en el Museu d'Història de la Ciutat, com a elements susceptibles d'exhibició, i la documentació escrita, inclosos els plànols menors, va anar a parar a l'Arxiu Històric de la Ciutat. Actualment, tot el conjunt és custodiat en aquest darrer centre. Els plànols, incorporats a la Secció de Gràfics, han estat restaurats i digitalitzats, i se'ls ha assignat una numeració més consistent que la provisional establerta arran de la donació. Els escrits han estat catalogats.³⁰ Pràcticament tot va ser publicat el 1991, juntament amb la memòria de l'avantprojecte d'eixample de 1855 i la del projecte definitiu d'eixample i reforma de 1859, descobertes feia poc en un arxiu estatal.³¹

La litografia esmentada és una còpia reduïda a escala 1:10.000 del mapa topogràfic del territori de Barcelona que assenyala les franges que calia expropiar per obrir les tres vies de la reforma interior segons el pla econòmic de l'enginyer. A diferència d'altres còpies impreses del temps de llançament de l'operació urbanística ideada per Cerdà i conservades en diverses col·leccions públiques i privades, aquesta no conté cap indicació sobre la trama viària de l'Eixample, que és la que fa entenedors els talls a la ciutat antiga. La presència de l'escut reial fa sospitar que fou editada en ocasió de la inauguració oficial de l'Eixample presidida per Isabel II el setembre de 1860.³²

Els altres cinquanta-cinc plànols del Llegat Cerdà són manuscrits, no datats ni signats, a les escales 1:5.000, 1:2.000, 1:1.250 i 1:500, i corresponen a diverses etapes del treball desenvolupat per Cerdà entre 1854 i 1874.

Per ordre cronològic de producció, el primer ingredient és una sèrie de tretze quarterons o fulls que són l'antecedent del *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona levantado por orden del Gobierno para la formación del Proyecto de Ensanche*, a escala 1:5.000, signat el 19 de novembre

28. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), J108/1979, AdG.113,35 (Arxiu de gestió).

29. Montserrat GALERA, *Inventari del Fons Viladevall/Cerdà*, ICGC, 2007.

30. Eloïsa SENDRA i M. Raquel MARTORI, *Catàleg de la sèrie 5D-18, Ildefons Cerdà*, AHCB, 2003.

31. *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991.

32. Publicada dins *Cerdà y Barcelona...*, p. 48-49, ref. 11209. Referència actual: AHCB, R. 16714. El Laboratori d'Urbanisme de Barcelona, de la Universitat Politècnica de Catalunya, amb Joan Busquets com a director i Miquel Corominas, Xabier Eizaguirre i Joaquim Sabaté com a col·laboradors, s'encarregà de la publicació íntegra i el comentari dels plànols del Llegat Cerdà en aquest volum.

de 1855 i lliurat oficialment tot seguit al Govern espanyol pel mateix autor, com a regidor i membre de la comissió enviada a Madrid per l'Ajuntament de Barcelona. Dotze dels fulls són treballats a escala 1:1.250, i un de sol, corresponent a la muntanya de Montjuïc, zona en principi exclosa de les expectatives d'eixample, ho és a escala 1:2.000.³³ Cal fer notar que l'escala del plànol definitiu és una quarta part menys detallada que els fulls que cobreixen l'àrea urbanitzable i que aquests fulls, en canvi, se subjectaven a la instrucció estatal de 1846 per a la planimetria municipal amb finalitat urbanística.³⁴

Un plànol general, a escala 1:5.000, amb el traçat viari de l'Eixample damunt de la topografia, arribà a l'Arxiu Històric dividit en dos trossos desiguals que han estat reintegrats en el procés de restauració.³⁵ Amb tota probabilitat és posterior al 31 de maig de 1860, dia de l'aprovació definitiva del *Plano de los alrededores de la ciudad de Barcelona y Proyecto de su Reforma y Ensanche* d'abril de 1859, a la mateixa escala. Presenta determinades adaptacions de la distribució de la trama general que portaren l'equip del Laboratori d'Urbanisme a establir que el dibuix havia de ser posterior a juliol de 1861. En qualsevol cas, la manca d'indicacions sobre equipaments o sobre distribució de buits i plens dins de les illes és especialment significativa, perquè enllaça amb la lletra i l'esperit del decret final d'aprovació. En efecte, aquest decret va deixar en suspens el pla econòmic i les ordenances de Cerdà i, al mateix temps, va obrir la porta a les sol·licituds d'edificació dels propietaris de la zona de l'Eixample. A partir d'aquell moment, l'observança del plànol oficial en aquesta àrea quedava reduïda a les alineacions i les rasants de les vies públiques, mentre que la reforma interior quedava en l'aire.³⁶

La sèrie de vint-i-vuit fulls del *Plano Particulario*, a escala 1:500,³⁷ correspon a la fase d'execució del pla d'eixample, entre juny-juliol de 1860 i octubre de 1865, i és complementada amb set fulls de perfils de carrers a la mateixa escala horitzontal i a la vertical d'1:50.³⁸ Aquesta sèrie desenvolupa la distribució urbanística retocada i restringida a l'element viari que acabem d'esmentar, i no pas el cèlebre plànol de 1859, definitivament caducat, fins i tot (o sobretot) per al seu autor. En són testimoni no sols la seva pràctica com a director tècnic de l'Eixample sota les noves condicions, sinó també les seves

33. *Cerdà i Barcelona...*, p. 35-45, ref. 11196-11208. Ara: AHCB, R. 16701-16713.

34. Martín BASSOLS COMA, *Génesis y evolución del derecho urbanístico español (1812-1956)*, Madrid, Montecorvo, 1973, p. 101-104.

35. *Cerdà i Barcelona...*, p. 455, ref. 11242 i 11249 (dues peces). Ara: AHCB, R. 16750.

36. LÓPEZ GUALLAR, «El pla econòmic...», vol. II, p. 209-220.

37. *Cerdà i Barcelona...*, p. 557-571, ref. 11210-11218 (fulls I-IX), 11250 (full X) i 11219-11236 (fulls XI-XXVIII). Ara: AHCB, R. 16715-16742.

38. *Cerdà i Barcelona...*, p. 572-576, ref. 11237-11240, 11251 i 11253-11254. Ara: AHCB, R. 16743-16749.

propostes teòriques posteriors, que no seria gens fàcil d'explicar com i per què van ser produïdes si no fos perquè el farciment original dels espais emmarcats per les vies de trànsit havia quedat anul·lat. No obstant això, el projecte de 1859 va continuar sent l'únic objecte de divulgació a partir de diverses litografies, amb els malentesos consegüents, de llarga durada.

A diferència del plànol general d'alineacions de 1860-1861 i del seu desenvolupament a escala 1:500, essencials dins la seqüència dels treballs d'urbanització del Pla de Barcelona, les sis peces restants de la col·lecció mostren un seguit d'elaboracions que no arribaren a consolidar-se jurídicament i, per tant, no van tenir cap incidència pràctica. Tot i així, han suscitat molt d'interès en temps recents, en la mesura que permeten d'eixamplar la imatge d'Ildefons Cerdà com a inventor de formes urbanes i com a teòric de l'urbanisme. Al marge de les sorprenents mostres de la inesgotable inventiva formal que ofereixen, són congruents amb el disseny d'estendre la ciutat sense limitacions i corresponen a dos moments polítics diferents, vinculats als intents d'arrencar de les mans dels militars les zones polèmiques de la Ciutadella i la muntanya de Montjuïc i convertir-les en nous espais civils.

En efecte, un cop engegat l'Eixample, es posà en relleu, d'una banda, la imminent immersió de la Ciutadella en un context urbanitzat que la feia inoperant, i de l'altra, la necessitat d'ajustar els traçats ferroviaris a la nova planta ortogonal de la ciutat i de connectar les línies establertes per les diferents companyies, que, per cert, havien instal·lat majoritàriament les terminals i l'arrencada de les línies just al voltant d'aquella famosa fortalesa, remarcant-ne la pèrdua de funcionalitat.³⁹ Tres dels plànols indicats corresponen a aquesta conjuntura urbana, i més concretament, a la gran campanya de premsa engegada l'octubre de 1862 en pro de la supressió de la Ciutadella, assumida immediatament per l'Ajuntament, reiterada el juny següent, amb suport de la Diputació Provincial, i tramitada prop d'un Govern central en principi favorable.⁴⁰ Des de primer de gener de 1863, Cerdà tornava a ser regidor dins d'un consistori més interessat en l'enderroc de la Ciutadella que en aplicar el projecte de retallar la propietat estatal en el glacis mitjançant la inserció d'un gran bulevard.⁴¹

39. Teresa NAVAS, «Cartografia al servei de l'estesa de la xarxa ferroviària al Pla de Barcelona», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Vistes panoràmiques, cartes militars i plànols urbanístics a Barcelona del segle XVI al XIX*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2020, p. 170-197.

40. VÍCTOR BALAGUER, *Las calles de Barcelona*, Barcelona, Salvador Manero, 1865, vol. I, p. 552-570. AMCB (Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona), Llibre d'Actes del Consell Plenari, 1863, f. 219v (30-VI-1863), 232v (14-VII-1863) i 279 (11-IX-1863).

41. Ferran SAGARRA I TRIAS, *Barcelona, ciutat de transició (1848-1868). El projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1996, p. 315-326 i 374.

Damunt del plànol topogràfic, és a dir, a escala 1:5.000, Cerdà va deixar traçat un ambiciosíssim replantejament de l'Eixample, amb una generosa introducció dels traçats ferroviaris a la ciutat i noves combinacions i distribucions interiors de les illes. Fou datat en un primer moment pel Laboratori d'Urbanisme cap a 1859-1860, entenent que responia a la clàusula del primer decret d'aprovació que preveia la possibilitat d'introduir illes més grans i altres elements.⁴² Després, Ferran Sagarra i els responsables de l'exposició «Cerdà, urbs i territori» el van relacionar amb els nous enfocaments presentats per Cerdà al Ministeri de Foment el juliol de 1863 i emmarcats en una «teoría del enlace del movimiento de las vías marítimas y terrestres, con aplicación al puerto de Barcelona».⁴³ Tanmateix, pel que fa a l'espai de la Ciutadella, no aporta cap novetat respecte al disseny original de 1859, amb l'arrencada de la Meridiana des del fons del port com a element distintiu.

Un cop fracassada parlamentàriament la llei urbanística de José Posada Herrera en la legislatura de 1862 i tancat entre gener i març de 1863 el favorable “govern llarg” d'O'Donnell, la possibilitat d'empènyer un projecte tan innovador i tan costós era remota. Més ho seria a partir de la promulgació el 1864 de la llei d'eixample alternativa a la naufragada. Amb el retorn de competències als ajuntaments, l'octubre de 1865 Cerdà perdia la plataforma de poder supramunicipal que havia tingut sobre la conurbació naixent. El projecte va ser desestimat aquell mateix any.⁴⁴

En canvi, la innovació a l'àrea de la Ciutadella és el centre d'atenció en dos plànols emparellats, a escala 1:1.250, que cobreixen tot el contorn de la ciutat antiga i l'Eixample fins a la Travessera i des del carrer d'Urgell fins al de Cartagena, amb indicació de l'estat del procés urbanitzador.⁴⁵ De fet, el disseny en espina de peix al voltant de l'allargament de la Meridiana cap al port que assaja Cerdà en l'espai alliberat de la fortalesa encaixa amb els arguments subratllats en aquella campanya.⁴⁶ Com en els fulls del *Plano Particulario*, en aquests dos plànols s'hi representen les construccions efectives i també els projectes particulars aprovats i potser no executats. Això en dificulta la datació. Ara bé, el desenvolupament de l'Eixample que retraten sembla un pèl més avançat, de manera que podrien ser posteriors a juny de 1865.

42. *Cerdà i Barcelona...*, p. 454, sense referència. Ara: AHCB, R. 22789.

43. SAGARRA, *Barcelona, ciutat de transició...*, p. 369-374. FRANCESC MAGRINYÀ, «L'Avantprojecte de Docks de 1863: una proposta d'urbanització del ferrocarril per a Barcelona», dins MAGRINYÀ i TARRAGÓ, *Cerdà. Urbs i territori...*, p. 225-254. ARTURO SORIA, *Cerdà: las cinco bases de la teoría general de la urbanización*, Madrid, Electa, 1996, p. 333-345.

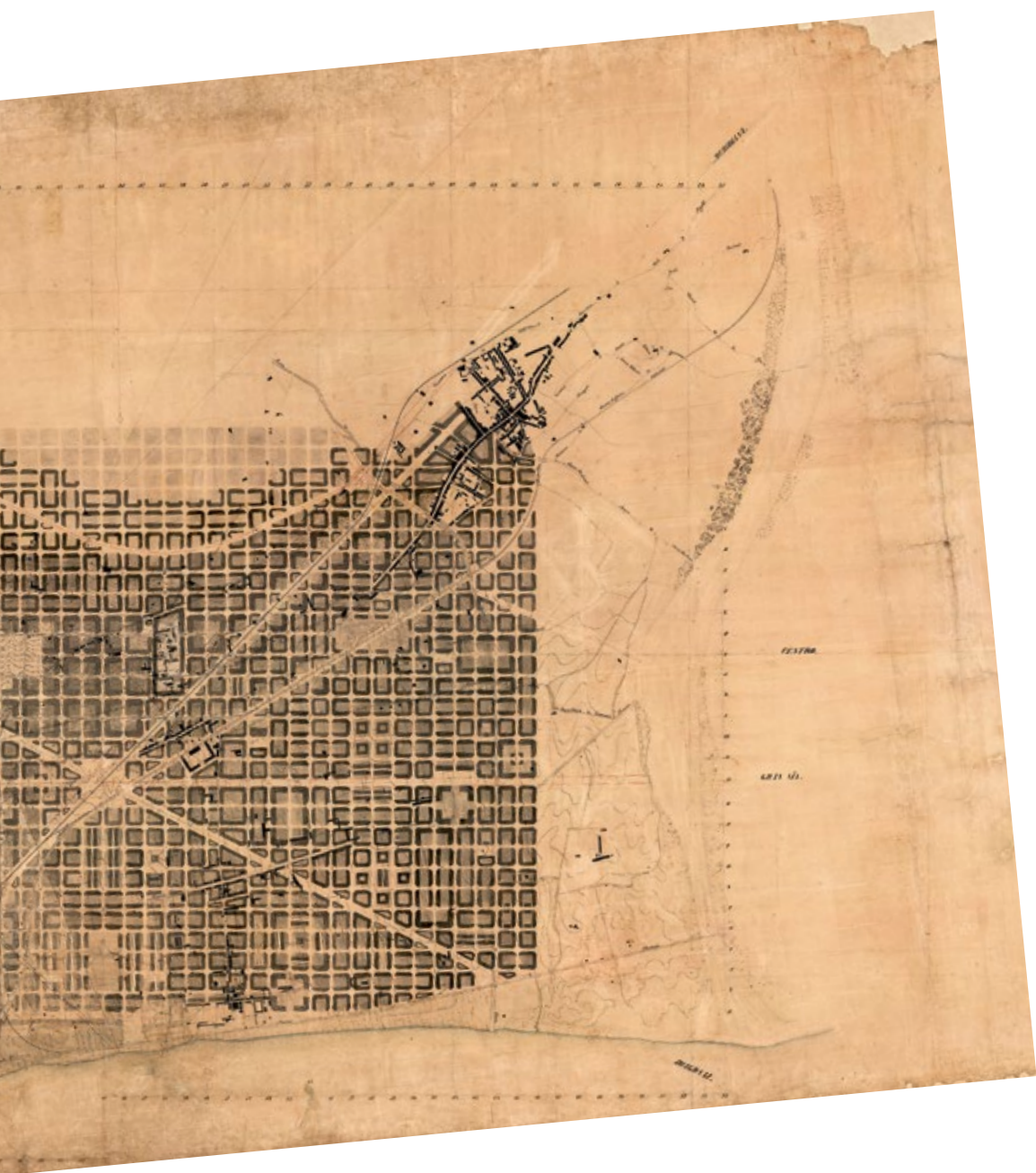
44. MAGRINYÀ, «L'Avantprojecte de Docks de 1863...», p. 249-250.

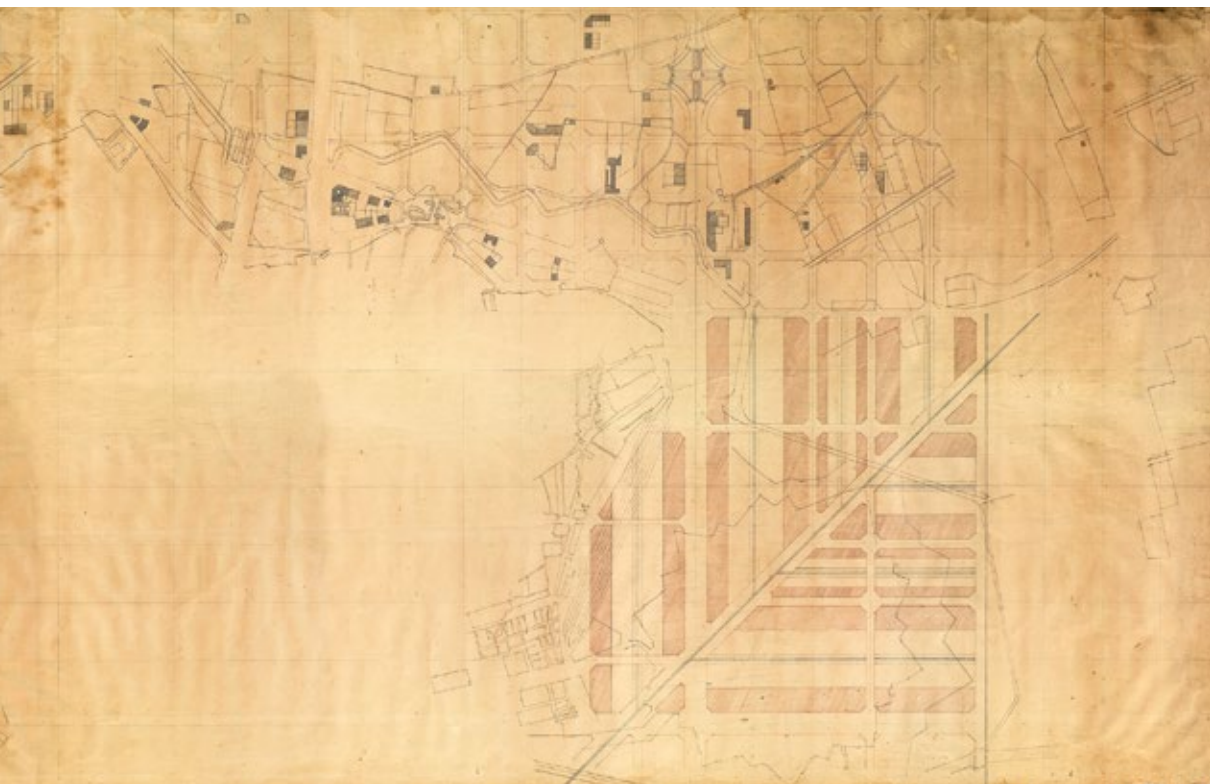
45. *Cerdà i Barcelona...*, p. 603, ref. 11243 i 11244. Ara: AHCB, R. 22790 i 22791.

46. BALAGUER, *Las calles...*, p. 553.

Plànol del projecte de revisió general del traçat de l'Eixample, amb introducció massiva del ferrocarril, diferenciació de textures, ampliació de la trama ortogonal i modernització del port (Cerdà, 1863). AHCB

Disseny específic per a la reconversió de l'espai de la Ciutadella com a espai annex al port i al servei del comerç i de la indústria (Cerdà, 1862). AHCB

El 20 d'abril de 1872, quan era diputat provincial, Cerdà lliurà al ministre de Foment uns «estudios de urbanización de la montaña o cerro de Monjuich, hechos en concordancia y armonía con los del Llano de Barcelona». ⁴⁷ El setembre de 1874, a les acaballes del Sexenni Democràtic, l'enginyer va oferir encara a l'alcalde Francesc de Paula Rius i Tauler el projecte d'«urbanización de las Huertas de San Beltrán y de toda la montaña de Monjuich, que son problemas de no menor urgencia e importancia». ⁴⁸ Certament, el projecte pressuposava suprimir les zones polèmiques entorn del castell, és a dir, recuperar per a la societat civil aquest altre reducte de poder militar a la ciutat de Barcelona. La involució política ho faria impossible. Aparentment, Cerdà

47. *Cerdà i Barcelona...*, p. 629.

48. ICGC, FVC, 1a, p. 169, autògraf d'Ildefons Cerdà, exposició a l'Ajuntament de Barcelona, 1-IX-1874. El dia 28 de setembre, Cerdà demanà una entrevista amb Rius i Tauler, que el convocà per al dia 30 (FVC, 1a, p. 137 i 139). Cerdà, a qui l'alcalde aconsellà que parlés amb la comissió municipal competent, va sortir decebut de la trobada: «Creo que seguirán las cosas como hasta el presente» (FVC, 1b, p. 90).

Disseny per a la urbanització integral de la muntanya de Montjuïc (Cerdà, 1872). AHCB

va reutilitzar amb aquesta finalitat el quarteró corresponent de 1855, on han quedat inscrites les directrius de la trama viària proposada, i va desenvolupar el projecte, sempre a escala 1:2.000, en altres tres plànols.⁴⁹ La “concordança” i l’“harmonia” amb l’Eixample no són gaire evidents, sens dubte perquè els forts relleus del terreny estimularen l’enginyer a buscar solucions al marge de l’ortogonalitat aplicada a la plana.

El conjunt de mapes enumerat, exceptuant els lligats a la «urbanización de la locomotora», fou ofert a l’Ajuntament el 1891 d’acord amb la selecció preparada per González Frossard:

1º, Plano particulario o catastral de los alrededores de Barcelona a escala de 1:500, compuesto de 28 hojas y el plano de ensamblaje. 2º, Plano topográfico del Ensanche de Barcelona a escala 1:1.250, compuesto de 14 cuarterones. 3º, Urbanización de la montaña de Monjuich y de las Huertas de S. Beltrán.⁵⁰

49. *Cerdà i Barcelona...*, p. 610-611, sense referència. Ara: AHCB, R. 22792, 22793 i 22794.

50. ICGC, FVC, 2d, p. 133-135. Entenem que el “plano de ensamblaje” pot ser el plànol d’alineacions de 1860-1861, R.16750. No és versemblant l’existència d’un catorzè quarteró; potser es tracta dels 13 fulls parcials més un de conjunt, que podria ser la litografia R. 16714.

El Parc de la Ciutadella, un triomf puntual

El general Joan Prim arenga els ciutadans de Barcelona des del balcó de l'Ajuntament el 4 d'octubre de 1868

Els darrers anys del regnat d'Isabel II són temps de crisi econòmica i d'involució política. No és sols el procés de la industrialització catalana el que és frenat per la crisi del cotó i per la manca d'èxits tangibles en el camp de la mineria. A un nivell molt més ampli fallen les esperances dipositades en el negoci ferroviari espanyol per un capitalisme eminentment especulatiu. L'ambient de descontentament polític es generalitza quan la reina ha de recórrer, per enèsima vegada, al vell Narváez i posa d'aquesta manera en relleu els límits del joc polític en el règim muntat el 1845 per aquest mateix general, "el espadón de Loja". A més de les forces externes al sistema isabelí, com carlins

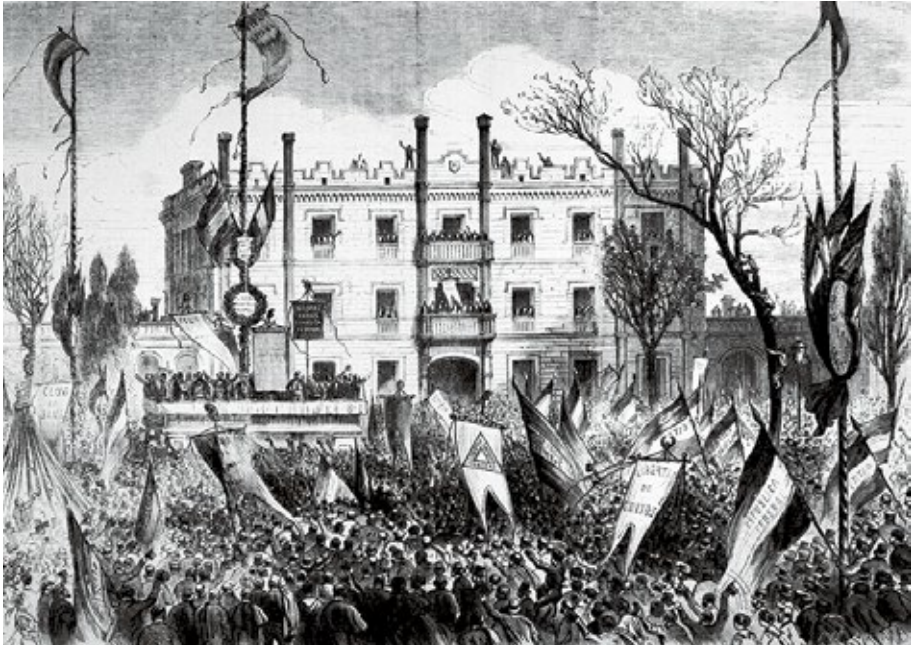
i demòcrates, passen a l'oposició l'esquerra progressista i el mateix centre del liberalisme clàssic.

El dia 29 de setembre de 1868, Isabel II és destronada per un moviment polític que, com de costum a l'Espanya del Vuitcents, combina confusament els trets propis d'un cop d'estat protagonitzat per caps de l'exèrcit i els d'una revolució popular amb aspiracions més profundes. No és estrany que els historiadors hagin edificat versions molt contrastades d'aquesta Revolució Gloriosa.

Amb independència d'altres consideracions, el cop del 68 representa un reforçament del liberalisme econòmic i una obertura política que enllaça amb la tradició progressista del segon terç de segle. Condueix el canvi polític una coalició de demòcrates i de liberals d'esquerra i de centre, progressistes i unio-nistes, respectivament. Ells instauren, per primer cop a Espanya, el sufragi universal masculí directe i obren les portes a forces fins aleshores marginades pel sistema, com ara el republicanisme, de fort arrelament a la ciutat de Barcelona. Les crítiques a l'absorbent centralisme del règim moderat, que ja havien produït una legislació descentralitzadora durant el Bienni Progressista, s'obren pas a la nova Constitució del 1869 i a la legislació sobre règim local de l'any següent. Aquestes i altres innovacions d'indubtable relleu polític, pastades totes en els primers moments del canvi, no es produeixen sobre el teló de fons d'una revolució social nova, amb continguts essencialment diferents dels d'anteriors conjuntures de la pugna per la modernització de l'Estat espanyol. La del 1868, més que una revolució completa en si mateixa, és en realitat un darrer episodi de la llarga i sincopada revolució liberal espanyola que havia començat a les Corts de Cadis i que ara inaugura la fórmula plenament democràtica.

La manca d'un suport social compacte, impossible en una Espanya tan poc integrada com la de mitjan segle XIX, el caràcter merament conjuntural de l'aliança de les forces polítiques aixecades contra Isabel II i la mateixa manca de solidesa de cadascun dels partits involucrats expliquen la ràpida erosió del procés polític nascut del cop de 1868. En sis anys es passa dels governs que preparen l'adveniment de la monarquia democràtica d'Amadeu de Savoia a l'exhaustió d'aquesta fórmula en el curs de dos anys i a l'encara més ràpida crema de la Primera República, en les seves versions unitària i federal, per continuar amb un altre any d'involució declarada, ritmat per cops d'estat militars i que desemboca en la reinstauració de la dinastia borbònica en la persona d'Alfons XII a principi de 1875. Tot això en un context de dissidències armades, tant per part de l'esquerra republicana i cantonalista com de la dreta carlina.

Si ens atinguéssim sols a la dimensió barcelonina, sense parar esment en la confusa amalgama d'interessos que precipiten el destronament d'Isabel II,

© Album

Manifestació federalista davant de la casa Gibert, a la plaça de Catalunya, arran de la Revolució Gloriosa

el cop del 1868 ens apareixeria amb uns perfils revolucionaris molt més clars. La correspondència entre la mobilització de la societat urbana, els programes de primera hora i les directrius que seguirien en els mesos següents els nous dirigents polítics és prou manifesta. El reviscolament de la vida política municipal no sols és sancionat per la nova legislació espanyola, sinó també, primerament i principal, per l'àmplia representació assolida a Barcelona pels federalistes. L'hegemonia d'aquest corrent a l'Ajuntament promet portar la revisió del centralisme liberal molt més lluny encara del que auguraven els primers passos de la renovació constitucional.

No obstant això, la fluïdesa de la situació política general i les reaccions que suscita en el cos social de Barcelona determinen la freqüent substitució forçada dels consistoris barcelonins i el predomini dels estats d'excepció. Enmig d'aquest desori, una bona part de les grans expectatives desvetllades per la revolució queden insatisfetes. Com que no hi ha resultats més tangibles, el 1868, amb els seus programes, resta com un punt de referència més o menys mitificat per a la col·lectivitat barcelonina i per als polítics locals al llarg dels anys de la Restauració, de la mateixa manera que ho havien estat abans les fites del 1820, del 1835 o del 1854.

A escala de la política urbanística, el paral·lel amb les anteriors conjuntures revolucionàries del segle és evident, d'entrada per la represa de la

desamortització de béns eclesiàstics i per la conquesta de noves parcel·les del poder militar sobre la ciutat. Un altre cop, la societat barcelonina tracta de corregir els seus dèficits a força de desmuntar les construccions heretades de l'Antic Règim. Però el context és ara ben diferent del 1820, el 1835 o el 1854. La repetició de gestos per part dels homes del 68 és enganyadora.

El cicle de la reforma interior de la ciutat a partir dels solars de procedència eclesiàstica ja ha acabat. Els convents femenins que ara són l'objecte principal de la política desamortitzadora no permeten concebre un gran programa com el dibuixat en el Trienni Constitucional. I, sobretot, els treballs analítics de Cerdà, el seu pla i els dels seus competidors del 1859 han deixat plantejada una reforma interior molt més radical, que exigeix la revisió del règim liberal en una de les seves bases més fermes, com és l'exercici lliure del dret de propietat.

D'altra banda, l'eliminació de les servituds militars residuals ha de ser considerada en la conjuntura del 1868, no com una porta oberta a realitzacions urbanístiques incondicionades, sinó com una oportunitat per compensar, ni que sigui migradament, tots aquells espais públics implantats per Ildefons Cerdà en la ment de tots els ciutadans a través de la seva obra gràfica i escrita, però que no es poden generar per manca d'instruments legals i financers.

De tot el programa urbanístic llançat per la revolució del 68 a Barcelona, a cavall entre la repetició dels tics dels temps de la lluita contra l'Antic Règim i la recerca de sortides del cul-de-sac liberal, sols en fructifica a curt termini l'enderroc de la Ciutadella i la seva conversió en el primer parc de la ciutat, en el Parc de Barcelona, l'espai privilegiat que serveix de base a l'Exposició Universal del 1888.¹ La resta de les operacions urbanístiques previstes queda, de moment, en pura retòrica progressista, en testament que es lliga al règim de la Restauració i que sols seria assumit plenament per l'alcalde Francesc de Paula Rius i Taulet.

1. A Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «La gènesi del Parc de la Ciutadella: projectes, concurs municipal i obra de Josep Fontserè i Mestre (1868-85)», dins *El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona, celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 12 i 13 de novembre de 1982*, Barcelona, La Magrana i Ajuntament de Barcelona, 1984, on es pot seguir el detall cronològic del procés, són esmentats els minso antecedents bibliogràfics sobre la gènesi del Parc de la Ciutadella: Adolf FLORENSA, «José Fontserè y el Parque de la Ciudadela», dins *Miscelánea Fontserè*, Barcelona, Gustavo Gili, 1961, p. 175-182; Josep-Emili HERNÁNDEZ-CROS i Xavier POUPLANA, «La Ciudadela», *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya i Balears (COACB), 86 (1971), p. 25-31; Josep-Emili HERNÁNDEZ-CROS, Gabriel MORA i Xavier POUPLANA, *Arquitectura de Barcelona*, Barcelona, COACB, 1972 (reedicions, amb modificacions que afecten el nostre tema: *Arquitectura de Barcelona. Guia*, 1973, i *Guia de Arquitectura de Barcelona (1716-1977)*, 1977); Joan BASSEGODA, *Los maestros de obras de Barcelona*, Barcelona, Editores Técnicos Asociados, 1973, 2a ed., p. 42-46; Salvador TARRAGÓ, «Josep Fontserè i Mestre» i «La urbanización de los terrenos de la ominosa Ciudadela», *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, 100 (1974), p. 19-21, i 101 (1974), p. 24-37, respectivament, i del mateix autor: «El mercat del Born, una catedral de ferro i vidre», dins Salvador TARRAGÓ, *En defensa de Barcelona*, Barcelona, Aedos, 1978, p. 150-154.

Els antecedents de l'enderroc de la fortalesa

La Ciutadella construïda per Felip V, presó i lloc de martiri dels dissidents polítics en temps de l'ocupació napoleònica i de les lluites entre liberals i absolutistes, havia anat concitant durant més d'un segle l'animadversió ciutadana. En els aldarulls dels temps de la revolució liberal, figurava sempre en la llista de punts clau per als moviments dels exaltats que van a buscar-hi els patriotes que cal alliberar o a trobar-hi les forces obscures que cal vèncer. Dins d'un context ideològic que feia de la Revolució Francesa de 1789 un model, la Ciutadella havia esdevingut la Bastilla de Barcelona.

Curiosament, aquest objectiu prioritari de totes les revolucions va quedar al marge de l'operació d'enderroc de les muralles el 1854 i del reconeixement del principi d'eixample il·limitat que feia el Ministeri de la Guerra amb la Reial ordre del 9 de desembre de 1858. En aquesta ordre, tot abandonant la idea de Barcelona com a plaça forta, els militars es reservaven encara les principals fortificacions puntuals, que són la Ciutadella i el castell de Montjuïc, junt amb les zones polèmiques que les envolten.

No obstant això, aquestes restriccions serien negligides pels enginyers i els arquitectes que el 1859 entren en la competició del pla d'eixample. Tots els destacats projectistes que hi contribueixen, Ildefons Cerdà, Antoni Rovira, Francesc Soler i Josep Fontserè, consideren el solar de la Ciutadella un espai disponible per a la nova urbanització, immediatament o a la llarga. Pel que fa al nou disseny urbanístic de l'àrea, oscil·len entre dos tipus de solució: o bé conservar un ressò de la singularitat del lloc en el nou teixit o bé tractar-lo indiferenciadament.

Partidaris de la primera solució són Rovira i Fontserè, que tenen en comú en els seus plànols del concurs municipal de 1859 una preocupació estètica que es reflecteix en el traçat de grans places i encreuaments oblics, que es despleguen sovint en perjudici de la coherència del conjunt. Especialment característic en aquest aspecte és el disseny de Josep Fontserè i Mestre, que desaprofita les oportunitats implícites a la seva opció de connectar de manera directa la renovada estrella de la Ciutadella amb els traçats viaris de l'eixample oriental, de la ciutat antiga i de la Barceloneta.

El segon tipus d'opció, menys enfarfegat per l'academicisme arquitectònic, respon a un interès primordial per l'articulació fluida de tot l'espai urbà, basat en una xarxa ortogonal que s'ha de projectar també en una reforma de la ciutat antiga. Segons aquest criteri general, que és l'assumit pels dos enginyers, que són Francesc Soler i Glòria i Ildefons Cerdà, el sector de la Ciutadella, nexa entre la vella urbanització i la part oriental de l'eixample, no pot admetre un disseny que en dificulti la connexió. En conseqüència, Soler i Cerdà hi situen les illes de cases corresponents segons el desplegament ininterromput dels seus mòduls, tot i que els límits marcats per la costa i per

Façana de la construcció efímera per a l'Exposició Industrial i Artística de 1860. Fotografia d'August Brauneck. RB

la ciutat antiga i la disposició d'un parc a la rodalia els fa concebre la part septentrional del solar ocupat per la fortalesa com a lloc idoni per a un dels centres ordinaris de serveis que donen contingut a llur urbanisme igualitari.

Soler col·loca aquest centre de serveis del barri entorn d'una plaça quadrangular i l'articula amb Santa Maria del Mar, que, al seu torn, és el punt d'arribada de la gran diagonal que ordena tota la reforma interior i el vast eixample de ponent. Cerdà, d'altra banda, migparteix la zona per la Meridiana, que ha de connectar el port amb Sant Andreu i el Vallès, i la limita per l'altre col·lector ferroviari del carrer de Marina i per un parc que s'estén des de la cruïlla Marina-Meridiana fins a tocar la ciutat antiga en el lloc de l'actual Saló de Lluís Companys. Un mercat i tres grans illes, dues de les quals destinades a edificis de l'Administració, estableixen la transició entre ambdues ciutats per la zona del Born.

El 1860, Isabel II i el seu consort venen a Barcelona a inaugurar solemnement l'Eixample. Se'ls ofereix, d'acord amb la tradicional política dels empresaris catalans, una Exposició Industrial i Artística del Principat de Catalunya, que és encabida en un edifici construït expressament i no en els salons de cap de les corporacions econòmiques locals, com s'havia fet en ocasions anteriors. Es tracta d'un edifici quadrangular de 131 × 60 m, situat al capdamunt del passeig de Sant Joan, en el solar de l'esplanada de la Ciutadella, ara denominada Camp de Mart.

Aquesta innovació formal, realitzada molt modestament, respon, tanmateix, al clima creat per la mostra del Crystal Palace londinenc del 1851, emulada al llarg dels anys següents per París i Nova York, sempre amb una gran atenció a l'edifici contenidor dels productes exhibits. Els nous conceptes en matèria d'exposicions havien estat recollits a Barcelona arran del plantejament de l'eixample i adaptats a les necessitats del grup de pressió català davant l'Estat per a la reorientació de la política econòmica. El dictamen de Pau Valls per a la Societat Econòmica d'Amics del País, el 1855, proposava com a monument de la nova ciutat, l'únic monument realment necessari, «una gran galería para la esposición agrícola, artística e industrial del país, que, cuando no fuese continua a voluntad de los esponentes, convendría que por lo menos fuese periódica y en épocas no muy remotas».² I en efecte, el denominat Palau de la Indústria, concebut com a edifici estable, és un ingredient important dels projectes d'eixample d'Antoni Rovira i Trias i de Francesc Soler i Glòria, en els dos casos en forma d'una galeria desplegada longitudinalment i situada al marge de la nova massa edificada, per la banda de Gràcia.

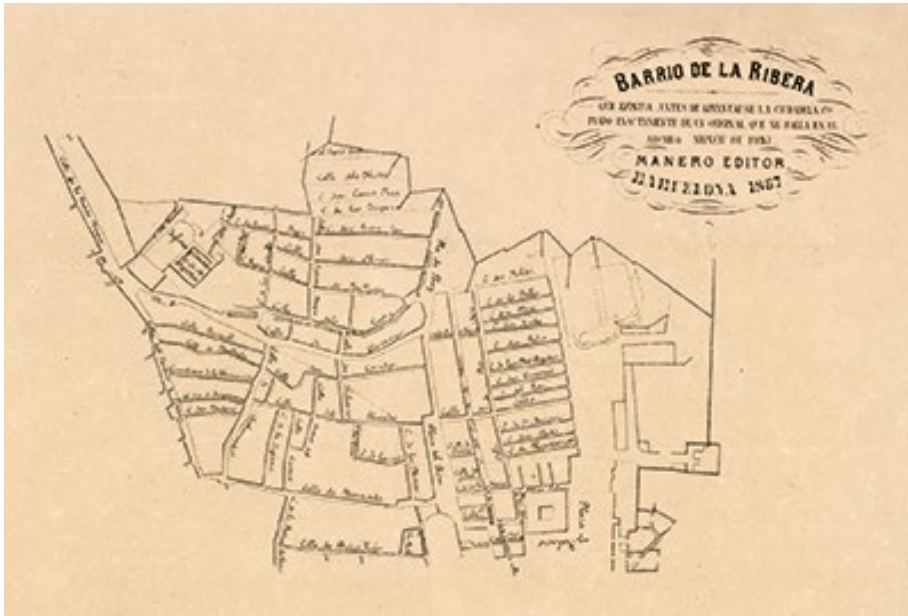
Respecte a aquests dissenys genèrics, l'èfimer palau del 1860 no té tant el valor d'una primera materialització arquitectònica, que ho és sols en un sentit molt limitat, com el de relacionar el projecte amb l'espai de la Ciutadella. A partir del 1861, les diferents versions del bulevard fetes per Garriga i Roca situen en els terrenys de la Ciutadella, a la banda de l'actual Palau de Justícia, un Palau Comtal de planta similar a la del Palau de la Indústria dibuixat en el pla d'eixample de Rovira i Trias.

La reserva estratègica de l'espai i dels edificis de la Ciutadella per al Ram de Guerra, que havia estat negligida pels projectistes de la nova ciutat i per la mateixa Reial ordre d'aprovació del pla Cerdà el 7 de juny de 1859, és recordada per una altra Reial ordre, la de 25 de març de 1861, que encomana a l'Ajuntament, ara encarregat de la realització de l'eixample, idear la manera de fer compatibles el pla de Cerdà i les exigències militars.

Ja dins l'any 1862, una junta ciutadana, amb forta representació dels propietaris de solars pròxims a la Ciutadella, engega una negociació prop del Govern de Madrid per obtenir-ne l'enderroc. Una campanya a la premsa local divulga les raons que impulsen la petició, enumerades per Víctor Balaguer:

Que, considerada militarmente, la Ciudadela no tenía ya razón de ser, ni como fortaleza por innecesaria, ni como cuartel de tropas por incapaz, ni como depósito de pertrechos de guerra por inútil. Que, en cambio, con su desaparición

2. Pau VALLS, *Dictamen sobre el nuevo ensanche de Barcelona*, Barcelona, Miguel Blanxart, 1855, reeditat dins Ildefons CERDÀ, *Teoría general de la urbanización*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, vol. III, p. 338.

Plànol del barri de Ribera publicat per Víctor Balaguer el 1867 i aportat per l'erudit aragonès Joaquín Manuel de Moner y de Siscar, descendent d'una família expropiada per a la construcció de la Ciutadella. AHCB

el gobierno, al paso que prestaría un gran servicio a Barcelona, podría acudir desahogadamente a los gastos de cuarteles construidos según los adelantos modernos, ya que la Ciudadela, con sus fosos y glacis, mide más de quinientos mil metros cuadrados que, estimados módicamente, pudieran producir con esceso doscientos millones de reales. Que la importancia del antiguo barrio de la Ribera, destruido para edificar la Ciudadela, indicaba la estima que habrían de tener aquellos terrenos, dada su proximidad al puerto. Que la falta cada día mayor de almacenes para el comercio y la situación de aquellos terrenos, inmediata a la Aduana, a la Bolsa y entre las tres estaciones de nuestros principales ferrocarriles, atraerían allí un centro de población, como centro de gran movimiento comercial. Que con la demolición de aquella fortaleza se quitaría de la vista de Barcelona un recuerdo que pesa dolorosamente sobre su corazón. Que se le facilitaría espacio para edificar en el punto que más necesario le es, dadas sus condiciones actuales. Que se salubrificaría una zona que hoy no reúne condiciones higiénicas muy favorables. Y por fin, que se abrirían trabajos donde emplear buen número de jornaleros durante las circunstancias críticas por las cuales estaba a la sazón pasando la industria.³

3. VÍCTOR BALAGUER, *Las calles de Barcelona*, Barcelona, Salvador Manero, 1865, vol. I, p. 553-554.

Intèrpret d'aquest moviment ciutadà, l'Ajuntament inicia els treballs el 7 d'octubre de 1862. El 14 de novembre, l'arquitecte municipal Miquel Garriga i Roca signa una memòria sobre l'enderroc, que acompanya una reproducció gràfica del detall del pla vigent per a la zona, és a dir, el de Cerdà, superposat a les instal·lacions militars.

A més de les sabudes argumentacions en pro de l'operació, el treball de Garriga consisteix en l'amidament de la superfície ocupada per la fortalesa i pels seus complements i posseïda per l'Estat, 560.937 m², i en el càlcul dels ingressos que la seva venda pot generar, sobre la base d'un preu mitjà de 520 rals de billó per metre quadrat. La multiplicació simple d'aquestes dues xifres produeix la falaguera quantitat de 291.687.435 rals a favor de l'Estat. Deliberadament, el càlcul es fa sense descomptar els solars imprescindibles per als carrers, alguns dels quals d'amplada extraordinària, previstos en el pla Cerdà. I no serà sobrer recordar que, simultàniament, el consistori municipal, servit pel mateix Garriga, obtenia, per una altra tramitació, l'aprovació governamental del projecte de bulevard, que incrementava de manera substancial el nombre d'espais públics a l'àrea de la Ciutadella. A partir de les falsíssimes avaluacions de Garriga, destinades sens dubte a esperonar el Govern, l'Ajuntament adreça a la reina la petició de l'enderroc el 26 de novembre de 1862, amb un càlcul afegit:

[...] bastaría extraer de tan respetable suma la de 90.000.000 [rals de billó] para la erección de cómodos cuarteles y magníficos hospitales, que son ya una necesidad para el debido, holgado y salubre alojamiento de la guarnición y para otras muchas atenciones de análoga o parecida índole, tales como el establecimiento de parques y otras dependencias a la altura de los adelantos del arte de la guerra, como son conocidos en el extranjero, que, colocados en la línea del bulevard, servirían además de aliciente para impulsar las edificaciones particulares, acreciendo de rechazo el valor de los locales en provecho del ramo de Hacienda, que tiene allí magníficos terrenos [els procedents de les muralles], dejaría la enajenación de la Ciudadela y anexos un residuo de más de doscientos millones de beneficio del Tesoro Público.⁴

La tramitació s'arrossega pels ministeris madrilenys i obliga a diversos recordatoris per part de les corporacions locals, fins a les peticions de 15 i 20 de març de 1864 per l'Ajuntament i la Diputació, respectivament, que el 5 d'abril obtenen una resolució en principi favorable per Reial ordre. Aquesta disposició subordina l'enderroc de la vella fortalesa a la construcció prèvia de

4. Document reproduït per BALAGUER, *Las calles...*, vol. I, p. 559.

les casernes substitutòries i retorna l'afer a les mans de les autoritats barcelonines per aprofundir els estudis i elaborar propostes concretes.

El mateix dia, en un article al *Diario de Barcelona*, popularment conegut com *El Brusi*, Joan Mané i Flaquer adverteix l'Ajuntament del perill d'assumir determinats compromisos amb l'Estat, suscita els problemes financers implícits a la seqüència d'obres predeterminada per la Reial ordre i suggereix que sols la cessió dels terrenys edificables a favor del municipi podria compensar, a la llarga, les despeses que aquest consistori hauria de fer immediatament en construcció de casernes, enderroc i transport de runa des de la Ciutadella, aplanament del solar i obertura i equipament dels carrers.⁵

Aquesta prudència, que *El Brusi* no es cansaria de recomanar abans i després de la revolució de 1868, té una justificació prou ferma. A partir de les especulacions sobre la desaparició de la Ciutadella, havien començat a aflorar els successors dels propietaris desposseïts per Felip V sense indemnització. L'lur clam amenaçava com una espasa de Dàmocles qualsevol disseny dels poders públics. D'altra banda, la gravíssima crisi econòmica de la "fam de cotó" diluïa les esperances dipositades en un llançament al mercat immobiliari d'una quantitat tan gran de solars edificables, amb una localització immillorable, que més aviat podria contribuir a un enfonsament ràpid del sector. No té res d'estrany, doncs, que la constitució de la prescriptiva junta mixta formada per autoritats locals, representacions ciutadanes i propietaris amb vista als detalls de l'operació s'allargués fins a final d'any i no produís cap fruit positiu.⁶

No obstant aquest bloqueig temporal, l'enderroc de la Ciutadella es veu ja en aquest final del regnat d'Isabel II com un fet imminent, i comença a perfilar-se el nucli d'una alternativa urbanística per al solar resultant, basada en una forta incidència del component de celebració i en una certa generositat en la disposició de places i passeigs.

Per la confluència d'un seguit de factors, en aquest punt concret de l'àrea barcelonina l'ambient està preparat per al triomf de l'urbanisme retòric dels Garriga i dels Rovira per damunt del tractament indiferenciat típic del pla Cerdà de 1859. L'enginyer, d'altra banda, desenvolupa també pels mateixos anys un disseny específic per al solar de la Ciutadella. El contrast d'aquestes noves especulacions amb el rumb que marquen els arquitectes és tan fort com de costum. Preocupat per la inserció ordenada dels ferrocarrils a dins de la trama urbana i pel servei del port, Cerdà reforça la subordinació del traçat viari de la zona a l'eix principal de la Meridiana i sembla esbossar-hi

5. *Diario de Barcelona*, 5-IV-1864. BALAGUER, *Las calles...*, vol. I, p. 560-570.

6. AMCB (Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona), Ajuntament, Actes, 1864, f. 162v, 213 i 350.

Demolició de les estructures de l'entrada principal de la Ciutadella. Aquarel·la de Francesc Soler i Rovirosa, gener de 1869. AHCB

una gran àrea de magatzems. Però en aquest moment, el procés de maduració de l'enginyer queda, en bona part, al marge dels paràmetres reals del procés urbanístic barceloní.

La definició dels nous usos cívics

Respecte a la Ciutadella, la Junta revolucionària de setembre de 1868 no va cometre l'error o no va mostrar la feblesa de la seva homòloga de juliol de 1854 en relació amb les muralles. En comptes d'esperar una confirmació superior dels nous governants instal·lats a Madrid, la Junta local, per un dels seus primers acords, adoptat el 3 d'octubre, decreta directament l'enderroc de l'odiada fortalesa. Els treballs, solemnement inaugurats el dia 16 del mateix mes, s'allargarien per la complexitat intrínseca de la construcció militar i, sobretot, per les recurrents dificultats jurídiques i financeres que solen entrebancar la urbanització barcelonina.

El dia 15 d'octubre, el mestre d'obres Josep Fontserè i Mestre, militant republicà, guanyador del segon accésit en el concurs municipal de 1859 i autor d'un projecte per al jardí previst per Cerdà als afores del Portal Nou, presenta al públic un *Ante-proyecto para la construcción de un jardín o parque y museos para la ciencia, el arte y la industria en la actual Ciudadela*. La continuïtat entre el projecte general d'eixample de 1859 i l'específic que ara desenvolupa per a la Ciutadella és subratllada per l'analogia dels lemes

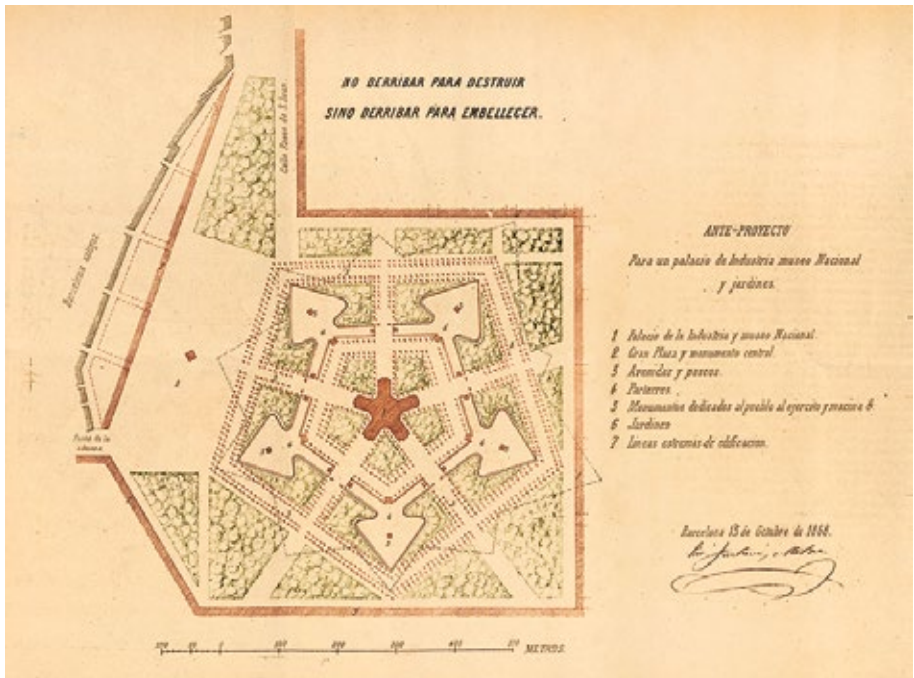
Wikimedia commons

Josep Fontserè i Mestre (Barcelona, 1829-1897), mestre d'obres, topògraf i urbanista

emprats: «No destruir para edificar, sino conservar para rectificar y edificar para engrandecer» i «No derribar para destruir, sino derribar para embellecer», respectivament.

En el nou avantprojecte, Fontserè no sols conserva la forma radial derivada de la fortalesa, com a la versió anterior, sinó també el pentàgon del recinte interior de la Ciutadella i els cinc baluards annexos, submergits en la vegetació. Al bell mig de la composició, hi situa un gran Palacio de la Industria y Museo Nacional de planta estrellada, i a l'àrea de l'antiga esplanada deixa una gran plaça presidida per un monument. Es tracta d'una solució d'emergència, no gaire elaborada en l'aspecte formal, però amb l'indubtable mèrit de la claredat en l'expressió dels objectius ciutadans del moment.

No obstant els defectes que s'hi vulguin trobar, la primerenca ideació de Fontserè conté ja els elements innovadors que, acceptats per l'opinió i per les institucions i degudament desenvolupats, han passat a caracteritzar un dels indrets més notables de la Barcelona del Vuitcents. En primer lloc i sobretot, l'avantprojecte dona forma a la idea d'implantar un parc en comptes de reconstruir un barri de la Ribera modernitzat, que era un pensament amb gran força al si del moviment liberal. Una segona idea, subsidiària de l'anterior, és la manifesta voluntat d'harmonitzar la Ciutadella renovada amb

Plànol de l'avantprojecte per substituir la Ciutadella per un parc amb palau per a les exposicions industrials i artístiques (Fontserè, octubre de 1868). AMCB

l'Eixample naixent, encaix dificultat per la persistència de la figura pentagonal heretada de la fortalesa i per les vies radials que en deriven. En aquest sentit, Fontserè repeteix els errors del seu projecte de 1859. I en tercer lloc, l'avantprojecte destaca, malgrat la seva precària traducció gràfica, per la complexitat programàtica conferida al nou espai, que reuneix les qualitats de lloc d'esbarjo concebut d'acord amb els ideals higiènics que informen l'urbanisme cerdanià, de centre de realització de la nova cultura científica, artística i tècnica que triomfa sobre l'obscurantisme i de monument dedicat a recordar el canvi polític esdevingut el 29 de setembre.⁷

També a mitjan octubre, Miquel Garriga i Roca adreça a la Junta Revolucionària una memòria que reprèn la de 1862 i insisteix en la conveniència d'edificar un barri en el solar de la Ciutadella, d'acord amb la idea de Cerdà. A dins d'un programa urbanístic que, centrat en aquesta operació, implica tot Barcelona, Garriga afegeix ara la proposta d'aprofitar l'enderroc del fort per bastir-hi algun edifici públic «de notoria precisió» (a la llista que segueix

7. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), ent. 1-39, caixa 1, 9; Josep FONTSERÈ I MESTRE, *Ante-proyecto para la construcción de un jardín o parque y de museos para la ciencia, el arte y la industria en la actual Ciudadela*, Barcelona, 15-X-1868.

destaca un palau per a l'exposició perenne de la indústria i de les belles arts) i «acaso algún monumento».

Un mes més tard, Garriga signa un *Proyecto de emplazamiento de un gran Parque en el solar de la Ciudadela*, que segella el pas de l'arquitecte al partit de Fontserè. Justifica un canvi de parer tan radical amb tres raons. En primer lloc, l'exemple de la cessió del Parc del Retiro a la municipalitat madrilenya i la conveniència de fer a Barcelona un jardí públic comparable al de la capital espanyola i als de les principals ciutats europees. En segon lloc, Garriga addueix que fer un parc és «la idea que domina hoy indudablemente en todas las clases de Barcelona». La tercera raó és que el parc respon a una necessitat pública, mentre que l'edificació sols satisfaria interessos particulars. En un projecte prou concret de distribució de jardins, palaus i monuments, l'arquitecte municipal aporta la idea de salvar, a través del parc, una sèrie d'elements monumentals bandejats de la ciutat per la Revolució de Setembre: els claustres dels monestirs de Jonqueres i de Jerusalem, incorporables a un edifici nou pensat expressament com a museu d'arts, i la façana de l'església de Sant Miquel, ben escaient per dignificar un «panteón de las víctimas de la libertad», perquè «al pie de su altar los antiguos e independientes concelleres juraron morir antes que someterse a la repugnante dominación borbónica».⁸

En conjunt, els avantprojectes de Fontserè i de Garriga, que no són fruits aïllats, sinó les interpretacions més qualificades d'una voluntat cívica madurada, reflecteixen l'assimilació de les desagradables lliçons dels vuit primers anys de posada en pràctica del pla Cerdà, amb les batalles perdudes pels agents públics contra els interessos individuals dels propietaris. Espectacles com el de la batalla per la plaça de Catalunya eren una raó de pes a l'hora de disposar d'un terreny que, almenys de moment, no estava privatitzat i que podia compensar la manca d'oportunitats del sector públic a la resta del Pla de Barcelona:

Está ya fuera de cuestión que la capital del Principado no goza de condiciones favorables a la salubridad general y que este punto de vital interés para todo el vecindario no ha sido mirado nunca con la predilección debida. De este descuido proviene que en Barcelona no existan jardines y sitios de desahogo, ya que no puede llamarse tal aquel mezquino triángulo de tierra pegado a la Ciudadela [el Jardí del General], y que las plazas espaciosas hayan pasado a la categoría de aspiraciones quiméricas o poco menos. Pues bien: al derribar la Ciudadela, ¿hemos de convertir aquella extensa área en un nuevo barrio de calles angostas y casas de cuatro pisos, alineadas a cordel como tablero de damas, ni más ni menos que ha

8. AHCB, 5D-33, Miquel Garriga i Roca, caixa 9.

sucedido con terrenos antes inedicados dentro las murallas o con las zonas del modernísimo ensanche? [...] Las plazas y jardines –ha dicho con mucho acierto y gráfica frase un escritor moderno– son a una población lo que los pulmones al cuerpo humano. Nuestra ciudad carece de tal condición; hoy que se presenta un favorable momento para procurársela, no lo desperdiciemos.⁹

Probablement, la continuïtat de la crisi industrial facilitava força l'acceptació col·lectiva del projecte del Parc no sols per la desactivació del mercat immobiliari, que no estava pas en condicions d'absorbir favorablement una oferta tan àmplia de solars cèntrics, sinó també per la disponibilitat de mà d'obra o, més ben dit, per la necessitat d'acudir a les obres públiques com a mitjà clàssic de lluita contra l'atur.

El clima de frustració col·lectiva dels anys seixanta és un element decisiu a l'hora d'entendre la sobrecàrrega funcional del Parc de la Ciutadella: s'hi havia d'encabir quasi tot el que mancava per convertir Barcelona en una urbs digna del segle XIX.

Com a prototipus històricament determinat, el parc urbà europeu del Vuitcents és pensat com un servei públic que respon, en totes les seves facetes, a la concepció utilitarista de la vida social que consagren la revolució industrial i el liberalisme.

Al nivell més primari, és el lloc que posa en contacte orgànic vegetals i persones amb la finalitat de restaurar una salut minada pel treball fabril i per les deficiències dels habitatges. En aparèixer com a temps d'oci, l'estona ocupada per aquella higiene bàsica comporta també la instal·lació d'atraccions innocents, aptes per a tota la cèl·lula familiar, com a alternativa als grans vicis tavernaris de l'alcohol i els jocs d'atzar: els quioscs de música, els establiments de refrescs i de berenars, les barques de l'inevitable llac, etc.

Garriga subratlla aquest component regeneratiu de les classes fabrils en el cas del futur Parc de la Ciutadella, que qualifica de "parc industrial", per contraposició amb altres jardins, segurament menys populars, com el que projecta a Montjuïc, amb les seves àmplies panoràmiques, i a la Universitat, òbviament dedicat a la instrucció. Fontserè, més realista, aprofita per articular a l'entorn de l'espai disponible de la Ciutadella tots els altres continguts possibles del parc urbà modern:

El proyecto que presentamos no sólo proporciona ventajas higiénicas, sino que también las presenta, y no pequeñas, para la consignación perpetua de la gloriosa

9. FONTSERÈ I MESTRE, *Ante-proyecto...*, p. 1-2.

revolución de setiembre de 1868 y fomento de las artes e industria nacionales, fuentes riquísimas para el futuro engrandecimiento de nuestra patria.¹⁰

La presència de la natura regeneradora s'ofereix com una ocasió per instruir, i això porta a seleccionar els exemplars en funció del seu interès botànic, a construir estufes fredes i calentes que permetin ampliar el ventall de plantes, a formar col·leccions zoològiques complementàries i, finalment, a organitzar-hi els museus de ciències naturals. La concepció naturalista i utilitarista de l'art, típica de l'època positivista, fa del parc un lloc idoni per instal·lar-hi també els museus d'art i els locals destinats a l'exhibició de productes industrials. D'aquesta manera, l'artista hi té un lloc privilegiat per estudiar els exemplars naturals o històrics que ha d'imitar, i a través de l'estudi, els artistes contribueixen a millorar els prototipus que són reproduïts en sèrie per la indústria.

A més de tot aquest repertori d'elements procedents de la cultura internacional moderna, el Parc de la Ciutadella té una missió didàctica més, que li és totalment específica. El discurs sobre el progrés universal que és el parc vuitcentista vindrà a ocupar, en el cas de Barcelona, l'espai abans caracteritzat pel discurs de la repressió que havia estat l'ominosa Ciutadella. L'obra negativa del primer dels Borbó, demolida arran del destronament de la darrera representant de la dinastia, obre pas a una realització eminentment civilitzadora, testimoni de la regeneració política de Barcelona i de tot Espanya.

Aquest fet es converteix, lògicament, en el principal motiu per als monuments previstos en els avantprojectes dels primers anys. La torre-presó de Sant Joan, amb un cos afegit per fer-la més visible des de tota la ciutat, esdevé, en un dels múltiples programes de Garriga, un anunci de la llibertat darrerament assolida. És una entre moltes altres idees, enllaçades amb les restes dels edificis de la mateixa Ciutadella o bé de nova invenció, que van desapareixent a mesura que s'aigualeix el contingut revolucionari del cop del 68. Però el creixent prestigi del regionalisme, simètric al declivi del liberalisme clàssic al llarg del darrer terç del segle, permetria salvar, transformada, la popularitat política del lloc.

L'esforç per traduir en formes artístiques aquest vast programa és un procés molt dilatat, discontinu, sotmès a canvis de criteri i, finalment, reeixit sols a mitges. Ara bé, la rapidesa a l'hora de fixar objectius, típic d'un ambient revolucionari que vol satisfer les esperances llargament reprimides i, per tant, llargament meditades, té una continuació adequada en l'àgil resolució dels problemes legals implicats.

10. FONTSERÈ I MESTRE, *Ante-proyecto...*

L'enderroc de la Ciutadella havia començat el dia 16 d'octubre de 1868. A final del mes de novembre, l'Ajuntament, encarregat de l'operació, topa amb la Hisenda Pública, que pretén quedar-se amb els materials de construcció i amb els solars resultants. El dia 27, el consistori nomena una comissió de regidors per anar a Madrid a negociar la resolució d'aquest i d'altres problemes suscitats pel canvi polític. A través d'aquesta ambaixada, l'Ajuntament fa arribar al Govern un tracte molt concret respecte a la Ciutadella i el seu apèndix, el Fort Pius. Demana la cessió de l'àrea de les fortaleses amb el compromís de convertir el solar de la primera en parc. S'ofereix a sufragar tots els enderrocs, a indemnitzar els antics propietaris, a deixar la runa en algun lloc dels afores a disposició dels militars i a pagar cinc milions de rals per fer casernes noves. Per subvenir a totes aquestes despeses i les de la construcció estricta del Parc, l'Ajuntament demana permís per urbanitzar una banda de 50 m d'ample a tot l'entorn dels jardins, d'acord amb les alineacions del pla Cerdà, i per fer, dins dels jardins, algun edifici públic per a exposició, museu o altres serveis.¹¹

Els llocs clau ocupats pels catalans Prim, ministre de la Presidència, i Figuerola, ministre de Finances, en el govern provisional del general Serrano faciliten l'acceptació del principi d'acord esbossat per l'Ajuntament de Barcelona. La traducció legislativa es produeix en dues fases: una llei general que permeti considerar el cas de la Ciutadella, el 9 de juny de 1869, i la llei de transferència concreta del solar barceloní, el 12 de desembre del mateix any.

La primera d'aquestes lleis dibuixa les estipulacions aplicables als casos de cessió d'edificis de propietat estatal a corporacions locals o a particulars. Respecte a disposicions anteriors sobre la matèria, la llei del 9 de juny té l'interès d'incloure un article sobre cessió de terrenys per a carrers en cas d'eixample. S'hi estableix el principi de la cessió gratuïta i perpètua, però amb uns límits molt clars. En cas que els solars transferits produeixin algun rendiment econòmic, l'Estat en rebrà un cànon de l'1,5 %. La perpetuïtat de la cessió se subordina a la persistència de l'ús per al qual els immobles foren traspassats. L'amenaça de la retrocessió és una garantia per a la continuïtat dels serveis públics que són l'objectiu de la llei.

L'acollida barcelonina d'aquesta llei, que es presenta sols com una declaració d'intencions que ha de completar-se amb una llei específica per a cadascun dels béns que l'Estat decideixi transferir, és inequívoca. La premsa festeja la seva aprovació en Corts com si equivalgués a la cessió del solar de la Ciutadella, i el mateix Ajuntament no triga a expressar l'agraïment per la ràpida resolució de l'afer. Amb la promulgació de la llei específica, el Govern concedeix a l'Ajuntament la facultat de destinar a l'edificació particular fins

11. Francisco-Luis CARDONA CASTRO, «El Ayuntamiento de Barcelona en la revolución de 1868», *Cuadernos de Historia de Cataluña*, IX (1973), p. 134-135.

a 53.000 m² dels 608.807 que comprèn el solar transferit i estipula la reserva de l'1,5 % del preu de venda dels solars a favor de l'Estat. El dia 22 del mateix mes es pot celebrar ja la pintoresca cerimònia de transferència entre el ministre de Foment, Manuel Ruiz Zorrilla, i l'alcalde, Francesc Soler i Mates.¹²

Els compromisos financers que l'Ajuntament de Barcelona assumia a partir del seu oferiment a l'Estat espantava la gent més prudent, que trobava lloc per expressar els seus dubtes a les pàgines del *Diario de Barcelona*. Preocupaven les despeses per raó de la llarga llista d'obres implicades per la cessió, i es temia molt més encara, pel que tenia de compromís de contorns indefinits, la clàusula d'acceptació de «la responsabilidad de indemnizar a los propietarios que en forma legal justificasen tener derecho a ello». De fet, aquests temors, que havien estat ja l'obstacle per a l'engegada de l'enderroc el 1864, estaven plenament justificats. Ja des de gener de 1869, el consistori s'havia hagut de plantejar la possibilitat d'aturar les obres d'enderroc per manca de recursos, tot i que els regidors havien estat unànimes reclamant-ne la prossecució. La veritable dimensió de les indemnitzacions acreditades pels successors dels antics propietaris dels immobles del barri de la Ribera trigà més a manifestar-se, però ho va fer de manera esclatant amb les reclamacions del marquès d'Ayerbe, que originaren un plet llarg i sorollós.

Però després de les reiterades fallides del decenni anterior, l'arrauxament dels homes del 68 estava prou justificat. El moment era viscut per les forces progressistes com la darrera possibilitat per acostar la Barcelona real a la Barcelona ideal preconitzada per Cerdà. Engolits per la propietat privada els espais públics previstos el 1859, i bloquejada fins i tot una operació limitada com la plaça de Catalunya, el Parc de la Ciutadella quedaria, per molts anys, com a principal i quasi únic banc de proves d'una cultura urbanística que necessita amb urgència poder definir els llenguatges arquitectònics adequats a la nova ciutat. Sense una renovació en aquest camp, l'Eixample barceloní hauria quedat en un espai desproveït de significació estètica. De l'esforç vessat en el Parc de la Ciutadella a les diverses etapes de la seva cristallització, se'n beneficiaria tota l'arquitectura barcelonina, més encara: tot l'art de Catalunya.

Menys patent és l'èxit legal que representa la transferència del solar de la Ciutadella. En efecte, la llei del 9 de juny de 1869 havia estat suscitada directament per l'afer concret i de moment s'aplicava sols a aquest afer, però obre perspectives molt més àmplies. En inspirar aquesta norma, l'Ajuntament de Barcelona havia contribuït a resoldre el problema legal del traspàs de béns

12. Modest FOSSAS, *Tratado de policía y obras públicas urbanas en el concepto de su legislación antigua y moderna*, Barcelona, Narciso Ramírez, 1872, p. 287. Miquel CAPDEVILA, «Del barrio de Ribera al Parque de la Ciudadela, III: La destrucción de la Ciudadela», *Barcelona Atracción*, 277 (1934), p. 211. FLORENSA, «José Fontserè y el Parque...», p. 177.

estatals a l'Administració local. A Barcelona, per exemple, el principi podria ser aplicat al confús cas dels trams de via pública construïts sobre els solars de les muralles enderrocades el 1854. Tot i que la llei concreta per a aquest cas no seria feta fins al 1895, el precedent del Parc de la Ciutadella desempallega ja el camí per resoldre l'antic litigi.

La preparació del projecte general del Parc

Gràcies a l'impuls del moment de la revolució, l'afer de la Ciutadella escapa, en bona part, de les batzegades que solen torçar la cristallització dels programes urbanístics a la Barcelona del Vuitcents. En una perspectiva històrica àmplia, la gènesi del Parc, des de 1868 fins a la interferència del projecte d'Exposició Universal el 1885, destaca molt menys per les dificultats en el procés de decidir i pels inevitables retards en la realització de les obres que pel desplegament ordenat que enllaça decisions polítiques, projectes arquitectònics i obres a través d'una sèrie de cicles de concreció creixent.

Al llarg de l'any 1869, amb la quasi absoluta certitud d'obtenir el solar de la Ciutadella per fer-hi un parc, els mitjans municipals i les institucions barcelonines poden posar ja fil a l'agulla i abordar les qüestions implicades en un projecte urbanístic de tanta envergadura, el més transcendent sens dubte des del 1859.

A través de la documentació personal de l'arquitecte municipal Miquel Garriga i Roca, sempre tan actiu i prolífic com amb poc èxit en els seus dissenys, podem fer un tast dels primers fruits que produeixen les expectatives obertes per la cessió de la Ciutadella pel que fa a les idees arquitectòniques.

A mitjan 1869, la Societat Econòmica d'Amics del País convoca un concurs d'idees per a un edifici destinat a exhibir els productes agrícoles, industrials i artístics de les quatre províncies catalanes. Les bases del certamen, datades l'11 de juny, impliquen una rígida classificació de productes, típicament positivista; és més, basada en el procediment seguit per Le Play a l'Exposició Universal de París del 1867. Davant aquest programa tan estricte i lògic en teoria com difícil de dur a terme a la pràctica, Garriga esbossa una planta inspirada, fil per randa, en el recent edifici parisenc: tot de naus concèntriques entorn d'un pati que pot ser cobert amb una cúpula de vidre o amb un tendal per treure-li l'aspecte de "gasòmetre" que tenia el model francès. Cadascuna de les naus circulars conté un tipus de productes i quatre naus perpendiculars, que connecten directament l'exterior amb la rotonda central i representen les quatre províncies. Als grups de productes indicats per la Societat Econòmica, Garriga hi afegeix un sector dedicat al mobiliari urbà, sens dubte una matèria d'especial interès en l'ambient barceloní.

Garriga consulta privadament aquest esbós amb un col·lega seu de l'Ajuntament, que, amb tota probabilitat, és Josep Fontserè i Domènech,

pare de Josep Fontserè i Mestre. La resposta, que retreu a Garriga el caràcter merament imitatiu de la seva planta, és acompanyada d'un disseny molt més elaborat que comprèn no sols una planta, sinó també un alçat. En aquest punt, la classificació lògica dels productes és subordinada a la imatge arquitectònica global del palau, resolta amb una sèrie de volums jerarquitcats i de paraments enriquits amb l'ornamentació *rundbogenstil* que Rogent havia consagrat a l'edifici de la Universitat nova com a discreta alternativa al neoclassicisme.¹³

Deixem per ara aquesta dualitat de solucions per al desitjat Palau de la Indústria, pensat com a element central del Parc des del primer avantprojecte de Fontserè fill. Des del punt de vista de l'Ajuntament, la tasca prioritària l'any 1869, a l'espera de la llei de transferència de la Ciutadella, és la determinació de la metodologia per suscitar i escollir un bon projecte general.

En un informe fet a petició de l'alcaldia, el 12 de maig de 1869, Garriga i Roca, que insisteix en la necessària complexitat programàtica i aconsella incorporar al projecte l'àrea del Fort de Don Carlos, exposa els seus criteris sobre un possible concurs. D'acord amb l'ambient ultraliberal d'aquell moment històric, l'arquitecte municipal considera oportú d'obrir el concurs d'idees (no el desenvolupament facultatiu del projecte) a tothom, arquitectes i no arquitectes, «pues no siempre las grandes ideas surgen de clases determinadas de personas con diploma»; una obertura compensada per l'altra condició: «que la dirección y la censura se sujeten a especialidades en la materia, a personas científicas y plenamente caracterizadas».¹⁴

L'afirmació de les competències professionals enfront dels criteris polítics en el judici dels projectes urbanístics fou defensada per l'arquitecte provincial Modest Fossas en el seu tractat del 1872:

Comprendemos que un particular (haciendo, como vulgarmente se dice, de su capa un sayo) levante los edificios que con su dinero costea del modo y forma que tenga por conveniente, salva la observancia de las ordenanzas [...]; pero no podemos convenir en reconocer iguales facultades en un Ayuntamiento, que invierte caudales del común de vecinos y erige edificios que deben reunir cualidades para cuya apreciación es incompetente [...]. Según nuestro criterio, es indispensable que todo proyecto de edificio público sea juzgado, antes de su ejecución, por un jurado de facultativos que, junto con aquel que sea autor del proyecto, asuman la responsabilidad que pueda caberles por lo que se refiere a las cualidades de la obra.¹⁵

13. AHCB, 5D-33, Miquel Garriga i Roca, caixa 9.

14. AHCB, 5D-33, Miquel Garriga i Roca, caixa 9.

15. FOSSAS, *Tratado de policía...*, p. 215.

No obstant aquests fermes criteris facultatius, els polítics conservarien la iniciativa al llarg de tot el procés de projecció i construcció del Parc. En aquestes condicions, l'acceptació de l'altre principi proposat al dictamen de Garriga, és a dir, l'obertura del concurs a tota classe de persones, havia de suscitar recels per part dels arquitectes amb títol; uns recels similars als que suscitava la paral·lela ampliació de la selecció del personal polític a grups socials abans marginats de l'Administració. A propòsit de l'extracció dels regidors de l'Ajuntament que li tocà de presidir, l'alcalde republicà de l'any 1873, Miquel González Sugrañes, opinava que:

[...] en un país como el nuestro en que, por desgracia de todos, impera aún el criterio de que la suficiencia se acredita con la exhibición de un título académico, ganado en buena o mala lid, y de que la virtud, el talento, la ciencia y la honradez radican solamente en el hombre de dinero, como si los dones de la naturaleza fuesen patrimonio exclusivo de los potentados, nada de particular tenía que aquellos modestos hijos del trabajo hubieran de acreditar, antes de recibir de sus convecinos la nota de aprobado, su capacidad administrativa.¹⁶

La convocatòria d'un concurs per al Parc de la Ciutadella obert a tothom és una idea que s'imposa al si de la comissió especial creada el 14 de desembre de 1869, malgrat el parer del seu president, Francesc de Paula Rius i Tauler, qui considera que a Espanya no hi ha especialistes capacitats per a l'obra i proposa recórrer al municipi de París per tal de contractar els tècnics idonis. No obstant aquest qualificat parer, l'1 de maig de 1870 la comissió opta per una convocatòria concebuda en termes similars als enunciats per Garriga. El 26 de juny del mateix any, la comissió demana l'assessorament de la Societat Econòmica d'Amics del País, de l'Institut Agrícola de Sant Isidre, de l'Escola Politècnica o de Belles Arts i de l'arquitecte municipal director d'Edificacions i Ornat sobre les condicions de la convocatòria del concurs i sobre els edificis que caldria instal·lar en el recinte de l'antiga Ciutadella. Entre aquestes condicions, l'Ajuntament, com que no hi havia altres solars en localitzacions més adequades, havia determinat d'encabir-hi el nou escorxador.¹⁷

El dia 14 de març de 1871, l'Ajuntament promulga les bases del concurs, que estableixen la participació lliure, «sin distinción de nacionalidad ni carrera», i els altres trets del certamen. S'hi determinen les qualitats que han de reunir els plànols, les memòries i els pressupostos dels projectes, la qual

16. Miquel GONZÁLEZ SUGRAÑES, *La República en Barcelona*, Barcelona, Henrich, 1903 (2a ed.), p. 422.

17. AMCB, Ajuntament, Actes, 1870, f. 441, i Secció 3a, Comissió especial de la Ciutadella, exp. 11, f. 35 i s., i exp. 3, peça 1a, seqüela 2a.

cosa indica que no es tracta d'un simple concurs d'idees, com volia Garriga, sinó d'una veritable petició de projectes definitius. Pel que fa a la composició del jurat, s'estableix un predomini net dels càrrecs polítics sobre els especialistes. Així mateix, es fixen dos primers premis, de 10.000 i de 2.500 pessetes, respectivament, i la devolució dels treballs no premiats. Pel que fa a les condicions urbanístiques, les bases demanen l'harmonització del Parc amb les vies de l'Eixample circumdant i la localització de l'escorxador i dels solars edificables que han de servir per sufragar les obres del Parc. Se suggereixen elements ornamentals i arquitectònics i funcions específiques, però es deixa la porta oberta a «cuantos otros destinos puedan contribuir a que la transformación [...] sea una verdadera mejora para esta capital». La laxitud de les condicions del programa és extrema pel que fa al tractament dels elements preexistents a la zona, el passeig de Sant Joan, el Jardí del General i els edificis de la plaça d'Armes, que poden ser conservats o no, a parer del projectista.

Immediatament, els col·laboradors del *Diario de Barcelona* susciten dubtes respecte a les estipulacions més polèmiques i a les problemàtiques inhibicions del consistori en matèries de gran transcendència econòmica. Hom pregunta «si el objeto principal de la Ciudad [l'Ajuntament] es obtener el mayor lucro posible con el embellecimiento compatible con esta condición, o bien si se quiere el mayor ornato posible con un gasto relativo». L'amplitud de la convocatòria és objecte de lloança, però es critica el predomini dels polítics en el jurat, la manca de reserva a favor de l'Ajuntament de la facultat de millorar el projecte premiat i la indeterminació sobre els edificis de la plaça d'Armes. Una de les veus, que es defineix com una persona «entendida en Bellas Artes», vaticina que, atesa la composició del jurat i sense el «formal compromiso de conceder a éste [el premiat] la dirección de la obra [...], no es probable que tomen parte en el concurso artistas célebres y prácticos en grandes proyectos de utilidad pública».

Com a resposta a les al·legacions contra les bases del concurs formulades per un grup de facultatius estrangers representats per Fausto Baratta i que coincideixen amb les crítiques publicades pel Brusi i les expressades per Garriga en els seus dictàmens interns, l'Ajuntament reitera el dia 5 de juliol de 1871 els seus criteris sobre la composició del jurat i sobre l'emplaçament de l'escorxador a l'àrea de la Ciutadella i la manca de criteri sobre els edificis de la plaça d'Armes.¹⁸

In extremis, cinc dies abans de la fi del període de recepció de projectes, el 25 de setembre, Miquel Garriga i Roca signa un *Proyecto de Parque-jardines y accesorios de recreo y utilidad, para erigirse en el solar de la ex-Ciudadela de*

18. *Diario de Barcelona*, 1871, p. 2840, 2906 i 3002. AHCB, 5D-33, Miquel Garriga i Roca, caixa 9.

la presente capital, que és una darrera síntesi de la seva visió de la zona: un centre d'esbarjo, de cultura i de celebració dels valors de la societat barcelonina, connectat físicament amb una nova dàrsena excavada a l'est de la Barceloneta i amb les terminals ferroviàries. La memòria, encapçalada amb un lema macarrònic que sembla expressar la voluntat de situar-se per damunt de les contingències del certamen, «La gloria è il pegno dell'artista, siccome dal guerriero, guarlorque sieno le condizioni ad'adoperarla», parteix de les crítiques acumulades contra la convocatòria, en especial les que retreuen el poc pes dels especialistes en tot el procés de llançament i la desgraciada col·locació de l'escorxador. Aspira, sobretot, a convèncer l'Ajuntament de la conveniència de considerar el concurs en marxa com a simple fase d'avantprojectes, de plantejar-ne tot seguit un de nou per al projecte global definitiu, i més tard altres competicions específiques per als diferents elements de la composició. En altres paraules, vol convertir el concurs en un procediment regular per a la determinació formal de les obres públiques municipals.¹⁹

Havent-hi concorregut sols tres projectes, el 30 de setembre de 1871 queda clos el termini de recepció de treballs, en un ambient de fracàs evident. No s'hi han presentat ni els mateixos arquitectes municipals. El dia 3 de novembre, el jurat comunica el seu veredicté negatiu a l'Ajuntament. No havent-s'hi presentat cap projecte que s'ajusti a les condicions del programa, el tribunal considera acabada la seva tasca. Segons sembla, la condició que mancava en els projectes era un plànol adequat als requisits imposats per la llei d'obres públiques. *El Brusi* comenta que «no es de admirar que ninguno de los concurrentes cumpliera con aquella exigencia del programa, porque según dictamen de una persona competente su coste había de ser mayor que el valor de los 40.000 reales concedido al primer premio».²⁰

El dia 14 del mateix mes, l'Ajuntament publica unes *Bases para la apertura de un certamen de diez días*, solució arbitrada per la comissió especial de la Ciutadella que permet incorporar, a més dels projectes ja examinats, els arribats després del 30 de setembre i els que puguin afegir-s'hi fins al dia 24 de novembre. La clau de la maniobra és una estipulació, la base setena, per la qual l'Ajuntament assegura una resolució pràctica del concurs en el cas que el jurat no atorgui el primer premi:

El Ayuntamiento aceptará el proyecto calificado de mejor por el jurado y lo pasará a la Comisión de la Ciudadela a fin de que, asesorada por profesores de la Escuela de Bellas Artes que la misma se servirá designar, de los directores de Edificación y Ornato y Vialidad y Conducciones, y llamando a su seno al autor del

19. AHCB, 5D-33, Miquel Garriga i Roca, caixa 9.

20. *Diario de Barcelona*, 1872, p. 4855.

propio proyecto, proponga las modificaciones, reformas, innovaciones o mejoras de las que en su concepto sea susceptible para la realización del mismo.²¹

Rebutjades diverses peticions de pròrroga, la recepció dels projectes queda interrompuda el dia 24 de novembre de 1871. El nou veredict del jurat, però, s'allarga fins al mes de febrer següent, quan Rius i Taulet, abans president de la comissió, acaba d'ascendir a la categoria d'alcalde. El jurat desqualifica tots els treballs examinats per primera vegada en aquest segon concurs, perquè «preside en estos cuatro proyectos una completa ignorancia de las costumbres de Barcelona y sobre todo de los intereses y tendencias de su población», en descarta un dels tres restants i reserva judicis més matisats per als dos darrers. Al que situa en segon lloc per ordre de preferències, el tribunal li dedicà, segons informa posteriorment l'Academia de San Fernando, «elogios no escasos a la inteligencia y grandiosidad con que dijo estar desarrollado su pensamiento artístico, si bien había desconocido por completo las condiciones de localidad y olvidado el objeto de la cesión de los terrenos». De l'altre, es diu: «Buena voluntad y asiduo trabajo es el carácter predominante en este proyecto, y la Comisión lo hubiera con gusto propuesto para el premio primero a no oscurecer sus ventajas mezquindad de concepto, pobreza de concepción y falta de gusto artístico en la estructura y disposición de los jardines y edificios». En conseqüència, el tribunal examinador opta per deixar desert el primer premi, concedir un accésit i 2.500 pessetes al projecte darrerament citat i una quantitat idèntica a l'anterior.

En ús de la clàusula comentada, l'Ajuntament, el 19 de març de 1872, transforma aquest veredict en l'acord següent:

Por unanimidad, se aprueba un dictamen de la Comisión de la Ciudadela proponiendo se adjudicase el primer premio de 10.000 pesetas al proyecto que lleva por lema “Los jardines son a las ciudades lo que los pulmones al cuerpo humano” y el accésit al señalado con “AΩ”; que en sesión pública y solemne se abran los pliegos que contienen el nombre de los autores de los proyectos premiados y que se lleve a inmediata ejecución el del primero.²²

A la sessió municipal del 22 de març, són identificats els dos guanyadors del concurs, el mestre d'obres Josep Fontserè i Mestre i l'arquitecte italià Carlo Maciachini, respectivament. D'acord amb la mecànica prevista, es forma una comissió per millorar el projecte de Fontserè, a qui s'uneixen Elies Rogent i Joan Pau Torras i Guardiola, representants de l'Acadèmia de Belles Arts,

21. AMCB, Ajuntament, Actes, 1871, f. 206v.

22. AMCB, Ajuntament, Actes, 1872, f. 134 i s.

Antoni Rovira i Trias, director municipal d'Edificacions i Ornat, i Francesc Piera, enginyer en cap de Vialitat i Conduccions.

Maciachini i Fontserè: dues imatges complementàries

Complertes les previsions del concurs municipal sobre devolució de materials als autors no premiats, desconeixem actualment cinc dels set projectes presentats a la segona convocatòria, i la situació sembla irreversible. Les afirmacions del jurat en qualificar els quatre plànols arribats darrerament a les seves mans permeten suposar que es tractava de treballs elaborats fora de Barcelona, sense un coneixement directe del cas. Altres notícies indueixen a pensar que dos d'aquests dissenys rebutjats procedien d'Anglaterra. Sembla improbable que el projecte eliminat que acudí, aparentment, a totes dues convocatòries fos l'ambiciós treball de Garriga que porta el lema italià o un pla d'algun altre arquitecte local. Era, tal vegada, un desenvolupament de l'avantprojecte del mestre d'obres Ermengol Tàmaro, ressenyat per *El Brusi* anys enrere?

Florensa ha suposat que els arquitectes hagueren de sentir-se ferits per la concessió del premi a un simple mestre d'obres i interpreta el projecte de Garriga com una resposta polèmica al de Fontserè, tot i que l'encadenament de les dates no abona la hipòtesi.²³ En qualsevol cas, la no obtenció del premi per un arquitecte local arrenca de manera directa d'una decisió col·lectiva de no presentar-s'hi, prou abonada per les desfavorables condicions de la convocatòria.

Ara bé, tot l'entortolligament de fets coneguts o intuïts que enfosqueix el concurs del Parc de la Ciutadella i que demostren més inexperiència que no pas mala fe no ha d'eclipsar la importància del fet mateix del concurs d'àmbit internacional ni l'interès intrínsec dels dos projectes premiats.

Fins aquell moment, les obres públiques barcelonines havien estat encomanades directament per les institucions locals als seus tècnics, arquitectes municipals i enginyers militars, principalment, i en alguns casos excepcionals havien estat convocats concursos de participació restringida als facultatius locals. La manca de competència havia fet possibles nyaps tan evidents com la façana de l'Ajuntament i arcaïsmes tipològics com el de la plaça-mercat de Sant Josep. A les mans de Josep Mas i Vila o de Josep Oriol Mestres, l'arquitectura barcelonina de mitjan segle XIX havia davallat a un dels punts més baixos de la seva història. La relativa discreció del neoclassicisme tardà d'un Molina i la també relativa brillantor de l'eclecticisme de Rogent no equilibren un panorama estèticament mediocre presidit per la rutina dels mestres d'obres, exportadors a l'Eixample de les decoracions planes pensades per als

23. FLORENSA, «José Fontserè y el Parque de la Ciudadela...», p. 177.

estrets carrers de la ciutat antiga i que anirien obrint-se a solucions menys apocades.

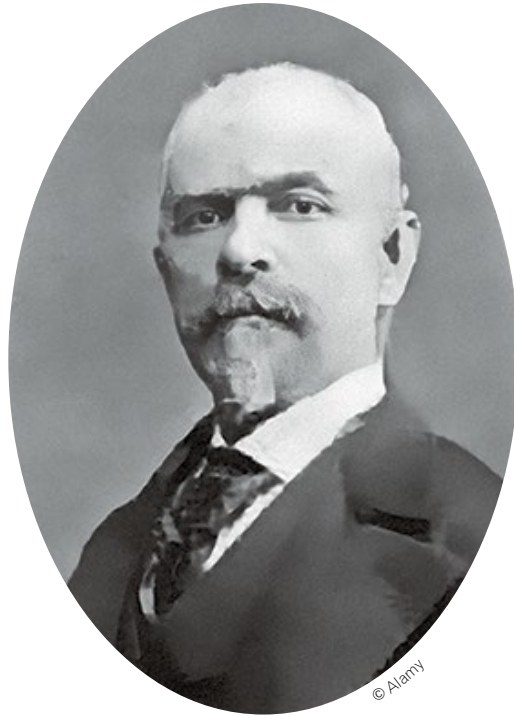
El concurs de 1859 havia versat sobre el plànol de la ciutat, però deixava un immens buit pel que fa a la imatge tridimensional. Cerdà es queixava de la manca de capacitat d'una part dels seus contemporanis per imaginar-se com podria arribar a ser el nou paisatge urbà, però de fet el plànol que els proposava, amb la seva indeterminació manifesta de la relació entre edificis i carrers i amb les seves places informes, no posava les coses gaire fàcils.

El concurs de 1871-1872 demana, en canvi, la representació concreta d'un ampli ventall d'elements conformadors de paisatge urbà. No sols s'han d'idear jardins, avingudes, monuments i mobiliari urbà, sinó també una variada gamma d'edificis públics tipològicament gairebé inèdits a Barcelona, com són museus, palaus d'exposició, hivernacles i altres elements singulars, a més de models per a l'edificació particular. I tot això es demana a un col·lectiu ampli, de perfils indeterminats, però que ultrapassa, en tot cas, el món dels professionals barcelonins.

Enmig d'una concurrència tan escassa, no val la pena de destacar la importància numèrica relativa dels concursants estrangers. No obstant això, per si sola, la presentació al concurs del Parc de la Ciutadella d'un arquitecte com Carlo Maciachini és un triomf per als organitzadors. Perquè Maciachini no era pas un home sense antecedents ni bagatge, sinó l'autor del projecte del Cimitero Monumentale de Milà, del 1863, i de la restauració, prou convincent, de l'església gòtica de San Marco, el 1871, a la mateixa ciutat.²⁴ El seu projecte per a la Ciutadella no podia ser premiat, car consagrava a l'edificació 276.378 m², una proporció clarament incompatible amb les condicions legals de la cessió del solar, però representava l'arribada d'aires nous a l'esmorçit panorama de l'arquitectura barcelonina. Potser les recerques formals del Risorgimento milanès, més preocupades per la història i per l'estil nacional italià que no pas pels problemes més universals de les innovacions tècniques i tipològiques, no eren la resposta més adequada a les demandes d'una societat urbana més industrialitzada, com la barcelonina, però eren un estímul per a la superació dels artistes locals.

Com el jurat del concurs va saber apreciar, els projectes de Maciachini i de Fontserè són, en certa manera, complementaris. El principal defecte del primer, la manca de coneixement de les condicions de cessió del solar i de les característiques del lloc, que el portaven a no respectar el traçat cerdanià en vigor i a configurar una zona poc integrada en el conjunt urbà, era el

24. Guido LOPEZ i Silvestro SEVERGNINI, *Milano in mano*, Milà, Mursia, 1978, 9a ed., p. 420, 441 i 449. Maurizio GRANDI i Attilio PRACCHI, *Milano. Guida all'architettura moderna*, Bolonya, Zanichelli, 1980, p. 22 i 44.

Carlo Maciachini (Induno Olona, 1818 – Varese, 1899). Arquitecte italià, autor del projecte per a la urbanització de l'espai de la Ciutadella classificat en segon lloc, segons la decisió del jurat del concurs municipal

principal mèrit de Fontserè, que podia ja incorporar els resultats de llargs debats sobre l'Eixample i sobre la mateixa Ciutadella. En canvi, l'eixutesa estètica del mestre d'obres català contrastava amb la facúndia d'un arquitecte italià que es mou amb facilitat entre els diversos llenguatges consagrats per la història.

Amb tots els matisos que s'hi vulguin afegir, les diferències entre l'un i l'altre reflecteixen la gran polèmica vuitcentista entre l'arquitectura com a art, lligada al passat i que cerca en aquest passat els elements per anar vestint edificis que cal diferenciar els uns dels altres, i l'arquitectura com a construcció que es desprèn d'aquest fardell per aplicar consegüentment les noves tècniques de la revolució industrial. La proximitat imposada per la voluntat comuna de combinar el millor dels dos mons i per la referència obligada a les bases del concurs permet d'observar el contrast amb un cert detall.

L'eclecticisme fonamental de la cultura positivista de mitjan segle XIX es tradueix sempre en un reconeixement del valor intrínsec dels diversos estils consagrats per la història i en una voluntat d'incorporar-los a les obres modernes. Dins d'aquest paradigma compartit, Fontserè, com tota la cultura barcelonina de la segona meitat del Vuitcents, s'inclina per agafar elements aïllats

Superposició del plànol general del projecte de Maciachini sobre el plànol d'Ildefons Cerdà.
Elaboració pròpia

de procedència diversa i combinar-los en un nou conjunt no identificable amb cap estil del passat, mentre que Maciachini tendeix a la reproducció filològica d'exemplars complets.

Pel que fa als jardins, tant Maciachini com Fontserè homenatgen els estils contraposats del parc romàntic anglès i del jardí clàssic francès i els introdueixen en els dissenys respectius. L'ordenament geomètric serveix per a les parts més urbanes del Parc, les que enllacen més directament amb els carrers i els edificis de la ciutat i tracten de donar forma al passeig com a activitat de relació social. En canvi, la pretesa naturalitat dels bosquets, a les parts més retirades de la composició, ha de servir per a l'aïllament individual. Maciachini embolcalla els edificis i els parterres en un horitzó sempre dominat pel perfil dels arbrats i dels turonets artificials. Fontserè, en canvi, conscient de

la impossibilitat d'assolir resultats convincents en matèria d'enjardinament romàntic en una àrea tan restringida com la de la Ciutadella, recorre limitadament als seus efectes i els emmarca fèrriamment per la geometria de les avingudes i els parterres perifèrics.

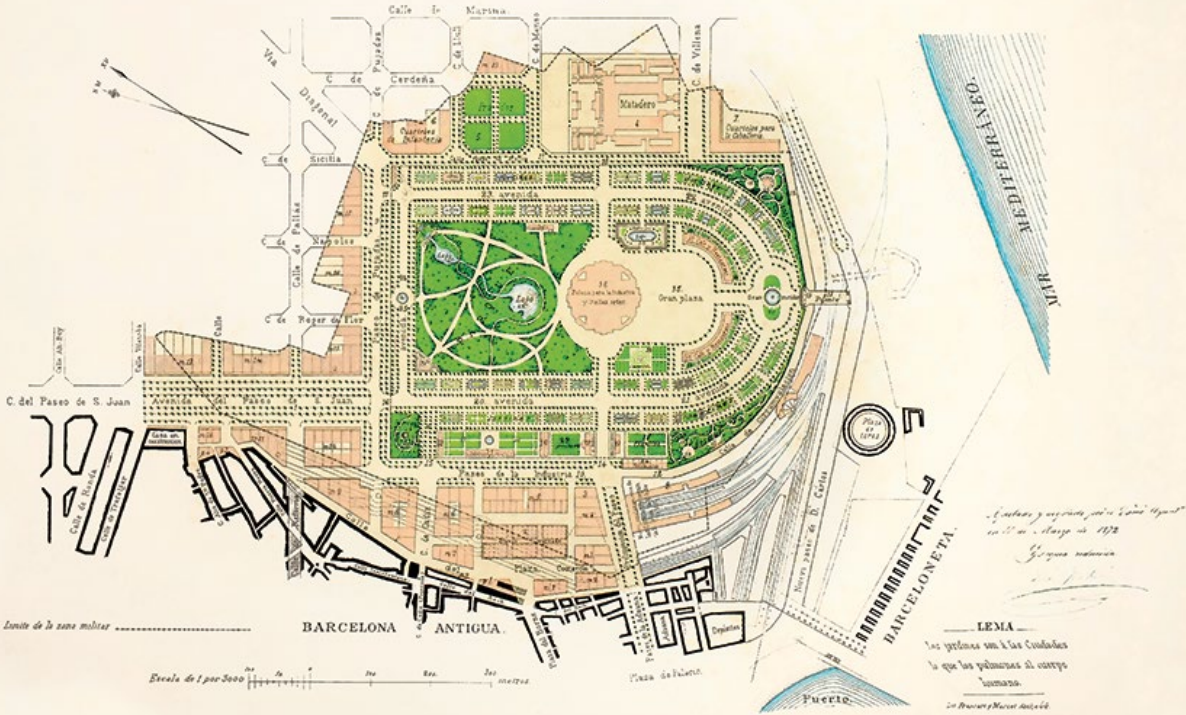
En el tractament dels edificis interiors del Parc, que han de contenir espais per a un públic ampli, tots dos autors adopten les solucions que han esdevingut normals durant el parèntesi d'eclecticisme que domina entre la franquesa primerenca del Crystal Palace de Paxton de 1851 i la retòrica dels nous materials característica dels monuments de l'Exposició parisenca de 1889. És a dir, utilitzen les noves tècniques de la construcció en ferro a l'interior, per a la creació de grans àmbits diàfans, però oculten a l'exterior aquests elements innovadors darrere d'uns paraments que són arquitectònics en el sentit convencional de la paraula. Ara bé, l'èmfasi de Maciachini recau en l'efecte volumètric dels edificis, confiat a l'erudició històrica que pot exhibir, mentre que Fontserè es mostra més compromès en la configuració de l'espai intern, que declara la seva modernitat en la gracilitat dels suports metàl·lics i en la transparència del vidre.

La notable formació històrica de Maciachini li permet dissenyar uns revestiments brillants que evoquen amb prou fidelitat diversos moments de la història de l'arquitectura: l'estil granadí en els edificis bessons del teatre i el museu, un gòtic nord-italià en el quadrilàter de les galeries d'exposició, un alt renaixement en el saló de ball, un renaixement serlià en el cafè i diversos suggeriments del mateix ordre per a les edificacions particulars. Tot aquest desplaçament no podia deixar d'impressionar els tribunals espanyols, acostumats a un ventall molt més restringit de referències històriques.

Ara bé, des del punt de vista urbanístic, el pla de Maciachini presenta bastants més inconvenients que l'error en la proporció de solars assignada a la venda i a la construcció particular. El recurs als porticats com a element d'articulació general, segons la tradició nord-italiana i sobretot torinesa, no evita la imatge caòtica del conjunt. Són patents: la inadequació global al context urbà barceloní, en el qual apareix com una intrusió; l'absència d'una relació clara entre la part edificada i el Parc al si del mateix projecte; l'estretor dels carrers i la disposició laberíntica que dificulta la comunicació entre les diverses parts de la ciutat i que és incongruent en relació amb l'Eixample; la migradesa i la manca de forma del Parc pròpiament dit, subdividit en nombrosos episodis no relacionats; la desproporció de la gran plaça ovalada respecte al Parc i a les vies que hi conflueixen, i la importància atorgada a uns efectes de perspectiva de dubtosa operativitat. La profusió d'ornaments no aconsegueix ocultar, d'altra banda, la submissió aparentment voluntària al peu forçat que és respectar la disposició dels edificis de la plaça d'Armes i el contorn dels baluards orientals.

PLANOS DE UN PARQUE Y JARDINES EN LA EX-CIUDADELA.

JOSÉ FONTSERÉ

Plànol del projecte definitiu de Fontserè per a l'espai alliberat per la Ciutadella (19-III-1872). AHCB

En contrast amb aquest pla, que repeteix la major part dels errors comesos per Fontserè en el seu avantprojecte del 1868, el disseny d'aquest darrer aprovat el 1872 i portat a cap els anys successius representa un indubtable pas endavant. De les primeres formulacions, en conserva tot el programa, excepte la component política, que es difumina, però n'altera la forma de manera radical.

Abandonada tota referència planimètrica a la Ciutadella, que proposa enderrocar del tot, el projecte premiat per l'Ajuntament estableix un diàleg obert i positiu amb l'urbanisme cerdanià, del qual extreu algunes de les inspiracions més encertades. L'orientació principal del Parc vers l'Eixample i la creació d'una transició ortogonal dedicada en part a serveis entre el Parc i la ciutat antiga expressen prou clarament la voluntat de crear una peça urbana congruent amb els dissenys de l'enginyer. La dada fonamental a l'hora de determinar les directrius de la nova composició és l'enquadrament del Parc

per les vies de l'Eixample i la continuïtat directa entre un dels passeigs principals de Cerdà, l'actual passeig de Sant Joan, i l'avinguda principal del Parc. Aquesta concepció de l'embolcall viari porta, volgudament o no, a traduir la dualitat cerdaniana moviment/repòs a l'interior dels jardins, amb la clara diferenciació entre les vies perifèriques per a carruatges i el paisatge central reservat als vianants. Fontserè hi fa entrar els dos models contraposats del jardí francès, que porta la geometria fins al retallament dels arbrissons, i del parc anglès, que projecta l'espontaneïtat del creixement vegetal sobre tot l'espai, en una versió atenuada que s'empara en el precedent de la vil·la italiana:

Este sistema es el que ha adoptado el autor de este proyecto porque le permitía la construcción de paseos y de sitios que pudieran ofrecer aspecto de riqueza y, en los espacios que éstos dejaban libres, el arreglo de bosques, parques, montículos a la manera inglesa, retirados del común bullicio y aptos para servir de descanso a las personas aficionadas a la quietud o necesitadas de silencio.²⁵

La implantació del Parc altera, però, forçosament una de les línies principals del pla de Cerdà, la Meridiana, que havia de connectar de manera directa la zona portuària amb Sant Andreu i servir de gran col·lector ferroviari.

La concessió per l'Estat a les companyies ferroviàries de la part del solar de la Ciutadella que avui ocupa l'Estació de França per unir les diverses línies que conflueixen al voltant del Pla de Palau, sancionada per Reial ordre de 25 de juny de 1871, havia consagrat la gran corba de les vies per la perifèria oriental del glacis de la Ciutadella. Fontserè s'hi adapta i compensa la desaparició del tram baix de la Meridiana amb una ampliació de les vies perifèriques de la part occidental del Parc, els passeigs de Pujades i de la Indústria. La funció circulatòria assignada originàriament a la Meridiana queda, així, dissociada de manera definitiva en dos canals, el ferroviari a l'est del Parc i el de cotxes i vianants a l'oest. La concentració de les casernes i de l'escorxador al carrer de Sicília/Wellington acaba d'arrodonir una diferenciació entre la façana noble del Parc, que mira a l'Eixample de Sant Joan i a la ciutat antiga, i el darrere, que són les vies del tren i les activitats molestes o marginals. Sols el pont sobre les vies, que connecta la rotonda inferior dels jardins amb l'àrea del Fort de Don Carlos, apunta a una possible obertura del Parc vers la façana marítima entre la Barceloneta i el Poblenou.

Pel que fa als edificis que complementen el Parc, Fontserè fa una jerarquització molt clara a favor del Palau de la Indústria i de les Belles Arts. Aquesta gran construcció ocupa el lloc central de la composició urbanística

25. Josep FONTSERÈ I MESTRE, *Proyecto de un parque y jardines en los terrenos de la ex-Ciudadela*, Barcelona, Narciso Ramírez, 1872, p. 6.

i justifica la distribució de la resta d'elements, és objecte d'un disseny molt més detallat que els altres edificis i té un pressupost incomparablement més elevat. En efecte, el cost de l'Escola de Botànica, dels Hivernacles, de la Vaqueria Suïssa i de la resta de construccions del Parc no sobrepasa en cap cas les 50.000 pessetes per unitat, i el del Mercat del Born és avaluat en 300.000, però el gran edifici d'exposicions puja a 1.062.551.

En aquest punt, com és obvi, el disseny de Fontserè enllaça amb la demanda de les corporacions econòmiques locals, expressada des dels temps de la preparació del pla d'exemple, i recolza, amb tota probabilitat, en fonts de finançament autònomes, no municipals. Dins del corrent de treballs desplegats sota l'impuls de la Societat Econòmica d'Amics del País i d'altres entitats, el de Fontserè té el mèrit especial de fer públics els resultats d'un debat que, després de 1859, ha rebut l'impuls de l'Exposició Universal de París del 1867 i dels intents locals de fer efectiva la ciutat pensada per Cerdà.

D'una banda, el dibuix del Palau de la Indústria i de les Belles Arts de Josep Fontserè i Mestre apareix com la cristal·lització definitiva del debat entre Miquel Garriga i (suposem) Josep Fontserè, el pare. Els paral·lels amb aquest darrer són molt clars –planta quadrangular, jerarquització de volums, ornamentació *rundbogenstil*–, així com ho és la incorporació de les disposicions cruciformes que, en Garriga, serveixen de vehicle a la simbologia de les quatre províncies.

Ara bé, Fontserè fill encaixa aquestes invencions en un quadrilàter aixamfranat amb les dimensions de l'illa cerdaniana típica i, per aquesta operació, assoleix un nivell de síntesi cultural molt més elevat. Converteix el Palau de la Indústria i de les Belles Arts en el primer assaig monumental d'allò que havien de ser les illes de serveis previstes per Cerdà, un assaig paradoxalment situat al marge de la trama creada per l'enginyer. I no deixa de ser curiós, d'altra banda, que l'hereu immediat de la formalització cerdaniana de Fontserè al nonat Palau del Parc sigui Antoni Rovira i Trias, que en faria una paràfrasi simplificada, en ferro vist, al Mercat de Sant Antoni.

La construcció del Parc

Un cop acceptat el pla de Fontserè per l'Ajuntament, la construcció efectiva del Parc de la Ciutadella i del seu entorn urbanístic suscita un seguit de problemes d'ordre divers, però enllaçats íntimament. Pel que fa al sistema de gestió i finançament de les obres, el consistori ha d'optar entre fer-les directament o concedir-les a una empresa privada. En la primera d'aquestes opcions, es planteja de manera immediata el problema de com generar recursos. La segona sortida crea un altre tipus de problemes, i molt especialment el del control municipal sobre el producte. Amb independència de les decisions sobre l'òrgan gestor i el sistema financer, un problema urgent que cal resoldre

Secció del palau d'exposicions, peça central del projecte de Fontserè. AHCB

és la determinació més estricta dels projectes de tots els elements implicats en l'operació urbanística. El projecte premiat els havia esbossat a un nivell de vaguetat insatisfactori tant des del punt de vista tècnic com del legal. I un altre aspecte problemàtic, provocat per la indeterminació de les bases del concurs, és la direcció tècnica de les obres.

A l'apartat econòmic del seu projecte, Fontserè havia previst, és clar, la compensació a llarg termini de les despeses de construcció del Parc i dels edificis públics complementaris de l'operació –casernes, escorxador, etc.– a partir de la venda dels solars edificables dels bocins exteriors de l'estrella del glaci de la Ciutadella i, sobretot, dels més substancials i centrals de la zona del Born, al voltant del nou mercat. Ara bé, per al llançament àgil del conjunt de la nova urbanització i, més concretament, per subvenir a les despeses d'enderroc i aplanament prèvies a la formació dels solars, preveia recórrer a un emprèstit de mig milió de pessetes. Aconsellava també que, un cop fets per compte de l'Ajuntament aquests treballs i els de fixació de projectes detallats, amb pressupostos i plecs de condicions, totes les obres fossin encomanades a una única empresa privada, amb el compromís d'acabar en el termini de quatre anys i a canvi del producte de la venda dels terrenys. Car «la experiència ha demostrat que la actividad individual es más eficaz y rápida que la corporativa».²⁶

26. FONTSERÈ, *Proyecto de un parque y jardines...*, p. 31.

Una vegada més, el mètode de la gestió capitalista no havia de trobar bon acolliment en els mitjans municipals ni en els periodístics. En una crítica detallada, el 15 de maig de 1872, *El Brusi* subratllava els defectes del pla econòmic de Fontserè, començant per l'oblit de les despeses de l'enderroc i de les indemnitzacions, tractava de mostrar la impossibilitat de seguir la via suggerida pel mestre d'obres i dibuixava una alternativa molt més lenta i gradual: trasllat dels arbres del passeig de Sant Joan a les noves alineacions de l'avinguda destinada a heretar-ne el nom i del passeig de Pujades, prèviament aplanats, urbanització dels solars edificables del Born, subhasta d'aquests solars, construcció de les casernes substitutòries, demolició de les instal·lacions castrenses subsistents al voltant de la plaça d'Armes, anivellament del terreny per al parc i, finalment, subhasta separada de les diverses obres a realitzar en aquest recinte.²⁷

Les òbvies dificultats existents per fer una subhasta global de les obres en absència d'una determinació clara dels projectes tècnics i del coneixement exacte del cost de les responsabilitats municipals amb els successors dels antics propietaris del barri de la Ribera, entre altres raons, impulsarien el consistori a gestionar directament les obres i a buscar recursos específics. El dia 24 de maig de 1872 són ja aprovades per l'Ajuntament les condicions per a la transferència dels solars edificables, primera font d'ingressos. La venda esglaonada d'aquests solars al llarg dels anys i l'increment del pressupost de despeses portaria a subscriure un emprèstit de tres milions i mig de pessetes a final de l'any 1875.²⁸

La comissió formada el dia 22 de març de 1872 per millorar el projecte guanyador del concurs quedà reduïda, al cap de cinc mesos, als arquitectes Rogent, Torras i Rovira i al mateix Fontserè. Malgrat l'absència d'un compromís a les bases del certamen, l'Ajuntament havia incorporat de fet l'autor del projecte com a encarregat de les obres de la Ciutadella. Arran de la proclamació de la República, el febrer de 1873, l'alcalde Rius i Tauler dimiteix i Fontserè és nomenat diputat provincial. Havent-se aprovat el dictamen emès per la comissió del projecte el primer de maig del mateix any, se suscita a l'Ajuntament un debat sobre els títols amb els quals Fontserè actua com a director de les obres del Parc i s'intenta posar en lloc seu Antoni Rovira. Però l'afer acaba, pel mes d'agost, amb un nomenament formal a favor de l'autor del projecte, que exerciria com a director del Parc fins al 30 d'abril de 1886.²⁹

27. *Diario de Barcelona*, 1872, p. 4854-4857.

28. AMCB, Ajuntament, Actes, 1875, f. 364.

29. AMCB, Ajuntament, Secció 3a, Comissió especial de la Ciutadella, exp. 3, peça 1a, seqüela 2a. Actes, 1873, f. 156v, 159, 180v i 182.

L'ambient del mercat del Born dins l'edifici projectat per Fontserè en els primers temps de funcionament. AHCB

No coneixem el contingut del dictamen final de la comissió del projecte, de tal manera que és difícil de determinar la part que li pertoca en les noves concepcions que s'anirien obrint pas als projectes concrets a través dels quals Josep Fontserè fixa les imatges definitives dels diferents elements arquitectònics del Parc i dels espais adjacents.

D'acord amb les previsions, l'operació urbanística comença per l'espai del vell passeig de Sant Joan o de l'Esplanada, que és eliminat juntament amb el Jardí del General. L'Ajuntament aprova el projecte per al Mercat del Born el dia 2 de desembre de 1873, i el model porticat per a les cases de la zona el dia 2 de juny de l'any següent. El col·lapse de la República no afecta la posició de Fontserè, que és confirmat per Rius i Taulet, retornat a l'alcaldia.

L'impuls donat per aquest darrer personatge a les diverses etapes de l'afer del Parc de la Ciutadella és perceptible ara en l'evolució que experimenta el projecte del mercat, inversa a la de la immensa majoria dels programes urbanístics municipals del Vuitcents, que solen quedar truncats o rebaixen les seves ambicions en el curs de l'execució.

Efectivament, al plànol general de 1872, la que havia de ser la primera gran construcció barcelonina en ferro vist apareix com una imitació de Les Halles parisenes ideades per Victor Baltard el 1853, reduïda a sis unitats rectangulars separades per tres carrers coberts. El projecte posterior a la revisió efectuada per la comissió municipal, fet amb el concurs de l'enginyer

© Wikimedia commons

Visió actual de l'entorn urbanístic del Born, dissenyat per Fontserè el 1872

Josep Cornet i Mas i aprovat a final de 1873, implica l'abandó d'aquella distribució per integrar tot l'espai interior del mercat en un únic espai més majestuós. Aquesta decisió es concreta en el traçat de dues naus perpendiculars amb l'encreuament presidit per una lluern octogonal molt aplanada i complementades per altres naus d'altitud decreixent. Els elements prefabricats i la decoració –per exemple, el motiu dels rombes del parament baix de maó– continuen lligats al model de Baltard. El 2 de desembre de 1874, al final de la segona alcaldia de Rius i Taulet, és aprovada una modificació puntual que porta a les últimes conseqüències la voluntat d'unificar l'espai i de dotar el mercat amb un perfil més rotund. És l'elevació del cimbori, coronat per un airós cupulí. Finalment, una font-rellotge-canelobre, segons el disseny aprovat el 17 de setembre de 1875, reforça la importància del punt central del mercat, sota la cúpula.

Del mateix moment és l'engrandiment del projecte de la cascada. En principi, una discreta gruta practicable, recolzada en un turonet que ocultava un dipòsit d'aigua, constituïa un dels dos vèrtexs posteriors del parc romànic col·locat per Fontserè al nord del Palau de la Indústria i era l'origen d'un fil d'aigua encarregat d'alimentar el llac que formava el vèrtex anterior del mínuscul paisatge. A final del 1874, aquell element, ben proporcionat als efectes buscats en aquell sector dels jardins, és transformat al projecte definitiu en una majestuosa però incongruent cascada monumental que consumiria,

© Wikimedia commons

Cascada del palau Longchamp, projecte d'Henri-Jacques Espérandieu, que magnifica l'arribada de les aigües del riu Durença a la ciutat de Marsella

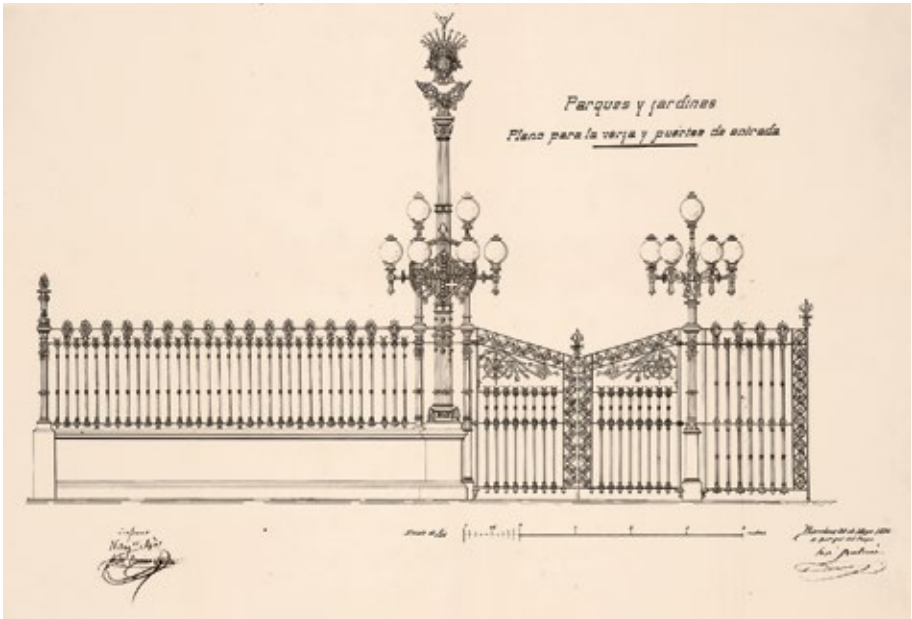
durant uns quants anys, una part molt significativa dels cabals disponibles per al Parc. Es tracta d'una imitació del palau Longchamp de Marsella, obra aleshores recent d'Espérandieu (1862-1869), que al seu torn és una inflada versió Segon Imperi del tema romà de la font monumental que magnifica el punt d'arribada a la ciutat d'un aqüeducte. Girada d'esquena als parterres, amb els quals almenys té un parentiu estilístic, i a la Meridiana, en relació amb la qual hauria pogut fer un excel·lent paper com a final de perspectiva, la cascada contrasta vivament en el context del parc anglès. La seva imatge neobarroca contrasta també amb els detalls de l'execució arquitectònica. Les balustrades, els treballs en ferro, les finestres de l'edifici posterior, que primer fou dipòsit d'aigua i després aquari, i altres elements de la versió barcelonina mostren l'empremta de Fontserè i del seu taller, entusiastes reproductors de palmetes neogregues. Servir de dipòsit d'aigua és l'objectiu del curiosíssim edifici del carrer de Wellington que ocupa el lloc primitivament destinat a prats annexos a l'escorxador, que no es construïria.³⁰

El 6 de juliol de 1874, l'Academia de San Fernando havia exigit la revocació del nomenament de Fontserè com a director del Parc perquè el considerava impropedent a la llum de les lleis sobre divisió de competències entre

30. AMCB, Ajuntament, Secció 3a, Comissió especial de la Ciutadella, exp. 6.

Construcció de la cascada del Parc de la Ciutadella. Dibuix de Dionís Baixeras, 1880. AHCB

Disseny per a les reixes i entrada del parc de la Ciutadella, atribuït al jove Antoni Gaudí, ajudant de Fontserè, 1876. AMCB

arquitectes i mestres d'obres. Un cop desaparegut Rius i Tauler de l'alcaldia, el gener del 1875, l'Ajuntament acorda que «todos los planos y proyectos que en adelante presente el director del Parque, don José Fontserè, que importen modificación, por insignificante que sea, en el general aprobado por dicho cabildo, sean previamente sometidos al examen del arquitecto municipal para que los conforme o ponga reparos». Atès que Fontserè havia de fer projectes específics, necessàriament diferents del contingut del projecte general, aquest acord implicava deixar sempre la darrera paraula a Rovira i Trias, com a arquitecte encarregat de les obres ornamentals.

No obstant això, la transcendència d'aquest acord municipal sembla limitar-se al cas del darrer dels projectes encarregats a Fontserè durant la segona alcaldia de Rius i Tauler: el Museu Botànic. El veritablement desafortunat disseny del mestre d'obres és desqualificat per Rovira el 3 de gener de 1879. L'arquitecte municipal trameta a la comissió un disseny alternatiu signat per ell mateix –el projecte més fidelment neogrec del Parc– i li fa saber que, «estimando en todo y en cuanto valen la ilustración y el celo del facultativo destinado a los Parques, me será imposible, a pesar mío, ponerme de acuerdo con él en concepto de director para la confección de los oportunos proyectos, pudiendo sólo admitirlo como a delegado o auxiliar de la Dirección de Edificaciones y Ornato».

L'Umbracle del Parc de la Ciutadella en construcció el 1887-1888. Fotografia d'Antoni Esplugas. AFB

Abans d'aquesta ruptura, Rovira havia donat la seva conformitat a diversos dissenys de Fontserè, entre els quals les reixes i les portes de ferro del Parc, de 30 de maig de 1876, atribuïdes sense prou base positiva a Antoni Gaudí, que havia començat a treballar al taller de Fontserè. Aquest interessant projecte, probablement el més apropiat a l'estètica modernista de tots els incorporats al Parc abans de l'Umbracle, substituïa, precisament, una escaransida versió del més arcaic dels models inspiradors del projecte de 1872: la porta principal del Jardí Botànic de Madrid, obra de Juan de Villanueva.³¹

A partir de l'any 1877 es posa en marxa la construcció de les dues illes dedicades a casernes a la part posterior del Parc. Una Reial ordre de 15 d'abril de l'any següent autoritza l'Ajuntament a canviar la localització prevista en el pla de Fontserè, d'acord amb les noves possibilitats obertes per la renúncia a construir l'escorxador. La primera de les dues illes és iniciada per una empresa concessionària, però davant l'endarreriment de les obres, el Ram de Guerra, l'any 1881, imposa a l'Ajuntament encarregar-se d'enllestir-les pel sistema de

31. FLORENSA, «José Fontserè y el Parque de la Ciudadela...», p. 177.

l'administració directa. En arribar el temps de l'Exposició Universal, els militars encara no havien desocupat els edificis de l'antiga plaça d'Armes.³²

Després d'un temps de relativa paràlisi de les obres estrictes del Parc, el retorn de Rius i Taulat a l'alcaldia el dia 14 de març de 1881 es tradueix en una immediata reactivació. El 12 de juny següent és inaugurada de manera solemne la cascada monumental, encara desproveïda d'escultures. El *Diario de Barcelona* la descriu com «una obra levantada porque sí en unos jardines a medio hacer, que importa de seguro un gasto en desproporción con el presupuesto total» i que palesa «un afán de boato bastante más censurable en cuanto por lo visto se ha luchado y se lucha en su realización con no escasas dificultades económicas». Entre les mediocres escultures que anirien vestint la seva estructura al llarg dels anys següents, destaca, clarament, la bella Venus dels Vallmitjana, executada amb un naturalisme força vigorós i que centra un trivial programa mitològic substitutori de les definitivament abandonades abstraccions polítiques de l'any 68.³³

Des de mitjan 1882 fins a final de l'any següent, Fontserè produeix els projectes d'un seguit d'elements menors del Parc: gran brollador, cafè-restaurant, pedestal del monument a Prim, ocellera, colomar, etc. El dia 10 de novembre de 1883 signa el darrer dels seus dissenys per al Parc, el notabilíssim Umbracle que serviria de pretext per a la seva destitució dos anys i mig més tard.

L'estrella de Fontserè declina ràpidament a principi del 1884. El dia 18 de gener d'aquest any es dissipa finalment un dubte que ha pesat sobre l'operació del Parc des del 1868: la conservació o no dels edificis de la plaça d'Armes, encara a les mans dels militars. Els entesos en arquitectura, entre altres Garriga, Rogent i Miquel i Badia, havien posat en relleu el seu valor intrínsec, independent de les connotacions repressives sempre atribuïdes a la Ciutadella. Finalment, el consistori acorda la conservació i la restauració d'aquests edificis per convertir-los en museus, palaus d'exposicions i panteó de catalans il·lustres, la qual cosa implica no portar a terme l'element central del pla de 1872. La dissolució de la comissió especial de la Ciutadella, el 18 de març següent, és la manifestació més clara de la pèrdua de pes del programa del Parc dins de la política urbanística municipal. Un any més tard, s'hi superposa el projecte de l'Exposició Universal.³⁴

32. ACA (Arxiu de la Corona d'Aragó), Comandancia de Ingenieros, ep. 1073-1075 (dades facilitades per Manuel Arranz).

33. *Diario de Barcelona*, 1881, p. 7008.

34. AMCB, Ajuntament, Actes, 1884, f. 14v i 15.

Apèndix

El projecte de Carlo Maciachini (1871)

Descripción del proyecto signado A Ω

El programa del concurso para la transformación de la ex Ciudadela de Barcelona publicado por el Ayuntamiento Constitucional de esa el día 3 de mayo de 1871 ha servido de base para formular el proyecto que se presenta a esa Dignísima Corporación, signado con el epígrafe A Ω dibujado en las 13 hojas cuyo contenido es el siguiente:

1. Plano general de la localidad de la exCiudadela en su estado actual en escala de 1:1.000.
2. Plano general en la misma escala de 1:1.000 de las obras que se proponen.
3. Perfil general que indica la transformación de los terrenos. Escala 1:1.000 para las horizontales y 1:200 para las verticales.
4. Vista general a vista de pájaro.
5. Planta inferior del Teatro y del Museo: escala 1:100.
6. Planta superior de los mismos: escala 1:100.
7. Planta del local de esposiciones: escala 1:100.
8. Planta, perfil y fachada del café sobre la colina: 1:100.
9. Planta, perfiles y fachadas del Salón de baile y de los invernaderos: 1:100.
10. Alzados y perfiles del local de esposiciones: 1:100.
11. Fachadas y perfiles transversales del Teatro y del Museo: 1:100.
12. Lado y perfil longitudinal del mismo: 1:100.
13. Diferentes perspectivas de edificios que miran a la plaza: 1:100.

El principal objeto del que presenta este proyecto ha sido el de devolver a esta parte de la ciudad su estado primitivo es decir el que tenía antes de la construcción de la Ciudadela y para conseguirlo ha destinado los terrenos ocupados por el paseo de San Juan, Jardín del General y otros a la construcción de edificios particulares, y con la venta de dichos solares arbitrar los recursos necesarios para la construcción de un magnífico jardín y parque, teniendo también en cuenta el terreno para el Matadero, estudiando sobre el mismo los edificios necesarios que deben construirse por los mejores sistemas de mataderos conocidos.

Otra mira del que presenta el proyecto ha sido la de aprovechar los edificios existentes transformándolos en los edificios que son de necesidad en la combinación: es decir la Iglesia y habitación del Sor. Cura se convierte en un magnífico teatro que puede servir tanto de día como de noche, para circo de caballos como para funciones de Opera o de verso; la habitación del Sr. Coronel en un Museo de Exposición Artística y de Historia Natural; el Parque de Artillería en un magnífico edificio destinado a exposiciones generales, dejando en el centro de los referidos edificios una calle para paseo de coches que llega al Parque de los Ciervos, faldeando la colina y pasando por dos túneles. Esta calle en el sitio donde se unen los dos primeros edificios está cubierta por un pórtico que sirve de vestíbulo con las salas de descanso en el teatro y en el segundo por un tinglado de hierro y cristal: este último en tiempo de exposición puede quedar cerrado al paso de los coches.

En los dos almacenes se combinan dos invernáculos para flores contruídos enteramente de hierro y cristal pudiendo así gozar del sol durante todo el día.

Por último de nueva planta se construye un magnífico café situado sobre la colina y un salón de baile campestre que forma el principio de una calle que llega al Matadero, procurando ocultar la vista de éste lo más que se puede, con colinas, edificios de habitación y almacenes de manera que quede escondido todo lo posible.

Para sustituir el paseo de San Juan y el Jardín del General, se proyecta una inmensa plaza oval, circundada por calles de árboles, midiendo una circunferencia de cerca un kilómetro y en el centro un magnífico jardín a la italiana con fuentes y plataformas para conciertos públicos.

Los edificios que circunscriben la plaza presentan unes líneas octogonales y tienen pórticos que circundan toda la plaza y sirven para mayor comodidad del público en los días de mal tiempo.

Ha procurado también el Autor poner en comunicación las direcciones y las principales avenidas de la Plaza con la calle del Paseo de San Juan, calle de Cádiz, Borne y Paseo frente a la Aduana; y ha aprovechado los caminos actuales de ronda relacionándolos al actual plano de Ensanche de la Ciudad, como se puede ver en el plano adjunto; y así también ha aprovechado el agua de la acequia del Rech Condal para hacer un pequeño lago, llevándola después al Parque de los Ciervos y al servicio del Matadero.

Por la brevedad del tiempo le ha sido imposible al que presenta el proyecto hacer del mismo una descripción minuciosa, que por otra parte considera poco necesaria estando detallado en los diferentes planos.

Se hace observar que hacia la mitad de la gran Plaza partiendo del Borne, convergen cinco calles, cada una de ellas presenta distintas perspectivas: la primera una isla en el lago, la segunda el café de la colina, la tercera unos

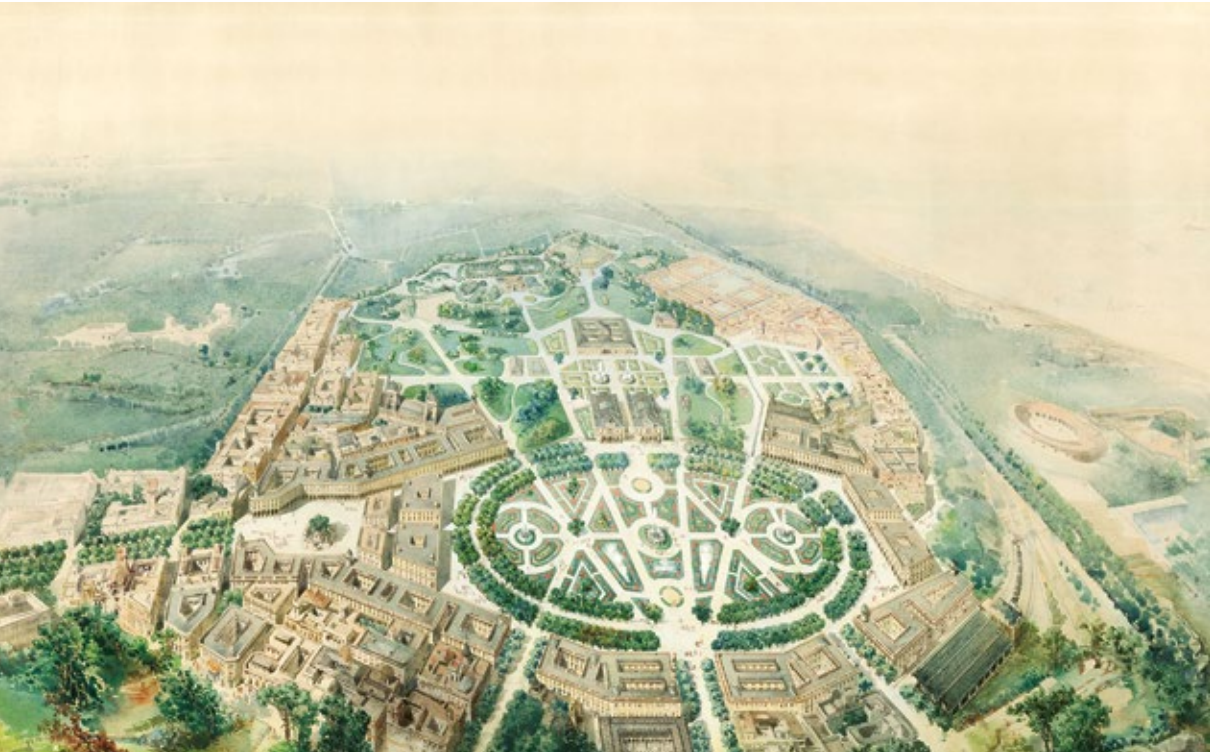
edificios y por entre los mismos el parque de los Ciervos, la cuarta el salón de Bailes campestres y la quinta un jardín formando plaza con sus edificios y por último se divisa una fuente de nuevo género en la plaza que separa la calle Paseo de San Juan de la gran Plaza.

Para poder mejor explicar su pensamiento el Autor ha creído oportuno presentar un dibujo que represente su proyecto a vista de pájaro.

Se hace observar que el presupuesto del proyecto que acompaña, aunque formulado en conjunto ha sido hecho en vista de los datos más positivos.

En el caso que esa Dignísima Comisión juzgase mi proyecto acreedor a ser escogido entre los demás, el Autor se encarga de dar en breve espacio de tiempo todas las esplicaciones y detalles que se le pidan sea como dibujo o como presupuesto o descripción y asi mismo podrá presentar una Sociedad que se encargará de ejecutar todo el proyecto con el Matadero público si se quiere con beneficio para la misma Ciudad.

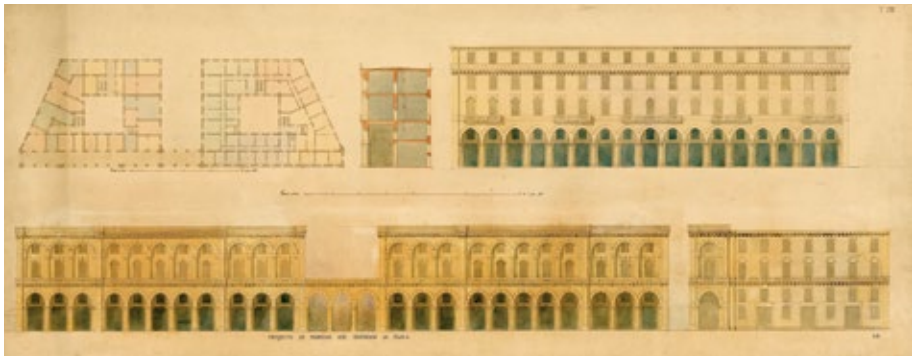
Necesitándose esplicaciones podrán dirigirse al Ingeniero D. Eugenio Brocca calle del parque 5 en Barcelona siendo éste el corresponsal del Autor del proyecto.

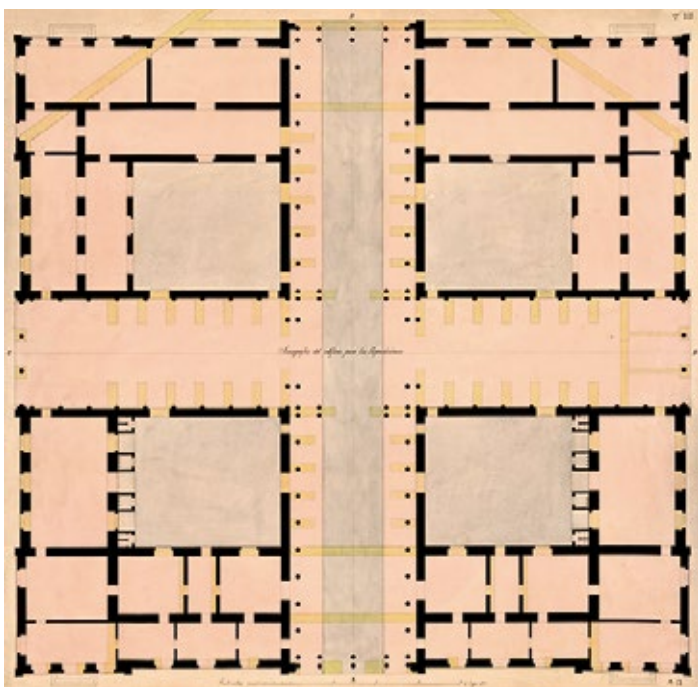
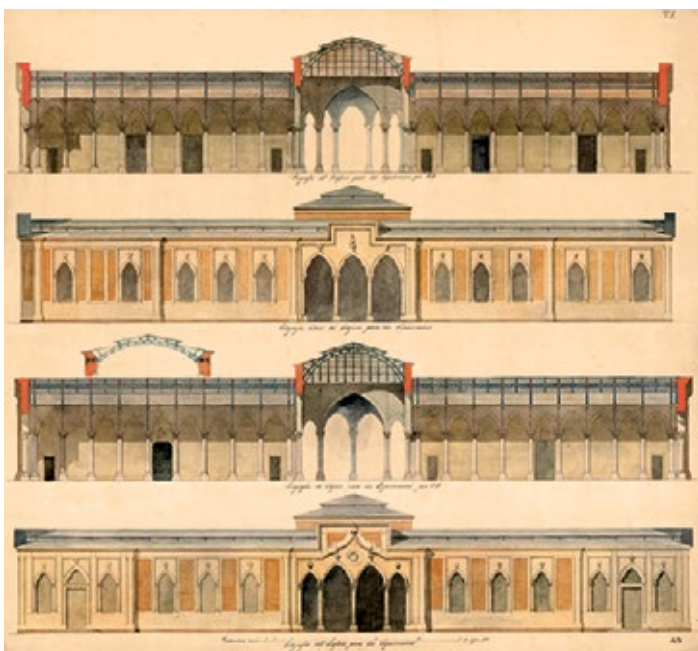
Perspectiva aèria del conjunt del projecte. Al fons, a la dreta, l'escorxador. AHCB

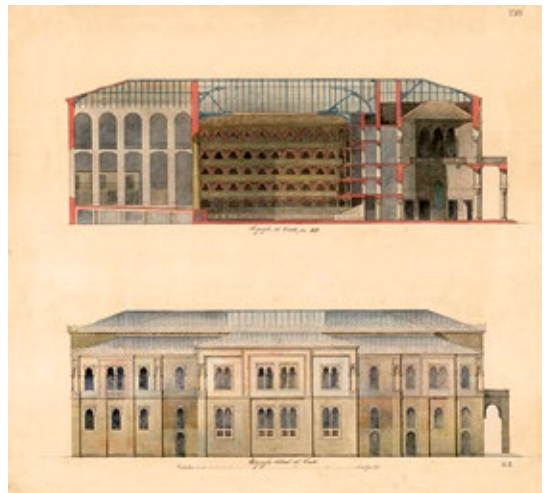
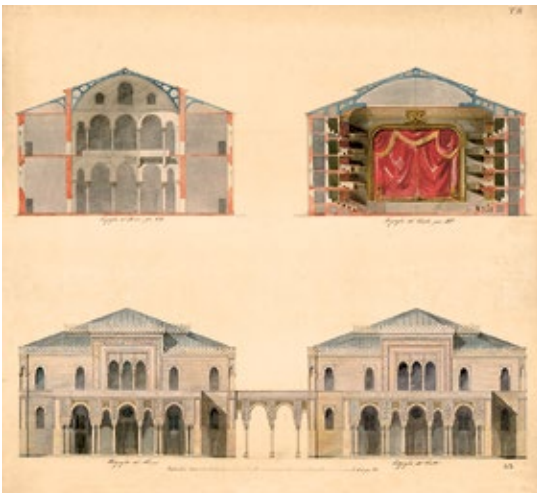
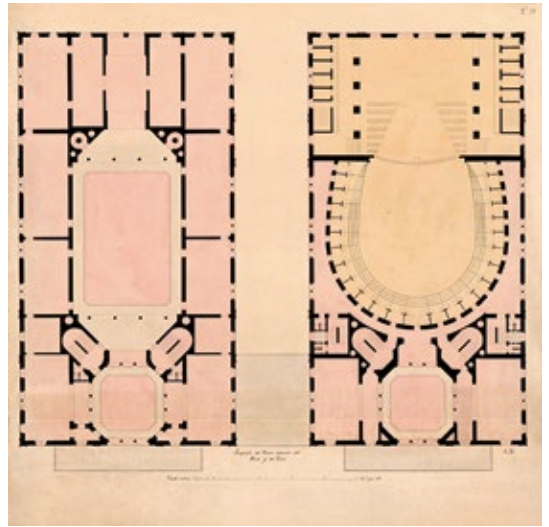
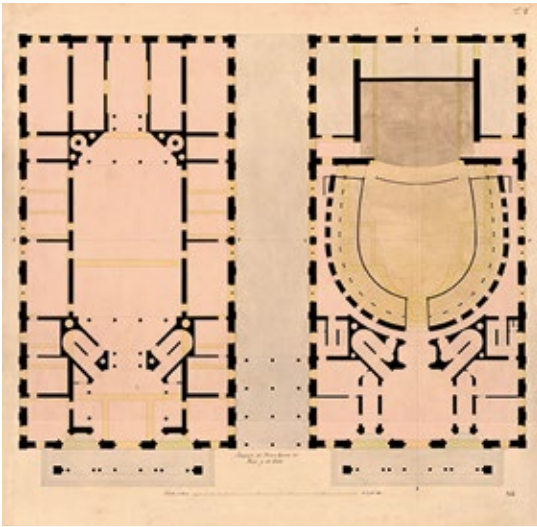
Planta general del projecte, a escala 1:1.000. AHCB

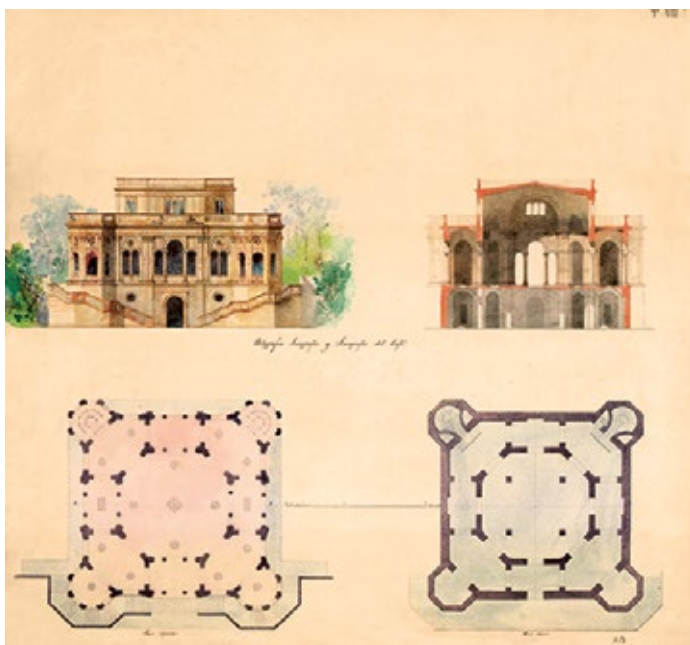
Projecte de cases per a l'entorn de la plaça oval. AHCB

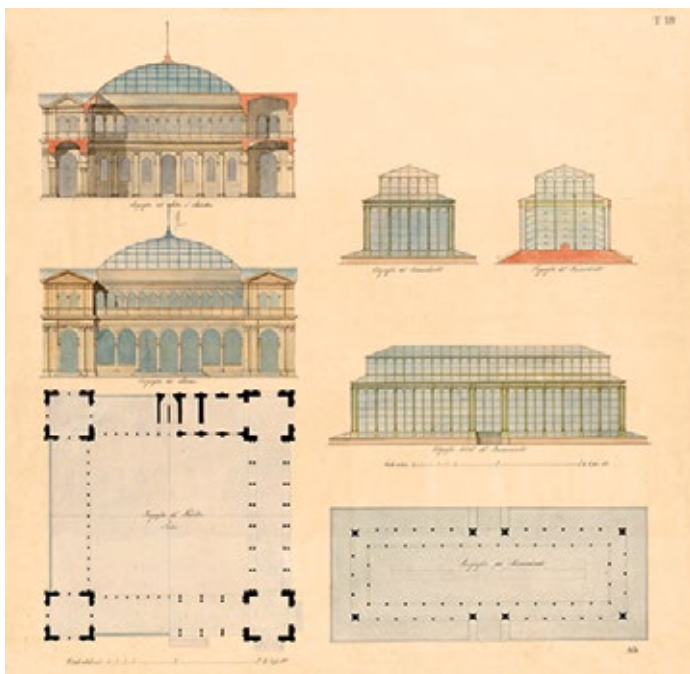
Projecte del local per a exposicions situat a la plaça central del parc. AHCB

Projecte dels edificis bessons de teatre i museu situats a la plaça central del parc. AHCB

Projecte de cafè sobre un turonet al final de la composició. AHCB

Projectes de saló de ball i d'hivernacle enmig dels jardins. AHCB

El pla econòmic de l'enginyer i la visió estratègica de l'alcalde. De Cerdà a Rius i Taulet

Amb el plànol per a l'eixample i la reforma de Barcelona de 1859, Ildefons Cerdà va posar en circulació una imatge ideal per a l'hàbitat urbà modern, juntament amb la seva adaptació concreta al territori de la capital catalana. La part del projecte relativa a l'ampliació de la ciutat va assolir una plena i duradora vigència legal a partir de 1860, però cinquanta anys més tard, al final de la florida modernista, la imatge de Barcelona diferia considerablement de les previsions del cèlebre enginyer.

Quantes vegades no deu haver estat recordada aquesta divergència! Per regla general, la confrontació entre el model urbanístic i el creixement real de Barcelona s'ha fet per lamentar la densificació dels espais construïts de l'Eixample i l'escassetat dels equipaments públics a tota la capital. Fins i tot els modernistes tardans com Puig i Cadafalch, tan contraris a l'esperit de Cerdà, han insistit en la comparança, netament desfavorable a l'acció de la societat civil barcelonina, parlant de la «constància entomològica» dels propietaris, que «ha anat rosegant i convertint en solars edificables tots els jardins, tots els eixamplaments, tots els llocs destinats a edificis públics».¹

Com més densa i més deficitària en espais de lleure va esdevenir Barcelona, més àmpliament es desenvolupava l'enyorança d'aquell disseny originari. En termes molt característics del gènere literari que és la biografia, els estudiosos de Cerdà han parlat d'isolament personal, d'incomprensió col·lectiva i, fins i tot, de traïció de la societat barcelonina a les filantròpiques promeses de l'enginyer. En tot cas, és generalment acceptada la imputació del fracàs total o parcial del pla Cerdà a causes extrínseques al mateix projecte.²

Aquesta visió acoloreix tota la interpretació del procés urbanístic barceloní de la segona meitat del segle XIX, que inevitablement presenta una tonalitat més fosca que l'augurada per la brillant invenció de Cerdà. Certament, comparat amb les generoses previsions del plànol de 1859 en matèria de jardins, que miserable pot arribar a semblar el Parc de la Ciutadella! Però

1. Josep PUIG I CADAFALCH, *La plaça de Catalunya*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1927, p. 14.

2. DIVERSOS AUTORS, *Ildefonso Cerdà. El hombre y su obra. Edición de homenaje del Ayuntamiento de Barcelona con motivo del centenario de la aprobación del proyecto de ensanche de la ciudad (1859-1959)*, Barcelona, Talleres Gráficos Raiclán, 1959. Fabià ESTAPÉ, *Vida y obra de Ildefonso Cerdà*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1971; «Cerdà: un pasado como futuro», *Cuadernos de arquitectura y urbanismo*, 100 (1974); *Ildefonso Cerdà (1815-1876). Catálogo de la exposición conmemorativa del centenario de su muerte*, Barcelona, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, 1976.

es tracta d'una impressió que no fa justícia a les lluites que es van haver d'entaular per obtenir aquell i altres bocins o reflexos de la grandiositat cerdaniana.

En l'anàlisi de les accions humanes, del passat o del present, individuals o col·lectives, i en l'apreciació dels seus resultats, hi hauria d'haver una regla fixa: abans de passar a justificar un fracàs per factors externs a la mateixa acció, caldria haver demostrat que no hi ha fallades internes que permetin comprendre'l des d'un angle més pròxim. Si apliquéssim aquesta norma a l'avaluació del pla Cerdà i del seu destí, difícilment podríem deixar de notar una clara concordança entre les variacions de qualitat del discurs verbal de l'enginyer i l'èxit diferencial de les seves propostes urbanístiques. Pensem que és ben fàcil demostrar que el naufragi pràcticament absolut de les proposicions cerdanianes en matèria d'equipaments públics i d'espais de lleure arrenca de les febleses i de les incertituds d'aquesta tanmateix magna aportació a la cultura urbanística de Barcelona.³

Febleses, incertituds, variacions de qualitat. En un discurs tan ben travat com és el d'Ildefons Cerdà, es pot assegurar que cap d'aquestes oscil·lacions és un lapsus casual. Totes responen als punts de màxima tensió històrica entre aspiracions i possibilitats. Són funció de la inusitada extensió territorial de l'expectativa urbanística a la Barcelona de mitjan segle XIX, que contrastava amb les restriccions imposades a tota acció col·lectiva per l'ordenament jurídic del règim liberal clàssic. Són funció de la voluntat de Cerdà de respectar aquestes regles de joc restrictives i, al mateix temps, respondre adequadament als anhels col·lectius de la societat urbana. Són funció del contrast entre els afanys barcelonins per elevar la vella capital catalana al rang de metròpoli moderna i l'escassetat de recursos públics aplicables a l'empresa. Són funció, també, del compromís social de Cerdà, que mirava de conciliar en un mateix disseny la millora de la trama urbana que esperaven les classes dominants i la millora de l'habitatge popular, en una perspectiva d'igualació social que el poder constituït no preveia.

Ildefons Cerdà era ben conscient de la novetat radical de les seves propostes i dels obstacles que havien d'oposar-se a la seva realització. Per això, tractava sempre de presentar emparellades les innovacions més difícils amb elements de caràcter més tradicional, fàcils d'assumir pels agents socials i els governants. No acumular dificultat damunt de dificultat; presentar com a

3. L'antecedent de les anàlisis sintetitzades a continuació són els capítols de Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Cara i creu de l'urbanisme cerdanianà», «Les batalles per l'Eixample», «El Parc de la Ciudade-lla, un triomf parcial», «Rius i Tauler, l'imperatiu de fer ciutat» i «L'Exposició Universal del 1888», dins Ramon GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenç, 1988, p. 165-365.

assolibles sense cap sacrifici els resultats formals teòricament òptims, però no abonats encara per l'experiència i relativitzar les dificultats d'un procés si s'ha guanyat ja l'acceptació social del producte urbanístic ofert: són aquestes algunes de les tàctiques cerdànianes.

Els exemples d'aquesta metodologia, de valor més didàctic que no pas directament operatiu, es podrien multiplicar. Però aquí ens interessa veure com aquell joc de compensacions va comprometre, des de bon començament, la formació dels equipaments públics de la nova ciutat.

A més de la justificació teòrica de les formes urbanes, els escrits complementaris del plànol de 1859 presenten un disseny dels procediments per assolir el resultat físic desitjat. D'altra banda, el programa afecta dos segments del territori barceloní ben diferenciats, la ciutat emmurallada i els camps d'extramurs. En resum, són quatre elements, relacionats dos a dos: formes i procediments, Reforma i Eixample.

Les formes proposades per a l'Eixample, un territori considerat quasi verge, comprenen una completa plasmació dels ideals funcionals i socials de Cerdà. Contenen un màxim d'innovació, un màxim de dificultat; és a dir, exigeixen dels destinataris del pla un gran esforç de comprensió i acceptació. Al disseny de la Reforma, en canvi, hi trobem sols un pàl·lid reflex d'aquells ideals, una aplicació tímida i parcial que no arriba a abordar el problema clau a la zona afectada: la higiene dels habitatges. Més encara, les tres grans i úniques vies que s'hi obren semblen una discreta ampliació del sistema ja aprovat i experimentat per la col·lectivitat barcelonina d'aquells anys centrals del Vuitcents amb l'obertura dels carrers de Ferran, Jaume I i Princesa.

Cerdà confiava molt en la convicció racional i en el sentit d'emulació com a motors de progrés social. Es pot endevinar que la timidesa de la Reforma no és sinó una fórmula de transacció, una tàctica destinada a afavorir una pacífica transició cap a la implantació plena dels ideals funcionals presentats de manera esclatant a l'Eixample. L'execució d'aquest projecte havia d'esdevenir el model a escala natural que fes imparable una renovació radical dels teixits antics, i no solament a Barcelona.

D'altra banda, la migradesa del disseny de la Reforma, que no preveu altres espais públics nous que les tres vies destinades a facilitar el trànsit de persones i béns, és funció de la previsible dificultat de portar-la a efecte. Aquesta dificultat no és producte de la imaginació lliure de Cerdà, sinó una dada ben positiva, perquè s'hi involucra necessàriament l'espínós principi de l'expropiació per causa d'utilitat pública, que exigiria un significatiu canvi en la legislació del país. Per aquest entrebanc, la justificació del procediment de la Reforma va consumir la major part de les energies mentals de Cerdà a

l'hora de concretar el seu *Pensamiento económico*, després publicat, en una versió modificada, sota el títol de *Plan económico*.⁴

Un recorregut lògic porta Cerdà a determinar que l'únic agent capaç de dur a terme amb èxit l'operació de la Reforma és una gran empresa capitalista, separada tant dels propietaris dels solars com de l'Administració pública. A favor d'aquesta empresa privada, el poder polític hauria de cedir per un temps algunes de les seves facultats, com les d'expropiar i de recaptar impostos. La decisió del poder legislatiu que havia de sancionar la introducció d'aquest element nou en el procés urbanitzador no es va produir el 1860. A l'espera d'aquesta decisió, el pla de regeneració interior de Barcelona no va ser aprovat al mateix temps que el programa d'ampliació. L'establiment de les condicions per a la Reforma va ser objecte immediatament d'un famós projecte de llei, conegut amb el nom del ministre José de Posada Herrera, que va naufragar a les sessions parlamentàries del 1862. Amb aquest fracàs va començar l'eclipsi personal i professional d'Ildefons Cerdà. Les posteriors vicissituds de l'empresari Àngel Josep Baixeras i del seu pla per reformar Barcelona, que pot ser mirat com un desenvolupament estricte de la lògica cerdaniana, formen un altre capítol de l'impossible llançament de la regeneració dels teixits urbans des de les premisses establertes per Cerdà.

De la mateixa manera que no és arriscat imaginar que, a dins del cap de Cerdà, en la seva estratègia global, la lògica de les formes de l'Eixample havia de suscitar l'emulació dels propietaris de la Barcelona interior, es pot estimar que l'habilitació de la gran empresa capitalista imprescindible per a la Reforma havia de tenir també els seus efectes sobre l'arrencada integral de l'Eixample. Però l'ajornament *sine die* de la Reforma deixava la realització de l'Eixample encomanada tan sols a les fórmules estipulades explícitament per a ell.

Ildefons Cerdà, tan laboriós en la demostració de la necessitat d'un disseny capitalista per a la Reforma interior de Barcelona, sembla delerós de presentar el llançament de l'eixample com l'operació més fàcil del món, la menys lliurada a la intervenció de grans estructures de poder, la més sensible als interessos dels propietaris, la més dependent de la lliure iniciativa dels individus i de les entitats concretes. No és estrany que el seu tractament diferencial dels drets de propietat a dins i a fora de les muralles suscités reaccions oposades en els dos col·lectius de propietaris que es definien ara a propòsit

4. Ildefons CERDÀ, «Pensamiento económico del proyecto del Ensanche de Barcelona», dins *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, p. 459-471; *Reforma y ensanche de Barcelona. Plan económico. Resumen y fiel extracto del que ha propuesto para la realización de su proyecto...*, Barcelona, Narciso Ramírez, 1860 (reedició dins ESTAPÉ, *Vida y obra...*, p. 511-518).

del pla del 1859: el grup dels afectats per la Reforma i el dels beneficiaris de l'Eixample.

Al pròleg del projecte d'*Ordenanzas municipales de construcción*, del setembre del mateix 1859, Cerdà es confessa «esclavo del principio que me he propuesto por norma de respetar la libertad que tiene el propietario de edificar en su terreno como le plazca, sin más sacrificios que los que precisamente exija el interés general».⁵ Declara, per exemple, haver-se mostrat partidari, d'antuvi i contra el parer que predominava entre els administradors públics, de deixar l'alçària dels edificis particulars a la lliure determinació dels propietaris. O bé, es manté contrari a carregar sobre la propietat privada qualsevol servitud peculiar, com, per exemple, la de construir porticats al llarg d'alguns carrers, tot i que considera aquests aixoplucs convenients i atractius. És la recerca de l'interès privat la que ha de conduir, en tot cas, a fer aquesta i altres suposades cessions al benefici públic.

Per obrir els seus innovadors carrers de 20 m d'amplada, orientació fixa, longitud indefinida i cruïlles generosament aixamfranades, Cerdà proposa el procediment tradicional a Barcelona: la cessió gratuïta pels propietaris del terreny necessari com a condició per obtenir el dret d'edificar. Es tracta d'una extensió dels mecanismes ja aplicats a la urbanització del Raval a partir dels darrers lustres del segle XVIII. Sobre els propietaris dels solars de cada tram o illa recauen els costos per conduccions d'aigua i gas i els corresponents a clavegueres ordinàries, com també els de pavimentació, arbrat, bancs, fonts, urinaris i resta del mobiliari urbà; tot això «para calles de 20 metros de anchura o en sólo la anchura de 20 metros para las calles que la tengan mayor».⁶

En absència de l'empresa capitalista subrogada, l'Administració pública hauria d'afrontar la resta de les despeses, entre les quals Cerdà enumera, per a la part d'eixample, les següents: construcció d'un canal col·lector general per desviar les aigües dels torrents fora del Pla de Barcelona; expropiació i obres de places, passeigs i carrers en amplades superiors als vint metres, jardins i altres espais públics oberts; expropiació i preparació dels solars per als edificis públics de caràcter municipal, provincial i estatal, i construcció d'aquests edificis. Caldria afegir, és clar, els costos posteriors de manteniment de tot aquest patrimoni.

Qui sentit commodum et incommodum sentire debet: el beneficiari d'una acció ha de ser també el receptor del dany o cost que aquesta acció implica. Aquest és el principi general d'acord amb el qual Cerdà distribueix les càrregues del procés d'urbanització. Cada propietari de l'Eixample és beneficiari

5. Ildefons CERDÀ, «Ordenanzas municipales de construcción para la ciudad de Barcelona y pueblos comprendidos en su ensanche. Setiembre de 1859», dins *Cerdà y Barcelona...*, p. 522.

6. CERDÀ, «Ordenanzas municipales de construcción...», article 78, p. 532.

Casa unifamiliar en un dels xamfrans dels carrers de Claris i del Consell de Cent.
 Fotografia de Francisco Javier Álvarez, 1872. AFB

de tot el procés, però materialitza aquest profit tan sols en proporció a la importància de la seva propietat. I cadascú ha de contribuir a les finances públiques en funció dels seus guanys acrescuts. Ara bé, l'eixamplament de Barcelona, com la regeneració del nucli antic, és també una obra d'utilitat pública interessant per al municipi, per a la província i per a l'Estat. Les administracions corresponents a aquests tres nivells d'integració territorial, com a representants dels col·lectius socials respectius, són les beneficiàries del creixement de la ciutat, de la base impositiva. I per això és just que n'afrontin les despeses generals.

Ara bé, aquestes despeses de llançament de la nova urbanització han de ser fetes molt abans que els seus efectes siguin perceptibles per via impositiva. Cerdà exclouia, per principi, el recurs als emprèstits, l'elevat cost dels quals

UNIVERSIDAD LITERARIA DE BARCELONA.

Edificio de la Universidad de Barcelona en construcción. 15 de febrero de 1865.
Elies Rogent

L'edifici de la Universitat en construcció. Certificat fotogràfic de l'estat de les obres el 15 de febrer de 1865 per l'arquitecte Elies Rogent. AFB

requeia sempre de manera desproporcionada sobre els estrats populars de la ciutadania a través dels impostos indirectes, però les solucions que proposa per al problema financer creat per les seves rígides doctrines i el seu ambiciós programa urbanitzador no poden ser més decebedores. Potser indiquen que també per a l'Eixample, i no solament per a la Reforma, pensava Cerdà en la intervenció d'una empresa concessionària.

De la llista d'obres públiques consignada, Cerdà en separa uns treballs que «son una necesidad preliminar o cuanto menos simultánea con el ensanche mismo, al paso que los otros irán siendo necesarios sucesivamente en proporción al engrandecimiento que vaya teniendo la nueva población». Entre els primers figura el canal de desviació dels torrents, que no seria afrontat per les administracions públiques i que repercutiria en les freqüents i de vegades desastroses inundacions dels anys posteriors a la supressió de la barrera protectora de les fortificacions. Per als segons, i especialment per als espais destinats al lleure, Cerdà confia en l'efectivitat de la iniciativa privada i, a la pràctica, descarrega els poders públics de tota responsabilitat directa: «A medida que vaya sintiendo su necesidad, el interés individual buscará medios sencillos y económicos para satisfacerla, bastando por parte de la municipalidad una protección bien entendida».

Coneixem ben bé el minso –per no dir nul– resultat d'aquestes esperances. Els propietaris individuals es llançaren a aconseguir beneficis per la via més simple i segura, la construcció de cases de lloguer, i es van desentendre

completament del problema dels equipaments col·lectius. Pel que fa als edificis públics del municipi, de la província i de l'Estat, les tres administracions havien de ser considerades, segons Cerdà, «simples particulars que ocupan espacios o levantan edificios con el objeto que conveniente y en la forma que mejor les parece».⁷ També aquí el balanç és ben migrat: en aquest dilatat Eixample, quants pocs edificis públics vindrien a afegir-se a l'ampli cens de cases privades amb valor monumental!

Com a tècnic contractat per la Hisenda estatal, el mateix Cerdà fou responsable d'una parcel·lació dels solars provinents de les antigues fortificacions que no tan sols feia impossibles els somnis municipals del gran bulevard de ronda, sinó que també proposava una alternativa més modesta a les illes obertes i farcides de jardins dibuixades al plànol oficial de 1859 i que són mirades entre els historiadors de l'urbanisme com una de les grans aportacions de l'enginyer català. El seu exemple personal en el primer i més estratègic anell d'edificacions de l'Eixample, executat per ell al servei dels interessos ben particulars de la Hisenda espanyola, justifica àmpliament el ràpid oblit, per part de gairebé tothom, de la utopia del retorn a les cases familiars envoltades de natura. Sols alguns nobles i grans burgesos se les van permetre, i no per gaire temps.

Seria difícil d'exagerar la magnitud del fracàs de l'estratègia cerdaniana més enllà de l'establiment de la xarxa viària de l'Eixample. I a la vista de la manca de concreció de mecanismes de gestió realistes i de les actuacions professionals del mateix Cerdà durant el decenni de 1860, és igualment difícil no veure la gran responsabilitat de l'enginyer en tota aquesta frustració de les promeses inscrites en el plànol de 1859.

Tots els passeigs, parcs, jardins i edificis públics que havia dibuixat aleshores tenien sols per al mateix Cerdà un sentit merament indicatiu, no vinculant. Ho testimonien no solament les paraules de l'enginyer transcrites més amunt, sinó també, més concretament, el seu canvi d'actitud en la polèmica implantació de la plaça de Catalunya. Amb prou agudeses s'aferrava l'arquitecte provincial Francesc Daniel i Molina a les localitzacions concretes del plànol aprovat el 1859 enfront del nou criteri de Cerdà, favorable a introduir la cèlebre plaça; un criteri plasmat per l'*alter ego* de l'enginyer, l'arquitecte municipal encarregat de la zona Leandre Serrallach:

Dice el arquitecto del Ayuntamiento que los sitios destinados a plazas y edificios públicos se guardan y reservan para el momento que se consideren necesarios, a fin de mejor subordinarlos al objeto especial de su instituto. De manera que,

7. CERDÀ, «Pensamiento económico...», p. 461-462.

Perspectiva des de la torre de la nova Universitat cap al carrer de Pelai i el centre urbà. Fotografia de Francisco Javier Álvarez, 1872. AFB

admitiendo este principio como base de todo proyecto de ensanche y reforma de una población, bastará sólo grafiar la disposición de las calles sin atender a las necesidades inherentes al desarrollo, comodidad y desahogo de sus moradores. No lo comprendió así el autor del proyecto de ensanche de esta capital, puesto que, además de fijar con razonamientos oportunos la dirección, latitud y circunstancias especiales de cada calle, consignó en el mismo plano las plazas de afluencia, las de mercado, los jardines y parques, y hasta los puntos que creyó convenientes para el emplazamiento de las iglesias, hospitales, etc.⁸

Quan arribà la Revolució de 1868, els procediments urbanitzadors de Cerdà eren ja una fórmula obsoleta. A les fallades intrínseques, als errors de càlcul i a les resistències socials fàcilment comprensibles, s'hi havia afegit una crisi

8. AMCB (Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona), Q137, Comissió Especial d'Eixample, exp. 104, f. 29 (memòria de Francesc Daniel Molina, 25-VII-1856). Citada per Marina LÓPEZ GUALLAR, «Marc legal i política urbanística: el primer disseny de la plaça de Catalunya, 1865-1872», *Barcelona Quaderns d'Història*, 14 (2008), p. 237.

econòmica que retallava dràsticament i per uns quants anys les expectatives de la revolució industrial catalana i les ambicions cosmopolites de Barcelona. L'ultraliberalisme econòmic del nou règim polític va consagrar la virada de la legislació sobre propietat i sobre expropiació en sentit contrari al previst per Cerdà i per Posada Herrera. El refredament de l'entusiasme industrialista i el clima polític i legal de la Restauració contribuïren a orientar la inversió local cap al sector immobiliari en la denominada "febre d'or". Els especuladors van preferir d'actuar al marge de l'Eixample, en territoris sense un pla urbanístic tan exigent, com el Poble-sec o com els municipis menors del Pla de Barcelona. A l'Eixample pròpiament dit, sobre la creació d'espais públics predomina aclaparadorament l'edificació privada i, dins d'aquest àmbit, predomina la mera construcció sobre la veritable arquitectura, fins i tot en els espais més estimats de la nova ciutat. Un exemple característic de mediocritat és el primer perímetre edificat de la tan desitjada plaça de Catalunya.

El panorama general d'involució urbanística de la dècada de 1870, i no les eufòries ja llunyanes de la de 1850, és el teló de fons sobre el qual cal considerar i avaluar els esforços per salvar alguna cosa de l'herència de Cerdà després del 1868.

La cessió del solar de la Ciutadella a la ciutat per l'Estat espanyol, arran de la Revolució de 1868, va obrir una escletxa, petita però històricament molt rellevant, al procés de privatització de l'espai urbà. Durant els vint anys que van fins a 1888, la conversió del solar de la Ciutadella en parc i la seva magnificació per servir de marc a l'Exposició Universal es van convertir en l'eix d'una activitat urbanística que compensaria, ni que fos de manera molt insuficient, el col·lapse de l'estratègia de Cerdà.⁹

Aquesta nova lluita no va associada històricament al nom d'un geni de la ideació urbanística, sinó al d'un dels primers polítics moderns veritablement professionals del país i de la ciutat: Francesc de Paula Rius i Taulet. Al capdavant de la pugna pels nous espais públics de Barcelona no hi ha un intel·lectual, sinó un eficaç gestor. El pla general, d'abast territorial ampli, es fragmenta en projectes concrets, sovint amb una empremta més forta dels arquitectes que no pas dels enginyers. El contrast dels tarannàs i de les vocacions de Cerdà i Rius i Taulet il·lumina el caràcter diferent de dues èpoques pròximes i enllaçades íntimament, però separades per una gran crisi material i moral.

Pragmatisme, oportunisme i possibilisme són algunes de les etiquetes que s'han fet servir per qualificar ràpidament la política urbana del famós

9. RAMON GRAU i MARINA LÓPEZ, «La gènesi del Parc de la Ciutadella: projectes, concurs municipal i obra de Josep Fontserè i Mestre», dins *El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, Barcelona, La Magrana, 1984, p. 441-467.

La urbanització de la plaça de la Universitat a la dècada de 1880. AFB

alcalde de la Restauració. Totes aquestes són paraules amb un regust desagradable, que suggereixen la renúncia a objectius essencials, però són també aplicables a Cerdà, tot i que es projecten a dues escales diferents. Certament, respecte a la ciutat igualitària somiada per Ildefons Cerdà, però oberta a transaccions, la que promou Rius i Taulet representa, en molts aspectes, un retrocés, sense que, en compensació, hi hagi una incorporació significativa de nous valors socials. Ara bé, l'alcalde obtindria resultats tangibles allà on l'enginyer s'havia estavellat.

Cerdà començava sempre elevat els problemes concrets al nivell de la teoria i, per aquest camí, arribava de manera indefectible a un tipus de resolució molt abstracta i de validesa suposadament universal. En virtut de la racionalitat de les seves propostes, l'enginyer demanava l'assentiment dels

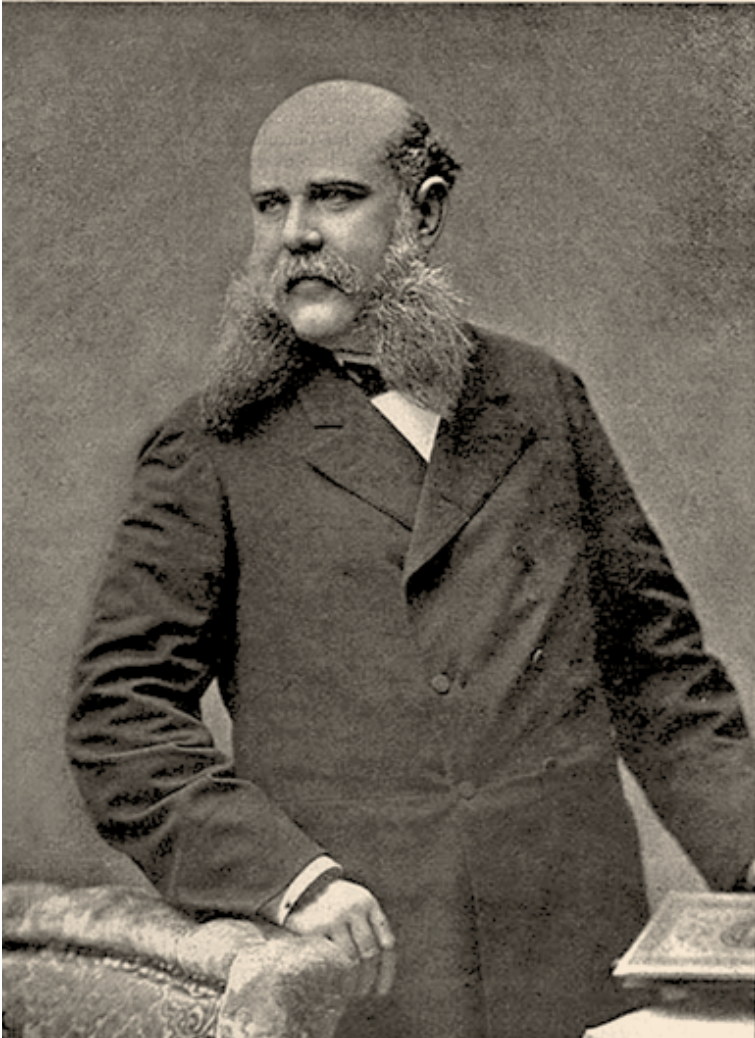
agents públics i dels ciutadans, però exclouïa els uns i els altres de la plasmació concreta i habitable. La imatge arquitectònica del producte no apareixia enlloc. La dimensió gegantina de les operacions considerades, la universalitat dels beneficis que se n'havien d'extreure a la llarga, l'atomització dels recursos privats i l'escassetat de cabals públics a curt termini conduïen Cerdà a la conclusió que els seus grans programes d'obres públiques tan sols podien ser afrontats per una gran empresa capitalista, que suscitava, és clar, tota classe de sospites.

L'actitud de Rius i Taulet és, quasi punt per punt, el revers de la de Cerdà. Per començar, l'alcalde abordava sempre projectes amb contorns territorials molt definits, defugia la teorització i s'afanyava a promoure immediatament el treball de plasmació arquitectònica. Apel·lava de manera sistemàtica als interessos afectats i beneficiats per l'expectativa urbanística i negociava amb ells des del consistori municipal, com a única administració pública adequada al nivell de detall implicat per unes operacions tan localitzades. En aquesta negociació, l'objectiu important, segons Rius i Taulet, era que l'activitat dels particulars no traís els ideals formals i funcionals de la ciutat cosmopolita que pretenia ser Barcelona. El garant d'aquests ideals era, en tot cas, l'Ajuntament, convertit en promotor i aglutinador d'una opinió pública específicament barcelonina.

Per tal d'assolir els seus objectius urbanístics, Cerdà apel·lava a la racionalitat humana. Rius i Taulet compta més aviat amb el món més aleatori de la sensibilitat i de les emocions i amb l'àmbit, tan concret, dels interessos creats. Cerdà confiava en el joc fred de la convicció racional, que hauria de ser capaç de superar, fins i tot, l'egoisme de la gent. L'alcalde liberal descansa en la seva habilitat per estimular i al mateix temps posar condicions a la satisfacció dels objectius egoistes i en la seva capacitat de produir esdeveniments i de galvanitzar al públic amb ells.

Aquesta metodologia particular té, com totes, llums i ombres. En un plat de la balança, la millora general de la imatge de la ciutat i dels equipaments públics, el fre als afanys més parasitaris d'alguns especuladors immobiliaris o la reconquesta del prestigi de la institució municipal. En l'altre, l'augment dels impostos urbans, el recurs als emprèstits, el dèficit pressupostari sempre creixent o la tolerància amb determinades formes de corrupció.

La resolució dels problemes creats pels diversos traçats ferroviaris i estacions al territori de l'Eixample, l'avenç cap a la liquidació de les instal·lacions militars heretades i l'estímul de la urbanització de les principals avingudes de la nova ciutat són tots resultats que Rius i Taulet obtingué gràcies a un aprofitament hàbil de les escasses possibilitats legals i de les ara flexibles possibilitats financeres i, sobretot, gràcies a una ferma política de promoció de

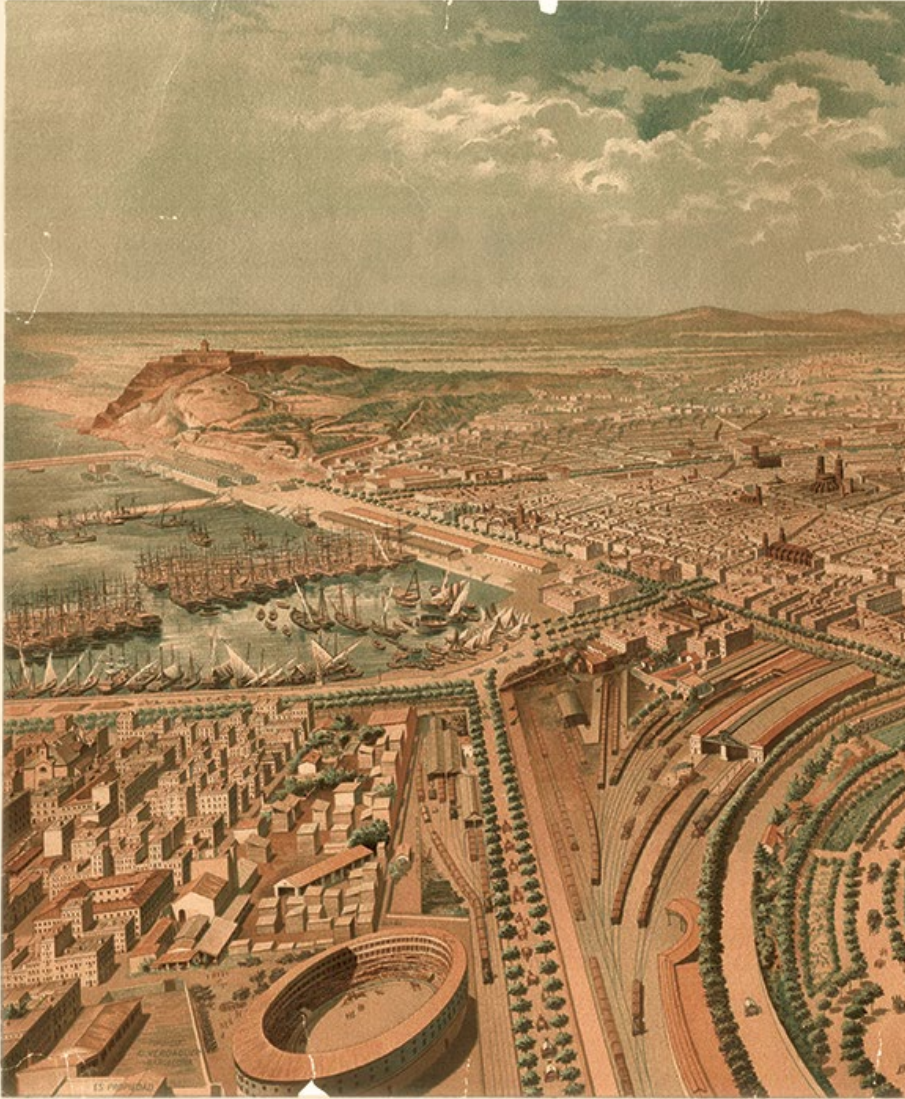

Francesc de Paula Rius i Taulet (Barcelona, 1833 – Olèrdola, 1890), alcalde de Barcelona quatre cops: de l'1-II-1872 al 12-II-1873, del 6-I-1874 al 31-XII-1874, del 14-III-1881 al 15-II-1884 i del 15-XII-1885 al 31-XII-1889. Imatge: *La Il·lustración*, 337 (abril 1887)

l'Ajuntament com a interlocutor vàlid dels poders econòmics instal·lats al territori de Barcelona.

La política de prestigi consistorial fou determinant en les negociacions amb les companyies ferroviàries i amb l'exèrcit espanyol, poders que bloquejaven la lliure expansió de la ciutat. Però la iniciativa de Rius i Taulet no acabava en el mer desbloqueig. Afavoria activament la superació de la intractable atomització dels propietaris de solars mitjançant la formació d'associacions locals per carrers o trams de carrer. L'Ajuntament obtenia, d'aquesta manera,

B A R C E

Vista tomada por el lado del fuerte de D. Carlos, á 380 m

Vue prise du côté du fort D. Carlos, à 380 mètres de distance et à 350 m. de hauteur sur le niveau de la mer.

Vista presa dalla parte del forte D. Carlos, à 380 metri di distanza ed à 350 m. al disopra del livello del mare.

Barcelona a vol d'ocell, amb el Parc de la Ciutadella en primer terme, tal com hauria quedat si s'hagués completat el projecte de Josep Fontserè i Mestre. Gravats d'Antoni Castelucho, c. 1882. AHCB

ELONA.

metros de distancia y 350 de altura sobre el nivel del mar.

View taken from the side of the fortress of D. Carlos, at 380 metres distance, 350 m. above the sea-level.

Von der Seite der Festung D. Carlos, aus gesehen. Entfernung in die Weite 380 Meter und 350 Höhe über die Meerebene.

uns interlocutors per a la promoció directa del procés urbanitzador. Del pacte amb les agrupacions de propietaris i de la consegüent gestió municipal prop del Govern central, en van sortir, entre d'altres, les urbanitzacions del carrer de les Corts Catalanes, entre el passeig de Gràcia i Hostafrancs, a la frontera amb el municipi de Sants, i de la rambla de Catalunya, entre la ronda i el carrer de Provença, límit amb el municipi de Gràcia. La resolució d'aquests dos traçats prestigiosos, embellits amb monuments, és a la base del llançament accelerat de tota l'esquerra de l'Eixample cap a final del segle.

Hi ha un detall molt il·lustratiu en la gestió de la rambla de Catalunya. En aprovar el projecte tècnic, el consistori acceptava el compromís de fer-se càrrec de la cobertura de la riera d'en Malla, que discorria pel solar d'aquell passeig, a canvi d'una determinada contribució econòmica de l'associació de propietaris. Solució característica, ben contrastada amb l'ineficax plantejament cerdanià de retirada de totes les aigües del Pla per un doble conducte perifèric. Fragmentat, és a dir, portat a un àmbit de la màxima concreció territorial i transformat en una obra que afectava de manera específica els interessos d'un col·lectiu de propietaris força restringit, el problema de l'escolament de les aigües esdevenia abordable. Ben al contrari que amb el plantejament de Cerdà, que exigia un esquema tan ampli de gestió i de finançament i que interessava tothom, però no comprometia directament ningú.

Nota sobre els textos

«Els mapes i l'apropiació simbòlica de l'espai urbà» és un capítol escrit expressament per a aquesta publicació, fruit d'haver participat, amb Carme Montaner, en la ideació i la coordinació de la sèrie de Jornades sobre Història de la Cartografia de Barcelona, convocades per l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya els anys 2010, 2012, 2015, 2018 i 2022, amb una col·laboració destacada del Grup d'Estudis d'Història de la Cartografia de la Universitat de Barcelona. En la part referida a la cartografia militar, la síntesi és tributària especialment de les recerques de Carme Montaner, Francesc Nadal, Ignacio Muro i Luis Urteaga, membres de l'esmentat grup de recerca universitari. Pel que fa a la relació de dependència de la teorització de Cerdà respecte al cas particular de Barcelona, el capítol aprofundeix, a molts anys de distància, en el criteri que vam esbossar en un article de 1974.¹

«Les fonts de l'urbanisme liberal: la Rambla i el Raval al darrer terç del segle XVIII» és un altre capítol escrit amb la intenció de completar en solitari i resoldre problemes pendents en treballs compartits en el passat amb els meus dos estimats companys de curs a la Universitat de Barcelona: Manuel Arranz i Marina López. El nucli inicial és una comunicació elaborada amb Marina López i presentada al I Congrés d'Història Moderna de Catalunya, celebrat el 1984.² L'any següent, el Servei de Protecció del Patrimoni Monumental de l'Ajuntament de Barcelona, dirigit per Josep Emili Hernández-Cros, ens va encarregar a tots tres una recerca sobre el conjunt de la història de la Rambla, que va tenir una història desgraciada. Els primers fruits van aparèixer l'any 1987: un article de síntesi inclòs en una publicació vinculada a una exposició municipal que no es va celebrar, de manera que el volum editat no va ser objecte de distribució pública, mentre que la part de recerca documental duta a terme per Arranz sobre el segle XVIII era aprofitada per a la seva col·laboració amb Joan Fuguet en un llibre sobre un palau de la Rambla aleshores en curs de rehabilitació. El manuscrit amb una versió provisional preparada també per Arranz amb vista a completar l'estudi encarregat pel Servei

1. «La Barcelona industrial en la obra de Cerdà, ¿un ejemplo?», *Cuadernos de arquitectura y urbanismo* (Barcelona), 100 (1974), p. 29-31.

2. Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «L'urbanisme de la Il·lustració a Barcelona: el memorial de Francesc Canals (4 de maig de 1786)», *Pedralbes*, 5 (1985), p. 59-79.

de Protecció del Patrimoni fou publicat pòstumament sense modificacions el 2003.³ La darrera aportació de Marina López Guallar a l'estudi del projecte de Pedro Martín Zermeño per a la Rambla fou una ponència presentada a les II Jornades d'Història de la Cartografia de Barcelona, el 2012.⁴

«Civils i militars. L'episodi de l'Eixample dels Estudis, 1838-1858» és un altre escrit nou, complementari de la ponència elaborada conjuntament amb Ignacio Muro i presentada a les V Jornades d'Història de la Cartografia de Barcelona, celebrades els dies 3 i 4 de novembre de 2022.⁵

«La dualitat metodològica en urbanisme. Una perspectiva des de Barcelona» és la versió actualitzada de la primera part d'una conferència dictada a l'Estudi General de Lleida el 1986.⁶ Formava part d'un seguit d'aproximacions a la dinàmica metodològica de les ciències històriques encetada amb Marina López Guallar vers 1975 a propòsit de la historiografia catalana per a un diccionari de ciències socials patrocinat per la Fundació Bofill el 1979 i aplicada també en un parell de comunicacions al II Colòquio Ibèric de Geografia, celebrat a Lisboa el 1980, que foren publicades posteriorment, i en algun altre treball coetani sobre teoria geogràfica.⁷

«Ildefons Cerdà, un saintsimonià per a la reinvençió de la ciutat» és la refosa de dos apunts de síntesi publicats en el marc de les celebracions de l'Any Cerdà el 2009.⁸

3. Ramon GRAU, «Una consideració històrica de la Rambla», dins DIVERSOS AUTORS, *La Rambla, una reflexió urbanística*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1987, p. 13-17. Manuel ARRANZ i Joan FUGUET, *El palau Marc. Els March de Reus i el seu palau a la Rambla de Barcelona*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1987. Manuel ARRANZ HERRERO, *La Rambla de Barcelona. Estudi d'història urbana*, Barcelona, Dalmau, 2003.

4. Marina LÓPEZ GUALLAR, «Els plànols d'alineació de carrers a Barcelona 1772-1817», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI: Els mapes d'una ciutat en expansió*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2014, p. 74-93.

5. Ramon GRAU i Ignacio MURO, «Projectes i mapes per eixamplar Barcelona. Civils i militars, 1837-1854», en premsa.

6. «El planeamiento urbano como ciencia social», dins DIVERSOS AUTORS, *Historia urbana i intervenció en el centre històric. III Setmana d'Estudis Urbans a Lleida, 6-10 d'octubre de 1986*, Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 1989, p. 111-133.

7. Francesc ARTAL et al. (cur.), *Itíneu. Diccionari de les ciències de la societat als Països Catalans (segles XVIII-XX)*, Barcelona, Edicions 62, 1979. Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Para un esquema histórico del pensamiento geográfico», *Revista de Geografía* (Barcelona), XVIII (1984), p. 14-26. Ramon GRAU i Maria SALA, «La geomorfología en sus tratados y manuales. Un esquema histórico de la disciplina (1870-1982)», *Revista de Geografía* (Barcelona), XVI-XVII (1982-1983), p. 175-192, i «Caracteres históricos de la geomorfología moderna», *Acta geologica hispanica* (Barcelona), 19 (1984), p. 67-74. Ramon GRAU, «Estudios integrados de paisaje e historiografía», dins DIVERSOS AUTORS, *I Coloquio de Paisaje y Geosistema, Barcelona, 1980*, Barcelona, Universidad de Barcelona, 1984, p. 75-89.

8. «El saintsimoniisme: horitzó ideològic d'Ildefons Cerdà», dins DIVERSOS AUTORS, *La política pràctica. Cerdà i la Diputació de Barcelona*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2009, p. 73-79, i «Un saintsimonià per a la Barcelona del vuit-cents», *Barcelona Metròpolis*, 76 (tardor de 2009), p. 49-53.

Els capítols «Conèixer per transformar: el plànol topogràfic de 1855» i «El pla urbanístic de 1859 i el nou estudi cartogràfic» són les versions revisades de sengles ponències presentades a les Jornades d'Història de la Cartografia de Barcelona els anys 2012 i 2015, amb redistribució de materials d'acord amb l'ordre cronològic dels treballs de Cerdà.⁹

«El moment higienista: l'avantprojecte per a l'eixample urbà» és el resultat d'una altra refosa de dues aportacions per a sengles projectes de l'Any Cerdà 2009. La major part del text és la versió revisada del capítol escrit per a un volum coordinat per Joan Fuster Sobrepere que pretenia situar diversos programes urbanístics contemporanis a la llum de tres temes abordats per Cerdà: l'habitabilitat, la mobilitat i la dimensió metropolitana. Hi hem afegit detalls procedents de l'aportació monogràfica a l'exposició del Museu d'Història de la Ciutat instal·lada al Saló del Tinell, amb Marina López Guallar com a comissària.¹⁰

«El Parc de la Ciutadella, un triomf puntual» és la reedició revisada d'un capítol de la part redactada amb Marina López Guallar dins el llibre commemoratiu del centenari de l'Exposició Universal de 1888, encarregat per la comissió ciutadana nomenada *ad hoc* i presidida per Pere Duran Farell i sufragat per l'empresa Obras y Servicios Hispania, SA.¹¹

«El pla econòmic de l'enginyer i la visió estratègica de l'alcalde. De Cerdà a Rius i Taulet» és la versió revisada d'una conferència donada el juny de 1990 a la Casa Elizalde dins del cicle titulat *Sobre la formació de l'Eixample de Barcelona*, dirigit per Albert Garcia Espuche.¹²

9. «Conèixer per transformar. L'empresa cartogràfica d'Ildefons Cerdà, 1854-1865», dins GRAU i MONTANER (ed.), *Estudis sobre la cartografia de Barcelona, del segle XVIII al XXI...*, p. 94-119, i «Planimetria i altimetria en els mapes d'Ildefons Cerdà, 1854-1865», dins Ramon GRAU i Carme MONTANER (ed.), *Mapes i control del territori a Barcelona. Vuit estudis*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, 2016, p. 68-91.

10. «Cerdà i l'higienisme: la prefiguració de l'eixample» / «Cerdà and Hygienism: the Prefiguring of the Eixample», dins Joan FUSTER SOBREPÈRE (ed.), *L'Agenda Cerdà. Construïnt la Barcelona metropolitana / The Cerdà Agenda. Constructing Metropolitan Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Lunweg i Institut Cerdà, 2010, p. 39-74, i «Cerdà a la recerca de l'hàbitat ideal: el cub atmosfèric», dins Marina LÓPEZ GUALLAR (ed.), *Cerdà i Barcelona. La primera metròpoli, 1853-1897*, Barcelona, MUHBA, 2010, p. 118-124.

11. Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «L'Exposició Universal del 1888 en la història de Barcelona», dins Ramon GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenç, 1988, p. 227-263.

12. «Naufragi de la teoria cerdaniana: els espais públics de Barcelona», dins DIVERSOS AUTORS, *La formació de l'Eixample de Barcelona. Aproximacions a un fenomen urbà*, Barcelona, Olimpíada Cultural, 1990, p. 97-113.

Tinenta d'Alcaldia de Drets Socials, Cultura, Educació i Cicles de Vida

M. Eugènia Gay i Rosell

Regidor de Cultura i Indústries Creatives

Xavier Marcé Carol

Gerent de l'Institut de Cultura de Barcelona

Oriol Martí Sambola

Consell d'Edicions i Publicacions de l'Ajuntament de Barcelona

Xavier Marcé Carol, Gemma Arau Ceballos, Maria Buhigas San José, Ferran Burguillos Martínez, Núria Costa Galobart, Mireia Escobar Costa, Sonia Fuertes Ledesma, David Lizoain Bennett, Oriol Martí Sambola, Lluís Mauri Roldán, Àlex Montes Flotats, Jaume Muñoz Jofre, Joan Ramón Riera Alemany, Pilar Roca i Viola, Miquel Rodríguez Planas, Edgar Rovira Sebastià, Montserrat Surroca Comas i Anna Giralt Brunet.

Directora de Comunicació

Pilar Roca i Viola

Directora de Serveis Editorials

Núria Costa Galobart

COL·LECCIÓ PÒSITS

Edició

Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, Museu d'Història de Barcelona (MUHBA)

MUHBA Direcció

Joan Roca i Albert

Les opcions de Barcelona. 3. El segle de Cerdà

Ramon Grau i Fernández

Assessorament i revisió

Carme García Soler

Coordinació editorial

Ana Shelly

Documentació

Ramon Grau

Revisió lingüística

Joan Lluís Quilis

Gestió d'imatges

Ricard Camps, Cristina Camps

Disseny gràfic

Hermanos Berenguer

Adaptació del disseny i maquetació

Carlos Ortega

Retoc i tractament de les imatges

Xavi Parejo (XPS)

Impressió i enquadernació

CeGe

Primera edició: Barcelona, febrer 2024

© de l'edició: Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, Museu d'Història de Barcelona

© dels textos: Ramon Grau i Fernández

© de les imatges: Album. Ateneu Barcelonès (AB), Archivo Cartográfico del Centro Geográfico del Ejército, Archivo General de la Administración (AGA), Archivo General de Simancas (AGS), Archivo General Militar de Madrid (AGMM), Arxiu Capítular de Barcelona (ACB), Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB), Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AMCB), Biblioteca Nacional de España (BNE), Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (BNCF), Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC), Instituto Geográfico Nacional (IGN), Museo del Ejército de Toledo (MET), Museu d'Història de Barcelona (MUHBA), Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), Photoaisa, Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (RABASF), Real Academia de la Historia (RAH), Real Biblioteca, Universitat de Barcelona (UB), Service Historique de la Défense (SHD)

Imatges de la sobrecoberta: Vista aèria de Barcelona, Alfred Guesdon, 1856. AHCB; Retrat d'Ildefons Cerdà, Ramon Martí Alsina, AB; Panoràmica del recinte del futur Parc de la Ciutadella, Josep Fontserè i Mestre, 1852. AHCB

En queda prohibida la reproducció total o parcial sense permís exprés de l'editor en els termes marcats per la llei.

ISBN Les opcions de Barcelona (obra en diversos volums): 978-84-9156-523-9

ISBN volum 3. El segle de Cerdà: 978-84-9156-583-3

Dipòsit legal: B 2725-2024

barcelona.cat/museuhistoria

barcelona.cat/barcelonallibres

Imprès en paper ecològic

Amb la contribució de

Fundació Urbs i Territori
Ildefons Cerdà

MUHBA 80+
El museu de la ciutadania

COL·LECCIÓ PÒSITS

Al llarg del segle XIX, l'empenta industrial de Barcelona va prosseguir a un ritme força sostingut, sobretot comparat amb el dubitatiu muntatge de l'Estat liberal espanyol. Ara bé, l'excepcionalitat del model econòmic local dins d'una Espanya poc afectada encara per la industrialització impedia que la societat barcelonina tingués prou força per modernitzar el sistema polític d'un Estat tan extens i complex. Més encara, suscitava en el centre del poder un recel propici a l'anòmala preeminència dels caps militars i a llurs catastròfiques accions punitives contra la ciutat. Descartant el suposat caràcter nacional català com la causa de les torbacions locals, teoria predilecta dels militars, el sacerdot Jaume Balmes va vincular-les als efectes contradictoris de la revolució del vapor, ben visibles ja a Londres o a París: l'enriquiment d'una minoria social i la pauperització de la resta. Aquesta visió crítica de la marxa espontània de la societat moderna impregna l'obra de l'encarregat de projectar una Barcelona alliberada de les muralles, l'enginyer Ildefons Cerdà. Un aprofitament àgil de les escasses inflexions progressistes del sistema fou la clau del seu èxit més perdurable: l'impuls d'una idea de ciutat que promovia alhora la funcionalitat econòmica i el reequilibri social, sense oblidar la tradició urbanística pròpia.

